ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Pedagogika, psixologiya, dene mádeniyatı hám sport

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika, psixologiya, jismoniy madaniyat va sport

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогика, Психология, физическое воспитание и спорт

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogy, psixology, physical education and sport

№4
2019

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektorı
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
f.i.d. **Ayımbetov M.** (Nókis)
akademik **Ayımbetov N.** (Nókis)
akademik **Bazarbaev J.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f..i.d., prof. **Raqımjan Turısbek** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Nur-Sultan)
p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
tex.i.d.**Qayıpbergenov B.** (Nókis)
tex.i.d. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)
f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
t.i.d. **Mambetullaev M.** (Nókis)
b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.-m.i.k., doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Pazılov A.** (Nókis)
tex.i.d. **Reymov A.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
t.i.d. **Sarıbaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
g.i.d. **Turdımambetov I.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

**Juwaplı redaktorlar:
f.i.k., docent. E.Xojaniyazov – ózbek tili boyınsha
docent R.Rzaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
PhD. Q.Mambetov – qaraqalpaq tili boyınsha**

**D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator**

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2007-jılı 14-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 01-043-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

PEDAGOGIKA. METODIKA. INNOVACIYA

ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИ ТАРБИЯЛАШДА ПЕДАГОГИК ЁНДАШУВ

Н.А.Абдукаримов - *катта ўқитувчи*
Б.С.Мавлянов – *ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ёшлар, маънавият, таълим-тарбия, баркамол авлод, маънавий тарғибот, жамият, билим, олий таълим муассасалари, кўникма, ғоя.

Ключевые слова: молодёжь, воспитание, гармонично-развитое поколение, нравственность, общество, знания, высшие учебные заведения, навык, идея.

Key words: youth, upbringing, harmonically developed generation, morality, society knowledge, higher education institutions, science, idea.

Маънавий тарбия ҳар қандай жамият ва мамлакат ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ёш авлоднинг, умуман, жамиятнинг ҳар бир аъзосининг тарбияси билан етарлича шуғулланмаган мамлакат турғунликка ва охир оқибатда инқирозга юз тутади. Таълим-тарбия муассасаларида тайёрланадиган кадрларни интеллектуал, маънавий ва ахлоқий савиясига кўра ривожланган мамлакатлар кадрлари даражасига етказиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда ёшларнинг замонавий касб-ҳунарларни эгаллаши, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиши кабилар таълим-тарбия жараёнида тўлиқ амалга оширилмоқда. Ёш авлод тарбиясига эътибор давлатимиз сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Ёшлар - келажагимиз. Эртанги кунимизнинг қандай бўлиши айнан фарзандларимизни тарбиялашимизга боғлиқ. Шу жиҳатдан уларни билимли, доно ва албатта, бахтли бўлишлари ҳар бир оила, таълим муассаларининг асосий вазифалари ҳисобланади. Халқнинг билим ва тафаккури юксак бўлса, ўша ерда ҳар тарафлама тараққиёт бор. Мамлакатимиз биринчи Президенти И.Каримов, маънавиятни ривожлантирмай туриб, тараққиётга эришиб бўлмаслигини жуда кўп бор эътироф этиб, “Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш – Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир” [1], деб таъкидлайди.

Ҳар қандай мамлакат ҳаёт даражасини ўша худудда яшаётган халқнинг умумсавияси белгилайди. Бунинг учун ёшларни хотиржамлик, бепарволик кайфиятларига берилиб кетмасликка, уларни ривожланиб бораётган мамлакат учун керакли кадр қилиб тайёрлашни тақозо этади. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, айрим ҳолларда вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарлик, ҳатто жиноятлар содир этишлар юз бериб турибди. Бу ҳолатларни бартараф этишда ёшларнинг ҳуқуқий маданияти ва сиёсий маданияти даражасини юксалтириш лозим. Бу ҳақда олимлар “ҳуқуқий билимларсиз ҳуқуқий маданият бўлиши мумкин эмас” [2] деб таъкидлаган.

Ёшлар ўртасида тарбияси оғир, дарсларга мунтазам қатнашмайдиган болалар хам йуқ эмас. Ҳамма нарса бекорчилик ва эътиборсизликдан келиб чиқади. Шу боис ёшлар уртасида жиноятчилик ва хуқуқбузарликларнинг олдини олиш, интернет тармоқлари,компьютер орқали хизмат курсатувчи хўжалик субъектлари фаолиятини мувофиқлаштириш зарурати пайдо бўлди. Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг кўрсатишича, «қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тил билан айтсак, шарқона аҳлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида харомдан хазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак» [3].

Бу борада баркамол авлодни тарбиялашда оила институти ва фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлигини янада ривожлантириш, вояга етмаган ишлари буйича комиссиялар тузиш ва уларнинг фаолиятини такомиллаштиришга Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими, Ички ишлар вазирликлари, Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази, Маънавият ва маърифат маркази, Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи ҳудудий бўлинмалари ўз жойларидаги интернет тармоқлари ва компьютер хизмати курсатувчи субъектлар фаолиятини мувофиқлаштириш, белгиланган конун талаблари асосида иш юритилишини назорат қилиш, дарс пайтида, тунги вақтларда вояга етмаган ёшларнинг бундай муассасаларда булишига мутлақо чек қуйиш вазифалари амалга оширилмоқда.

Баъзи бир жойлардаги айрим интернет-кафе ва компьютер клубларида миллий маънавиятимизга зид, жангарилик, шафқатсизлик ва ҳаёсизликни тарғиб этувчи лавҳалар, суратлар, сайтлар, фильмлар борлиги сир эмас. Бу эса вояга етмаган ёшлар онгига салбий таъсир кўрсатиб, улар ўртасида хуқуқбузарликларнинг ошишига асосий сабаблардан бири буляпти. Баъзи шундай муассасалар жойлашган бинолар талабларга жавоб бермайди. Ундаги шарт-шароитлар ёшларнинг таълим олиш жараёнига салбий таъсир курсатиб келмоқда.

Маънавиятга тахдид - ўзлигимиз ва келажагимизга тахдид. «Оммавий маданият» ниқоби остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш,керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик каби тахдидлар ҳар қандай онгли ва маърифатли одамни ташвишга солмай қуймайди. Хуллас, маънавият - инсоннинг инсонлигини белгилаб берадиган энг асосий мезон.

Маънавиятли шахс тинимсиз равишда иллатлардан холи бўлиб бориши, уларга қарши курашмоғи лозим. Бу ёшлар тарбияси учун ўта муҳим масаладир. Жамиятда яхшилик билан ёмонлик, фазилат билан иллат, эзгулик билан ёвузлик, маърифат билан жаҳолат ўртасидаги шафқатсиз кураш давом этаверади. Яхшилик, эзгулик, маърифат юксак даражада кучайтирилса, албатта, у ёмонлик, иллат, ёвузлик ва жахолат устидан ғолиб келада. Шу тариқа яхшилик яхшиликни келтириб чиқаради, яхшиликдан яхшилик туғилади.“Аллох таоло яратган барча мавжудот орасида энг етуги ва мўжизаси бу инсондир. Инсон ўзига юклатилган вазифа - Ер юзини обод қилиш, уни мукаммал ҳолатга келтириш учун доимо комилликка интилмоғи даркор” [4].

Соғлом авлодни тарбиялаш, вояга етказиш бу жисмоний соғломликни эмас, балки шаркона ахлоқ-одоб ва умумбашарий ғоялар руҳида камол топган инсонни вояга етказиш демакдир. Яъни маънавий, интеллектуал ва жисмоний жиҳатдан баркамол авлодни тарбиялаш - фақат миллий эхтиёжгина эмас, балки умумдавлат ахамиятига молик масала. Кўп миллатли Ўзбекистан заминида туғилиб ўсган, томир ёйган барча қардош халқлар учун бирдай эзгу мақсаддир. Бунда миллий ва умуминсонии қадриятлар, бой маънавий

меросимизнинг энг яхши анъаналари ҳамда шаклланиб келаётган янги удумлари бирлашади ва у тарбиянинг қудратли омилига айланади.

Ёшлар тарбияси соҳасидаги ислоҳотлар бугунги энг долзарб, келажак тақдиримизни ҳал қилувчи муаммога айланиб бораётганлиги боис, бу борада амалга оширилиши режалаштирилаётган кенг кўламли ишларга қаратилган лойиҳалар жамоатчилик диққат-эътиборига ҳавола этилмоқда. Ёшларни тарбиялашда хозирги пайтда маҳаллалар фаолиятига катта эътибор қаратилмоқда. Бу ноёб тузилмани ўзини ўзи бошқариш органига айлантиришга катта ҳисса қушиб келаётган махалла оксоколлари ва фаоллари, фуқаролар йиғинларининг диний маърифат ва маънавий-ахлоқий масалалар бўйича маслахатчиларининг ижобий таъсири тобора ортиб бормоқда.

Ёшларимизни мана шундай юқори билим хамда амалий кўникмаларга эга, инсон қалбига йўл топа оладиган ва халқ ишончини қозона оладиган янги авлодни тарбиялаш, уларни Ватанни химоя қилиш, садоқатли, адолатли, халол ва хўшмуомала бўлишга ўргатиш бугун олдимизда турган долзарб, вазифалардан биридир. Энг муҳими, ёшларни юксак маънавият ва қонун устуворлиги асосида яшаш, эл-юртига, ватанига садоқат, адолат, ҳалоллик, мардлик, жасорат каби ноёб инсоний фазилатларни ҳамда муомала маданиятини камол топтиришдир. “Фуқароларда, айниқса ёшларда Ватанни чуқур ҳис қилиш, унга садоқат билан хизмат қилиш, унинг келажаги учун доимий равишда қайғуриш каби ҳислатларни шакллантириш энг муҳим вазифалардан биридир. Ёшлар қалбида миллат, Ватан, аждодлар руҳи олдидаги бурч ва масъулият қанчалик чуқур жой олса, миллий маҳдудлик ўрнини миллий кўтаринкилик эгаллайди, яратувчанлик ғоялари пайдо бўлади” [5].

Ёшларимиз халққа хизмат қилиш бурчини шараф билан адо этишлари ва фуқароларнинг ишончини қозонишлари учун зарур бўлган билим, куникма ва тажрибаларга эга булишларида оиланинг хам ўрни беқиёсдир. Бугунги кун талабларидан келиб чиққан холда, шуни айтиш жоизки, малакали кадрлар ҳар қандай ҳолатда хам халққа хизмат қилишдек, ўз бурчини шараф билан адо этиб, фуқаролар ишончини қозона оладиган, малакали мутахассис бўлишлари учун маънавий, ақлий, руҳий, ҳуқуқий, сиёсий, мафкуравий, жисмоний етукликка эришишлари. ташаббускорлик, ташкилотчилик ва фидойилик фазилатларига эга бўлишлари тақозо қилинади.

Чунки, таълим муассасалари таълим-тарбия жараёнида ёшларнинг инсоний фазилатлар, билим, амалий кўникма ва тажрибаларни шакллантириш билан шуғулланувчи тарбиячи ва мураббийлар, шунингдек, жамоат тузилмалари вакиллари ўртасидаги хамкорликка эришиш муҳим омил ҳисобланади. Таълим-тарбия жараёнида ушбу талабларнинг бузилиши, юқорида қайд этилган омиллардан ва имкониятлардан фойдаланмаслик, албатта, турли салбий оқибатларга олиб келади. Чунки, маънавий ахлоқий тарбия ёшларда ҳалоллик, поклик, бурч, виждон, олижаноблик, фидойилик каби фазилатларни шаклантиради.

Маданий ахлоқий тарбия кенг қамровли тушунча сифатида инсон фаолиятининг ҳамма жабҳаларида таъсир кўрсатади. Маданий ахлоқий тарбия ҳамма соҳада: ишлаб чикаришда, турмушда, оилада, бўш вақтда ҳам кишилар ҳулқ-атворини, инсоний муносабатларини тартибга солади, Маданий ахлоқий тарбия ижтимоий онгнинг бошқа шаклларидан фарқ қилиб, иктисодий, сиёсий, маънавий вазифаларни бажаради. Жамиятни мустахкамлащда кишиларни ягона мақсадга йўналтиришда мухим ўрин тутади. Маънавий ахлоқий тарбия дунёни билишнинг ўзига хос усули бўлиб, кишилар хулқ-атворини яхшилик ва ёмонлик нуқтаи назаридан тартибга солади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, маънавий тарбиянинг ажралмас қисми бўлган ахлоқ маънавий тарбиянинг асосини ташкил этади. Умуман, олганда, ёшларни ватанпарварлик рухида, аждодларимзга муносиб авлодлар қилиб тарбиялаш, энг мухими етишиб чиқаётган мутахассис кадрлар онгида доимо мамлакатимиз тараққиётига ўзларининг ҳиссаларини қўшишга тайёрлик туйғуларини шаклланишига эришиш, шунинг учун ҳам бу ишларда тинимсиз меҳнат килаётган фидойи инсонларнинг интилиш ва амалий ҳаракатларини кенг қуллаб-қувватлаш, бизнинг олий мақсадимиздир.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.: “Ўзбекистон” . 1992.
2. Маматов Х. Ҳуқуқий маданият, унинг жамият ва давлат ҳаётидаги ўрни. -Тошкент: Yurist-media markazi, 2008. 40-б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Т.: 1996. 63-б.
4. Валихожаев Б. Комил инсон-комил жамият: Алишер Навоий талқинида. / “Маърифат”, 2002, 23-январь.
5. Саитқосимов А. Жамият барқарорлиги ва шахс масъулияти. –Тошкент: “Тафаккур”, 2012, 86-87-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳозирги тараққиёт босқичида ёшларни маънавий руҳда тарбиялашнинг назарий томонлари ёритилган. Шунингдек, ёшлар тарбиясида билим ва тафаккур,соғлом дунёқарашни шакллантириш, маънавий-ахлоқий тарбия тараққиёт босқичларига атрофлича тўхталиб ўтилган. Ёшлар орасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарлик, жиноятлар содир этиш кабиларни бартараф этишда маънавий тарбиянинг ўрни кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы нравственного воспитания молодёжи в национальном духе на современном этапе развития общества. Рассматриваются вопросы роли знаний в совершенствовании молодёжи, влияние на здоровый образ жизни и духовно нравственное воспитание, преодоления безконтрольности и правонарушения среди молодёжи.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of moral upbringing of the youth in the national spirit in modern society. The author of the article shows the role of knowledge in the development of the young people, healthy way of life and spiritual-moral upbringing, ways of getting over discontrolity, law violations among the youth.

MS EXCEL PROGRAMMASÍNDA “ELEKTRON KLASS JURNAL” JARATÍW METODIKASÍ

A.Abdullaev - *ekonomika ilimleriniń kandidatı, docent*

L.Raxmetova – *talaba*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: informatika, programma, algoritm, o’zgaruvchi, parametr, funktsiya, masala, maktab.

Ключевые слова: информатика, программа, алгоритм, переменные, параметр, функция, задача, школа.

Key words: informatics, program, algorithm, variables, parameter, function, task, school.

Klass jurnalı Mámleketlik tálim standartları hám de oqıw dástúrleriniń orınlanıwın kórsetetuǵın mámleketlik hújjet esaplanadı. Mektep direktorı hám direktordıń oqıw isleri boyınsha orınbasarı klass jurnalınıń dúrıs júrgiziliwiń

hámme waqıt qadaǵalawı hám bul haqqında jurnalǵa jazıp belgilep barıwı zárúr. Klass jurnalı bir oqıw jılı ushın arnalıp, har bir mektepte, har bir klasta Ózbekstan Respublikası Xalq bilimlendiriw ministrligi tárepinen tastıyıqlanǵan nusqada júrgiziledi. Pedagogikalıq hám informaciyalıq texnologiyalar dáwirinde klass jurnalın júrgiziwdiń alternativ variantların islep shıǵıw-zaman talabı. Usı ilimiy metodikalıq maqalada klass jurnalınıń elektron versiyasın jaratıw algoritmi islep shıǵıldı hám tómendegi basqıshlardan ibarat. Jurnaldaǵı informaciyalarǵa tiykarlanıp, onıń infologiyalıq modeli islep shıǵıldı(tablica):

Kórsetkishler	Mánisler
1. Klass jurnalın paydalanıw múddeti 2. Klasslar 3.Oqıwshılar sanı 4. Pánler 5. Mektep ıqtiyarındaǵı pánler 6. Oqıw rejedegi saatlar kólemi 7. Oqıwshılardıń sabaqqa qatnası 8. Pánler boyınsha sabaqta ne ótildi 9. Oqıwshılardıń bilim sıpatı 10. Oqıwshılardıń qulqın bahalaw 11. Pedagogikalıq keńes qararı 12. Oqıwshılar haqqında ulıwma maǵlıwmatlar 13. Klass basshısınıń wazıypaları 14. Pán oqıtiwshiları 15. Dógerek	t.1. Bir oqıw jılı 2.1. I, II, III, ... , X, XI 3.1. XXXX bayt 4.1. XX bayt 5.1. X bayt 6.1. XXXXXX bayt 7.1. XX bayt 8.1. Tema, 8.2. Shınıǵıw 8.3. Úyge tapsırma 9.1. Sherek 9.2. Yarım jıllıq 9.3. Jıllıq baha 10.1. Úlgili 10.2. Qanaatlandırarlı 10.3. Qanaatlandırarsız 11.1. 5-klasqa kóshirildi 11.2. 11-klastı tamamladı 11.3. Gúzge qaldırıldı 12.1. Ata-anasınıń ismi, sháripi 12.2. Semya jaǵdayı 12.3. Fizikalıq rawajlanıw 12.4. Psixologiya 12.5. Ergonomika 13.1. Har bir oqıw páni boyınsha bahalardı kóshirip o'tkiziwi 13.2. Qaldırılǵan sabaqlardı esaplaw 13.3. Klass jurnalınıń saqlanıw-hám júrgiziw qaǵıydaları tiykarında kúndelik qadaǵalaw alıp barıw 13.4. Jurnal betlerin pánler boyınsha bólistiriw 13.5. Jurnalǵa oqıwshılar dizimin jazıw 14.1. 0-255 bayt 15.1. Matematika 15.2. Fizika 15.3. Informatika 15.4. Biologiya 15.5. Ximiya 15.6. Til hám ádebiyat

Tablica tiykarında Microsoft officetiń MS Excel programmalarınan paydalanıp, maǵlıwmatlar bazasın dúzemiz [2]. Bul baza klass jurnalına tiyisli bolǵan matematikalıq, logikalıq hám túrli tarawdaǵi (ekonomikalıq, sociallıq, ekologiyalıq hám t.b.) máselelerdi sheshiwge imkaniyat jaratadı. Máǵlıwmatlar bazasın aktuallastırıw hám klass jurnalına tiyisli máseleler ústinde ámeller orınlawda xabar–kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw imkanyatların keńeytedi hám jańa vizual programmalardı úyreniwge mektep xızmetkerleriniń potencial qızıǵıwın arttıradı. Mektepti tolıq sıpatlaytuǵın kórsetkishlerdi anıqlaw hám aktuallastırıw ilimiy izleniw jumısların alıp barıwdı talap etedi. Biz maqalada tomendegi máselelerdi sheshiw algoritmin kórsetemiz: oqıwshılardıń sabaqqa qatnasıw dinamikasın hám pánler boyınsha bilim dárejesin anıqlaw.

Bunıń ushın klass jurnalın MS Excel elektron tablicasın jaratıp alamız. Oqıwshılardıń sabaqqa qatnasın anıqlaw ushın sabaq grafigi jardeminde hám infologiyalıq modelge tiykarlanıp, elektron tablica toltıramız. Tablicada sabaqqa sebebsiz qatnaspaǵan oqıwshılar “J”, keshigip kelgen oqıwshılar “K” menen belgilenedi. Elektron klass jurnalın jaratıw algoritmin Nókis qalasındaǵı 38 sanlı mekteptiń 6 "D" klass ushın máselelerdi sheshiwdi kórsetemiz. Elektron tablicada yacheykalardıń bólistiriliwi:

1.MS Excelde Книга1 kitap ashılıp, “Qatnas” atı menen saqlaymız (**Сохранить**).

1. Kitaptıń birinshi beti (**Лист1**) atın “6-D” dep qayta ózgertemiz (**Переименовать**). Sebebi, 6”D” klass ushın elektron jurnal dúziledi.

2. B1:Z1 yacheykalar birlestirilip, “Nókis qalasi № 38 atli mekteptiń 6 "D" klass oqıwshıları fevral ayı ushın qatnası” dep jazıladı. Misal ushın, fevral ayında 24 oqıw kunine sáykes 24 yacheyka, tártip nómeri hám oqıwshılardıń familiyasın jazıw ushın **jáne** 2 yacheyka kerek boladı. Demek, B1 den AA1 ge shekem bolǵan 26 yacheykanı blokqa alamız hám format menyusındaǵı Format yacheyka aynasındaǵı **выравнивание** bóliminiń **объединение** yacheyka belgilenedi.

3. D2:AA2 yacheykalar blogına sabaq kúnlerine tiyisli sánelerdi jazamız.

4. Sáykes D3:E3, F3:K3, L3:Q3, R3:W3 hám X3:AA3 yacheykalar blokların birlestirip hápteniń tártip qatarı jazıladı.

5. B4 yacheykaǵa “T/N”, C4 yacheykaǵa “Familiya hám atı”, D4 den AA4 ge shekem 24 oqıw kúnine sáykes hapte kúnlerin jazamız.

6. B5:B26 yacheykalar blogına 1 den 22 ge shekem tartip sanı jazıladı.

7. C5:C26 yacheykalar blogına 22 oqıwshılardıń familiyası hám atı jazıladı.

8. D5:AA26 yacheykalar blogına oqıwshılardıń sabaq qaldırıwları hám keshigiwlerine sáykes másele shártindegi (“J” yamasa “K”) belgilerdi, C2 hám C3 yacheykalarǵa usı belgiler mánislerin jazamız.

9. Oqıwshılar sabaq qaldırǵan hám keshigip kelgen kúnlerin kestege belgilep shıǵamız J hám K háripleri menen belgilep shıǵamız.

10. “J” hám “K” belgileri kiritilgen yacheykalarǵa **Вставка** menyusınıń **Примечание** bólimi yamasa kontekst- menyudiń **Добавить примечание** bólimi járdeminde sabaqqa qatnaspaǵanlıq hám keshigiwge tiyisli sebep kórsetilgenin jazamız.

11. J yamasa K belgisi kiritilgende **Добавить примечание** bólimi tańlanıp sebebi kórsetiledi hám usı ketek joqarı múyeshinde úshmúyeshlik belgi payda boladı bul belgi ústine tıshqansha kórsetkishin alıp barǵanda sebebin kórsetedi.

12. J hám K belgilerge sebebin kiritiwde olarǵa kiritilgen sózdiń reńin, ólshemin kiritiwimiz múmkin. Bunıń ushın usı sózdi blokqa alıp kontekst- menyusiniń **(Формат примечания)** bólimi paydalanıladı.

13. Kestedegi máǵlıwmatlardı kóriw qolaylı hám korgizbeli bolıwı ushın yacheykalar bloklarına hár túrli formatlaw imkaniyatların qollanıwmız mumkin.

14. Sabaq qaldırǵan hám keshigip kelgen oqıwshılardıń bir kúnlik, bir háptelik hám bir aylıq qaldirǵan saatları jámisin esaplap shıǵamız.

15. Buniń ushın A27:B29 yacheykalardı J-kelmegen oqıwshılar hám A30:C32 yacheykalardı birlestirip, K-keshigip kelgen oqıwshılar dep jazıladı.

16. C27, C28, C29 yacheykalarǵa sáykes sol kúngi, bir háptelik hám bir aylıq sózlerin kiritemiz.

17. D27:AA27 yacheykalarǵa hápteniń hár kúni kelmegen oqıwshılar sanı jazıp shıǵıladı, D28:AA28 yacheykalar bolsa bir háptelik kelmegen oqıwshılar sanı jazıladı, D29:AA29 yacheykalar bir aylıq sabaqqa qatnaspaǵan oqıwshılar sanı jazıladı.

18. D30:AA30, D31:AA31, D32:AA32 yacheykalar hám sáykes usı kúngi, bir háptelik hám bir aylıq sabaqlarǵa keshigip kelgen oqıwshılar sanı jazıladı.

19. AB27:AB32 yacheykalardı birlestirip **Jámi** sózin kiritemiz.

Alınǵan nátiyje tómendegishe kóriniste boladı:

Oqıwshılardıń sabaqqa qatnasıw dinamikası grafigi

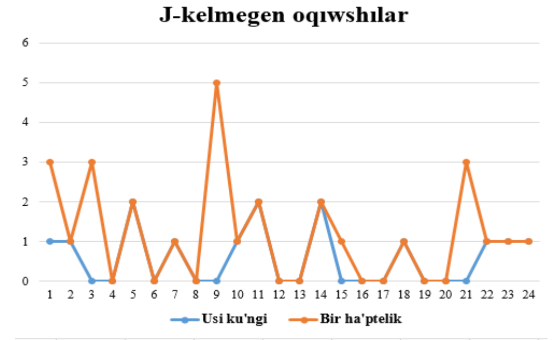

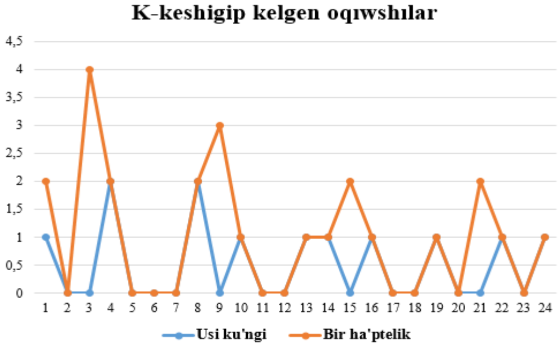

Mektep oqıwshılarınıń(6”D” klass ushın) pánlerden 1, 2, 3 hám 4 shereklerde alǵan, ortasha hám ulıwma jıllıq bahaların esaplaw, hám bilim darejesin kórsetiwshi elekron klass jurnal jaratıw ushın joqarıdaǵı sıyaqlı elektron tablica toltırıladı. Keyin tómendegi ámellerdi orinlaymız [1,3]:

1. Sáneler jazılǵan baǵanalardan keyin bir baǵana bos qaldırıp, 3-qatar dawamındaǵı izbe-iz yacheykalarǵa “Órtasha baha” hám “I sherek”, “II sherek”, “III sherek”, “IV sherek” dep jazamız.

2. A4 yacheykaǵa tártip san, B4 yacheykaǵa oqıwshılardıń Atı hám familiyası, oqıwshılar bahaların sánelerge hám sáykes yacheykalarǵa jazamız.

3. Sherek bahalardı esaplaw ushın X4 yacheykaǵa **Вставка** menyusınen **Статистические** funkciyalar bóliminen “=СРЗНАЧ(C4:F4)” funkciyasın tańlaymiz.

4. X4 yacheykalardaǵı sannıń onlıq bólshek bóleginen tek ǵana 3 xanası kóriniwi ushın **Формат** menyusındaǵı **Формат ячеек** interfeys aynasınan **Число** bólimin tańlap, soń **Числовой** bólimindegi **Число десятичных знаков** tańlaw yacheykasınan 3 ti tańlaymız.

5. Y4 yacheykaǵa **Вставка** menyusınıń **Математические** funkciyalar bóliminen **“=ОКРУГЛ(M4;0)”** funkciyasın jaylastıramız.

6. X4 hám Y4 yacheykalarınan tómendegi qatarǵa nusqa alamız.

Nátiyjede, 6-klass oqıwshılarınıń bilim dárejesin aniqlaw diagrammasın dúzemiz.

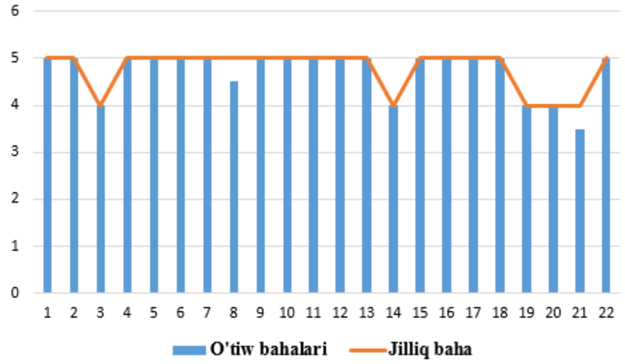

Demek, juwmaqlap aytqanda, mektep ushın elektron klass jurnaldan paydalanıw arqalı isletiletuǵın hujjetlerdi jańadan proektlestiriwge, oqıwshılardıń sabaqqa qatnasın hám bilim dárejesiniń dinamikasın anıqlawda nátijeli boladı. Sonday-aq, ulıwma bilim beriw mekteplerinde avtomatlastırılǵan oqıtıw sistemasın engiziwge óz úlesin qosadı.

Ádebiyatlar

1. Abdullaev A., Abdullaev U. Kompyuterlı modellestırıw. Pedagogikalıq instituttıń 5110700 – «Informatika oqıtıw metodikası» bakalavr tálim baǵdarınıń talabalarına arnalǵan. Premier Publishing. -Vienna: 2018, 123-b.
2. Abdullaev A. Algoritmlestiriw hám programmalastırıw tilleri. I-bólim. Oqiw-metodikalıq qollanba. NMPI, -Nókis: 2015, 128-b.
3. Abdullaev A. A`meliy ma`selelerdi komp`yuterde modellestiriw. Joqarg`ı oqıw ornı, litsey, ka`sip-o`ner kollejleri talabaları ha`m mektep oqıwshıları ushın oqiw-metodikalıq qollanba. NMPI. -Nókis: 2014, 48-b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada MS Excel programmasi asosida «Elektron sinf jurnali» yaratish algoritmi va undan o’qitish jarayonida foydalanish metodikasi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются алгоритм разработки «Электронный журнал класса» в программе MS Excel и методика его использования в учебном процессе.

SUMMARY

The article deals with the description of working out the method of using the "Electronic class journal" algorithm in MS Excel and its use in the teaching process.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОДХОДА НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

А.Т.Абдурахманова - *преподаватель*

Термезский государственный университет

Таянч сўзлар: таълим, ўқитиш, ижод, технология,билим.
Ключевые слова: образование, обучение, креативность, технологии, знания.
Key words: education, teaching, creativity, technologies, knowledge.

Великое будущее начинается сегодня, а сегодняшнее поколение начинается с воспитания и обучения детей. Образовательные учреждения играют неоценимую роль в воспитании физически, умственно и духовно зрелых людей. Система образования, являющаяся основой нашего государства, вводит молодое поколение в мир общественной жизни и человеческих отношений. Наше государство заинтересовано в том, чтобы сегодняшнее поколение было полноценным, самостоятельно мыслящим.

Воспитание молодёжи - одна из самых актуальных проблем нашего времени. С первых лет независимости особое внимание воспитанию и обучению молодого поколения как обладателю современных знаний стало

необходимостью и социальной обязанностью государства. В результате были приняты «Закон об образовании» и Национальная программа по подготовке кадров. Эти программы фокусируется на свободе выражения личности, формировании независимого мышления потомков нашего национального менталитета. В обществе формируются нормы социального поведения с изменённым отношением к своим обязанностям. Общество развивает духовно зрелых, физически здоровых, высоко интеллектуальных людей, независимых личностей, с уверенностью идущих в будущее. Они обеспечивают рост, развитие и устойчивость общества в целом.

С первых лет правления Президент РУз Ш.М.Мирзиёев обратил особое внимание системе образования, качеству и эффективности современных требований обучения. Одним из необходимых направлений образования стало обновление содержания учебных программ, необходимости развития обучения на основе современного передового опыта и новых идей, интеллектуального подхода к технологиям, усовершенствование креативных педагогических методов.

Обучение является основой образования. Желание учиться, получать знания, образование приоритет нынешней молодёжи. Это большое достижение нашего правительства. В этом контексте модернизация образовательного просвещения в свете инновационных технологий является необходимой предпосылкой на сегодняшний день.

В системе образования стало необходимостью использование современных методов и средств обучения. Высшее учебное заведение является центром просвещения. Обучение в высших учебных заведениях должно быть максимально эффективным.

С гордостью можно сказать, что почти тридцать миллионов человек в нашей стране молодые люди. Молодые люди внимательно следят за судьбой и будущим Узбекистана.

В годы независимости Узбекистана, с 1991 года, тенденция расходов государственного бюджета на социальные услуги и социальную защиту упала ниже 50 процентов. Но в нашей стране происходят большие, глобальные изменения, такие изменения прививают молодому поколению уверенность в завтрашнем дне, чувство гордости за свою Родину. Молодое поколение понимает, появилось больше возможностей для развития интеллектуальных способностей, потребностей.

Сегодняшняя внутренняя политика нашего государства требует, чтобы каждый педагог находился в неисчерпаемом поиске идей и разработок, экспериментировал, активно участвовал в научной жизни страны. Производительность учебно-воспитательного процесса, зависит от педагогического потенциала преподавателя, личных качеств, опыта и навыков в сфере образования. Особое внимание следует уделить современным разработкам и внедрению нового учебного материала, преподаванию с использованием современных педагогических и информационных технологий. Общество использует новые параметры, применяемые к технологиям, такие как интеллектуальный подход, креативность, творчество, которые можно применять во всех направлениях обучения.

Педагог, развивая студентов по направлениям духовности, воспитания, обучения, должен обладать глубокими знаниями, большими навыками и искусством преподавания. На сегодняшний день одной из наиболее важных задач для педагогов является обучение молодых людей, повышение их активности, развития навыков самостоятельного мышления и активизации интеллектуальной творческой деятельности в обучении.

Сосредоточившись на интеллектуальном подходе к обучению в образовательном процессе, однако не разработаны критерии в обучении развитию креативного мышления, которые до сих пор не отражены в учебниках, учебных пособиях, методических указаниях и исследованиях нынешнего образования. Содержание ряда категорий, связанных с понятиями «интеллект» и «креативность», ещё не усвоено. К этим категориям относятся «творческая деятельность», «творческие способности», «творческий процесс».

Изучение творческой активности человека, воспитание его творческой активности в духе творчества имеет давнюю историю. Девиз античных философов: «Мы ищем то, чего ещё не знаем». Идея интеллектуального потенциала является наследием великих мыслителей Востока и на протяжении тысячелетий вносит достойный вклад в развитие человеческой цивилизации, социально-экономическое, духовное и образовательное развитие. Из наследия наших предков остались такие понятия, как интеллектуальный потенциал, интеллект, творческий потенциал, талант, способности, изобретательность и новаторство, что является важным фактором в развитии научных знаний молодого поколения.

Из исторического развития человечества ясно, что по мере развития общества совершенствуются система образования, сам образовательный процесс, критерии. Вследствие этого, развитие каждой страны, её место в мировом сообществе, её статус определяются интеллектуальным потенциалом жителей страны. В вопросах воспитания физически и духовно молодого поколения, подготовки современных квалифицированных кадров предпринимается ряд практических шагов. В частности, социально-экономические реформы в обществе в исторический период глобализации, внедрение различных инноваций в нашу жизнь. Понимание необходимости анализа требует изменения системы образования основанной на различных принципах обучения, критериях, методах, технологий.

Интеллектуальный подход к обучению по-прежнему выражается в контексте общих идей творчества и технологий. Однако состав, структура этих понятий ещё не нашли своего истинного отражения в обучении и образовании молодого поколения. Общеизвестно, что процесс приобретения знаний - это систематическое развитие умственных способностей, формирование знаний и понимания и умение использовать полученные знания [3:57].

Интеллектуальный подход к обучению определяет структуру образовательного процесса, которая в свою очередь представляет учебный процесс, основанный на одном или нескольких последовательных методах, креативных технологиях в обучении.

Интеллектуальный подход в обучении как образовательную модель, условно можно разделить на следующие группы критериев: организация взаимодействия ученика и учителя; традиционное обучение; модель совместного обучения; урок моделирования; исследовательская модель обучения.

Креативные педагогические технологии дают возможность для эффективной реализации управления учебным процессом, достижения поставленной цели. Однако игнорирование результатов методологических и дидактических исследований подрывает серьёзную теоретическую основу для образовательных технологий. Это приводит к ограничению некоторых специфических проблем технологической проблемы.

Для организации успешного учебного процесса применяют: умение педагога заинтересовать учащихся, непрерывное участие «ученик-преподаватель» в учебном процессе, методы обсуждения, дебатов, работа в малых группах, исследовательская ролевая игра, использование интерактивного обучения в аудитории.

Совместное обучение предусматривает обучение студентов через работу в независимых группах. Моделирование - это создание лёгкого и более упрощённого

представления о событиях и процессах, происходящих в реальной жизни и в классе, а также для обучения и участия учащихся в классе.

Чтобы информировать подрастающее поколение о необходимых знаниях и навыках, речь педагога должна быть свободной, он должен владеть литературным языком, содержательной и эффективной речью. Современный педагог должен уметь приспосабливаться к культуре по созданию современного образа.

Педагог должен активно участвовать в изменениях, происходящих в социальной жизни общества, понимать суть проводимых социально-экономических реформ, а также быть в курсе последних достижений науки, техники и современных информационных и коммуникационных технологий.

Педагог, формируя самостоятельность детей, должен уважать их трудолюбие, инициативу, старание в самостоятельной творческой креативной работе.

Учебные занятия, разработанные с помощью креативных технологий, позволяют молодым людям вырабатывать и реализовать собственные идеи, разработки, решения.

Интеллектуальный подход в обучении позволяет находить новые пути развития самостоятельности, активности, мышления и понимания.

Процесс эффективного формирования и повышения интеллектуального подхода к инновационным технологиям в обучении можно разделить на пять этапов.

На первом этапе обучения умственную инициативность можно развить и повысить за счёт интереса, любознательности студентов, что свойственно этому возрасту.

На втором этапе формируются такие качества, как активность, независимость мышления, креативность и самостоятельный поиск новых знаний.

На третьем этапе увеличивается количество и качество выполнения практических заданий, направленных на развитие познавательной деятельности, поскольку наиболее важным фактором активизации творческой деятельности студента, данного возрастного этапа, является интеллектуальное мышление, креативность. Они сочетаются с когнитивными процессами учащихся, индивидуальными качествами личности, эмоционально-волевым подходом к обучению.

Интеграция теоретических знаний активизируется с практическими познавательными творческими знаниями в программируемом обучении четвёртого этапа в небольших научных изысканиях изучаемых предметов.

На пятом этапе, заключительном этапе процесса интеллектуального подхода в обучения проводится самостоятельная работа в виде рефератов, статей, докладов, обзоров и конкурсов. Учащиеся получают навыки научного опыта, экспериментов, исследований.

Современные методы обучения - интерактивные методы, инновационные технологии чрезвычайно важны в образовательном процессе учебных заведений. Знание инновационных технологий и их использование в обучении может гарантировать, что учащиеся приобретут теоретические и практические знания и навыки.

В настоящее время каждое занятие необходимо преподавать с помощью инновационных технологий. Использование интерактивных технологий в изучении предметов открывает возможности для повышения эффективности обучения.

Молодёжь - это новое поколение людей, которое учится взаимодействовать с социальным окружением и соответствовать современным требованиям. Педагог должен развивать коммуникативное общение, интерактивные навыки, мотивацию успешного достижения молодых людей, прививать положительные привычки, которые вырабатывают стойкий характер.

Повышение интереса к чтению книг, расширение поиска информации (книги, журналы, учебники, материал из интернета), понимание социальной роли образования, замена слова «я хочу» на слова «должен» и поддержание эмоционально-волевой мотивации работы над собой – эти факторы надо развивать с детства со школьной скамьи. Уметь работать и исправлять собственные ошибки, прогнозирование будущего результата, успехов и беспристрастная самооценка являются мотивирующими элементами обучения и ключевым фактором, который формирует интеллектуальные принципы в образовании.

Задача системы образования-совершенствование условий и качеств объектов образования, современное оборудование, учебные пособия, мультимедийные ресурсы, а также повышение квалификации подготовки учителей и профессионального развития, планов и программ с учётом современных технологий и методов обучения. Для этого эксперты должны проанализировать деятельность существующих образовательных учреждений, в полной мере использовать их потенциал, создать механизмы повышения профессиональной квалификации педагогического персонала, обеспечить участие родителей в процессе образования и обучить психологической грамотности;

повысить осведомлённость о важности интеллектуального похода в образовании через средства массовой информации, повысить общественное внимание и перцептивные отношения в области образования.

Необходимо развивать основную задачу обучения - развитие познавательных функций с помощью интерактивных технологий, на основе креативного мыслительного процесса.

Следует отметить, что принцип интеллектуального подхода в преподавании на основе интерактивных технологий является методологической, педагогической и психологической областью, которая ещё не получила широкого изучения. Ключевой задачей современного развития системы образования является широкое внедрение передовых новаторских, инновационных технологий, повышение качества учебников и учебных пособий.

Исходя из вышеизложенного можно утверждать технологии, разрабатывают факторы: инновационный проект разрабатывается одним студентом или творческой командой, которым в дальнейшем как разработкой могут пользоваться учителя и другие учащиеся, учат самостоятельности, повышают решительность, самооценку, самостоятельно работать с источниками, мыслить, отстаивать независимую позицию, приобретать навыки и умения на основе полученных знаний, формировать представления целого из теоретических и практических знаний.

Таким образом, ряд исследований показывает, что работа в рассматриваемой области продолжается, но это решение и текущие требования к учащимся нуждаются в дальнейшем совершенствовании за счёт повышения качества и эффективности современного образования. Необходимо кардинально повысить уровень подготовки детей к школе, расширить внедрение в практику передовых инновационных и информационно-коммуникационных технологий. И в частности, усилить роль обучения с применением инновационных технологий, креативного мышления в развитии здорового поколения. Необходимо также расширить сеть образовательных учреждений, оснастить их современным оборудованием, обеспечить высококвалифицированными педагогами и специалистами.

Литература

1. Богомолова М. В. Влияние обогащённой среды на развитие интеллекта и креативности: автореф. дис. к. псих. н. - М.: 2008. -С. 22.

2. Валуева Е.А. Интеллект, креативность и процессы активации семантической сети: автореф. дисс. канд. псих. наук. - М.: 2007. -С. 24.
3. Варламова Е.П. Динамика творческой уникальности человека в рефлексивно-инновационном процессе. Дисс. На соиск.уч.ст. канд. Психол. наук. -М.: 1997.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений - М.: 1982. –С. 2.
5. Панкова Т.А. Роль интеллекта в эффективности лидера [Электронный ресурс]. // Психологические исследования: электрон. научный журнал 2010. N 2 (10). URL: http://psystudy.ru (доступ: 17.07.2011).
6. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. -М.: «Сфера», 2001. –С. 446.
7. Лютова Е.К. Личностное развитие и творчество студентов с разным уровнем и структурными характеристиками интеллекта: автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 2000. –С. 24.

РЕЗЮМЕ

Ҳозирги даврда ўқитувчилар олдида турган муҳим масалалардан бири ёш авлод фаоллигини юксалтириш асосида уларда мустақил ва эркин фикрлаш кўникмаларини ва уларнинг интеллектуал ижодий фаолиятини ривожлантиришга ўргатишдан иборатдир. Бунда педагог талабаларни маънавий ва ахлоқий тарбиялашга ўзи ҳам ўқитишда чуқур билимга ўқитувчига хос малака ва маҳоратга эга бўлиши талаб этилади. Айниқса, у замонавий педагогик ва ахборот технологияларига, янги дарсликларни тайёрлашга алоҳида диққат қаратиши зарур.

РЕЗЮМЕ

Сегодня одной из важных задач для преподавателя является обучение молодого поколения на основе повышения их активности, развития навыков свободного самостоятельного мышления и интеллектуальной творческой деятельности. Уделяя большое внимание нравственному и духовному воспитанию студентов, педагог должен обладать глубокими знаниями, навыками и искусством преподавания. Особое внимание следует уделять разработке новых учебников, современных педагогических и информационных технологий.

SUMMARY

Today one of the important tasks for the teacher in the educational process is teaching the young generation on the basis of increasing their activeness, development of free independent thinking skills and intellectual creative activity. The teacher, dealing with the moral and spiritual education of students, must have the deep knowledge, great skills and the art of teaching himself. Particular attention should be paid to working out of new textbooks, modern pedagogical and information technologies.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШАРЬЯР» - ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

Е.К.Алламбергенов – *еркин изленийши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Шаҳриёр» достони, эстетик тарбия, табиат, турмуш, меҳнат, одамлар ўртасидаги алоқа гўзаллиги, ташқи ва ички гўзаллик, эстетик тарбия ва одоб-аҳлоқ, жисмоний тарбия, бадиий сўз ва эстетик тарбия, бадиий образ орқали эстетик тарбияга чақириш.

Ключевые слова: эпос «Шарьяр», эстетическое воспитание, природа, жизнь, труд, красота межчеловеческих отношений, внешняя и внутренная красота, эстетическое воспитание и поведение, физическое воспитание, художественное слово и эстетическое воспитание, привить эстетическое воспитание с помощью художественного образа.

Key words: epos “Shariyar”, aesthetic education, nature, life, labour, the beauty of interpersonal relationship, outer and inner beauty, aesthetic education and behavior, physical training, literary word and aesthetic education, to educate aesthetics with the help of literary images.

Тәлим ҳәм тәрбия мәселелерине айрықша итибар берилип атырған ҳәзирги ўақытта жасларға эстетикалық тәрбия бериў мәселеси айрықша орынлардың бирин ийелейди. Эстетикалық тәрбия дегенимизде, адам өмириниң өзи, күнделикли турмыс ҳәм мийнет, адамлардың өз ара қарым-қатнаслары, мүнәсибетлери, ис-ҳәрекетлери, тәбият көринислери ҳәм көркем-өнер шығармалары, көркем әдебият арқалы инсанларда тәрбияланатуғын гөззаллық туйғыларын түсинемиз. Ол адамның ишки ҳәм сыртқы гөззаллықлары ҳаққындағы илим [1:117].

Эстетикалық тәрбия әдеп – икрамлылық, мийнет, дене тәрбиясы ҳәм басқа да тәрбия түрлери менен тығыз байланыста алып барылады. Ол шаңарақта, мектепте, социаллық орталықта бериледи. Улыўма билим беретуғын мектеплерде эстетикалық тәрбияға байланыслы билим, уқыплылық ҳәм көнликпелер тийкарынан оқыў процесинде, сабақтан ҳәм мектептен тыс тәрбиялық жумыслар ўақтында бериледи. Мәселен, әдебият сабақларында оқыўшылар ҳәр түрли көркем шығармаларды, қосықларды, ертеклерди, дәстанларды оқыў ҳәм үйрениў арқалы оқыўшы сөздиң эстетикалық қүдиретинен заўықланады, тәсирленеди, өзин сырлы ўақыялардың ишинде жүргендей сезеди.

Кластан тыс ўақытларда “Шарьяр” дәстанын оқыў арқалы балалар дәстандағы унамлы ҳәм унамсыз қаҳарман образлары менен танысады. Себеби, “Шарьяр” дәстанында қара сөз бенен қосықтың ең жақсы үлгилери орын алған. Дәстандағы бир-биринен зыяда болған сүўретлеўлер, әжайып ҳәм көркем сүўретлеўлердиң бири-биринен зыяда болған түрлери оқыўшыны ерксиз түрде көркем-эстетикалық дүньяға шарлайды. Нәтийжеде, олар жақсы менен жаманды, әдалат пенен наҳақлықты, гөззаллық пенен эпиўайылықты бир-биринен ажырата алыў мүмкиншилигине ийе болады. Көркем сүўретлеўлер арқалы оқыўшылар эстетикалық жақтан заўық алады, жәмийеттеги ҳәм тәбияттағы көркемлик дүньясына ҳәўеси артады, көз қарасы кеңейеди.

Дәстан мазмунында эпиўайы қара үйден баслап, адамлардың айтқан сөзлери, қызлардың гөззалығын сүўретлеўлер, қулласы, барлығы да оқыўшыны эстетикалық жақтан заўықландырады. Мәселен, “Шарьяр” дәстанының Өтенияз жыраў вариантында Дарапша патшаның перзент дағында күйгенликтен түнги ўақытлары елин аралап кеткенинде алдында жылт-жылт етип жанып турған отқа көзи түседи. Жақынлап барып қараған ўақытларында “шаңарағы дәнданнан, ууығы бар гүмистен, босағасын борлатқан, керегесин сырлатқан, ақбасқур менен туттырған, ушыға менен жаптырған, мақпалдан туўырлық туттырған, үйине тутқан шийлерине, жарасықлы болсын деп, алтын менен гүмистен, рәңбәрәң ҳәр қылып, айқастырып байлатқан, ақ орданың аўзыны, дәл қублаға қаратқан” [3:14] үш отаўды көреди. Мине, бундай етип сүўретлеўлер ҳәр бир китап оқыўшысында өзлериниң үйлерин сулыў, гөззал етип көрсетиўи ушын тынымсыз мийнеттиң зәрүрлигин уқтырып турғандай түйиледи.

“Шарьяр” дәстанындағы ақ отаўды тәриплеп, оннан оқыўшыларға эстетикалық тәрбия қуралы сыпатында пайдаланыўда Қуламет жыраў варианты да айрықша орынды ийелейди. Мәселен, дәстанның 186-бетинде отаўдың үзигиниң ушығадан, түңлигиниң шын мақпалдан екенлигиниң көрсетилиўи менен бир қатарда оның босағасының борлатқанлығы, ууықларының сырлатылғанлығын, орданың жийеклерин ҳинжи менен торлатқанлығын, орданың шийин алтын менен гүмисти пайдаланыў арқалы ғалы формасында

оратылғанлығының сәўлелендирилиўи де [2:186] оқыўшыларға эстетикалық тәрбия бериў ислеринде ҳақыйқый тәрбия қуралы сыпатында тән алынады. Себеби, оқыўшы усы сүўретлеўлерден заўық алыў арқалы өзиниң үйиниң, оқып атырған класының безелиўине сөзсиз кеўил бөлиў мүмкиншилигине ийе болады.

Мектеп жасындағы оқыўшылардың, дерлик, барлығы да еликлеўге бейим келеди. Сонлықтан, олар "Шарьяр" дәстанындағы ақ отаў көринисин өзлериниң жасап турған үйи менен өзбетинше салыстырып көриў имканиятына ийе болады. Нәтийжеде, оларда да өз үйлерин дәстанлардағыдай сулыў етип безеўге болған ҳәўес оянады.

"Шарьяр" дәстанының оқыўшыларға эстетикалық тәрбия қуралы сыпатындағы көриниси соннан ибарат, дәстанда қыздың көринисин сәўлелендириў жетерли дәрежеде орын алған. Қыз балаға байланыслы сүўретлеўлерди халықта бурыннан бар болған теңеўлери менен байланыстырған. Дәстандағы бул сүўретлеўлерде қыздың көзи, қасы, жүзи, мурны, бели, сийнеси, бойы тәкрарланбас теңеўлерге ийе болған.

Ҳәр бир оқыўшы, әсиресе, қыз балалар әжайып сулыў болғысы келеди. Дурысында да, олардың сулыў болыўға ҳақысы бар. Жаслар китапларды оқыған ўақытларында қыздың ямаса ер баланың сулыўлығын тәриплеўши орынларын оқып көрип, «мен де солардай сулыў болсам» деп ҳәўес етеди. Дәстандағы қаҳарманларға уқсағысы келеди. Дәстанларды жырлаўшы жыраўларда сулыўлықты өзлеринше ҳәр қыйлы етип тәриплейди. Мәселен, "Шарьяр" дәстанының Өтенияз жыраў вариантында Дарапша патшаның түнде ақ отаўды көргенинен кейин, оның ишинде отырған қызлардың тәриплениўи бойынша "...қарағай бармақ, жез тырнақ, дәли көнли, көз ойнақ, аппақ, юпқа додақ, отырғпн үш пәкизе, хоширей бәрне қызды көрди" [3:15] деп сүўретленеди.

Класстан тыс оқыў ўақытларында дәстан менен танысып шыққан оқыўшылар усы қатарлар менен танысқаннан соң өзиниң бармақларына, тырнақларына, жүзлерине, кеўиллерине, шырайларына айрықша итибар берип қарайтуғын дәрежеге әсте-әсте жетилисе баслайды. Дәстанның Қуламет жыраў вариантындағы "Жаўырынлары қақпақтай, шашбаўлары тоқпақтай, ақ төсине қарасаң, қарда тоты жүрген соқпақтай, басарына еринген, өр текедей керилген, адамзатты өртеген, қылығы менен хызмети...аппақ додақ, шашбаўлары моншақ, узын бойлы, кең қушақ, он төрттен туўған айдай, томағалы қумайдай..." [2:181] деген қатарлар оқыўшы қызларда "мен де сондай болсам екен" деген қыялды оятады. Нәтийжеде, оқыўшы қызлар да ўақыт таўып, әсте-әсте өзлерине қарай баслайды. Өзлериниң күннен-күнге шырайына шырай қосып баратырғанлығын көрип, оннан эстетикалық заўық алады.

Ҳәр бир ата-ананың өз балаларына болған сүйиспеншиликлерин, олардың сапарға кеткен ўақытларындағы сағынышларын тил менен тәриипле бериў оғада қыйын мәселелердиң биринен саналады. Өтенияз жыраў вариантындағы "Шарьяр" дәстанында болса ата-ананың өз балаларына болған сүйиспеншиликлери менен сағынышлары эстетикалық жақтан оғада көркемлик пенен сүўретленеди. Дәстандағы Шарьярды асырап-абайлап сақлап, оны кәмалга келтирген Сасуардың жети жылдан аслам ўақыт аралығында болған айралықтан соңғы ушырасыўында "Жалғыз улы Шарьярды, көрген соң енди Сасуар, дәл мойнынан қушақлап, көзиниң жасын моншақлап, қолтығына қысады, баўырына басады, қайта-қайта сүйеди, мийри қанбай барады..." [3:110] деген қатарлар пикиримизге толық дәлил бола алады. Бул сүўретлер арқалы адам баласы, соның ишинде, ата-аналардың өз балаларына болған сүйиспеншилиги менен сағынышларының толық эстетикалық көринислерин сәўлелендирип бере алады деп айтыў қыйынырақ болады. Себеби, бундай сағыныш пенен сүйиспеншиликлерге қаншелли дәрежеде эстетикалық жақтан тәриплеўлер берилсе де, оны тил менен жеткерип бериў қыйыншылығы сезилип турады. Деген менен, усы сүўретлеўлердиң өзи-ақ оқыўшыларда өз ата-анасына, анығырағы, өз ата-анасының ишки жан дүньясына, ишки жан дүньясының гөззаллығына болған сүйиспеншиликти ҳәм сағыныш сезимлерин раўажландырыў ислерине унамлы тәсир жасайды.

Ал, усы дәстандағы Шарьярдың өзиниң анасы Гүлшараның сағынышы өз алдына. Себеби, оған өзи туўған перзентлерин жигирма төрт жыл даўамында көриў несип етпеген. Деген менен, аналық сезим ҳәм туйғылар өз баласын таныў имканиятын жаратқан. Гүлшара соқыр ҳалында зинданнан шығарылып, оның көзине көретуғын дәрежеде ем исленгеннен соң түсинде көрген баласын онында көриў шарапатына миясар болады.Нәтийжеде, бул көринис эстетикалық жақтан төмендегише көркемлеп сүўретлеп бериледи: "...қолтығына қысады, гә баўырына басады, қайта-қайта сүйеди, қарағым аман бармедиң, шырағым, аман бармедиң, көрмей қалған ғайыбым, перзентим аман бармедиң, – деп қайта-қайта сүйеди. Ықласының кеткенлиги соншелли, қатып қалған мәммелери парлап ийе береди" [3:117]. Дәстандағы ана менен бала ортасындағы сағыныш сезимлери дәстанды оқып бериўши оқыўшыларда ҳәм оны тыңлап отырыўшы ата-аналарда өзлериниң балаларына болған сүйиспеншиликлериниң бурынғыдан да бетер артып барыўына имканият жаратып береди.

Ҳәр қандай тәрбиялық мақсетте пайдаланылатуғын нәрселер тәрбия қуралы саналады. Жоқарыда келтирилип өтилген мысаллар «Шарьяр» дәстанының балаларға кишкенелигинен баслап-ақ эстетикалық тәрбия бериў ислеринде ҳақыйқый тәрбия қуралы сыпатында пайдаланыўға турарлық екенлигинен дерек береди. Себеби, оқыўшы болған ўақыяларды өз көзи менен көрмесе де, дәстандағы берилген ҳәр қыйлы варианттағы сүўретлеўлер қәлеген оқыўшыны гөззаллыққа умтылдырады. Мектеп жасындағы оқыўшылардың, дерлик, көпшилиги дәстан мазмуны менен танысып болғаннан кейин өзлеринде эстетикалық жақтан заўықланыў сезиминиң пайда бола баслағанын аңлайды.

Жуўмақлап айтқанда, баслаўыш мектеп жасындағы балаларға "Шарьяр" дәстанын шаңарақта ата-аналардың өзлериниң оқып бериўи ямаса баслаўыш класстан соңғы класс оқыўшыларына дәстанды саўға қылыўы арқалы, биринширен, оқыўшылардың дәстан мазмунынан эстетикалық заўық алыныўына, екиншиден, оқыўшылардың өзлериниң де өз турмысларын эстетикалық жақтан безеўге болған умтылыўларының ҳәўиж алыўына, олардың дәстанды эстетикалық қурал сыпатында пайдаланыўына мүмкиншиликлер есиги ашылады. Нәтийжеде, дәстанды эстетикалық тәрбия қуралы сыпатында кеңнен пайдаланыў ислерине қолайлы имканиятлар сөзсиз жаратылады. Қулласы, бул пикирлерди уллы шайырлар тили менен образлы баян ететуғын болсақ, «дүнья гөззаллығын биринши мәрте танып билиўди де, ўатанды сүйиў деген уллы сезимди де халық өзи жаратқан дәстанлардан үйренеди ҳәм соның менен бирге, бир ўақыттың өзинде, халық өз данышпанлығын да усы дәстанларға сиңдирип жибереди» [4:5]. Бул, демек, сол дәстанлар сыяқлы «Шарьяр» дәстаны да тек ғана эстетикалық тәрбия қуралы болып қоймастан, Ўатан сүйиўшилик ҳәм ақыл-дидактикалық тәрбия қуралы да болып табылады деген жуўмақ, сөзсиз, орынлы пикир болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Пазылов А., Қосназаров Қ. ҳәм басқалар. Педагогика теориясы. ЖОО бакалавр жөнелиси ушын сабақлық. - Ташкент: «Нашр», 2018.
2. Шарьяр. Қарақалпақ халық дәстаны. Қуламет жыраў варианты. – Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
3. Шарьяр. Қарақалпақ халық дәстаны. Өтенияз жыраў варианты. - Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
4. Юсупов И. Халқ донишмандлиги дурдонаси. – Шаҳриёр. Қорақалпоқ халқ достони. Қорақалпоқчадан Мухамед Али таржимаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

РЕЗЮМЕ

Мақола педагогикадаги энг аҳамиятли масалалардан бири-эстетик тарбия масаласига бағишланган бўлиб, бу тарбия турининг тарбиянинг маъно ва мазмуни, унинг бошқа тарбия турлари билан мустаҳкам алоқаси қорақалпоқ халқ достони “Шахриёр” даги илмий ва тарбиявий дунёқарашлар мисолида кенг талқин қилинади. Натижада “Шахриёр” достонида кўпгина фольклор ва ёзма адабиёт намуналари сингари ўзининг бадиий сўз, бадиий образ яратиш кучи билан ёшларни эстетик гўзалликка чақирувчи таъсирли тарбия қуроли бўлганлигини исботлаб беради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одному из важных вопросов педагогики – эстетическому воспитанию. Его содержание и сущность, его отношение с другими видами воспитания анализируется с помощью примеров из каракалпакского народного эпоса «Шарияр». В результате автор доказывает, что эпос «Шарьяр» как и многие произведения фольклора и письменной литературы является влиятельным орудием в эстетическом воспитании молодёжи с созданными литературными образами.

SUMMARY

The article deals with one of the important issues of pedagogy-aesthetic education. Its content and essence, its relationship with other types of education is analysed in the examples taken from the karakalpak national epos “Shariyar”. The author proves that the epos “Shariyar” with its literary images, as well as other works of folklore and written literature is a tool in developing aesthetic outlook of young people.

«ШАРЬЯР» ДӘСТАНЫНДА РУЎХЫЙ-ӘДЕП-ИКРАМЛЫЛЫҚ ТӘРБИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Е.К.Алламбергенов - *еркин излениўши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Шариёр» достони, манавий-маърифий сифатлар, одоб ва аҳлоқ, ахлоқсизлик, одиллик ва одалатсизлик, инсонийлик ва ноинсонийлик, ёмонлик, ёвузлик, ёмон кўриш, одоб-аҳлоқ ва қаноат, одоб-аҳлоқ ва манманлик, одоб-аҳлоқ ва ота-онага меҳр.

Ключевые слова: дастан «Шарьяр», духовно-просветительские качества, воспитанность-невоспитанность, справедливость-несправедливость, человечность-бесчеловечность, зло, ненависть, нравственность и благородность, нравственность-высокомерие, нравственность-отношение родителей.

Key words: dastan «Shariyar», spiritual-educational qualities, well-mannered and bad-mannered, justice-injustice, humanity-inhumanity, evil, hate, morality and nobility, morality-arrogance, morality-parents’relation.

Қарақалпақ халық дәстанларының қайсы бирин алып қарасаңыз да, адамлар турмысында ушырасатуғын әдеплилик ҳәм бийәдеплик, руўхы бәлентлик ҳәм руўхы түсиўшилик, әдиллик ҳәм әдилсизлик, инсанийлық ҳәм инсанийлық емес сыяқлы көплеген қәсийетлер, сыпатлар бир-бири менен салыстырмалы түрде көрсетиледи. Қарақалпақ халық дәстанларының барлығында да руўхый-әдеп-икрамлылық сыяқлы унамлы қәсийетлер алдыңғы жобаға шығарылып, бала тәрбиясы ислеринде қолланыў ушын халыққа жеткерилген.

Дәстанларды халық дөреткен. Халық барқулла адамларға тән болған ең жақсы қәсийетлерди, сыпатларды өзинен соңғы әўладлардың минез-қулқында қәлиплестириў ушын нәсиятлап келген.

Қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр»да болса жасларымызға кишкенелигинен баслап әдеп-икрамлық тәрбиясын бериў мәселеси айрықша орын ийелейди. Дәстанда сәўлелендирилген материаллар руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбиясы мәселелерин салыстырмалы түрде жасларымызға жеткерип бериўге бағдарланған. Руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбиясы мәселелерин оқыўшылардың жетерли дәрежеде түсинип алыўы, салыстырмалы түрде үйрениўи ушын руўхый-әдеп-икрамсызлық мәселелери қатар көрсетилген [2:83-86].

Пикиримиз дәлилли болыўы ушын «Шарьяр» дәстанынан мысаллар келтиремиз. Әдетте, баслаўыш класс оқыўшылары барқулла әдепли болыўға, көп нәрселерди билип алыўға умтылып жасайды. Билгенлерин, үйренгенлерин турмыстағы ўақыяларға салыстырып көреди. «Шарьяр» дәстанындағы мәстан мама, тоғыз ханым, ханның қасындағы гейпара кеңесгөйлердиң образлары баслаўыш класс оқыўшыларында сөзсиз жек көриўшилик сезимлерин пайда етеди. Мәселен, Шаҳидарап патшаның соңғы алған ҳаялы екиқабат болып, туўатуғын ўақты шамаласқанда бурын перзент көрмеген патша ўақтынша шикарға шығып турыўды мақсет етеди. Бирақ, алғаны Гүлшараны да есинен шығармайды. Ол Гүлшараға қарап турыў ушын мүсәпирлеў, ертеңги күнин ойлайтуғын, ҳадал хызмет ететуғын адам таўып, Гүлшараны соған аманат сыпатында қалдырыўды ойлайды. Патшаның бул ойынан хабар тапқан тоғыз ханым елиндеги «мәстан мама» деген сумды таўып алып, оған өзлеринше тапсырма береди. «Мәстан мама» өзин мүсәпир етип көрсетип, патшаның алдынан шығады. Патша оған исенип, Гүлшараны аманат деп тапсырып кетеди. Деген менен, мәстан мама тоғыз ханымның берген алтынларына қызығып, Гүлшараның туўған ул менен қызын суўға таслап, оның орнына жаңа туўылған күшик ҳәм пышықты қойып кетеди. Мине, бул ўақыялардан хабар тапқан баслаўыш класс оқыўшыларында сөзсиз «мәстан мама»ға болған ғәзеплениў сезими пайда болады.

Әдеплиликтиң баслы белгилериниң бири-қанаат. Дәстандағы Сасуўар атлы өгей атасынан Шарьяр жети өжире толы «қызыл» сорағанында, Сасуўар он төрт өжире «қызыл»ды алыўға рухсат береди. Бирақ, кишкенелигинен баслап әдеп-икрамлылық руўхында тәрбияланған Шарьяр «өзине он төрт өжире емес, ал, жети өжирениң «қызыл»ы жететуғынлығын айтып, тек ғана жети өжире «қызыл»ды алады. Бул мысалларды баслаўыш класс муғаллими өз оқыўшыларына айтып бергенинде, оқыўшыларда да қанаатқа болған қызығыўшылық сезимлери ояна баслайды.

Әдеп-икрамлылыққа жат қәсийетлердиң бири-қызғаншақлық, басқаның жетискенликлерин көре алмаслық қәсийетлери саналады. «Шарьяр» дәстанында бундай унамсыз сыпатлар тоғыз ханым образы арқалы сәўлелендириледи. Олар Шарьярдың атасы Сасуўардан алған жети өжире «қызыл»ын орынсыз сарпламай, әжайып бир бағ жаратқанлығын көре алмайды, қызғанады және де усы бағдың ҳаўазасын еситиў арқалы Гүлшараның ул-қызының тири екенлигинен хабар табады. Соның ушын олар және де мәстан мамаға мүрәжат етип, Шарьяр менен Әнжимниң көзин жойып бериўди өтиниш етеди. Мәстан мама да Шариярдың бағын таўып алып, оның ишине тоғыртқа арқалы ки-

рип, бираз жерин ўайранлайды.

Шарьяр менен ушырасқан ўақытларында узақ журтларда «Қандарша деген қызының бул бағдан да зыяда, әжайып бағының бар екенлигин», соны барып көриўи кереклигин еслетип өтеди. Егер де, Шарьяр Қандаршаның бағын излеп кетсе, жолда өлетуғынлығына, ямаса тасқа айланып қалатуғынлығына исенеди.

Шарьярда бағ жаратыўға болған қызығыўшылық басым болғанлықтан «өзиниң бағынан зыяда болған бағды көриў ушын» жолға раўана болады. Нәтийжеде, тоғыз ханымның мақсетлери ўақтынша болса да иске асып, сапарда жүрген Шарьяр Бүлбилгөя малакуш деген қустан жеңилип, қара тасқа айланып қалады…

Әдеп-икрамлылыққа қарама-қарсы сыпатлардың және бири менменлик болып саналады. Дәстанда менменлик сыпатлар салыстырмалы түрде көрсетиледи. Мәселен, Шарьяр Әнжимниң жәрдеми менен «қара тас» болған қуллықтан азат болып, Сулайманның журтына ийелик еткенинен кейин, әсиресе, барлық перилер, тилсимлер өзиниң хызметинде болғаннан кейин, өзинде менменликтиң пайда болып атырғанлығын дәслебинде онша сезе бермейди. Сол менменликтиң ақыбетинде өзиниң қарындасы Әнжимди танымайды. Бирақ, қарындасы Әнжим дусмаллап өзин таныстырғаннан кейин басынан ҳуўшы кетип, «бели жайдай бүгилип, көзинен жасы төгилип, еси аўып, көзи тынып» [1:107] пардақ атып, жерге жығылады.

Шарьярдағы және бир менменлик көриниси-бир перире тапсырма берип, Бермес ханның халқын, қара ханның шәҳәрин, Жулдызшаның халқын, Еменшаның журтын, Тахты-Зарил, тағы Зәрил, және Зәрил қалаларын, әйнеки жәҳән бағын, Ша Сулайман тахтын, ҳәттеки, бир қәтре топырағын жерге түсирместен, өзиниң бағының қапталына қондырғаннан кейин өз көринисин табады. Ол атасы Сасуўарға өзи барып сәлем бериўдиң орнына, «атам мениң қүдиретимди көрсин» деген ой менен, атасы Сасуўарға сүйинши сорап келиў ушын еки перини жибереди.

«Шарьяр келди» деген хабарды еситкен, сағыныштан сарғайып отырған Сасуўар не болғанын билмейди, телпеги жоқ, тақыяшаң, геўиши жоқ, мәсишең, жағасы алтын ҳасыл тонын етегинен жамылып, Шарьярды көрейин деп жуўырып келе береди. Шарьярдағы бундай әдепсизлик көринисти сапластырыў ушын Әспижәҳәнгир Шарьярдың алдына келип, оның надурыс ислеп атырғанлығын, қанша айтқанда да атасынан уллы емеслигин Шарьярдың есине салады. Нәтийжеде, «атам мениң тахттың үстинде отырғанымды көрсин» деген менменликке берилип отырған Шарьяр тахтан түсип, атасын күтип алыў ушын, бул да жуўырып келе береди… Әлбетте, бул ўақыялардан хабар тапқан баслаўыш класс оқыўшылары әдеп-икрамлы болыў ушын менменликке берилмеў, ата-менен ананы ҳүрметлеў кереклигин түсинип жетеди ҳәм әдеп-икрамлы болыўға болған ҳәўеси бурынғыдан да бетер күшейе түседи.

Сасуўар менен оның ҳаялы Ақдәўлет өлгеннен кейин Әспижәҳәнгир Шарьярға өз атасының Дарапша, анасының Гүлшара екенлигин, бирақ, олардың жигирма төрт жылдан берли перзентлери менен көрисе алмағанлығын, ал, соңғы он жети жылдан берли анасының зинданда жатырғанлығын түсиндирип айтқанынан кейин, Шарьярда өз ата-енесин көриўге болған ҳәўес күшейеди. Лекин, бурынғы менменлигинен айрылған Шарьяр «Мен әззи жағында болайын, маған енемди таўып бер» деп, Әсипижәҳәнгирдиң жәрдеми менен енесиниң зинданда жатырған жерине келеди. Оны зинданнан шығарып алады. Соқыр болып қалған көзлерин жазады.

Енесиниң усынысы бойынша өзине нешше жыллардан берли аўқат әкелип берип турған шопанға қарындасы Әнжимди некелеп бериўге келисим береди. Әкеси Шаҳидарап пенен ушырасыў, өзин танытыў мүмкиншилигине ийе болады. Адам баласының күшик пенен пышық туўмайтуғынлығын Әспижаҳангирдиң жәрдеми менен атасына билдириў шарапатына миясар болады. Жаманлық қылғанлардың барлығы да өзлерине ылайық жазаларын алады. Руўхый-әдеп-икрамлылық хүким сүреди.

Жоқарыда келтирилген гейпара мысаллар тийкарында «Шарьяр» дәстанындағы руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбия мәселелерине байланыслы ўақыялар арқалы баслаўыш класс оқыўшыларының санасына ҳәм сезимине унамлы тәсир жасаў мүмкиншилигине ийе болынады. Сонлықтанда улыўма билим беретуғын мектеплердиң баслаўыш класс муғаллимлерине, ата-аналарға төменде көрсетилген гейпара усынысларымызды әмелге асырыўды мәсләҳәт етиўди мақул көрдик:

- «Шарьяр» дәстанын улыўма педагогикалық көз қарастан үйренип шығыў;
- -«Шарьяр» дастанындағы руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбиясына байланыслы болған мәселелерди, сыпатларды табыў ҳәм оларды баслаўыш класс оқыўшыларын тәрбиялаў ислеринде кеңнен пайдаланыў;
- -«Шарьяр» дәстанындағы баян етилген руўхый-әдеп-икрамлылық сыпатлардың ҳәр бир түрине оқыўшылардың дыққат ҳәм итибарын қаратыў және олардан әмелде пайдаланыў жолларын излестириў.

Жоқарыда көрсетилген әмелий мәсләҳәтлеримиз баслаўыш класс муғаллимлери ҳәм ата-аналар тәрепинен пайдаланылғанында баслаўыш класс оқыўшыларын руўхый-әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаў ислерине сөзсиз унамлы тәсир жасайды.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. «Шәрияр» дәстаны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
2. Пазылов А., Алламбергенов Е. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрияр» ҳәм тәлим-тәрбияның гейпара мәселелери. // «Илим ҳәм жәмийет», 2018, № 4.

РЕЗЮМЕ

Мақолада педагогиканинг тарихи ва назариясига бағишланган муаммо очиб берилган. Чунончи, мақолада «Шариёр» достонидаги мисоллар таҳлили асосида манавий-маърифий тарбия масалалари талқин қилинган. Жумладан, Шариёр достонини нафақат адабий фольклор мероси сифатида тан олиш, балки уни таълим-тарбия жараёнининг катта ва бетимсал қуроли сифатида фойдаланиш масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению актуального вопроса истории и теории педагогики. На основе материалов из дастана «Шарьяр» анализируются вопросы духовно-просветительского воспитания. В результате исследования делается важный вывод о том, что дастан «Шарьяр» является не только ценным литературным достоянием народного фольклора, но и эффективным, могучим средством воспитания.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual issues of history and theory of Pedagogy. The issues of spiritual-educational upbringing were analyzed on the basis of the materials from an epos «Shariyar». In the result of the research the author comes to the conclusion that the epos «Shariyar» is not only the valuable literary heritage of folklore, but it is considered to be an effective and powerful means of education.

БЎЛАЖАК МУТАХАССИСЛАРНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ УЧУН “ИНТЕРФАОЛ МУЛОҚОТЛАР МАЙДОНИ” ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

Ж.Р.Ахмедов – *катта ўқитувчи*
Жиззах политехника институти

Таянч сўзлар: касб таълими, ўқитувчи, инновацион фаолият, ахборотлашган таълим муҳити (АТМ), бўлажак мутахассисларни тайёрлаш, ўқув-услубий таъминот, ахборот технологиялари, ишчи дастурлар, модель.

Ключевые слова: профессиональное образование, инструктор, инновации, информированная среда обучения (ИСО), подготовка будущих специалистов, обучение и методология, информационные технологии, рабочие программы, модель.

Key words: professional education, the instructor, innovation, informed learning environment (ILE), training of future specialists, training and methodology, Information Technology, work programs, model.

Замонавий тараққиётнинг глабоплашуви негизидаги ривожланиш суръати ва даражаси жамиятни интеллектуаллаштириш муаммоларининг нечоғлик ҳал бўлаётганликлари билан белгиланмоқда. Шунинг билан бирга мамлакатимиз тараққиёти ва келажаги ҳам таълим - тарбия соҳасидаги сифат ўзгаришлари ва юқори самарадорликка, уларнинг жаҳон таълими талаблари билан мослиги ва амалий ҳаётдаги ўрнини қай даражада топаётганлигига боғлиқ бўлмоқда. Бу қайд этилган жиҳатлар бевосита бўлажак ўқитувчиларни касбий фаолиятга тайёрлаш жараёнига боғлиқ бўлиб, у замонавий ўқитувчилар олдига таълимнинг инновацион метод, усул ва технология-ларидан самарали фойдаланишдек муҳим вазифаларни қўймоқда. Бунга сабаб эски услуб ва технологиялар ёрдамида инновацион таълимни амалга ошириб бўлмаяпти. Инновацион услуб ва технологияларни ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этишда эса интерфаол инновацион фаолият юритишга тўғри келмоқда. Шу сабабли ҳам бўлажак касб таълими ўқитувчиларини (БКТЎ) ни ахборотлашган таълим муҳити (АТМ) да инновацион фаолиятга тайёрлашни оптимал-лаштирувчи “Интерфаол мулоқотлар майдони”ни шакллантириш технологиясини ишлаб чиқиш, олиб бораётган диссертацион тадқиқот иши учун ниҳоятда аҳамиятлидир.

Шу сабабли тадқиқотимиз давомида бу масалага ҳам эътибор қаратдик. Бунинг учун дастлаб БКТЎни касбий фаолиятга тайёрлашдаги анъанавий таълим жараёнини ўрганиб чиқдик ва уларни манбани нима учун, ва нимага, манбани нима билан ва қандай ўқитиш каби узлуксизликдаги мантиқий саволлар негизида таҳлил қилиб чиқдик. Шунингдек, таълим жараёнида баҳолаш ишлари ҳам ва уларни қандай амалга оширишга оид турли хил назарий ишлар ҳам ўрганилиб чиқилди.

Ушбу соҳада олиб борган изланишларимиз натижалари бу борадаги ишларни замонавий тадқиқотлар негизида олиб боришни ва бунда мутахассис - олимлар илғор фикрларини ҳисобга олишни ҳамда креатив ахборотлар муҳитидан манбага мос материалларни анъанавий таълим мазмунига интеграциялаш кераклигини кўрсатди [1,2,3,4,5]. Биз уларни қуйидагидек умумий кўринишга келтириб олдик ва тадқиқотни 1- расмдаги-дек олиб бордик.

Олиб борилган таҳлилий ўрганиш ва унга бўлган тизимли ёндашув орқали қаралаётган жараён бўйича таълимни интеллектуаллаштиришга, ахборотлаш-тиришга, инновациялаштиришга оид бир қатор ғоялар пайдо бўлди. Буларнинг барчаси таълим сифати ва самарадорлигининг оширилишига ижобий таъсир этади. Тадқиқотимизга қўйилган мақсад АТМда бўлажак мутахассисларни инновацион фаолиятга тайёрлашга оид бўлганлиги сабабли биз асосан инновацион фаолиятга мос ҳолдаги интерфаол-лаштириш муаммосини ҳал қилишга киришдик. Бунинг учун пайдо бўлган ғояларни эътиборга олган ҳолда ахборотли - услубий таъминот ишлаб чиқилди. Бундаги ахборотли асосларга қуйидаги кетма - кетликда эътибор берилди:

- БКТЎни касбий фаолиятга тайёрлашда уларни кўпроқ техник ижодий меҳнат ва уни ахборотли қўллаб - қувватлашга эътибор бериш;

- БКТЎни касбий фаолиятга тайёрлашда ва унинг периферриясига мос тармоқлардан замонавий ахборот технологияларидан самарали фойдаланишга эришиш;

- БКТЎнинг ижодий қобилиятларини ўстириш бўйича олиб бориладиган ишларни (фаолиятни) замонавий ахборот технологиялари асосида такомил-лаштиришга эришиш;

БКТЎни инновациялаштирилган касбий фаолиятга тайёрлашга оид АТМни шакллантиришга эришиш ва шу кабилар.

Шунинг билан бирга БКТЎнинг интеллектуал салоҳиятли бўлиши, замонавий илм - фан ва техника - технологиялар ютуқларидан хабардорлиги, айниқса уларнинг умумий саводхонлиги қанчалик юқори бўлса касбий кўникма ва малакалари шунчалик ортиб боради, ақлий - ижодий фаолиятга ва илмий - техник саводхонлиги жараёнига кириб бориши самаралироқ кечади.

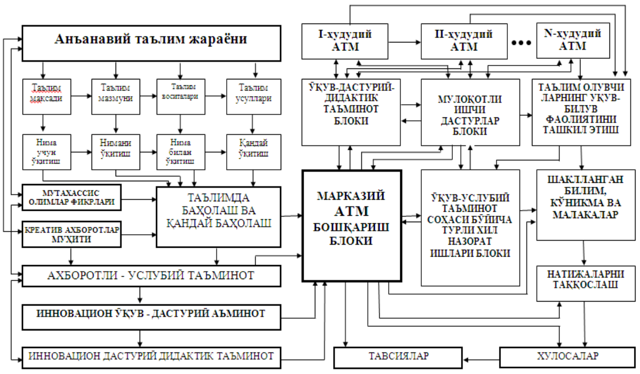

1- расм. “Интерфаол мулоқотлар майдони”нининг ташкилий - тузилмавий модели.

Шуларни эътиборга олиб БКТЎни касбий фаолиятга тайёрлашда қуйидаги кўринишдаги услубий асосларга эътиборни кучайтиришни лозим, деб топдик:

- ахборот маданиятини шакллантиришга умумтаълим мактабларидаги, академик лицейлардаги ва касб - ҳунар коллежларидаги пропедивтик материаллар ва атрофдаги оммавий ахборот воситалари, замонавий компьютерларнинг (интеллектуаллаштирилган таълим воситаларининг ҳам) ҳаётнинг турли жабҳаларига кенг кириб бориши, жойлардаги компьютерли ўйинлар хоналари борлиги, информатика йўналишдаги БКТЎни касбий фаолиятга тайёрлашда дидактик омиллардан бири бўлади ва улардан мақсадли фойдаланиш механизмини ишлаб чиқиш керак;

- информатика йўналиши бўйича БКТЎни тайёрловчи техника олий ўқув юртларининг ўқув режасига тегишли фанларни ўрганишдаги мазмун ва мақсад касбий фаолиятни такомиллаштирувчи инновацион услублар мақсади ва вазифалари билан интеграцияланган ҳолда улар бир - бирини бойитиши ва тўлдириши албатта эътиборга олинмоғи лозим ва буларда олий ўқув юрти ихтиёридаги соат блокидан самарали фойдаланишга эришиш керак бўлади;

- БКТЎни касбий фаолиятга тайёрлашда касбий копьютерли ўйинлар, интеллектуаллаштирилган

ўқитиш тизимларидан ва компьютерли тренажёрлардан оқилона фойдаланишга эришиш;

- БКТЎнинг касбий фаолиятини инновациялаштиришда универсал дидактик қурилмалардан, жумладан мультимедияли технологиялардан фойдаланиш дарс самарадорлигининг оширилишига ва олий ўқув юртидаги моддий - техника базанинг бойитилишига мунтазам равишда эътибор бериш лозим бўлади;

- БКТЎни касбий фаолиятга тайёрлашда “Интерфаол мулоқотлар майдони”ни, “Бўлажак мутахассисларни инновацион фаолиятга тайёрлаш-нинг йўл харитаси технологияси”, “Тизимий ёндашув”, “Тизимли таҳлил”, индукция методи каби илғор интерфаол услуб ҳамда технологиялардан фойдаланиш бўлажак мутахассисларни тайёрлашнинг инновацион таълим технологиясини таъминлаш доимо эътиборда бўлиши лозим ва шу кабилар.

Энди қайд этилган анъанавий таълим жараёнини таҳлилий ўрганиш натижалари, креатив ахборотлар муҳити, мутахассис - олимлар илғор фикрлари ва улар асосидаги ахборотли - услубий таъминотлар негизида инновацион дастур ва унга мос инновацион ўқув - дастурий таъминотни ишлаб чиқиш мумкин бўлади. Бунда инновацион дастур ишлаб чиқишда қуйидагилар дидактик асос сифатида фойдаланилди:

- ахборотли - услубий таъминот ишининг самарадорлиги бўйича кўрсаткичларни белгилаб олиш;

- инновацион ўқув - дастурий ва инновацион дастурий - дидактик таъминотлар иши натижаларининг таҳлили ва улар асосида лозим топилганда дастурий - методик тизимнинг тузилмасига тузатишлар киритиш;

- олий ўқув юртларидаги профессор - ўқитувчиларни АТМ негизида таълим бериш тизими билан ва шу асосда яратилган компьютерли тизимнинг ишчи - мулоқотли дастурлари билан таништириш ва шу кабилар.

Ушбу инновацион дастур негизида БКТЎни инновацион фаолиятга тайёрлашнинг инновацион ўқув - дастурий таъминотини ишлаб чиқишга эришилди. Уни амалиётга жорий этиш қуйидагича амалга оширилади:

- ўқув - дастурий таъминотни ишлатиб кўриш (дастлабки экспер-тизадан ўтказиш);

- ўқув - дастурий таъминотни амалда қўллаш натижаларини таҳлил қилиш;

- ўқув - дастурий таъминотдан амалиётда фойдаланишга топшириш;

- ўқув - дастурий таъминотни амалиётга жорий этиш бўйича йўриқ-нома, методик тавсия ва шу кабиларни тайёрлаш.

БКТЎни инновацион фаолиятга тайёрлашдаги инновацион дастурий -дидактик таъминотни ишлаб чиқишда “Ахборотлашган таълим муҳитида кичик мутахассислар тайёрлашнинг илмий - методик таъминоти” номли тадқиқот ишидаги инновацион дастурий - дидактик таъминотни мўлжал қилиб олдик [1].

Демак, биз “Интерфаол мулоқотлар майдони”ни шакллантиришнинг ташкилий - тузилмавий моделида кўрсатилгандек марказий АТМ бошқариш блокига тегишли дидактик асосларни тайёрлаб олдик.

Тадқиқотимизнинг ушбу қисмида хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, ҳозирда ҳаётнинг барча жабҳаларидаги мавжуд техника - технологиялар БКТЎни таълимни ахборотлаштириш методлари билан самарали фойдалана оладиган, уларни такомиллаштириш ҳақидаги билим, кўникма ва малакаларга эга бўлган қилиб тарбиялаш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади ва тавсия этилган интерфаол технология таълим олувчиларнинг таълим жараёни олдидаги имкониятларини очиқ таълим тизимлари ёрдамида кенгайтиришда ва уларнинг интеллектуал салоҳиятини мунтазам равишда ривожлантириб боришга эришишни таъминлайди.

Таклиф этилаётган “Интерфаол мулоқотлар майдони” технологияси универсал характерга эга бўлиб, ундан нафақат БКТЎни инновацион фаолиятга тайёрлашда, балки ихтиёрий йўналиш бўйича бўлажак ўқитувчи-ларни касбий фаолиятга тайёрлашда ҳам фойдаланиш мумкин бўлади ва бу орқали улар инновацион таълимни таъминлай олади.

Адабиётлар

1.Савурбаев А., Тошпулатов М., Тавбоев С.А., Ахмедов Ж.Р. К вопросу построения системы интеллектуальной поддержки принятия решений в системных исследованиях. -Чита: //“Молодой учёный”. № 3 (38), февраль 2012, -С. 75-79.

2.Савурбоев А., Тўрақулов О.Х., Ахмедов Ж.Р. Поэтапное формирование теоретико-методологических основ образовательной среды. // «Научный прогресс». №5 (май). 2018. - С. 10-11

3.Тўрақулов Х.А. Педагогик тадқиқотларда ахборот тизимлари ва технологиялари. Монография. - Т.: “Фан”, 2007. 248-б.

4.Тўрақулов Х.А. ва бошқалар. Илмий тадқиқот асослари. Ўқув қўлланма. - Т.: Fan va texnologiya, 2011. 484-б.

5.Ахмедов Ж.Р. Бўлажак ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлашнинг ҳаракатлар стратегияси. //“Ta`lim, fan va innovatsiya” -Т.: 2019. №2. 68-74-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бўлажак касб таълими ўқитувчиларини инновацион фаолиятга тайёрлаш учун “Интерфаол мулоқотлар майдони” технологиясини ишлаб чиқиш масаласи қаралади. Мазкур мақоладан бўлажак мутахассислар тайёрлашни такомиллаштириш муаммоси билан шуғулланувчилар фойдаланиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается разработка технологии интерактивной платформы для подготовки будущих учителей профессионального образования к инновационной деятельности. Материалы статьи могут быть использованы всеми, кто интересуется вопросами улучшения качества подготовки будущих специалистов.

SUMMARY

The article discusses the development of an interactive platform technology for preparing future teachers of vocational education for innovative activities. The materials of the article can be used by all people who are interested in improving the quality of training future specialists.

ЎҚИШ, НУТҚИЙ ФАОЛИЯТНИНГ ИНСОН ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

Ш.А.Атаев - *филология фанлари номзоди*

Миллий гвардия ҳарбий-техник институти

Таянч сўзлар: нутқ фаолияти, ўқиш, тавсиф, матн, ўргатиш, бадиий адабиёт.

Ключевые слова: речевая деятельность, чтение, характеристика, текст, обучение, художественная литература.

Key words: speech activity, reading, characteristics, text, teaching, imaginative literature.

Ҳозирги кунда ёшларимизнинг дунёвий билимлардан воқиф бўлиши, тафаккурини такомиллаштириши орқали уларда Ватанга муҳаббат туйғусини оширишга давлатимиз катта эътибор бермоқда. Бунинг яққол исботи сифатида Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан қабул қилинган “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси

ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида"ги 2017 йил 13 сентябрь ПК-3271-сон Қарорини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Албатта, инсонни комиллик сари етакловчи ягона йўллардан бири бу бадиий адабиёт бўлиб, у маълум халқнинг тарихи ёки бўлмаса миллий қадрияти, урф-одати асосида дунёга келади ва тилдан тилга таржима қилиниб, санъат дурдоналари сифатида халқларнинг бебаҳо мулки бўлиб қолаверади.

Маълумки, маълумотлар асосан уч йўл билан, ўқиш, тинглаб тушуниш ёки бўлмаса, кўриб тушуниш орқали қабул қилинади.

Агарда ўқишга тўхталадиган бўлсак, бу нутқ фаолияти тури инсоният тарихида оғзаки нутқ фаолияти турларидан сўнг вужудга келган ва мулоқот қилиш ва дунёни билишда асосий восита ҳисобланади. Илмий адабиётларда ўқиш терминининг талқини қуйидагича: "ўқиш деганда, ҳарфий белгиларда ифодаланган нутқий ахборотни идрок этиш ва унинг мазмунини пайқаш жараёни тушунилади"[3:11].

Маълумки, ўқиш жараёнида таҳлил қилиш, натижаларни умумлаштириш, хулосалаш кўзда тутиш билан бирга, унинг тарбиявий ва таълимий аҳамияти беқиёсдир. Рус методист олими Г.В.Рогованинг эътироф этишича, "ўқиш ақл-идрокни силлиқлайди ва ҳис-туйғуни кучайтиради"[2:139].

Ҳозирги кунга келиб, асосан МДҲ мамлакатларида инсон руҳига ижобий таъсир қилиш, уларни ёмон иллатлардан сақлаб қолиш борасида етарлича муаммолар мавжуд бўлиб, улар асосан собиқ Иттифоқнинг парчаланиши билан боғлиқдир. Мафкуранинг ўзгариши оқибатида, асосан, ёшларда маънавий бўшлиқ пайдо бўлди. Оммавий ахборот воситаларида нотўғри маълумотларнинг идрок қилиниши натижасида кўпгина ёшларимизнинг онгида янглиш тушунчалар пайдо бўлмоқда. Мустақилликдан сўнг Республикамиз раҳбарияти саъй-ҳаракатлари туфайли миллий қадриятларимиз ва мафкурамиз қайта тикланди. Ёшларимизнинг онгида ота-боболаримиз қолдирган улкан мерос туфайли Ватанга муҳаббат ҳисси шаклланиб келмоқда ва бунга асос етарли десак хато бўлмайди. Бу жараёнда ўқиш нутқ фаолияти тури асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки маълум бир маълумот (хабар, янгилик, мақола, шеър, асар) ўқиш орқали идрок этилиши оқибатида инсонда унинг мазмуни билан боғлиқ ижобий ёки бўлмаса салбий ассоциациялар вужудга келади. Натижада инсон руҳиятида атроф-муҳитга бўлган муносабат ўзгаради. Бу нарса асосан мустақиллик йилларида кўп кузатилди, яъни "Қуръони Карим"да битилган маълумотларнинг нотўғри талқин этилиши натижасида маънавий ожиз бўлган ёшларимиз турли оқимларга кириб кетдилар. Лекин бу хавф ҳали ҳам ўз кучини тўлалигича йўқотганича йўқ. Албатта, ёшларимизнинг маънавий бақувват комил инсон бўлиб шаклланишлари учун ҳозирги кунда талайгина ишлар амалга оширилмоқда, яъни "Мозийға қайтиб иш кўриш хайрлик", деб бажизга Абдулла Қодирий айтмаган, яъни келажак сари йўл ўтмишга қараб иш кўриш орқали ўтади. Ўтмишга назар солиш, тарихдаги буюк сиймолар тўғрисида асарлар ёзиш ва уларни тайёр ҳолатда китобхонга тортиқ қилиш олдимизда турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Албатта бадиий асарни ўқиш орқали китобхонда бу юртга нисбатан, унинг бой тарихи ва миллий қадриятларига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғонади. Юртимиз тарихида қайси даврни олмайлик, шу даврга оид илмий ва бадиий адабиётларни ўқиш жараёнида халқимизга хос бўлган жасурлик (Тўмарис, Широқ, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур) маърифатпарварлик (Алишер Навоий, Абдулло Авлоний, Беҳбудий), меҳмондўстлик, бағрикенглик ва бошқа хусусиятлар асрлар давомида шаклланиб келган.

Ҳозирги кунда ёшларимизнинг бадиий китоб ўқимай қуйганлиги сабабли оилада ота-она ва фарзанд ўртасида ҳурмат, меҳр-муҳаббат каби тушунчаларнинг камайиб кетишига сабабни бўлмоқда. Шунинг учун фарзандларимиз онгида бой маънавиятимизни шакллантиришнинг ягона йўли бу – китоб бўлиб, санаб ўтилган миллий хусусиятларимиз ҳам бадиий адабиётимизда акс этган. Шу сабабдан, ёшларимизга китоб ўқишни тавсия қилиш мақсадга мувофиқ. Албатта тил ва адабиётни бойитиш фақатгина миллий адабиёт билан эмас, балки жаҳон бадиий адабиёти дурдоналари орқали ҳам амалга ошиши табиий. Маълумки, ҳар қандай адабиёт якка ҳолда тараққий этмай, бошқа тиллар билан ўзаро уйғунлашуви орқали ривожланади, яъни бирон-бир воқеа-ҳодиса ёки асар миллий адабиётнинг шаклланишига туртки беради.

Албатта жаҳон бадиий адабиётида немис ёзувчи ва шоирлари Йоҳанн Вольфганг Гёте, Фридрих Шиллер, Готтфрид Лессинг, Ҳайнрих Манн ва б. асарлари ўчмас из қолдирган. Улар қаторига Й.В.Гётенинг "Фауст" асарини киритишимиз мумкин. Аслида бу асар инсониятнинг босиб ўтган йўлини ўз ичига олган, десак хато бўлмайди. Шунингдек, "Фауст" чуқур фалсафий ўйга ундовчи трагедия ҳам ҳисобланади. Умуман олганда, бадиий адабиётни ўқиш орқали китобхонда тафаккур шаклланиши билан бирга ёшларимизнинг китобхонлик маданияти юксалишига асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Назаримизда китобнинг асосий вазифаларидан бири, инсоният руҳиятига ижобий таъсир қилишдан иборат, яъни китобхон (таълим олувчи) бирон-бир асарни ўқиш орқали маънавий озиқланади.

Маълумки, ўзбек халқ ёзувчиси Эркин Воҳидов "Фауст" асарини рус тилидан Б.Пастернак ҳамда Н.Холодковский таржималари орқали ўзбек тилига ўгирган бўлиб, асар борасида шундай деган: "Фауст каби асарлар ҳақида сўзлаш жуда қийин. Таржима қилиш ҳам осон эмас. Мен "Фауст"ни жуда улкан қасрга ўхшатаман. Унинг умум қурилмасидан тортиб ҳар бир нақшигача абадият учун мукаммал қилиб яратилган. Ахир Гёте каби улуғ ва заҳматкаш даҳо бу асарни олтмиш йил ёзган! Ўн беш минг мисрага яқин бу мўъжизани инсоният тарихининг мағзи деса бўлади. Бу тарих бир инсон қисматида мужассам бўлганки, уни ақл ва идрок билангина эмас, балки юрак билан ҳис этмоқ даркор" [1:5]. Албатта, бир тарафдан асар инсон қалбида илиқлик уйғотса, бошқа тарафдан Мефистофель образи орқали кўз олдимизда ёзувлик кучи намоён бўлади, яъни трагедияда ижобий ва салбий образларнинг тўқнашуви, бошқа тарафдан эса ҳаёт фалсафаси акс этганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Асарнинг бош қаҳрамони "Фауст"га келадиган бўлсак, у Гётенинг кечинмалари ва ҳаётий тажрибаси асосида келиб чиққан. Унда асосан ҳаётга бўлган қарама-қарши муносабат акс этган.

Фауст асарда олим сифатида тасвирланган бўлиб, у дунёвий илмлар билан бирга диний билимлардан ҳам яхши хабардор бўлади. Буларни қуйидаги мисралар орқали кузатишимиз мумкин:

Илоҳиёт билан банд бўлдим,
Файласуфи хирадманд бўлдим.
Илми ҳуқуқ, илми табобат –
Барчасини ўргандим, фақат
Фақат менга бир нарса аён:
Нодон эдим, нодонман ҳамон.

Бу мисраларда 18-асрда ўргатилган фанлар тилга олинган, Фауст бу фанларни ўрганиш етарли эмаслиги ҳақида сўзлайди. Албатта, бу ўша даврда ҳам диннинг ўрни муҳим эканлигидан далолат беради. Китобхон бу каби мисраларни мутолаа қилар экан, ўз-ўзидан улар

тафаккурида янги ғоялар шаклланади ва унинг таъсири оқибатида инсонни ижод кўчаси сари етаклайди. Фауст нафақ олим, балки унинг инсоний жиҳатлари, яъни беозорлигини Мефистофельнинг қуйидаги мисраларида кузатишимиз мумкин: Бу чолнинг ажобий бир хислати бор,

Ҳатто иблисга ҳам бермайди озор.

Асарда эзгуликни ўзида намоён этувчи Фаустдан сўнг, иккинчи асосий персонаж Мефистофель бўлиб, асосий кураш ҳам айнан шу ўртасида бўлиб ўтади. Мефистофельнинг ёвуз ҳислатларини нафақат унинг ёвуз ишлари орқали, балки унинг қуйидаги сўзлари орқали ҳам билиб олиш мумкин:

Мен инкор руҳиман, инкор қилишни
Касб қилиб олганман – коинот абас,
Тангри не яратмиш бари керакмас,
Барини йўқотмоқ истагим-сўзим
Хуллас, сиз ёмонлик дея атаган –
Бузиш, беомонлик дея атаган –
Куч – менинг ўзим.

Асарни ўқиш жараёнида нафақат икки қарама-қарши кучнинг кураши, балки Фаустга хос бўлган бунёдкорлик ҳислатларини ҳам кўришимиз мумкин, яъни денгиз буйидаги кимсасиз маконда инсон бахтли ҳаёт кечириши учун фаровон бир шаҳарни барпо этиши китобхонда ўз олдига қўйган мақсадларини амалга оширишига тўртки беради. Бошқача қилиб анйтганда бешикдан қабргача бўлган йўл фақат билим олиш, меҳнат қилиш ва асосийси бахтли яшашга бўлган интилишдан иборат. Асар қаҳрамони ҳам ҳаётининг сўнгги кунларида ўз фаолиятидан қаноатланади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, хоҳ у Ватан адабиёти, хоҳ жаҳон адабиёти бўлсин албатта ёшларга ватанпарварлик, бунёдкорлик ғояларини сингдириши, таълим билан бирга, улар руҳиятига ижобий таъсир қилиши китоб ўқишдан асосий мақсад бўлиши лозим. Ўзбек тилининг бой миллий-маънавий меросини адабиёт орқали тарғиб қилиш ёшларимиз онгидаги бўшлиқни тўлдиришга асосий омил бўлиб хизмат қилиши табиий. Ёшлар ва китоб ўртасидаги кўприк вазифаси, бадиий адабиётга, илмга бўлган муҳаббатни уйғотиш педагогларнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Демак, ўқиш орқали инсоннинг тафаккури шаклланиши билан бирга, унинг руҳияти ижобий тус олади. Бунинг натижасида Амир Темур, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Йоҳанн Волфганг Гётедек баркамол шахслар улғайса ажаб эмас.

Адабиётлар

1. Гёте И.В. Фауст [Тарж. ва кириш сўзи Э. Воҳидовники]. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1985. 377- б.
2. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Х. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. -М.: “Просвещение”, 1991, -С. 287.
3. Очерки методики обучения чтению на иностранных языках. / под ред. Бермани и В.А.Бухбиндера. -Киев: “Высшая школа”, 1977, -С.175.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола ўқишнинг инсон онгининг юксалишидаги ўрнига бағишланган. Муаллиф ўқишнинг кўпгина олимлар томонидан таклиф этилган тавсифларини ўрганиб чиқади. Иллюстратив материаллар Гётенинг “Фауст” фожианомасидан олинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли чтения в становлении человеческого разума. Автор даёт характеристику чтению, предложенную многими учёными. Был использован иллюстративный материал из трагедии Гёте «Фауст».

SUMMARY

The article is dedicated to the role of reading in the development of the human mind. The author gives characteristics of reading proposed by the majority of scientists. The illustrative material from the tragedy „Faust“ by Goethe has been used by the author.

«БЕС ТАС» ОЙЫНЫ ҲӘМ ОНЫҢ ТӘРБИЯЛЫҚ ӘҲМИЙЕТИ

Ө.Әлеўов - *педагогика илимлериниң докторы, профессор*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Т.Пахратдинова - *ассистент оқытыўшы*
Ташкент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: санаш, қиёслаш, қўшиш, ўйин, ҳаракат, чаққонлик, қўл ўйини.
Ключевые слова: считать, сравнение, прибавить, игра, движение, ручная игра.
Key words: counting, comparing, to add, game, activity, (nimbleness), hand game.

«Бес тас» ойыны-эпиўайыдан қурамалыға қарай басқышпа-басқыш өтип отыратуғын ойын. Бул ойын эпиўайы ҳәм қурамалы болып екиге бөлинеди. Ойынның қурамалы басқышында ойын ҳәрекетинде топланған упайларды басқышпа-басқыш избе-изликте қосып, ал жеңилиске ушыраған ўақытта бул упайларды алып таслап, арифметиканың алыў, қосыў әмеллеринен пайдаланылады. Бул арифметикалық әмеллерден пайдаланыў ўақтында балаларға қағаз, қәлемсиз есап-китапты ядтан орынлаўға туўра келеди. Ойын қатнасыўшыларынан ойын барысында тек ғана қолдың шаққанлығы емес, ал есап-санақ жумысларын да қәтесиз орынлаў талап етиледи. Бул ойынларды ойнаған қызлар өзлериниң киши жаста екенлигине қарамастан, математикалық әмеллерди алжаспастан иске асырыў керек екенлигин түсинеди.

«Бес тас» ойынының қурамалы басқышының ойналыў тәртиби төмендегише:

ойынның биринши басқышы «ләм» деп аталады. Бунда биринши қыз қолына бир тас алып, «бир» дегенде жоқарыға ҳаўалатып ылақтырып, алақанның сыртқы арқасына түсирип, түскеннен кейин «ләм» деген сөзди айтып, епшиллик пенен алақанның төменге қаратқан ҳалда сол тасты қақшып алады. Бул ҳәрекетлерди алжаспай орынлаған қыз жигирма упайға ериседи.

Екинши ҳәрекетте қолға еки тас алып, «еки» дегенде алақанның сыртқы арқасына түсирип, соң жоқарыға ҳаўалатып ылақтырып «ләм» дегенде бул еки тастың биреўин алақанды төмен қаратып қақшыса, ал екиншисин алақанын жоқарыға қаратып қақшып алатуғын болған. Ойынның қурамалылығы да усында, бул ҳәрекетти орынлаған қыздың упайы еки еселенип енди жигирма упай емес ал қырқ упай топлаған. Жәми алпыс упай топлаўға ериседи.

Ал, үшинши ҳәрекетте ойыншы қыз қолына үш тас алып «үш» дегенде бул тасларды жоқарыға ҳаўалатып ылақтырып, алақанның сыртқы арқасына түсиреди. Соңынан жоқарыға ҳаўалатып ылақтырып биреўин алақанын жоқарыға қаратып қақшып алыўы тийис, ал қалған екеўин алақанын төменге қаратып қақшып «ләм» деп айтып, усы үш тасты алақанына түсирип қақшып алғаннан соң жеңиске ериседи. Қыздың қолындағы үш тасы еки еселенип, ҳәр бирине жигирма упайдан берилип, нәтийжеде ойыншы алпыс упайға ериседи.

Төртинши ҳәрекетте ойыншы қыз қолына төрт тас алып «төрт» дегенде жоқарыға ҳаўалатып ылақтырып бул тасларды алақанның сыртқы арқасына түсиреди.

Кейнинен усы тасларды жоқарыға ҳаўалатып «ләм» дегенде еки тасты алақанын жоқарыға қаратып қақшыйды, ал қалған екеўин алақанын төменге қаратып қақшып алып, усы төрт тасты алақанынан түсирмей усласа, ҳәрекетти табыслы орынлаған болып, оның упайлары тағы еки еселенип сексен упай жыйнайды ҳәм нәтийжеде еки жүз упайға ериседи.

Бесинши ҳәрекетте ойыншы қыз қолына бес тас алып «бес» дегенде, бул тасларды ҳаўалатып ылақтырып алақанның сыртқы арқасына түсиреди, соң жоқарыға ҳаўалатып ылақтырып «ләм» дегенде үш тасты яки еки тасты алақанын жоқарыға қаратып қақшыйды, ал қалған екеўин яки үшеўин алақанын төменге қаратып қақшып алса, нәтийжеде, бес тасты да алақанынан түсирмей қақшыса, ҳәрекетти табыслы орынлаған болып, тағы еки еселенип жүз упай жыйнайды ҳам нәтийжеде үш жүз упайға ериседи. Егер де, ойын барысында қолында қақшып алған тас саны бесеўден кем болса, онда қолындағы қақшып алған тасы еки еселенеди. Мысалы: бесинши ҳәрекетте ҳаўалатып жиберген бес тастың тек ғана үшеўин қақшып үлгерсе, онда үш тас еки еселенип, алпыс упай топлайды.

Ойынның екинши басқышы «жаламай» деп аталады. Бунда биринши қыз қолына бир тас алып, аспанға ҳаўалатып жиберип жерди «жаламай» деп бир бармақ пенен сызып үлгерип ылақтырылған тасты алақанды төменге қаратқан ҳалда қақшып алыўы тийис. Бул ҳәрекетлерди табыслы орынласа, ойыншы қыз жигирма упай топлаған болып, жәми үш жүз жигирма упай болады.

Ойынның екинши ҳәрекетинде қолға еки тас алып аспанға ҳаўалатып жиберип, жерди «жаламай» деп бир бармақ пенен жалатып сызып, ҳаўаға ылақтырылған еки тастың биреўин алақанды жоқарыға қаратып қақшып, ал екинши тасты алақанды төменге қаратып қақшып алыўы лазым. Буны табыслы орынласа ойыншы қыз қырқ упай ийелеп, жәми үш жүз алпыс упайға ийе болған.

Ойынның үшинши ҳәрекетинде ойыншы қыз қолына үш тасты алып ҳаўалатып жиберип, жерди «жаламай» деп бир бармақ пенен жерди жалатып сызып, ылақтырылған үш тастың бәрин алақанды жоқарыға қаратпастан төменге қараған ҳалда тасларды услап алыўы лазым. Буны табыслы орынлаған қыз алпыс упай топлап, жәми төрт жүз жигирма упайға ийе болған.

Ойынның төртинши ҳәрекетинде қыз қолға алған төрт тасты аспанға ҳаўалатып жиберип, жерди «жаламай» деп бир бармақ пенен жалатып сызып, ылақтырылған төрт тастың бәрин алақанды жоқарыға қаратпастан төменге қараған ҳалда тасларды услап алыўы лазым. Буны табыслы орынлаған қыз сексен упай ийелеп, жәми бес жүз упайға ерискен.

Ойынның бесинши ҳәрекетинде қолға алған бес тасты аспанға ҳаўалатып жиберип, жерди «жаламай» деп бир бармақ пенен жалатып сызып, ҳаўалатып ылақтырылған бес тастың бәрин алақанды жоқарыға қаратпастан төменге қараған ҳалда тасларды услап алыўы лазым. Буны табыслы орынлаған қыз жүз упай ийелеп, жәми алты жүз упайға ериседи.

Сөз етип отырған ойынының үшинши басқышы «Топламай» деп аталған. Бул басқыш төрт ҳәрекеттен ибарат. Ойынның биринши ҳәрекетинде қолға бир тас алып ҳаўалатып жиберип, жерге қойылған бир тасты алып алақанды жоқарыға қаратпастан төменге қараған ҳалда тасларды услап үлгериўи керек. Бул ҳәрекетлер ушын ойыншы қыз қырқ упай топлайды, жәми алты жүз қырқ упай болады.

Ойынның екинши, үшинши ҳәм төртинши ҳәрекетлери усы тақылетте даўам ете береди. Жерге қойылған еки, үш, төрт тасларды бирге топлап, сәйкес алпыс, сексен ҳәм жүз упай ийелеп, жәми сегиз жүз сексен упайға ериседи. Усы себепли бул басқыштың атын «Топламай» деп атаған.

Ойынның төртинши басқышы бир ҳәрекеттен ибарат болып, ол «Қол ата» деп аталған. Бунда бес тасты алақанда услап турып, барлығын бирден ҳаўалатып жиберип, алақанның сыртына бес тасты түсирип, «Қол ата» деп өзине қолайлы болған бир тасты қалдырып басқаларын бирме-бир қолынан түсирип, алақанды жоқарыға қаратпастан төменге қараған ҳалда тасты услап үлгерип жуўмақлаўға ерисиўи тийис. Бунда да ойыншы қыз жигирма упай топлап, жәми тоғыз жүз упай жыйнаўға ериседи.

Ойынның бесинши басқышы бир ҳәрекеттен ибарат болып, ол «Жоқ ата» деп аталған. Бунда бес тасты алақанда услап турып, барлығын бирден ҳаўалатып жиберип, алақанның сыртына бес тасты да түсирип, және ҳаўалатып, «Жоқ ата» деп айтып, ойыншы қыз қолындағы бес тасты алақанды жоқарыға қаратпастан төменге қараған ҳалда тасларды услап үлгерип жуўмақлаўға ерисиўи тийис. Бунда ойыншы қыз «Ләм» басқышының бесинши ҳәрекетиндей ойын барысында қолында қақшып алған тас саны бесеўден кем болса, онда қолындағы қақшып алған тасы еки еселенеди, нәтийжеде жүз упай топлап, жәми бир мың упай жыйнаўға ериседи.

«Бес тас» ойынының алтыншы басқышы «Қайсы ата» деп аталады. Бунда ойыншы қыз бес тасты алақанына услап турып, барлығын бирден ҳаўалатып жиберип, алақанның сыртына бес тасты түсирип «Қайсы ата» деп сораўы тийис. Қарсылас ойыншылар алақанының арқасында турған таслардың түсип кетиўге қолай, қыйын жайласқанын «ата» деп көрсетип, ойыншы қыздан соны түсирмей, ал қалған тасларды бирим-бирим түсириўди әмелге асырылыўын талап етеди. Соңында «ата» деп белгиленген тасты ҳаўалатып алақанды жоқарыға қаратпастан төменге қараған ҳалда тасларды услап үлгериўи тийисли болған. Бул басқышты табыслы жуўмақлаған ойыншы нәтийжеде елиў упай топлап, жәми бир мың елиў упайға ерисиледи.

Ойынның жетинши басқышы «Жер ата» деп аталады. Бул «Бес тас» ойынының әпиўайы түрине уқсас. Бул басқышта шеп қолдың сүйем бармағы ҳәм ортан бармақларды айқастырған ҳалда бас бармақтын бириги́ўи жәрдеминде дәрўаза соғылып, бес тасты оң қолға услап айқастырған ҳалда бес тас дәрўазаның алдына тасланады. Ең алыста турған тасты алып ҳаўалатып дарўазаға жақын турған тастан баслап бирим-бирим киргизе баслайды. Бул ҳәрекетлерди табыслы орынласа, буған елиў упай берилип, күймейтуғын упай бир мың бир жүз упайға жетеди.

Ойынның сегизинши басқышы «Қайып ата» деп аталынып, бунда алдынғы басқышқа уқсас, бирақ оған салыстырғанда қурамаласқан түрде ис алып барылады. Ойынның жетинши басқышындағыдай бес тасты дәрўазаның алдына таслап, «Қайып ата қайсы»? деп соралады. Қарсыласлары дәрўазаға жақын болған ҳәм артында турған таслардың оған қағылмай өтиўи қыйын болған тасты «Қайып ата мынаў» деп көрсетип, сол тастан басқаларын бирим-бирим дәрўазаға киргизе баслайды, ҳәм ең соңында «Қайып ата» деген тасты киргизсе ойын табыслы жуўмақланған болады, буған да елиў упай берилип, күймейтуғын упай бир мың бир жүз елиў упайға жетеди.

Жуўмақлап айтқанда «Бес тас» ойынның қурамалы басқышындағы ҳәр бир ҳәрекети басқышпа-басқыш қоспалыласып келгенлигин байқаймыз. Усыған байланыслы ойын барысында упай топлап барылыўы да кем-кемнен қыйынласыўы жүз береди. Буннан көринип турыпты, ҳәзирги заманымыздағы фрактал графикасында жаратылған компьютер ойынлары ҳәр бир халықтың яки миллеттиң усындай «Бес тас» ҳәм т.б. миллий ойынлары тийкарында дүзилген болып, түп-төркини

ата-бабаларымыздың дәстүрий есапқа үйретиў тәжирийбелеринен келип шыққан. Бул ойынлар балаларымызды ядтан есаплаў жетискенликлерине қәлиплестириўде усы күнлеримизде де үлкен әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Алеўов У., Бекимбетова А. «Халқ педагогикасида ёшларга ақлий тарбия бериш анъаналари». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018, 104-б.
2. Алеўов Ө. «Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы». –Нөкис: «Билим», 1993, 503-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ халкининг қадимдан қўлланилиб келаётган қизлар ўйини ҳақида сўз боради. Шунингдек, унда бу ўйин ўйинчиларда санаш кўникмаларини санларни ёдлаб қолиш, оддий арифметик билимларни талаб этиши кабилар очиб берилган. Мақолада бундай ўйиннинг ёшлар билимини оширишдаги аҳамияти катта эканлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о каракалпакской национальной детской игре «Бес тас» («Пять камней») в которую играли девочки младшего возраста с детских времён. Приводятся основные правила игры выполнение которых требует у играющих навыки считания, запоминания чисел и элементарные знания по арифметике. Раскрывается также значение таких игр в развитии у детей знаний.

SUMMARY

The article is devoted to the description of Karakalpak national children’s game. «Bes tas» (five stones), that had been played by little girls since ancient times. The article contains information about the rules of the game , that requires good abilities to count, remember the numbers and elementary knowledge in Arithmetic’s. Such games are of a great importance in developing of children’s knowledge.

АДАМ ГЕЎДЕСИН СЫЗЫП ҮЙРЕНИЎДЕ ҚЫСҚА МҮДДЕТЛИ ҚАРАЛАМАЛАРДЫҢ ӘҲМИЙЕТЛИЛИГИ

Т.Бекмуратов – *аға оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ўзаро нисбат, пластик анатомия, намуна, истиқболда, конструкцион тузилиш, композиция, қораламалар, модуль, ёруғлик ва соя.

Ключевые слова: пропорциональное отношение, пластическая анатомия, эталон, перспектива, конструкционное строение, композиция, наброски и зарисовки, модуль, свет и тень.

Key words: proportional ratio, plastic anatomy, standard, model, perspective, constructive structure, composition, sketches and draft drawings, module, light and shade.

Сүўретлеў өнериниң қәлем сүўрет тараўында исленетуғын тапсырмалардың ең қурамалыларының бири бул адам геўдесин сүўретлеў болып табылады. Себеби, адам геўдесиниң сүўретин сызыўдан алдын оның ҳәр бир мүше бөлеклерин, қолын, аяғын, портретин, бас көринисин ҳәм т.б мүшелерин сызып үйретиў ўақтында бул тапсырмаларды орынлаўдың қаншелли қыйын ҳәм қурамалы мәселе екенлигине гүўа болдық. Адам геўдесиниң сүўретин сызыў бойынша оқыў тапсырмаларын орынлаўда талабалар алдында бир қанша әҳмийетли ўазыйпалар турады.

Сол ўазыйпалардың ишинде адам геўдесиниң қараламаларын (наброскаларын) сызып үйрениў ең бир тийкарғыларынан есапланады. Адам геўдесиниң қараламасын (наброскасын) ислеўде дене бөлеклериниң өз-ара қатнаслары (пропорциялары), өз ара биригиўлери, пластик анатомиялық дүзилиси ҳәм сүйек дүзилислери ҳаққындағы мағлыўматларға ийе болыў талаба ушын үлкен роль атқарады.

Тарийхқа көз жүўыртып қарасақ, әййемги дүнья сүўретшилери, әсиресе, Ояныў дәўири сүўретшилери, адам геўдесиниң дүзилисин үйрениўге өзлериниң жүдә көп ўақытларын сарп еткен. Олар адам денесиниң өлшемлери, анатомиялық дүзилислери, пропорциялары ҳаққында көплеп илимий мийнетлер дөретти. Нәтийжеде, адам геўдесиниң сүўретлениўи бойынша өзине тән өзгешеликке ийе принциплер, қағыйда ҳәм нызамлылықлар, үлги ҳәм эталонлар жаратылыўы, усы тийкарда адам геўдесиниң ҳәм оның мүшелериниң өз ара қатнас пропорцияларына, сызыў усылларына ҳәзирги күнимизде де әмел қылынып келинбекте.

Ояныў дәўири, сондай-ақ, орта әсирлерде жасап өткен уллы сүўретшилердиң жумысларын, шығармаларын талқылап үйренгенимизде, ол сүўретшилердиң дөретиўшилигинде қаралама сүўретлер (наброскалар) ислеўге әдеўир кеўил бөлгенлигиниң гүўасы боламыз. Себеби, олардың бизге қалдырып кеткен мийрас шығармаларында адам геўдесиниң пропорциялары, өлшемлери ҳәм т.б да унамлы тәреплери жоқары профессионаллық дәрежеде сүўретленген. Бул туўралы атап өтетуғын болсақ, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Альбрехт Дюрер, Гудон, Энгр, Рубенс, А.Иванов, П.Чистяков, А.Ашбе, А.Кардовский ҳәм т.б көплеп атақлы сүўретшилердиң мийнетлеринен көриўимизге болады. Олар адам геўдесиниң сүўретин ислеўде оның басының бийиклик өлшемин «Модуль» өлшем бирлиги етип алған. Адамның толық денесиниң көринисин өз ара пропорциялық қатнасларын анықлаўда, яғный қол ҳәм аяқлардың узынлықларын, ийин кеңликлерин, сондай-ақ басқа да мүшелердиң, өз ара қатнасларын анықлаўда, тийкарынан, бас өлшеминен пайдаланған [1:8,20].

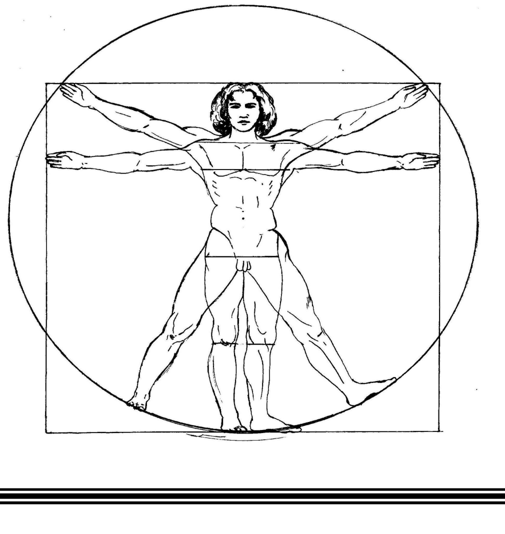

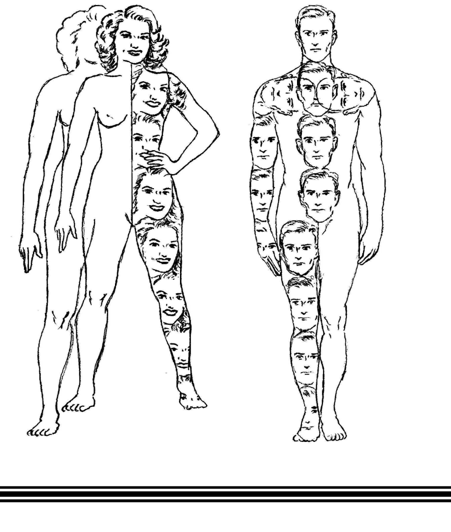

Демек, усыларға байланыслы ҳәр бир талаба, адамның толық геўдесиниң сүўретин сызыўда, оның денесиниң конструкциялық дүзилисин билиўи, айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, адам геўдесиниң сүўретин сызыўдан алдын, әсиресе, оның қысқа мүддетли қараламаларын (наброскаларын) сызып үйренгенде талаба алдында бир қанша машқалалы мәселелер, мақсет ҳәм ўазыйпалар турады. Бул ўазыйпаларға төмендегилерди атап өтсек болады:

-Адам геўдесиниң қандай ҳалатта турғанлығын көрсетиў;

-Оның өлшемлерин ҳәм ис-ҳәрекетиниң жағдайын анықлаў;

-Жақтылық ҳәм сая нызамлылықларына байланыслы формасын анықлаў;

-Перспектива нызамлылықларына итибар бериў;

Конструкциялық дүзилиси ҳәм композициялық шешимин дурыс анықлаў;

Бул ўазыйпаларды унамлы әмелге асырыўда, яғный, адам геўдесиниң қысқа мүддетли қараламаларын сызыўда дәслеп әпиўайы тик турған көринисин сүўретлеп үйренген мақул. Себеби, тик турған адамның қараламаларын сызып үйрениў арқалы оқыўшының өлшеп билиў қәбилети, көз бенен шамалай алыў уқыплылығы раўажланады.

Тик турған адамның сүўретин (қараламасын) ислегенде оның жерге таяныў точкасын (көшерин) анықлаў үлкен хызмет атқарады. Оның аўырлығы қайсы аяққа, ямаса қайсы жерге түсип турғанлығы дурыс табылса, талқылап көрилсе, сүўрет, әлбетте, талапқа ылайық шығады. Сондай-ақ, дене бөлеклериниң, қол ҳәм аяқлардың, бастың,, мойынның, ийинниң ҳәм т.б бөлеклериниң өз ара байланыслылығы ҳәм өз ара бирбирине өлшем қатнаслары, яғный пропорциялары дәл анықланса, сызылажақ сүўреттиң тийкары жаратылған болады. Тик турған адамның көринисин сызғанда, оның ҳәр қыйлы ҳәрекеттеги сүўрети, ҳәр қыйлы ракурсларда, көринислерде болыўы мүмкин. Сонлықтан ҳәр бир геўде бөлеклериниң ҳәрекетин, бурылыў жағдайларын тик ҳәм кесе сызықларға салыстырмалы өлшеп турыў керек, яғный кеңисликтеги ҳалатын талқылаў керек.

Соны да атап өтиў керек, адамлардың тик турған ҳалатының қысқа мүддетли қараламаларын (наброскаларын) ислеўде жас өзгешеликлер есапқа алыныўы тийис. Себеби, киши жастағы балалардың, геўде бөлеклериниң пропорциялары, өз ара қатнаслары, үлкен жастағы адамлардың геўдесиниң өлшемлеринен өзгеше болады. Жоқарыда атап өткенимиздей, адамлардың бойы 7-8 бастың бийиклигине тең болады деген едик. Ал, жас балалардың бойының бийиклиги 5-6 бастың бийиклиги менен тең болыўы, бөбеклерде, оннан да кишкене, яғный олардың бойы 3-4 бастың бийиклигине тең екенлиги анықланған. Қысқа мүддетли қараламаларды (наброскаларды) орынлаўда бул ҳаққындағы мағлыўматларға итибар бериў керек [2:38].

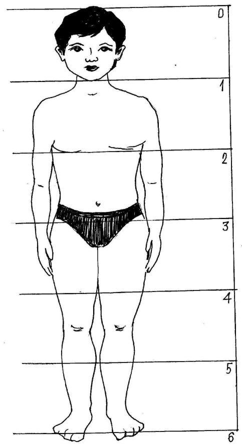

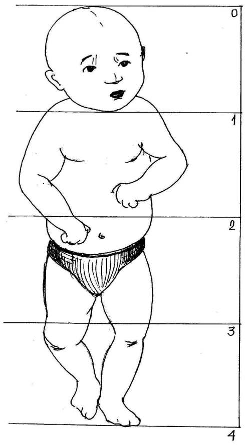

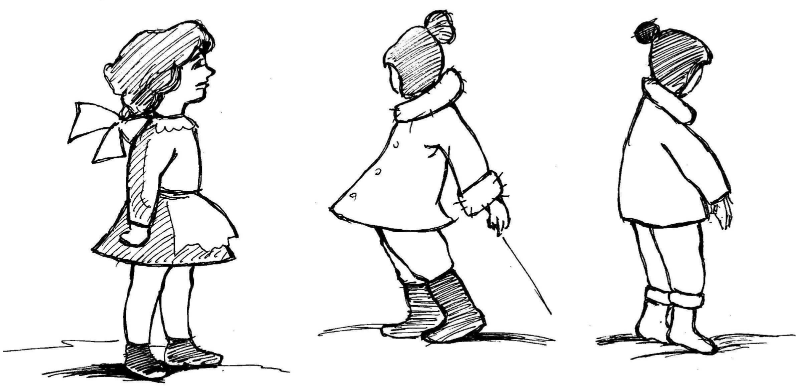

Тик турған адам геўдесиниң қысқа мүддетли қараламаларын орынлап болғаннан соң, отырған адамның, жумыс ислеп атырған ямаса ҳәрекеттеги адамлардың қысқа мүддетли қараламалары (наброскалары) орынланады. Бул тапсырмалар тыныш ҳәм тик турған ҳалаттағы адамлардың қысқа мүддетли қараламаларын орынлаўға қарағанда анаўурлым қурамалы. Себеби, ҳәрекеттеги адамлардың геўдесиниң өлшемлерин анықлаў, анаўурлым қыйынырақ мәселе болып табылады. Бул мәселени унамлы әмелге асырыў ушын ҳәрекеттеги, қозғалыстағы адамларды, балаларды, оқыўшыларды көбирек гүзетиў керек. Күнделикли турмыстағы адамлардың ис-ҳәрекетлерин қаншелли көп үйренсек ҳәм талқылап барсақ, олардың сүўретин салыў соншелли аңсатласады. Нәтийжеде, қысқа мүддетли қараламаларды ҳәм сүўретлерди жетик үйренген талаба келешекте, дөретиўшилик шығармалар, композициялық сүўретлер ислегенде ҳеш қыйналмайды. Сондай-ақ, жоқарыда атап өтилген мағлыўматларға тийкарланған ҳалда адам геўдесиниң сүўретин сызып үйрениўде талабалардың билими ҳәм тәрбиясы, көнликпе ҳәм шеберликлериниңде раўажланыўы сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Кузин В.С. Наброски и зарисовки. -М.: «Просвещение», 1982.
2. Тожиев Б. «Қаламтасвир» III-қисм. -Тошкент: 2003.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада одам гавдасини чизишни ўргатишда баъзи ўқув машғулотларининг аҳамияти ҳақида фикрлар баён этилган. Шу билан биргаликда одам гавдаси ўлчамларининг ўзаро пропорциялари бўйича тарихий маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается важность некоторых учебных занятий в обучении рисованию человеческого тела. Наряду с этим приводятся исторические данные о пропорциях размеров человеческого тела.

SUMMARY

The article deals with the discussion of the role and importance of some training lessons in teaching drawing the human body. In addition to this, it also gives the historical data on the proportions of sizes of human body.

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА УРОКАХ ХИМИИ

З.К.Бектурганова - *старший преподаватель*
А.Т.Каипбергенов - *доктор технических наук*
Н.А.Абдуллаева - *студентка*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: tushunchalar, qobiliyatlar, pedagogic texnologiyalar, muammoli ta'lim, aqliy faoliyatni rivojlantirish.
Ключевые слова: развивающиеся понятия, умения, навыки, педагогические технологии, проблемное обучение, умственная активность.
Key words: developing concepts, abilities, pedagogical technologies, problem education, mental activity.

В настоящее время развивающиеся понятия и технология обучающейся системы относительно прогрессирует на основе умственных навыков, имеющих дело с углубленным развитием личности. Именно эту систему можно отнести к системе проблемного обучения. Умственная активность является прогрессом для запоминания и понятия данной темы. Поиск решения вопроса проявляется в системных теориях, а это для учащихся является опорой для поиска ответов. Теория проблемности является типом развивающего обучения, которые проявляются в задачах требуемых решения проблемных вопросов. В период решения проблемных задач учащиеся самостоятельно изучают разную литературу и овладевают более углубленными знаниями данного вопроса [1].

Наука и техника движутся вперёд. Информация накапливается. Но остаются основы науки, основы химии - её законы, атомистика. Поэтому, как и прежде, остаются классическое наследие в области науки и достижения методики химии. К одним из основных компонентов относится и "эксперимент". Проблема - это основная задача, требуемая решения. Проблема может быть научной и учебной. Всё, что устарело нужно исключить, чтобы освободить дорогу новому и привести курс химии в соответствие с современным уровнем науки: не повторять, оправдываясь её историей отвергнутых ею "истин". К учебной проблеме относится вопрос, поставленный относительно заданной темы. Например, теоретический уровень курса химии повышен за счёт сокращения фактического материала. Учащиеся знакомятся со строением атомов не только малых, но и больших периодов. Углубляется изучение вопросов химической связи через включение понятий о металлической и донорно-акцепторной связи в органической химии. Учебная деятельность обучения учащихся в данном случае это учение о химической реакции дополняется изучением энергетической стороны её и законов смещения химического равновесия при обратимых реакциях. Целью активизации является познание, как переход от явления к сущности.

Проблемное обучение можно схематично изобразить следующим образом:

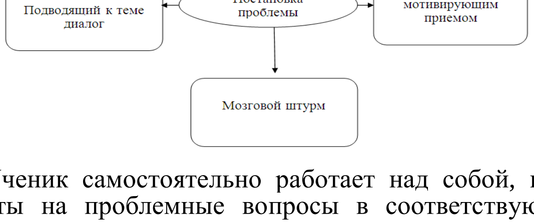

Ученик самостоятельно работает над собой, ищет ответы на проблемные вопросы в соответствующей литературе, и находит несколько вариантов решений данных проблем.

Углубленный принцип проблемного обучения заключается в том, чтобы каждый очередной вопрос вытекал из предшествующего изложения, был целеустремлённо подготовлен им. Научный этап проблемной ситуации это постоянно ведущая роль изложенных теоретических идей при изучении материала. Некоторые учащиеся затрудняются решить проблемный вопрос из-за недостаточности знаний. Следующий этап это формирование учащихся. Наряду с другими предметами естественно-математического цикла даёт возможность решить данный проблемный вопрос. Третий этап проблемной ситуации заключается в диалектико-материалистическом подходе к рассмотрению химических понятий и законов, которое подготавливает учащихся к осмысливанию законов диалектики в курсе химии.

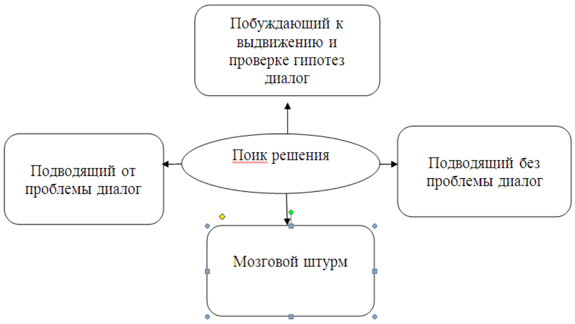

Четвёртый этап является самым распространённым. Этот этап определяет познание, как дальнейшее обучение и воспитание учащихся общеобразовательных школ. Надо подчеркнуть, что все этапы могут подвергнуться возникновению нерешённых проблем и задач при объяснении, закреплении. Предварительный план обучения может предварительно составляться целесообразно. Учитель объясняет теорию данной темы, даёт информацию и предлагает найти путь решения, этой ситуации.

Проблемное обучение - это умственная активность, которая способствует прогрессу лучшего запоминания, глубокого проникновения умственной логики. Проблемные вопросы проявляются в системных знаниях, которые в свою очередь помогают учащимся в затруднении поиска ответов. Теоретические основы проблемного обучения заключаются в проблемном обучении, которое является типом логического образования умственных мышлений, которые являются проблемными задачами [1].

Проблема делится на две стадии. Первая стадия научная и вторая стадия учебная. К учебной стадии относится проблема, которая является вопросом или заданием, способом решения или результатом, который неизвестен ученику заранее.

Умственная деятельность обучения учащихся - эта система, которая является расширением накопителем умственных навыков. Проблемная ситуация – это углубленный процесс создания соответствующих проблемных ситуаций, которые состоят из нескольких этапов. На всех этапах обучения таких, как объяснение, закрепление, контроль могут возникать нерешённые проблемы и задачи [2].

Предварительный план проблемного обучения может составляться следующим образом. Руководитель процесса проблемной стадии создаёт ситуацию проблемности и предлагает учащимся найти путь решение. Процесс решения проблемного вопроса идёт с помощью построения взаимоотношения учителя с учениками. Они составляют правильные и неправильные варианты, но их во время рассмотрения предложений другие участники опровергнут.

Химический эксперимент как источник познания и закрепления теоретических знаний является средством закрепления знаний и их контроля - это всё относится к экспериментальной науке химии. Учитель должен создать интересный факт и желание учащихся всё больше и больше познавать новое. Чтобы получить хороший результат от усвоения теоретического материала были организованы самостоятельные работы учащихся по разным главам химии. Здесь учащиеся самостоятельно изучают и ищут решения проблемных вопросов, одновременно и самостоятельно доказывая себе [1].

Проблемное обучение даёт хорошие результаты, если начинать с седьмого класса. На первых уроках идёт ознакомление учащихся с простыми и сложными веществами, взаимосвязью с другими веществами, электронным строением, удельным весом, сравнением природными соединениями.

Проанализировав содержание, определив суть материала можно изыскать учебную проблему. Например, при изучении свойств сероводорода ученики в первую очередь описывают структуру атомов и неметаллов, строение молекулы сероводорода, изучают эквивалентность неметаллов, удельную ёмкость элементов серы и водорода в сероводороде, потом анализируют соединения, полученные из двух элементов. Учащиеся при изучении состава сероводорода определяют связь между атомом водорода и серы, степени окисления, окислителя и восстановителя.

Постановка вопроса. Определяя химические свойства сероводорода учащиеся могут столкнуться с вопросом - "Почему сероводород не является сильной кислотой, если у неё есть все возможности?".

Здесь учитель должен показать своё мастерство, от его мастерства и умения зависит результат и интерес проблемного вопроса. Процесс обобщения, сравнивания, анализ явлений, обсуждения идёт в присутствии самих школьников. Активное познание новых и научных понятий выдвигает противоречивый и непрерывный процесс.

Литература

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. -М.: Учпедгиз, 1946, -С.704.
2. Лернер И.Я. Проблемное обучение. - М.: «Знание», 1974. –С. 64.

РЕЗЮМЕ

Maqolada muammoli o'qitish, aqliy faoliyat, bilim faoliyati rivojlanishi, o'quvchilarning ijodiy mustaqilligi, dunyoqarashini shakllantirish, intellectual rivojlanishga hissa qoshadigan mavzular muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этапы проблемного обучения, об умственной активности, о развитии познавательной активности, творческой самостоятельности учащихся, формировании их мировоззрения, способствующие интеллектуальному развитию.

SUMMARY

The article discusses the stages of problem-based learning about mental activity, the development of cognitive activity, the creative independence of students, the formation of their worldview, contributing to intellectual development.

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

З.К.Бектурганова - *старший преподаватель*
А.А.Кожамуратова - *студентка*
У.Т.Калыбаева - *студентка*
М.К.Хасанова – *студентка*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: intensiv yangilanish, ijtimoiy qadriyatlarni chuqur rivojlantirish, o'quvchining ko'p qirrali rivojlanishi, nazariy va dolzarb tadqiqot usullari.

Ключевые слова: интенсивное обновление, глубокое развитие общественных ценностей, разностороннее развитие школьника, теоретические и фактические пути исследования.

Key words: intensive updating, deep development of social values, versatile development of the pupil, theoretical and actual ways of the research.

Сейчас, когда в мире идёт интенсивное обновление и глубокое развитие общественных ценностей, напрямую это относится и к школьному образованию, к методике преподавания и воспитания личности. В этих условиях непосредственно на первый план выходит обширное и разностороннее развитие школьника, его интеллекта и мышления, способность самостоятельно анализировать и мыслить, реализовать способность творчества, практически действовать самостоятельно, обладать, эффективно задействовать навыки мышления и творчески уметь представлять умение. Задействовать все нужные цели нельзя без обеспечения практического и обоснованного, полностью развивающего обучения и воспитания обучаемых. Давнейшей проблемой в сфере школьного образования в психологии и педагогике обучаемых является проблемное расширение кругозора восприятия навыков преподаваемых предметов.

Тем не менее, учёные и специалисты народного образования теоретическими и фактическими путями исследования большие силы вкладывают насущным и текущим навыкам школьников. Хотя не надо отрицать, ранее не уделяли внимания, тем более практически не занимались в учебной системе развитием навыков учеников. Были как успехи в достижениях так и упущения, недооценки и перекосы во всеобщем образовании.

Всегда главное место занимали образование, воспитание и развитие в общегосударственном масштабе. При анализе утверждённого и действующего современного учебного процесса, наблюдается всеобщее развитие личности ученика. Практическая работа по улучшению навыков формирования школьников в образовании непосредственно занимает главное место в дальнейшем утверждении учащихся как личность [1].

Все навыки и умения, которые закладываются в сознании учащихся, прогнозируют на годы вперёд успешность и степень процесса утверждения личности ребёнка, его обширный кругозор, навыки, процесс дальнейшего полноценного развития. Полученные, во время интенсивного обучения и приобретения в школе высокого статуса, гарантируют не только фундамент дальнейшего обучения, воспитания юношей и девочек в общеобразовательной системе в будущем, но и определяют высокое качество практической, общественной и трудовой деятельности взрослого человека, как индивида или личности.

Одна из характерных целей индивидуальных свойств изучения школьников непосредственно влияет на фундамент образования. Непосредственно от совокупности конкретного школьного образования зависит обучение учащихся, перед ними стоит конкретная задача по логическому мышлению учеников, непосредственно их творческих навыков, практично и точно, своевременно пунктуально, по сути не является решением проблемных задач [2].

К проблемным перечням могут входить:

- логичность и полная ориентация школьников;
- целенаправленность, политехническая направленность преподавания, увеличение своего влияния на выбор учащимися жизненного пути;
- чёткое целенаправленное овладение преподавателем личностями учебной практики, осмысленной базой формирования;
- постоянное и тактичное овладение навыками обученных тем и информаций.

Отличная формированная подготовленность преподавателя в нынешнее время особенно нужна для базовой подготовки возможного творческого подхода, непосредственно само мастерство, привлеченное логикой, красивое преподнесение своих идей может привести безупречным, положительным результатам. Первостепенной независимой и конкретной целью наших общеобразовательных учреждений является крепкая основная логическая структура школьника и учителя. Высшая стадия – это совокупность полноценных и разносторонних форм обучения. В период обучения, учитель, опираясь на опыт работы, основываясь на логическую способность, своими непосредственно принятыми мерами несёт конкретную целенаправленную деятельность по крепким утверждениям совершенствования теоретических идей и общих представлений нужд учеников. Эту деятельность обучения можно схематично показать следующим образом:

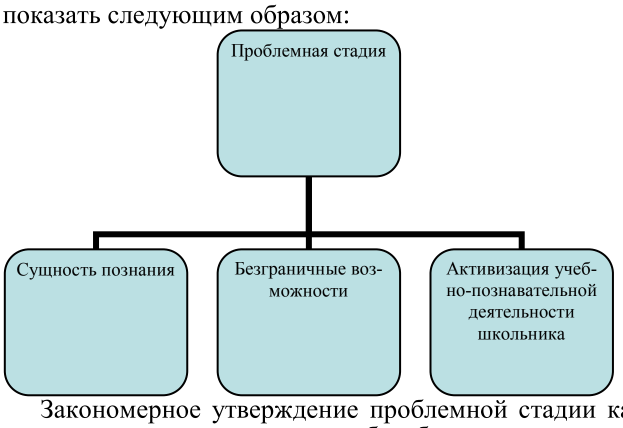

Закономерное утверждение проблемной стадии как логическое мышление и способа обучения, уточнения выражений показало инновационные безграничные обучения и полные утверждения, к цели полной обоснованности способом достаточного представления школьников [2].

В школе города Чикаго педагоги обучали детей новейшей методике обучения, интерактивным и познавательным играм, дисциплинам, связанные с практическим применением, оздоровительным, подвижным упражнениям на свежем воздухе. Хотя впервые использовали эвристические способы, интерактивное и проблемное обучения детей в школьных учреждениях, они не были официально зарегистрированы и разрешены, так как не были обоснованными, но постепенно распространились по всей Европе, особенно в 20-30 годы XX века.

Но с недавних пор труды Дж. Дьюи стали заново рассматриваться, ведутся научные исследования, выходят в педагогических изданиях научные статьи которые широко освещают историю развития этой концепции. Новую деятельность эта методика обучения получила по всему миру в 60-80 годы XX века. В нынешнее время во многих отечественных и зарубежных научных трудах о способах обучения затронуты мысли о полноценной всеохватывающей прогрессивности трудовой деятельности учащихся. Смысл активизации методики формирования и целенаправленное использование тех или иных способов учения, могут быть общедоступны по образовательной дидактике. Нашими прошлыми учителями эта теория представлялась как внутреннее единство образования. Проблемное обучение – это логическое мышление, суть теории и практики получаемых информаций и знаний [1].

Проблемное обучение – это такое построение навыков, которое изначально, излагает совокупность действий учеников в конечном результате, которые изначально были рациональными и первостепенными понятиями. Проблемное обучение – созданный преподавателем способ штурмовой атаки на проблемный показатель, приобщается к конкретным совершенствованиям методики изучения основных понятий и дальнейшего развития, широкого мышления, разностороннее получение конкретных деталей. Постараемся разобрать тонкости способа проблемного обучения. Получение взаимосвязанных существенных навыков учеников и раскрываемость понятий – это верная дорога преодоления ожидаемых положительных результатов. Суть и цель активизации метода определяет степень навыков, которая может научить школьников делать правильный выбор. Эта деятельность обосновывается моментом обобщения, анализа, сравнения, синтеза или доказанной информацией, естественной личной статистикой. Иначе говоря, это относится к расширению и укреплению знаний, которые использовали в экспериментальных, обработанных и закреплённых знаниях. Освоенные навыки в полном объёме не отвечают возможностям относительно учебника, так как они задействуются самостоятельно и обнаруживаются личностью, оказавшейся в неординарной ситуации.

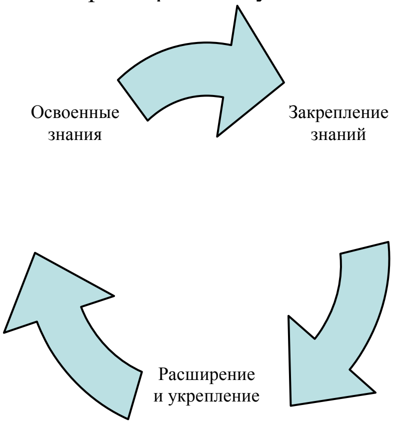

Данные этой системы показывают сосредоточенность накопившихся знаний и показом учителем изучаемой темы, формирования для школьников проблемной ситуации, восприятие, усвоение, при этом полное

освещение созданной проблемы, на ряду овладения обобщенными знаниями инновационных материалов, задействовать методы по реализацию данной проблемы.

Главные условия для положительного использования всецело могут соответствовать данным построения навыков, которые являются легкодоступными, равномерными совокупности школьников; они в своё время могут вынуждать личную самооценку познаваемости; и конечно же задаются трудные вопросы, как бы ученик затруднялся выполнить, он опирается только на свои старания и умения с целью нахождения нужного ответа; ученик самостоятельно делает анализ, заключение, постановление. Система обучения в своей форме прошла несколько путей развития, но с каждым преодолением этих задач, она определяет высокое, адекватное, изученное умение решить проблемную задачу [2].

Задачей этой системы является овладение систематическим анализом, освоение нужных материалов, которые связаны между собой (освоение навыков системы); создание, прогрессирование, развитие, интеллектуальность, мотивация и формирование понятий школьников; индивидуальность самооценки и логические признаки понятий. Проектирование проблемного обучения можно осуществлять с помощью нижеследующей схемы.

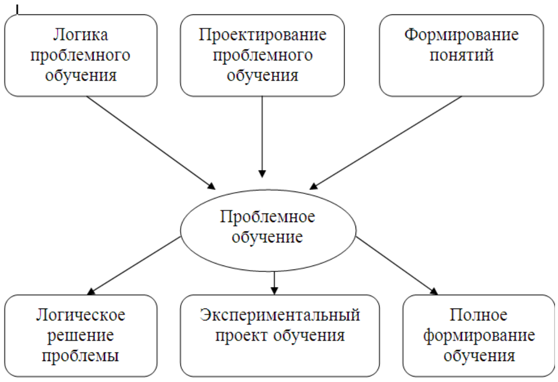

Наличие формирования этой системы основывается на индивидуальности школьника, создании правильного систематического анализа; закрепление логических умений учащихся. Главное внимание в системном обу чении обращается на степень усвоения ученика, а не на реализации ошибочных решений данных вопросов. Обучение, дающее положительный результат–это каче ственная и высшая степень интерактивности, инновационной педагогической технологии педагогики. Этот способ относится трезвым способом выявления новых материалов и навыков учащихся. В проблемном вопросе содержатся объяснение преподавателя, так и производительные действия учеников, как указание конкретных вопросов и действенное решение этих задач.

Следует отметить, что систематизация обучения основана на пункте проблемного вопроса, а постоянное требование к себе ученика является отличительным знаком конкретного метода образования. Здесь рассматривается конкретная и полная организация совокупности знаний, которая реализуется на полномасштабном опыте, умений конкретного многофункционального раскрытия сути данного материала [1].

Универсальное обучение тесно связано со всеми методами обучения, в котором взаимосвязаны между собой теорией и практикой освоения, целенаправленностью, отношений, адаптацией его как личности. По мере ознакомления с проблемным обучением, нами широко отмечены в употреблении такие понятия, как "проблемная задача", так и "учебная проблема". В нашем понимании проблема – это экспериментальная часть проблемного вопроса, которое необходимо изучить, по мере возможности разрешить, практически всегда создаёт пункт системности обучения конкретными данными (факты, аксиомы, аргументы) материала. Твёрдыми показателями этого обучения являются "явное" и "неявное". Принцип учебной проблемы выражается сущностью положительного результата навыков, появляющимся во время использования теории логической связи и степени усвоения ученика. В настоящее время уделяется большое внимание совершенствованию учебно-воспитательного процесса. В преподавании предмета химии необходимо развивать как теорию, так и экспериментальную, практическую часть обучения, которые способствуют не только системности образования, но и формированию практических умений, развитию самостоятельности учащихся.

В химической науке применяют различные методы экспериментирования. В школьной среде правомерно сочетание различных методов экспериментирования, которые можно объединить в метод работы соотносительно теории с практикой.

Литература

1. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. Пер.с англ.
2. Матюшкин А.М. Актуальные вопросы проблемного обучения.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқувчининг кенг ва кўп қиррали ривожланиши, мақтаб таълими соҳасидаги муаммолар, ўқитиладиган фанларнинг кўникмалари, идрок этиш уфқларини муаммоли кенгайтириш жараёнлари кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются процессы обширного и разностороннего развития школьника, проблемы в сфере школьного образования, проблемное расширение кругозора восприятия навыков преподаваемых предметов.

SUMMARY

The article examines the problematic processes of broad and multifaceted development of school children, the problems in the field of school education, the problem extention of the world view of perception of skills of the subjects taught at the general educational shools..

ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КАСИБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

А.Даукеева - *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: компетенция, касбий компетенция, компетентлик стандарти формати, ўқитувчининг касбий билимдонлиги ва қобилияти мезонлари.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетентность, стандартный формат компетенции, профессиональная компетентность и возможности учителя.

Key words: competence, professional competence, standard competency format, professional competence and abilities of the teacher.

Ҳозирги кунда “компетенция” атамаси турли соҳаларда қўлланилади: ҳуқуқшунослик, тилшунослик, маданият соҳаларида, шунингдек ташкилот, муассаса ёки компаниянинг муҳим компетенциялари. Лекин бизни ходимларни бошқариш нуқтаи назаридан “компетенция” атамаси қизиқтиради, шунинг учун ходимларнинг касбий компетенцияси ҳақида фикр юритамиз.

Америкалик психолог ва инсон мотивацияси тадқиқотчиси Девид Маклиланд ташкилот, муассаса ёки компанияга компетентли ёндашувнинг бошланишида шуни таъкидлайдики, “Инсон шахси ўрганилаётганда номзод ёки ходим ўзининг касбий фаолиятидаги муваффақиятлари ҳақида тўғри жавоб бермайди, чунки одам доимо ўзининг “мен”ига юқори баҳо беради, шунинг учун компетентли ёндашув ташкилот, муассаса ёки компания админстрацияси томонидан қонун доирасида ишлаб чиқилиши керак

Ходимлар билан ишлашда компетентли ёндашув ходимларни танлаш, баҳолаш, ўқитиш ва ривожлантиришга қаратилган. Бунда аниқ ходимнинг тегишли касбий компетенцияга эга эканлиги ва даражаси аниқланади.

“Касбий компетенция” атамаси шундай изоҳланади: “бу ходимнинг лавозим талабларига мувофиқ ишлаш қобилиятидир”: Касбий компетенциялар шахсий тавсифлар каби баён этилиши мумкин, масалан, “стрессга чидамли”, “команда ишига лаёқатлилик”, “креативлилик” компетенциялари, худди шундай эгаллаган малакалари каби кўрсатилиши ҳам мумкин, масалан: “музокара олиб бориш”, “бизнес-режа тузиш” компетенциялари.

Лавозим компетенцияси рўйхатини шакллантиришда қуйидаги иккита қоидани ёдда тутиш лозим:

- феъл-атвори (бевосита кўриш мумкин бўлган);
- аниқ жиҳатлари (компетенция даражасини аниқлашдаги асос)

Касбий компетенция намуналаридан бир нечасини келтирамиз:

“Ишонтира олиш” компетенцияси. Аниқлаш: Бошқаларга таъсир кўрсатиб, уларни ўз қарор ва ҳаракатларига кўндириш.

“Ташаббускорлик” компетенцияси. Аниқлаш: ҳаракатни бошлаб бериш ва шахсий ижобий жиҳатлари билан воқеага самарали таъсир кўрсата олиш. Доимо изланишда бўлиш, янги вазифаларни, қўшимча ишларни ўз зиммасига олиш

Одатда ҳар бир лавозим учун 5-10 та асосий касбий компетенция белгиланади. Улар баён этилади. Бундай ҳолатларда раҳбар томонидан тест саволлари шакллантирилса мақсадга мувофиқ бўлади. Берилаётган тест саволларининг ҳар бири маълум компетенцияга мослаштирилади. Тест ходимларнинг ушбу компетенцияларни қанчалик эгалланганликларини кўрсатади. Тест натижаларига кўра ходимларнинг компетенцияни эгаллаш даражалари аниқланади, масалан:

Компетентли ёндашув қуйидагиларни амалга ошириш имконини беради:

- ходимларнинг эгаллаган лавозимига муносиблигини баҳолаш;
- ишга қабул қилишда янги лойиҳани амалга оширишда ҳодимларни танлаш, вакант лавозимга номзодни танлаш;
- ҳодимларни маълум вақтда аттестациядан ўтказиш, камчилик аниқланганда қўшимча ўқитиш.

Бундан ташқари, баҳолаш омили сифатида компетенция билан ишлаш, ишхонанинг ҳамма учун ягона тасдиқланган стандартлари асосида ходимларнинг реал тавсифномаларини ва малакаларини баҳолаш имконини беради. Ходимнинг иш тажрибасини баҳолаш, шунингдек оғзаки суҳбат ўтказиш кўпинча бир томонлама амалга оширилади ва ҳар доим тўғри бўлавермайди. Талаб этиладиган компетенцияларнинг мавжудлигига ўтказиладиган тест қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб бера олиши лозим бўлади, масалан: “Ходим ташкилот, муассаса ёки компаниямиздаги вазифаларни биз талаб қиладиган даражада бажара оладими?” “Унда етарли тажриба, зарурий тайёргарлик, алоҳида малака ва шу кабилар борми?”.

Умуман олганда **компетентли ёндашув** - бу ташкилот, муассаса ёки компаниянинг ривожланиши ва гуллаб-яшнаши учун асосий омилдир. Иш жараёнини юқорида келтирилган тартибда ташкил этилса, биз жамият ривожланишига ўзимизнинг муносиб даражада ҳиссамизни қўшишимиз мумкин. Компетентлик стандартлари - ўқув режа компетентлигига асосланган таянч функциясидир, чунки улар ўқув талаблари, касбни аниқлаш ва ходимларни тўлдириш кабилар учун муҳим восита. Компетентлик стандартлари уч типга ажратилган бўлиши мумкин, яъни, соҳа стандартлари (industry standards), тармоқ стандарты (cross-industry standards) ва корхона стандартлари (enterprise standards)

Соҳа стандартлари – иш ўринлари соҳасида талаб этадиган баъзи бир компетенликларга қаратилган.

Тармоқ стандартлари – умумий компетентликларни ажратади ва соҳа стантартларига умумлаштиради.

Корҳона стандартлари – алоҳида компания даражасида ишлаб чиқилади ва амалга оширилади ва одатда соҳа стандартларининг ўзига хослиги ҳисобланади, чунки фарқли жиҳатлар қўшилган ёки ўзгартирилган.

Бироқ индивидуал талаблар, миллий тузилмага ва саноат тармоқларидан билимларга эга бўлишга этибор қаратиш учун корхона даражасидаги стандартларни ишлаб чиқиш муҳим. Шунинг учун ҳам корхона стандартлари тасдиқланишидан олдин таълим муассасалари вакиллари будай стандартларни маъқуллайдилар. Менежерлар, саноат тренерлари ва экспертлар қизиқишига эга соҳа ташкилотлари учала турдаги стандартларни ривожлантиришади. Таълим бериш ва ўқитиш компетентлигига асосланган ўқув режасини яратиш мақсадида методни қўллашдан олдин компетентлик стандартлари тасдиқланиши лозим бўлган юридик, сиёсий, назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилиш зарур. Баъзи компонентлар масалан, вазифалар, иш ўринлари, мажбуриятлар функционал таҳлиллар орқали аниқлаштирилган ва компетентлик стандарти 7- чизмадагидек форматига ўгирилган бўлиши керак. Шу билан бирга, стандартлар учун даражалар турли билимларнинг мураккаблилиги ва жиддийлигига қараб аниқлаштирилиш лозим. Ва ниҳоят, баҳолашнинг мувофиқ жараёнлари созланган бўлиши лозим, зеро компетентлик стандартлари самараси кўпроқ унинг сифатли таҳлилига боғлиқ. 6-расмда ривожланаётган компетентлик стандартлар жараёни ифода этилган.

Компетентлик стандарти формати. Компетентлик стандарти формати алоҳида компетенциялар ва мезонларни ифода этувчи элементлардан иборат бўлади. Бундан ташқари, тизим ўқувчи учун ўзгарувчан исбот бўлиб хизмат қилади. Компетенция бирликлари компетентлик гуруҳлари элементи кетмакетликларидан ва боғланган мезонлардан иборатдир. Бирликларда меҳнат бозорида талаби мавжуд бўлагн моделлар ва соҳа ости ихтисосликлар компетентликларидан фойдаланилади. Шундай қилиб, миллий ихтисосликлар бутунича ечимини топмаган бўлсада, алохида бандлик бўйича компетентлигини ихтисослайди. Соҳа компетентлиги ва стандартларни ташкил этувчи энг кичик компетентликлардан бўлган компетентлик элементлари иш ўрни талабидан ва фойдаланаётган мезонлардан келиб чиққан холда алоҳида билимлар изоҳини ифода этади. [Джессап, 1991, р.32]. Фойдаланиладиган мезонлар аниқ элементлардан самарали фойдаланиш мақсадида вазифа, функция ёки фаолиятлардан компетентли фойдаланиш учун даража ёки стандартни белгилайди. Компетентлик элементи учун фойдаланилган соҳасини ўрнатишда ўзгарувчан диапазонлар қўшилган. Улар аниқ ёки умумий шароит-

ларда фаолият хажмини ифодалайди.

Умумевропа намуналари асосида тузилган Давлат таълим стандартларида компетенцияга қуйидагича изох берилган. Компетенция - коммуникация иштирокчиларининг ўзлари томонидан қўйилган аниқ сабаб ва мақсадларга қаратилган турли хил хатти-ҳаракатларни бажаришга имкон берадиган билим, кўникма ва шахсий фазилатлар йиғиндисини ифодалайди.

Кенг маънода компетенция масаланинг, шунингдек, муайян билим соҳасининг моҳиятини муваффақиятли ҳал эишда амалий тажрибага асосланиб, билим ва кўникмаларни қўллай олиш қобилиятидир.

Таълимда компетентлик билан ёндашув ўқувчиларни турли кўникмаларни эгаллаш, келажакда ижтимоий, касбий ва шахсий ҳаётларида самарали ҳаракат қилишга йўналтиради. Компетенциянинг турлари қуйидагича:

• компетенция - зарур (кўзланган) натижага эришиш учун амалга ошириладиган фаолият.

• амалий компетентлик - билим маҳсули бўлиб, амалиётда қўллай билиш қобилияти.

Шунингдек, компетенция, билимдан фарқли, амалий фаолиятсиз намоян бўлмайди ва уни баҳолай олиш мумкин эмас.

"**Компетенция**" тушунчаси (лотинча "**competere**" - мос келмоқ маъносини беради) қуйидаги мохиятларни ифодалайди:

Компетенция сўзи кенг маънода - умумий ёки муайян кенг қамровли масалаларни ечишда мавжуд билим ва кўникмаларни амалий тажрибада қўллай олиш қобилиятини англатади.

Касбий компетентлик - касбий фаолиятга оид масалаларни ҳал этишда билим ва кўникмаларни амалий тажрибада самарали қўллай олиш қобилиятидир.

Компетенция - бу кутилган натижага олиб келувчи фаолият белгисидир. У билим маҳсули бўлиб, мутахассис томонидан уни амалиётда қўллай олиш қобилиятидир. Компетенциянинг билимдан фарқи шундаки, вазифани амалий бажармасдан туриб, уни аниклаб ҳам, бахолаб ҳам бўлмайди. Малака компетентликнинг муҳим мезони бўлиб, у турли ҳолатларда, шу қатори муаммоли вазиятларда ҳам бир неча бор қўллаш натижасида намоён бўлади.

Ҳозирги пайтда олий ўқув юрти профессор-ўқитувчисидан талаб қилинадиган компетентлик қуйидаги турларга ажратилади:

• профессор-ўқитувчи томонидан ўз билимини мунтазам равишда бойитиб бориш, эгаллаган малакаларини такомиллаштиришга тайёр бўлиш, замон янгиликларидан бохабар бўлиш;

• таълим жараёнида ахборот коммуникация, информацион технологиялари ва ўқитиш воситаларининг барча турини қўллай олиш кўникма ва малакасига эга бўлиш;

• англанган ва мустақил фаолият (мустакил фикр, мақсад қўйиш, ўқув адабиёти ва қўшимча манбалардан тўғри фойдалана олиш);

• ташаббускорликда ўз ҳаракатлари учун жавобгарликни ҳис қила олиш;

• танқидий фикр юрита олиш ва дарс жараёнида юзага келган муаммоли вазиятларни ижобий ҳал эта олиш;

• ҳамкорлик, ўзаро бир-бирини тушуниш, эмпатия билдириш, ўзаро хурмат ва ишончга асосланган педагогик мулоқотни ўрната олиш;

• чуқур касбий билимдонликка эга бўлиш.

Ҳозирги замон олий ўқув юрти профессор-ўқитувчисининг касбий билимдонлиги ва кобилияти мезонларига қуйидагилар киради:

Ижтимоий билимдонлик - дарс мобайнида аудитория билан самарали ўзаро муомала шаклини ташкил эта олиш, ёшлар билан тил топиш ва соғлом маънавий муҳитни ҳосил қила олиш қобилияти.

Услубий билимдонлик - барча билимларини, кўрган-кечирганларни ёшларга тушунарли, равон тилда етказа олиши, таълим технологияси ва методларидан самарали фойдаланиши.

Ихтисослик билимдонлиги - ўз фани ва предмети соҳаси бўйича чуқур ва ҳар томонлама мукаммал билимларга эга бўла олиши, ўз устида ишлаш қобилияти.

Бугунги талаба илмга, янгиликларга бўлган кучли қизиқиши, шунингдек, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари янгиликларидан бохабарлиги сабабли анчагина маълумотларга эга, унинг эхтиёжлар тизимини, ўқитувчига бўлган талаб-таклифларини аниқ билиб тил топиша олган шахсгина педагогик жараёнда катта ютуқларга эришади.

Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқитувчида кобилиятнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлмоғи лозим.

Билиш қобилияти – яни бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқуррок билади, ўз фани сохасидаги кашфиётларни ҳамиша кузатиб боради, материални мукаммал билади, унга ниҳоятда қизиқади, илмий тадқиқот ишларини ҳам бажаради.

Тушунтира олиш кобилияти - ўқув материалини ўқувчиларга тушунарли қилиб баён эта олиш, ўқувчиларда мустақил равишда тўғри фикрлашга қизиқиш уйғота билиш. Ўқитувчи зарур ҳолларда ўқув материалини ўзгартира олиши, кийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаник нарсани тушунарли килиб талабаларга етказа олиши лозим.

Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг билим ва камолот даражасини ҳисобга олади, уларни нимани билишлари ва ҳали нимани билмасликларини, нимани унутиб қўйганликларини тасаввур этади.

Кузатувчанлик кобилияти - ўқувчи шахсини ва унинг вактинчалик рухий ҳолатларини тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанлик. Бундай ўқитувчи кичкинагина аломатлар, унча катта бўлмаган ташқи белгилар асосида ўқувчининг руҳиятндаги кўз илғамас ўзгаришларни ҳам фахмлаб олади.

Нутқ қобилияти - нутқ ёрдамида, шунингдек имоишора воситасида ўз фикр ва туйғуларини аниқ ва равшан ифодалашдир. Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша талабаларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги материални тушунтираётган, талабанинг жавобини таҳлил қилаётган ёки бахолаётган бўлса ҳам, унинг нутқи ҳамиша ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапираётган нарсага қизиқаётганлиги билан ажралиб туради.

Ташкилотчилик қобилияти - биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштириш, жипслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга рухлантиришни, иккинчидан, ўз ишини уюштиришни назарда тутади.

Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тутилади. Тажрибали ўкитувчиларда вақтни ўзига хос ҳис этиш - ишни вақтга қараб тўғри тақсимлай олиш, белгиланган муддатга улгуриш хусусияти ҳосил бўлади.

Обрў орттира олиш қобилияти - ўқувчиларга бевосита эмоционал- иродавий таъсир кўрсатиш ва шу асосда обрў қозона олишдир. Обрў фақат шу асосдагина эмас, балки ўқитувчиларнинг фанни яхши билиши, мехрибонлиги, назокатлилиги ва ҳоказолар асосида ҳам қозонилади. Талабалар кўполлик қилмайдиган, кўркитмайдиган, ҳалол-покиза тўғри талаб қўя оладиган ўқитувчини жуда хурмат қиладилар.

Тўгри муомала қила олиш қобилияти - болаларга яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуктаи назардан жуда самарали ўзаро муносабатлар ўрната билиш, педагогик назокатнинг мавжудлиги.

Келажакни кўра билиш қобилияти - ўз ҳаракатларининг оқибатини кўра билишда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлишини тасаввур қила олишида, тарбияланувчида қандай фазилатларни тараққий эттириш лозимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу қобилият педагогик оптимизм, тарбиянинг қудрати, одамга ишонч билан боғлиқдир.

Диққатни тақсимлай олиш қобилияти - ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари - хажми, кучи, кўчувчанлиги, идора қилина олиши, сафарбарлиги кабиларнинг тараққий этган бўлиши муҳимдир.

Хулоса қилиб айтганда ўқитувчи юкорида кўрсатилган қобилиятлардан ташқари бир канча ижобий сифатларга - аниқ максадни кўзлаш, катъийлик, мехнатсеварлик, камтарлик каби фазилатларга ҳам эга бўлиши керак.

Профессор-ўқитувчи ўзининг эгаллаб турган лавозими даражасида касбий компетентликка эга эканлигини ҳис этгандагина педагогик жараённи муваффақиятли ташкил этиши мумкин, деган хулосага келдик. Зотан уни касбий билимдонлик, ҳалоллик, ростгуйлик, изланувчанлик, тинимсиз сермаҳсул мехнат, ижодкорлик ва яратувчанлик каби фазилатлар юксалтиради. Унинг билимдонлиги, фаоллиги, мехнаткашлиги, камтарлиги, маънавияти ва маданияти, маърифатлилиги талабалар, бўлажак касб эгаларининг ҳурмат- эҳтиромига сазовор этади.

Адабиётлар

1. Йўлдошев Ж.Т. "Кадрлар тайёрлаш тизимини молиялаштириш жараёнида тадбиркорлик маблағларининг ўрни". "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 3, март, 2012 йил.
2. Вахабов А. и др."Высшее образование в Центральной Азии: задачи модернизации" Тематическое исследование на примере Казахстана, Таджикистана, Кыргызской Республики и Узбекистана. Всемирный банк. 2005 год, с. 196.
3. Акрамова Ш. Олий таълим соҳасидаги глобал тенденциялар: Ўзбекистон учун имкониятлар. // "Biznes-Эксперт" 2014. № 12, 56-б.
4. Хакимова Е. «Высшее образование несёт потери». // «Мир новостей» №7 (1105) 2015.
5. Pathak R.P. Methodology of Educational Research. USA-2008 Atlantic.

РЕЗЮМЕ

Мақолада замонавий ўқитувчи шаклланишида қобилиятнинг аҳамияти ва имкониятлари муҳокама қилинади. Шунингдек, мақолада муаллиф педагогик компетенциянинг асосий таркибий қисмларини кўрсатиб ўтади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются значение и возможности компетентности в формировании современного педагога. В работе также изучаются основные структурные части педагогической компетентности.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the significance and opportunities of competence in forming the modern teacher. The author of the article studies the main structural parts of pedagogical competence as well.

КАСАНАЧИ АЁЛЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ МОТИВАЦИОН ХУСУСИЯТЛАРИ

А.Елмуратова - *психология фанлари бўйича фалсафа доктори*

Таянч сўзлар: шахс, фаолият, мотивация, хулқ, касаначилик, ташхис, тажриба, оила, репсондент, методика.

Ключевые слова: человек, активность, мотивация, поведение, надомная работа, диагностика, опыт, семья, респондент, методология.

Key words: person, activity, motivation, behavior, home-based business, diagnosis, experience, family, respondent, methodology.

Маълумки, шахснинг ўзи яшайдиган муҳит ва шароитдаги бажарадиган ижтимоий роли, хулқи, ўзини тутиши бирор сабабга кўра амалга ошади. Бу психологияда мотивациялар муаммоси билан изоҳланади. Шахс фаолиятини баҳолашда, фаолият характерини билишда мотивацияларнинг ўрни беқиёсдир.

Касаначилик фаолиятидаги мотивациялар хориж, Россия ва республикамизда олиб борилган бир қанча тадқиқотларда асосий психологик хусусият сифатида ўрганилган.

Тузилиш жиҳатидан мотивациялар икки хил фарқланади: "хоҳиш-истакли" ва "ҳақиқий". Ҳар бир инсон ҳаёти давомида турли вазиятларга тушади. Уларнинг хулқида турли хил мотивациялар намоён бўлади. Кўпгина мотивациялар меҳнат мобайнида шаклланади. Одатда одамларда меҳнат қилиш истаги фойда олиш ёки фойда тушиши учун хизмат қилади, яъни шу орқали оиласига ёрдам беради. Касаначилик билан шуғулланиш инсондаги мотивациялар ва установкаларга таъсир кўрсатишини аниқлаш мақсадида касаначилик билан шуғулланадиган аёлларнинг мотивацияларини ўрганишни мақсад қилдик. Бунинг учун жаҳон психология илмида тан олинган ва кенг қўлланилиб келинаётган икки хил мотивацияни шахсда намоён бўлишини кўрсатиб берадиган психологик тестлардан фойдаландик.

Қорақалпоқ ва ўзбек аёлларида касаначилик билан шуғулланишларида ўзига хос психологик хусусиятлари сифатида мотивацияларни аниқлашда О.Э.Хайитов томонидан 2005 йилда қўлланилган Т.Элерснинг (Д.Райгородский томонидан модификация қилинган) "Муваффақиятга эришиш мотивациясини ташхис қилиш" ва "Мағлубиятдан қочиш мотивациясини ташхис қилиш" методикалари (В.Каримова ҳамкорлигида ўзбек тилига ўгирилган) вариантидан фойдаландик.

Касаначилик билан шуғулланишнинг асосий мотивацияларини белгилаб берувчи икки турдаги мотивация: муваффақиятга эришиш ва мағлубиятдан қочиш мотивацияларини кўриб чиқишни, мотивацияларнинг иерархиясини, муддат ва вақт ўтиши билан динамикаси ҳамда ҳолатини намоён бўлиш хусусиятларини махсус ўргандик. Олинган натижаларнинг математик қиймати фоиз ва миқдор кўрсаткичларида ҳисоблаб чиқилди. Қуйида биз тадқиқот натижаларининг таҳлили устида тўхталиб ўтамиз.

1 - жадвал

Касаначи аёлларда ютуқга эришиш мотивациянинг намоён бўлиши даражалари (миқдор ва фоиз ҳисобида) n=201

№	Ора-лиқ бал-лар	Мотива-цияга нисбатан даражалар	ГУРУҲЛАР			
			ОК	ЁК	ГК	ТК
1	1-10	Паст	3	8	1	-
			4,9 %	14,5 %	1,9 %	
2	11-16	Ўрта	18	27	23	10
			29,5 %	49,9 %	44,2 %	29,4 %
3	17-20	Юқори	31	16	20	18
			50,8 %	29,0 %	38,4 %	52,9 %
4	21-30	Ўта юқори	9	3	8	6
			14,7 %	5,5 %	15,3 %	17,6 %

Бизнинг касаначилик билан шуғулланаётган аёллар фаолиятидаги муваффақиятга эришиш мотивациясини аниқлашда аёлларни умумий тарзда, яъни худудга нисбатан бўлмаган равишда тадқиқ этдик. Натижалар 1 - жадвалда келтирилган.

Кўриб турганимиздек, жадвалда акс эттирилган маълумотлар ТК гуруҳида муваффақиятга эришиш ўта юқори даражада 17,6% ва ОК – оилавий касаначиларда 14,7% эканлигини кўрсатади. Муваффақиятга эришиш мотивацияси устувор бўлган респондентлар, олдиндан ишонч билан иш бошлайдилар. Нима қилиб бўлса ҳам ютуққа эришиш улар учун олий мақсад бўлади. Улар ҳали ишни бошламай туриб ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга оширса, бошқалар уларнинг ҳаракатларини маъқуллашларини биладилар. Бу йўлда улар нафақат ўз кучи ва имкониятларини, балки ташқи имкониятлардан бўлган танишлар, маблағ каби омиллардан

ҳам фойдаланадилар.

Муваффақиятга эришиш мотивациясидаги бу ўта юқори даража бизнинг респондентларимизда намоён бўлиш кўрсаткичлари уларнинг ўзига нисбатан талабчанлигини, интилувчанлигини, ташаббускорлиги, масъулиятлилиги, олдиндан рўй бериши мумкин бўлган ҳолатларни башорат қила олиш, тажрибаси орқали хато қилишга дуч келмаслик, оиласи олдида бажараётган фаолияти натижасини яхши

эканлигини кўрсата олиш истаги каби бир қатор установкалари билан изоҳланади.

Олинган натижаларнинг эътиборли томони шундаки, “юқори” даражадаги ютуққа эришиш истаги ва мотивацияси ҳам айнан шу тоифа репсондентларига хос эканлигидир. Чунки жадвалда кўриб турганимиздек, ТК, ОК тоифаларида бу мотивацияларнинг устунлиги яққол ифодаланади (мос равишда-50,0% - 37,7%). Бу ҳолат ўз навбатида тажриба ва оила шароити касаначи аёллар учун энг муҳим омил эканлигини, шу омиллар таъсирида улар фаолиятидаги муваффақиятга эришиш мотивациянинг “юқори” ва “ўта юқори” даражаси намоён бўлиши амалга ошишини тасдиқлайди.

Мотивацияга нисбатан “ўрта” даража кўрсаткичини таҳлил этадиган бўлсак, ниҳоятда аҳамиятли бир далилга эга бўламиз: ЁК ва ГК тоифа касаначиларида мазкур мотивация кўпроқ кузатилар экан. Бундай ҳолат эса, бизнинг назаримизда, касаначилик билан шуғулланаётган ёш касаначиларда ҳамда гуруҳ ичида шуғулланаётганларда иш билан бандлик муҳим экани, қайсидир ишни бажариш орқали улардаги жамоага тегишлилик, ёш бўлса ҳам ишсиз эмас эканлиги каби психологик ёндашув устунлиги акс этади.

Мотивацияга нисбатан “паст” даража кўрсаткичининг жадвалдаги ҳолати ЁК (ёш касаначилар) гуруҳи аъзолари учун типик ёндашув эканлигини кўрсатади. Демак, касаначиликда ёш касаначилар учун муваффақиятга эришиш мотивацияси “ўрта” ва “паст” даражада бўлиши улар учун хос экан. Лекин ТК гуруҳи учун муваффақиятга эришиш мотивациясининг “паст” даражаси мутлақо хос эмаслиги (0 %), тажрибали шахсларнинг хато қилиши, ёки ютуқларсиз ишлаши бу инсонларнинг ўзини таъкидлаши, ўз ниятларини рўёбга чиқариши учун халақит бериши билан боғлиқ бўлса керак, деган фикрга олиб келди.

Маълумки шахс хулқидаги ҳаракатлар системаси гоҳида фақат муваффақиятга эришишга эмас, балки кузатилиши мумкин бўлган мағлубиятдан қочиш, яъни муваффақиятсизликдан қочиш мотивациясига таянади.

Касаначилик билан шуғулланувчи аёлларда “Мағлубиятдан қочиш мотивациясини аниқлаш” методикаси (Т.Элерс) орқали тадқиқот натижаларини олишга ҳаракат қилдик. Бу тест бўйича олинган натижалар навбатдаги жадвалда берилган.

2 - жадвал

Касаначи аёлларда мағлубиятдан қочиш мотивациясини намоён бўлиши даражалари (миқдор ва % ҳисобида) n=201

№	Ора-лиқ баллар	Мотива-цияга нисбатан даражалар	ГУРУҲЛАР			
			ОК	ЁК	ГК	ТК
1	1-10	Паст	3	8	1	-
			4,9 %	14,5 %	1,9 %	
2	11-16	Ўрта	18	27	23	10
			29,5 %	49,9 %	44,2 %	29,4 %
3	17-20	Юқори	31	16	20	18
			50,8 %	29,0 %	38,4 %	52,9 %
4	21-30	Ўта юқори	9	3	8	6
			14,7 %	5,5 %	15,3 %	17,6 %

Кўриб турганимиздек, мағлубиятдан қочиш мотивациясининг “паст” даражаси синалувчиларнинг кам қисмига хос экан. Бу борада ТКлар учун мотивациянинг бу даражаси умуман қайд этилмаган. ОК, ЁКларда ишни олиб боришда “бизнинг ишимизга эътирозлар йўқ, кимдандир гап эшитмасак бўлди, ишни олиб бораяпмизку, ... ” қабилида ёндашув устувор эканлиги, ютуққа эришишга ишонмасликга ўхшаш ҳолат мавжудлигини ҳам кўрсатади. Касаначиларнинг ТК гуруҳ аъзоларида хато қилиш мутлақо мумкин эмаслиги, бунга ишончлари мустаҳкам эканлигини англашлари хос.

Лекин шунга қарамай, “Юқори”, “Ўрта” даражада мағлубиятдан қочиш истаги ва мотивациясининг барча мотивациялар орасида кўп равишда намоён бўлиши бизни қувонтирди. Касаначи аёлларда мағлубиятдан қочиш мотивациясининг “юқори” даражаси ОК (50,8 %)ларда, ТК (52,9 %) ларда; ЁК (49,9%) ва ГК (44,2%)ларда “ўрта” даражанинг кузатилиши ҳам улар фаолиятининг ўзига хослигини билдирди. Бу эса, фаолиятда мағлубиятдан қочиш истаги ва мотивацияси мавжудлигини, яъни бефарқлик, беписандлик ҳиссига қараганда ҳадиксираш, хавфсираш ва керак бўлса қайғуриш ҳисси юқори ва ўта юқорилигини кўрсатади.

Кўриб турганимиздек, жадвал натижаларида мағлубиятдан қочиш “ўта юқори” даражада ТК – тажрибали касаначиларда, ГК – гуруҳдаги касаначиларда ва ОК – оилавий касаначиларда кузатилмоқда. Бу борада ЁК гуруҳида мазкур даража бошқа тоифа касаначиларга нисбатан камлиги касаначилар билан суҳбат давомида билдирган фикрларини тасдиқлайди. Яъни, ёш касаначилар “касаначилик билан умрбод шуғулланиш ниятлари йўқлиги, агар омад келиб қолса, бошқа иш билан банд бўлишга тайёр эканликлари, ёш бўлиб хато қилиш айб эмаслиги...” каби фикрларни билдирганлар. Мағлубиятдан қочиш мотивациясидаги бу ўта юқори даражанинг ТК, ГК, ОК ларда намоён бўлиши уларнинг хато қилиб қўйишдан чўчишлари, ишни бажаришда масъулият билан қараш лозимлиги, гуруҳ ва оилада уялиб қолмаслик, тажрибасининг юқори эканлигини исботлай олиш каби установкаларини билдиради.

Мағлубиятдан қочиш мотивациясини аниқлаш бўйича олинган натижаларнинг эътиборли томони шундаки, “юқори” даражадаги мотивациялар барча гуруҳ касаначиларига хос эканлиги, шу билан бирга улар орасида ТК, ОК, ГК ларда кўп ифодаланишидир. Бу ҳолат ўз навбатида фаолиятда гуруҳнинг ютуғи ҳамма учун зарур эканлиги, биргаликда ойлик маош олишда бошқалардан ажралиб қолиш ноқулайликни юзага келтириши мумкинлигини англаш, қолаверса, тажрибали ва оилали касаначи аёллар ўз меҳнатларига жиддий ёндашишни ҳохлашларини билдиради.

Хулоса қилиб айтганда, кичик бизнеснинг касаначилик тури билан шуғулланувчи аёлларнинг ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлари эмпирик ўрганишда уларнинг фаолиятидаги шахс типлари, мотивациялари, ҳаётий қадриятлари муҳим аҳамиятга эга. Касбий фаолият тоифалари орасида тадбиркорлик типи олинган натижаларда энг юқори кўрсаткичларда ифодаланган. Чунки касаначилик маълум маънода шахсдан топқирликни, ҳаракатчанликни, ташаббускорлик ва тинмай амалий меҳнатни талаб этади. Касаначи аёлларнинг ТК, ОК тоифаларида ютуққа эришиш мотивациялари устунлиги яққол намоён бўлади. Бу ҳолат ўз навбатида тажриба ва оила шароити касаначи аёллар учун энг муҳим омил эканлигини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Акперов И.Г., Масликова Ж.В. Психология предпринимательства. -М.: «Финансы и статистика», 2003, -С. 544.
2. Белова Е.В. Психологический анализ предпринимательской деятельности//Материалы IX межвузовской студенческой конференции «PR и социальное управление: экономика, политика, культура». – СПб.: СПбУиЭ, 2009, -С. 126-128.
3. Волкова Г.Н., Миль Г.В. Надомный труд: проблемы, пути и формы занятости // Трудовые ресурсы: нестандартные формы занятости. -М.: 1990.
4. Каримова В.М. Ўзбекистонда оилаларни ижтимоий муҳофаза қилиш механизмлари. // Оила: ижтимоий ҳимоя омиллари. Илмий-оммапоб мақолалар тўплами. (Профессор В.М.Каримова таҳрир остида). -Т.: 2007, 118-б.
5. Каримова В.М., Ҳайитов О.Э., Акрамова Ф.А., Лутфуллаева Н.Х. Психология: Нопедагогик ва нопсихологик олий ўқув юрти талабалари учун Дарслик. / Проф. В.М.Каримованинг умумий таҳрири остида. -Т.: ТДИУ, 2010, 328-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада касаначи аёллар фаолиятининг мотивацион хусусиятлари, хусусан, кичик бизнеснинг касаначилик тури билан шуғулланувчи аёлларнинг ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлари эмпирик ўрганишда, уларнинг фаолиятидаги шахс типлари, мотивациялари таҳлил этилган. Респондентлардан олинган сўровнома натижалари Т.Элерснинг “Муваффақиятга эришиш мотивациясини ташхис қилиш” ва “Мағлубиятдан қочиш мотивациясини ташхис қилиш” методикалари асосида таҳлил этилиб ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются мотивационные характеристики женщин работающих надому в особенности те которые занимаются частным бизнесом надому, описываются особенности социально-психологические характеристики женщин работающих надому на основе эмпирического исследования, выявляются типы мотиваций на работе. Результаты анкетирования были проанализированы и изучены по методикам Т.Элерса «Диагностика успешной диагностики» и «Диагностика мотивации поражения».

SUMMARY

The article analyzes the motivational characteristics of women working at home, in particular, analyzes the features of the socio-psychological characteristics of women working at home based on an empirical study of personality types and motivation in their work. The results of the questionnaire were analyzed and studied according to the methods of T. Elers "Diagnosis of successful diagnosis" and "Diagnosis of motivation for failure."

FROM THE EXPERIENCE OF USING STRATEGIES FOR DEVELOPING READING SKILL

T.Eshniyazova – *assistant teacher*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: ўқиш, мойилликни ривожлантириш, тушуниш, арра усули, гурухда ишлаш, мотивация, жавобгарлик, ўқишдан олдинги сухбат, ўқиш жараёнидаги вазифалар, ўқишдан кейинги ишлар.

Ключевые слова: чтение, развитие навыков, понимание, зигзаг, групповая работа, мотивация, ответственность, обсуждение перед чтением, задания во время чтения, виды работы после чтения.

Key words: reading, skill development, comprehension, jigsaw, group work motivation, responsibility, pre – reading discussion, while - reading tasks, post – reading activities

According to the Decree of the Cabinet of Ministers №610 "On Measures for further improvement of the quality of teaching foreign languages in educational establishments", adopted onAugust 11 in 2017, from the academic year 2017-2018 there should be developed the mechanism of assessing the foreign language level of learners in all stages of education due to their Listening, Reading, Writing and Speaking skills which are required by the State Educational Standard [1].

A lot of issues need to be investigated in the methodology of teaching foreign languages, especially in our country. One of them, to our mind, is developing learners' reading skills. Theability to read is essential because it is one of the ways in which a language can be learnt.Reading not only improves the ways of thinking but stimulates the development of an inquiring mind.

Reading is directed to understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Theability to read is essential because it is one of the ways in which a language can be learnt.Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, experience with text and other strategies to help them understand written text.The nature of reading is, as *Penny Ur* in her book "A *course in languages Teaching*" about decoding and perceiving letters in order to read and understand words.Moreover, learners also need to understand words in order to understand the meaning of a text.The understanding of the text itself comes from understanding the words that composethe text. [6;138]It is reading that opens the gates of knowledge for us and enriches our experiences.

There are a great number of strategiesin pedagogy that can help to learners enhance their reading skills effectively. Some of them have been suggested below by many famous scholars[2; 3; 5]:

- Previewing: The purpose of this strategy is reviewing titles of given texts, also headline the section, and photo captions to get a sense of the structure and content of a reading selection
- Predicting: The purpose of it is to use knowledge of the subject matter to make predictions about vocabulary and content then to check the learners' comprehension; to use knowledge of the text type and purpose, to make predictions about discourse structure; to use knowledge about the author to make predictions about writing style, vocabulary, and content
- Skimming and scanning mean to use a quick survey of the given text to obtain the main idea, identify the structure of the text, confirm or question predictions
- Guessing from context: using prior knowledge of the subject and the ideas in the text as clues to the meanings of unknown words, instead of stopping to look them up
- Paraphrasing: Is basically the method in which you have to restate the entire document by creating your own version. It is important that you comply with top standards to ensure that your version will be original and flawless. Plagiarism is a common problem and if you want to avoid this, you must be able to effectively adhere to guidelines.

I think, that teachers should help students learn when and how to use reading strategies in their learning situation.When language learners use reading strategies, they find that they can control the reading experience, and they gain confidence in their ability to read in the foreign language.

Foreign Language teachers are often dissatisfied with the situation that students do not quickly accept the strategies they use when reading in their mother tongue to reading in a foreign language. To their points, students think that reading is beginning with the first sentence and read till the end without missing even a single word. The activity I am suggesting to use in reading classes helps students move past this idea and use top-down strategies as they do in their native language.

Teachers should show students how they can adjust their reading behavior to deal with a variety of situations, types of input, and reading purposes. They should help students develop a set of reading strategies and match appropriate strategies to each reading situation.I would like students to work in groups each session, reading aloud to each other, discussing the material, doing question and answer, and so forth. Working in groups provides the much needed interactivity to increase motivation and learning. Students may choose their own groups or be assigned to one group and groups may vary time by time.

The article is devoted to the description of my experience in using jigsaw reading activities with the 1-st yearESP university students.In the presented lesson we followed to the principles of organizing reading classes. As Brown [4:19] suggests, there should be three phases in the teaching of reading. The first phase is *pre – reading discussion,* which involves introducing the title of the text, predicting the content and preparing students for reading. The second phase includes *while - reading tasks*, in which students are provided with a set of instructions to give them a purpose for reading and to serve as guide for them as they read. The third phase includes *post – reading activities* in which students are given opportunity to summarize the story by doing tasks.

My students were provided with a copy of texts appropriate to their age and interests. As a lead – in activity, I elicited their knowledge about famous cities of the world with the help of "Brainstorming activity". In the pre-reading activity, the students were asked several questions about the characteristics and peculiar points of famous cities. Students also spoke about their native cities. This discussion motivated students to read the texts.

The while – reading activity required the students to read the text which was given to their groups. As it was a jigsaw reading activity each group read just one text, four groups read four different texts, (The World's best city, Vancouver, Dubai, Copenhagen). In their "Home groups" students took information, learned new words, discussed facts and opinions and prepared themselves for retelling it to others, who didn't read the text. After reading the text students were regrouped into a new group "Expert group" and they retold their texts to other members of a new group,

as they didn't read them. Students tried their best in order to learn all the information about the topic, by asking additional questions, clarifying facts and in this way develop their analyzing, synthesizing skills. Students were actively engaged into the process, they shared their opinions, listened to others, developed responsibility to their work, respected others' opinions.

In the post – reading step, first I asked the students to return to their "Home groups", then distributed handouts with quizzes and a picture charts and asked students to find the right answer and paint the part of the picture with the same numbers. In planning this kind of work I aimed to know how well students had explained the texts to others, if they had paid attention to every detail, facts and if they were able to give the message, main idea of the text. When reading a text, students should be aware that the details omitted are often as important as those included, since omissions may tell the reader something about an author's bias. Identifying bias in the text should be an essential part of a reading lesson aimed at developing reading skills.

After finishing this activity, the students working in groups, were asked to share their answers and find the exact answer. This kind of task develops students' skill to value the question, find the exact answer and develops their ability to think and react according to the situation. This kind of work makes reading interesting, enjoyable and fruitful.

Jigsaw reading is a useful cooperative learning strategy that engages students and increases their participation and contribution to the learning process. It helps develop a depth of knowledge not possible if the students were to try and learn all of the material on their own. Each student of a "home" group specialise in one aspect of a learning unit. Students meet with members from other groups who are assigned the same aspect, and after mastering the material, return to the "home" group and teach the material to their group members. Each student's part is essential for the completion and full understanding of the final product. It helps develop a depth of knowledge not possible if the students were to try and learn all of the material on their own.

The jigsaw reading method was motivating for my students because this way of reading gave them opportunity to read the written work more attentively as they had to retell them to others. The jigsaw reading develops learners' responsibility for their group mates' knowledge.

My second motivation tool is making students work in groups. Group work motivates learners, because they feel themselves more free among group mates, they have opportunity to say their opinions, they can be listened and responded. Most learners usually suffer of speaking to the whole class, some learners are afraid of teacher-student interaction, the third group of learners do not like of being inattentive to their speech or action. This type of learners like group works, which are very fruitful for them.

References

1. The decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan № 610 ,August, 11, 2017"On Measures for further improvement of the quality of teaching foreign languages in educational establishments".

2. Aronson, E. (2000-2008). Jigsaw Classroom: overview of the technique. Retrieved 2008, February 15, from http://www.jigsaw.org/overview.htm

3. Aronson, E., & Goode, E. (1980). Training teachers to implement jigsaw learning: A manual for teachers. In S. Sharan, P. Hare, C. Webb, and R. Hertz-Lazarowitz (Eds.), Cooperation in Education (pp. 47-81). Provo, Utah: Brigham Young University Press.

4. Brown, H.D. 1994. *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents.

5. Clarke J. (1994). Pieces of the puzzle: The jigsaw method. In S.Sharan(Ed).Handbook of cooperative learning methods. Westport CT: Greenwood Press.

6. Penny Ur."A *course in languages Teaching*", Cambridge University Press, 1991.

https://www.teachingenglish.org.uk/article/jigsaw-reading
https://www.teachingenglish.org.uk/article/unsung-heroes
https://www.teachingenglish.org.uk/blogs/rachael-roberts/rachael-roberts-motivating-students-write

РЕЗЮМЕ

Мақола инглиз тили дарсларида ўрганувчилар ўқув кўникмаларини ривожлантириш усулларига багишланган. Автор ўзининг дарс жараёнида қўлланиб юрган «арра» усулидан фойдаланиш йўллари билан ўртоқлашган ва бу усулнинг чет тилини ўрганувчиларнинг ёзма матнларни диққат билан ўқишига, уларнинг ўз билимига жавобгарлик билан карашига олиб келадиган фойдали усул эканлигини кўрсатади.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена описанию методов для развития навыков чтения на занятиях по английскому языку. Автор статьи делится своим опытом использования приёма «зигзаг» для развития навыков чтения и уверяет что, такие виды работ дают обучающимся возможность читать текстывнимательно и развивать ответственность за свои знания.

SUMMARY

The article deals with the issues of developing reading skills of language learners in English learning classrooms. The author shares her experience of working with jigsaw reading strategy and evaluates its effectiveness in giving learners opportunity to read texts more attentively, in developing learners' responsibility for their knowledge.

Методы и приёмы ТРКМЧП при изучении рассказов К.Паустовского «Барсучий нос», «Кот-ворюга» в национальных классах общеобразовательной школы

Э.Н.Ешниязова - *кандидат филологических наук*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: дарс, адабиёт, интеграция, артпедагогика, метод ва услублар, танқидий фикрлаш, К.Паустовский, миллий синф.

Ключевые слова: урок, литература, интеграция, артпедагогика, методы и приёмы, критическое мышление, К.Паустовский, национальный класс.

Key words: lesson, literature, integration, art pedagogics, methods and techniques, critical thinking, K.Paustovskiy, national class.

Основной задачей современного образования является подготовка выпускников образовательных учреждений к жизни. Проанализировав систему непрерывного образования можно сделать такой вывод, что наши выпускники получают фундаментальные знания, и не могут применять их в жизни.

Методика преподавания предметов должна быть построена так, чтобы дети могли самостоятельно получать и осваивать знания. Если мы научим детей критическому мышлению в эру интернета, они сами смогут найти ответы на все вопросы и найдут выход из любых жизненных ситуаций.

Литература - благодатная почва для применения технологии развития критического мышления через чтение и письмо, так как на занятиях по литературе мы изучаем художественное произведение. Для технологии развития критического мышления обязательным является текст.

В произведениях русского писателя К.Паустовского описаны очень интересные жизненные факты, рассказы

писателя включены в школьную программу и в 5 классе национальных школ изучаются рассказы «Барсучий нос», «Кот-ворюга».

При изучении данных произведений очень эффективно может быть применена технология развития критического мышления через чтение и письмо.

Самое первое задание - внимательно прочитать рассказ К.Паустовского «Барсучий нос». При изучении рассказа «Барсучий нос» К.Паустовского предлагаем приём «Тонкие и толстые вопросы». Данный приём можно проводить в различной форме, но письменная форма выполнения задания будет способствовать развитию не только устной речи, но и развитию письменной речи ученика.

Задание может быть выполнено индивидуально или в малых группах, в зависимости от подготовки учеников.

Можно составить такие таблицы:

Тонкие вопросы
Вопрос: Какие рыбы ловили герои рассказа?
Вопрос: Какие цветы доцветали?
Вопрос: Какие новые истории каждый день придумывал мальчик?
Толстые вопросы
Вопрос: Как вы думаете, почему волков беспокоил запах дыма и крики людей?
Вопрос: Объясните выражение «В природе есть все лекарства»
Вопрос: Объясните смысл данного предложения. Потом он сел и заплакал.

Данное задание может быть выполнено следующим образом:

Тонкие вопросы
Вопрос: Какие рыбы ловили герои рассказа?
Ответ: Там мы ловили разноцветных окуней.
Вопрос: Какие цветы доцветали?
Ответ: Доцветали кувшинки
Вопрос: Какие новые истории каждый день придумывал мальчик?
Ответ: то он слышал, как шептались рыбы, то видел, как муравьи устроили себе паром через ручей из сосновой коры и паутины.
Толстые вопросы
Вопрос: Как вы думаете, почему волков беспокоил запах дыма и крики людей?
Ответ: Может быть, волки были голодные и они чувствовали, что люди на костре готовили, запах распространялся по всей местности.
Вопрос: Объясните выражение «В природе есть все лекарства»
Ответ: Действительно, все звери, если у них плохо со здоровьем лечатся разными, природными веществами.
Вопрос: Объясните смысл данного предложения: Потом он сел и заплакал.
Ответ: Мы думаем, звери тоже чувствуют всё, ему было больно, поэтому барсук заплакал.

Разница между этими вопросами в том, что на тонкие вопросы ответы можно найти прямо в тексте, а для того чтобы ответить на толстые вопросы ученик должен подумать логически.

Примерно такие тонкие и толстые вопросы могут быть составлены учителем, тем самым ученики будут искать ответы на вопросы и они ещё раз внимательно прочитают рассказ. Кроме того эффективным может быть составление такого рода вопросов самими учениками. При составлении вопросов они глубже будут вникать в суть данного рассказа, кроме этого ученик будет учиться правильно составлять вопросы.

При изучении данного рассказа мы предлагаем такой приём как «Категориальная таблица», при выполнении данного задания ученикам потребуется знание такого школьного предмета как биология.

Данную работу можно выполнять индивидуально или же в малых группах, ученики внимательно читают рассказ и по рассказу в один столбец выписывают названия растений, а во второй столбец названия животных. Данная таблица может выглядеть примерно таким образом.

«Категориальная таблица»

Растения	Животные
кувшинки	волки
вереск	барсук
сосна	лягушки

Данный этап можно провести совместно с учителем биологии, то есть, элемент интегрированного урока. Учитель биологии может дать объяснение всем видам растений и животных, рассказать об их особенностях и т.д.

Учитель обязан развивать творческие способности учеников, при изучении данного рассказа можно применить приёмы «артпедагогики», то есть можно дать задание ученикам, чтобы они нарисовали картину по данному рассказу, эта работа может развивать фантазию учеников.

На этапе рефлексии можно провести конкурс «Самое лучшее второе название». Автор дал данному рассказу название «Барсучий нос», предложите своё название. Учащиеся пятого класса могут предложить разнообразные названия, например, «Фантазёр», «Приключения молодого барсука» и т.д.

Второй рассказ К.Паустовского, который изучается в национальных классах общеобразовательной школы «Кот – ворюга».

При изучении рассказа «Кот – ворюга» предлагаем применение метода «Прогнозирование». Для проведения данного приёма учитель должен выбрать ключевые слова, а ученики по данным ключевым словам составить рассказ прогноз, то есть дети фантазируют. Ключевые слова – кот, куры, петух, рыбалка, дом, подвал, милиционер, вор. Далее ученики читают свои рассказы, а потом даётся задание: прочитать и сравнить своё сочинение с рассказом «Кот-ворюга», насколько они были правы.

На этапе «Осмысление» можно использовать приём «Корзина идей, понятий, имён», собрать в корзину, которая была нарисована заранее, имена и клички героев.

В корзину положили такие имена и клички как Ворюга, Рувим, Лёнька, Горлач, Милиционер. Для того чтобы выполнить данное задание ученики ещё раз должны были прочитать рассказ. Таким образом, учитель добивается того, что ученики, выполняя разнообразные задания, несколько раз читают текст. Когда ученик понимает, что учитель будет предлагать разные задания, он будет внимательно читать текст.

На заключительном этапе урока учитель может предложить провести работу по приёму «Микрофон». Каждый ученик должен высказать своё мнение по рассказу. Например, «Путь от ворюги до блюстителя порядка», «Добро порождает добро», «Моё любимое животное» и т.д.

Таким образом, различные методы и приёмы технологии развития критического мышления через чтение и письмо помогают ученику глубже понять суть художественного произведения и способствуют творческому росту ученика.

Литература

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. -Т.: 2003.
2. Ахмедова Л.Т., Лагай Е.А. Современные технологии преподавания русского языка и литературы. - Т.: 2016.
3. Паустовский К. Избранные произведения в 3 томах. -М.: 1995.
4. Паустовский К. Собрание сочинений в 9 томах. -М.: 1981-1986.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада миллий синфларда рус адабиётини ўқитишнинг долзарб муаммолари кўриб чиқилган. Машхур рус адиби К.Паустовскийнинг ўзбек, қорақалпоқ 5-синфларида «Борсуқ бурни», «Уғри мушук» қиссаларини ўрганиш жараёнида ўқув ва ёзиш орқали ўқувчилар танқидий фикрлашини ривожлантириш технологиясини қўллаш масалалари баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются актуальные проблемы методики преподавания русской литературы в национальной школе. Затронуты вопросы применения технологии развития критического мышления через чтение и письмо при изучении рассказов К.Паустовского «Барсучий нос», «Кот-ворюга» в 5 классе общеобразовательной школы.

SUMMARY

The article deals with current issues in the methodology of teaching Russian literature in a national school. The questions of the application of the technology for the development of critical thinking through reading and writing when studying the stories of K. Paustovsky "Badger Nose", "Cat-thief" in the 5th grade of a secondary school have been studied.

КОНТЕКСТЛИ ТАЪЛИМ АСОСИДА МАТЕМАТИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

С.А.Эрисбаев – *ассистент ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълим сифати, математик компетентлик, компетентли ёндашув, контекстли ёндашув, контекстли масалалар.

Ключевые слова: математическая компетентность, качество образования, компетентностный подход, контекстный подход, контекстные задачи.

Key words: mathematical competence, quality of education, competence-based approach, contextual approach, contextual tasks.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ олий ва ўрта махсус таълим тизимини модернизация қилиш, ўқитишнинг замонавий шакл ва технологияларини жорий этиш, мутахассислар тайёрлаш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда узлуксиз таълим ва илм-фан тизимини ривожлантириш бўйича олиб борилаётган кенг кўламли изчил ишлар юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш учун зарур бўлган шароитларни таъминлашга замин яратди. Шу билан бирга, амалга оширилаётган ишларнинг таҳлили олий таълим тизими олдида турган вазифаларни самарали ташкил қилиш, амалга оширишга тўсқинлик қилаётган айрим муаммо ва камчиликлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Хусусан, ўқув жараёнини замонавий технологиялар асосида ташкил этиш борасида таълим дастурлари мазмуни ва уларни янгилаб бориш суръатлари бугунги кунда изчил ривожланаётган иқтисодиёт тармоқлари ва меҳнат бозорининг ўзгарувчан талабларига тўлақонли жавоб бера олмаслиги ва профессор-ўқитувчиларнинг ўз устида доимий ишламаганлиги, билими, педагогик кўникмаси ва маҳоратининг пастлиги, инновацион таълим технологияларидан фойдаланмаганлиги битирувчиларнинг буюртмачи (иш берувчи) талабига жавоб бермаслигига олиб келади.

Ҳар қандай мамлакатнинг турмуш даражаси биринчи навбатда иш кучи, техникаси ва технологиясига боғлиқ бўлган юқори малакали меҳнат маҳсулдорлиги билан белгиланади. Мамлакат иқтисодиётини модернизация қилиш, 2035 йилга қадар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича вазифаларни самарали ҳал этиши сифат жиҳатдан янги турдаги мутахассисларни талаб қилади. Улар касбий, билимдон, мобил, рақобатбардош, касбий ўсиш ва қарорларни қабул қилишга тайёр, нафақат стандарт, балки режадан ташқари ҳолатларда ҳам қарорларни қабул қилишга тайёр бўлмоғи лозим.

Шундай экан, олий таълим муассасаларининг долзарб муаммоларидан бири биринчи курс талабаларининг билиш даражасининг пастлиги, уларнинг кўпчилиги умумтаълим маҳорати, мустақил иш қобилиятлари, интеллектуал фаолиятни шакллантириш ва коммуникатив маданиятнинг етарли даражада ривожланмаганлигидир. Шунинг учун, бу мақсадга эришиш йўлида қатъиятли шахсни шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилувчи уларнинг компотентлигини ошириш, талабаларни уни амалга оширишнинг оқилона ва самарали усулларига ўргатиш муҳимдир.

Талабаларнинг аънанавий таълими бўлғуси мутахассисларни меҳнат бозорининг замонавий талабларига хос таълим сифатини яхшилаш, битирувчилар ўртасида касбий етукликни шакллантириш учун энг самарали технологияларни ишлаб чиқиш масаласини ўз олдига қўяди. Таълим сифатини бошқариш, - дейди Б.А.Таҳохов жуда мураккаб муаммо бўлиб, нафақат якуний натижаларга, балки ўқувчиларнинг малакасини оширишга, шунингдек, исталган натижага эришиш учун "ишлаётган" таълим тизимининг барча элементларига ҳам тааллуқлидир. Таълимнинг сифати шу маънода муайян таълим хизматининг сифати эмас, балки таълим тизимининг ўзига хос хусусияти бўлиб, унинг процессуаллик ва натижавий жиҳатларини, ижтимоий мақсадини ва ижтимоий-маданий маъносини акс эттиради. Замонавий таълим технологияларининг вазифаси – ўқувчига маълум бир мавзуда асосий инвариант қисмини ажиратиш қобилиятини бериш, яъни ўзини-ўзи акс эттирган ва реконструкция қилинганидан кейин уни бошқа йўналишни ўрганишда, ўз-ўзини тарбиялашда янги босқичда қўлланиши мумкин [6].

Белгиланган муаммони ҳал этишнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида ўқитишнинг амалий йўналишини мустаҳкамлаш бўлиб, бўлғуси мутахассисларнинг назарий ва амалий машғулотларининг интеграллашувидир. Баъзи таниқли олимлар (А.А.Вербитский, А.В.Райтсев, Б.А.Тахохов,

О.И.Федотова ва б.) фикирича, бў масала булғуси профессионаллик фолиятида олинган назарий билимлар билан табиий боғланишни таъминлашда ўқув жараёнига контекстли ёндашув орқали ҳал қилиниши мумкин.

Математикани ўрганиш жараёнида масала ечиш катта рол ўйнайди. Шу сабабли бу мақолада контекстли мисаллар ёрдамида бўлғуси математика ўқитувчисининг математик компетентлигини шакллантириш масаласини ургандик. Контекстли масаллар бу – муайян ҳақиқий вазиятда юзага келадиган масалалардир. Уларнинг контексти реал ҳаётда юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш бўйича билимларни қўллаш ва ривожлантириш учун шароит яратади.

Математик компетентлик тушунчаси турли манбаларда тўрлича кўрсатилади.

Г.Селевконинг сўзларига кўра: "математик компетентлик - бу рақамли маълумотларда рақамлар билан ишлаш қобилиятидир (математик кўникмаларни эгаллаш)" дейилган [4:139].

PISA халқаро дастури учун билим ва кўникмаларни баҳолаш материалларини ишлаб чиқувчи тадқиқотчи - олимлар фикрича, "Математик компетентлик энг кенг тарқалган қобилият ва кўникмалар, шу жумладан, математик фикрлаш, ёзма ва оғзаки математик далиллар, муаммони шакллантириш ва ҳал етиш, математик моделлаштириш, математик тилдан фойдаланиш, замонавий техник воситалар " дейилган [5:132].

Булғуси математика ўқитувчиси профессионал йўналишида турли хил контекстларга эга бўлиши керак: математик мазмундаги контекстлар, математика ўқитиш усулининг умумий ва муайян контекстлари, ўқув ва математик фаолият контекстлари, умумий ва математик маданиятнинг контекстлари ва бошқалар. Ушбу контекстлар педагогик мақсадга, таълим мақсадларига ва таълим ҳолатининг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ тузилган ва ташқи методик ҳаракатларга айлантирилган назарий ва эмпирик равишда олинган методологик билим ва кўникмалар билан тўлдирилган ички тузилишлардир. Агар ўқитувчилар тегишли таълим шароитида шакллантирилган ҳар бир профессионал йўналиш контекстида фаолиятнинг барча таркибий қисмларини бирлаштирадиган бўлса, ўйлашни ҳаракатга айлантириши мумкин.

Ўқитувчи бу вазиятни динамикада бўлгани каби, ҳам бутун миқёсда, ҳам алоҳида бўлим миқёсида ва вазиятнинг бошқа субъектлари позициясидан кўра жуда статик деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, худди шу ҳолат даврида ўқитувчи янгиланган маълумотларнинг миқдорини бир неча марта ўзгартириши мумкин, биз ушбу ҳодисани объектни идрок этиш ҳажмидаги ўзгариш деб атаймиз. Ўқитувчи (шахсий ва шахслараро) тан олиш, уни ҳал қилиш ва уни тегишли фаолиятга татбиқ этиш учун "услублар", "мазмун" ёки "вазият" лар ўлчамини ўзгартириш масаласини амалга оширади. Шу билан, математика ўқитувчисининг профессионал контексти деб профессионал йўналишдаги ўқувчиларни математикада ўқитишдаги педагогик фаолиятини ташкил этувчи таркибий қисмлари (мақсадлари, мазмуни, усуллари, ўқитиш усуллари ва шакллари)ни ва ўқитувчининг тажрибасини акс эттирувчи барча контекстларнинг йиғиндисини тушунамиз.

Шундай қилиб, замонавий таълим тизимида булғуси математика ўқитувчиси ўқувчиларни математикага ўргатишга қаратилган педагогик вазиятта контекстда тўғри ишлашга тайёр бўлиши керак.

Ҳар бир контекстли масала бу ўқитувчининг ижодий тасаввурларини ва фанни билишнинг самарасидир. Сизнинг дарсингиз учун худди шундай масалани қандай қилиш керак? Қандай да бир усули ёки алгоритми борми? каби саволларга жавоб тариқасида амалиёт тажрибаси шуни кўрсатадики, контекстли масалаларни ишлаб чиқишда қуйидаги принципларга риоя қилиш керак:

- топшириқ амалий вазият асосида амалга ошириладиди, агар иложи бўлса, ўқитишдаги таниш вазиятлар билан яқин бўлиши керак;
- вазият математика курсининг турли мавзулари ва бўлимларидан (ва бошқа ўқув фанларидан) билим ва кўникмаларнинг кенг кўламли синовини ўтказиш имкониятини таъминлаши керак;
- тавсия этилган масалалар (вазият) доирасида шундай муоммо туғилсинки, натижада математикадан фойдаланишни талаб қилиши керак;
-масала контексти қуйилган масалани ҳал қилиш учун ишлатилиши керак бўлган билим доирасини ва услубини очиқчасига таклиф қилмаслиги керак;
-масала шартига қўйилган муоммо тўғри ечим бўлмаслиги учун зарур бўлмаган маълумотларни ўз ичига олиши мумкин;
-контекстли масалалар турли шакллар(жадваллар, чизмалар, диаграммалар, графикалар, расмлар)да тақдим этилиши мумкин.

Масалалар ва машғулотлар мавзусини тўғри шакллантириш ва танлаш, олинган билим ва кўникмаларни амалий ҳаётда қўллаш имконини бериши учун:

-амалий ҳисоблашлар формулалари даражаларини, илдизларини, логарифмлар ва тригонометрик функцияларни ўз ичига олган бўлиши:
-энг оддий математик моделларни ишлаб чиқиш ва тадқиқ қилиш;
-ҳақиқий боғлиқлик функцияларидан фойдаланган ҳолда график кўринишда берилганда уларни тавсифлаш ва тадқиқот қилиш;
- геометрик, физик, иқтисодий ва бошқа амалий масалалар, шу жумладан, математик анализ ёрдамида энг катта ва энг кичик қийматларни топиш масалалари;
-статистик характердаги ва диаграммалар, графиклар шаклида тақдим этилган ҳақиқий рақамли маълумотларни таҳлил қилиш;
- ўрганилган формулалар ва жисмларнинг хусусиятларига асосланган содда амалий вазиятларни моделлаштириш; амалий мисолларни ечишда реал объектларнинг узунлигини, майдонларини ва ҳажмларини ҳисоблаш, зарур бўлганда маълумотнома ва ҳисоблаш воситаларини қўллаш керак.

Масалалар янги мавзуни ўрганиш учун ишлатилиши мумкин, чунки ўқувчилар назарий материалларни чуқур ўрганиши учун ҳар қандай математик ҳақиқатни мустақил равишда билишлари керак.

Таълим жараёнида математикадаги барча контекстли масалалар аввалги авлодлар томонидан тўпланган ижтимоий тажрибани, уларнинг асосий элементлари: табиат ва жамият билимлари; ҳаёт ва таълим тажрибаси; дунёга ва бир-бирига бўлган муносабат, таълим нормаларини номоён этади.

Шундай қилиб, педагогика олий талим муассасалари талабаларининг ўқув жараёнида математиканинг контекстли масалалари, фақат уни назарда тутиши учун назарий материал сифатида қўлланилади, балки улар умумий маданий, касбий, профессионал ва касбий-амалий компетенцияларни ва бўлғуси математика ўқитувчиси касбий фаолиятини шакллантириш воситаси сифатида ҳам фойдаланиши мумкин, шу билан бирга фаннинг мавзулари орасидаги ва фанлараро алоқаларни амалга оширишни, муаммоларни келтириб чиқаришни ўрганади.

«Тўғрибурчакли параллелепипед» мавзусига бир нечта контекстли масалалар келтирамиз:

1. Агар синфда 8 та (жавобни 10 гача яхлитланг) ўқувчи бор бўлса, унда мактабнинг математика синфидаги ҳар бир 5-синф ўқувчисига қанча $м^3$ ҳаво тушади. Синфларнинг ўлчамларини ўзингиз белгиланг.

2. Математика хонасини таъмирлаш учун синфнинг деворларини (эшик ва деразалар бундан мустасно) ва

полни бўяшингиз керак, шифтни оқлаш керак. Синф деворининг ва полининг 1 $м^2$ учун 200 грамм ва шифти учун 1 $м^2$ га 150 грамм бўёқ сотиб олишимиз керак. Агар девор ва пол учун ишлатиладиган бўёқ банкасининг массаси 2.8 кг ва шифт учун ишлатиладиган бир пакет бўёқ массаси 10 кг бўлса, унда математика хонасини таъмирлаш учун қанча бўёқ сотиб олишимиз керак бўлади?

3. Спорт залининг ўлчами 2:3:4 нисбатда бўлиб, унинг ҳажми эса 648 $м^3$. Спорт залимизнинг ўлчамларини топинг.

Хулоса қилиб айтганда, математикани ўқитишда контекстли ёндашув концепциясини татбиқ этиш, фан воситаси сифатида, табиатда ва ҳаётда юз берадиган кўп нарсаларни тушунтириш, натижаларга эришиш учун мақсад ва режаларни қўйиш, мавжуд манбалардан фойдаланган ҳолда керакли маълумотларни олиш, ҳақиқат объектларига нисбатан онгли фаолиятни амалга ошириш мумкин.

Адабиётлар

1. Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 20.04.2017.
2. Вербицкий А.А. Контекстное обучение в компетентностном подходе. //Высшее образование в России. №11, 2006. -С.39-45.
3. Вербицкий А.А. Контекстное обучение в системе подготовки учителя математики. //Высшее образование сегодня. 2007. № 6. -С. 79-83.
4. Селевко Г. Компетентности и их классификация. // Народное образование. 2004, № 4.- С. 138-142.
5. Краснянская К.А. Оценка математической грамотности 15-летних учащихся (PISA-2006). //Школьные технологии. 2008, № 3. - С. 161-171.
6. Амбалова С.А. Формирование профессиональной культуры студентов-будущих преподавателей: Учебно-методическое пособие. -М.: Издательский дом «МПА-Пресс», 2014.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада математик компотентликни контекстли масалаллар асосида шакллантириш йўллари айтилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются способы формирования математической компетентности на основе контекстного обучения.

SUMMARY

The article is devoted to the study of ways of forming mathematical competence on the basis of contextual teaching.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИНИНГ ЖИСМОНИЙ РИВОЖИДА ЯНГИ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МУАММОЛАРИ ВА ЕЧИМЛАРИ

Ж.Н.Эшпўлатов - *ўқитувчи*
Р.Ю.Мехмонов – *ўқитувчи*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: мактабгача таълим тизими, тарбияланувчининг жисмоний ривожи, ахборот-коммуникация технологиялари, мультимедияли тизим.
Ключевые слова: дошкольное образование, физическое развитие воспитанника, информационно – коммуникационные технологии, мультимедийная система.
Key words: pre-school education, physical development of the pupil, information-communication technologies, multimedia system.

Республикамизда “Мактабгача таълим вазирлиги” нинг ташкил этилиши, фаолият олиб бораётганлиги мактабгача таълим муассасаларида жиддий ислохотлар олиб боришга имкон яратди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Корея Республикасига давлат ташрифи доирасида “Мактабгача таълим вазирлиги” томонидан 20 га яқин учрашувлар ўтказилиб, тажриба алмашувлар амалга оширилди. Илғор Корея тажрибалари муфассал ўрганилди, биргаликда кадрлар тайёрлаш ва илмий изланишлар олиб бориш бўйича келишувларга эришилди [1].

Юқорида келтирилган ҳолатлар мактабгача таълим соҳасидаги жиддий ислохотлар амалга оширилишини, яқин келажакда мактабгача таълим соҳасида педагоглар учун максимал қулай шароитлар яратилиши, педагоглар ижтимоий статусининг ошишини, болалар ўзларини намоён қилишлари учун ижодий муҳит яратилиши, хоналарнинг жиҳозланган бўлиши, бой адабиётлар ва ривожлантирувчи ўйинлар ишлаб чиқилиб, таклиф қилиниши каби қатор инновацион ёндашувлар ва жараёнлар амалга оширилишини таъминламоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги ПҚ-2707-сонли “2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ижроси бўйича болаларнинг илк ва мактабгача ёшдаги ривожланишига қўйиладиган Давлат талаблари ишлаб чиқилди” ва амалиётга жорий этила бошланди. Ушбу ҳужжатда таъкидланишича, “Давлат талабларининг мақсади-мамлакатда ўтказилаётган ижтимоий-иқтисодийислоҳотларни, ҳорижий мамлакатлар илғор тажрибаси ҳамда илм-фан ютуқлари ва замонавий информацион коммуникатив технологияларни инобатга олган ҳолда мактабгача таълим тизимида маънан мукаммал ва интеллектуал ривожланган шахсни тарбиялашдир”, “Давлат талабларининг вазифалари”дан бири сифатида “таълим-тарбия жараёнига педагогик ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш” белгилаб қўйилган [2].

Ушбу мақоламизда “5-6 ёшдаги мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг жисмоний юксалишида янги ахборот технологияларидан фойдаланиш муаммолари ва ечимлари” ҳақида фикр юритамиз.

Олимларнинг таъкидлашларича, муаммонинг тўғри қўйилиши илмий изланишларнинг гарови бўлар экан. У.Р.Эшбининг таъкидлашича “Агар биз муаммони тўла аниқликда шакллантира олсак, у ҳолда биз унинг ечимидан унчалик узоқ эмасмиз” [3].

Фикримизча, мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбия машғулотлари давомида АКТдан фойдаланиш муаммоларининг кўплаб жихатлари атрофлича ишлаб чиқилмаган ва ундан фойдаланишнинг муфассал методикаси яратилмаган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбия машғулотлари давомида АКТдан фойдаланиш амалий жиҳатдан йўлга қўйилмаган. Илғор чет эл тажрибалари ўрганилмаган, умумлаштирилмаган, амалий фаолиятга жорий этилмаган. Президентимизнинг таъбири билан айтганда “Велосипедни янгидан кашф этиш шарт эмас, илғор чет эл тажрибаси, масалан, Жанубий Корея тажрибасидан унумли фойдаланиш керак” [1]. Кузатишларимиз ва мактабгача тарбия муассасалардаги аҳволни ўрганиш ва таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, муҳтарам Президентимиз томонидан қўйилган муаммоларни ижобий ҳал қилиш учун дастлаб мактабгача тарбия муассасаларининг моддий техника баъзасини яхшилаш

зарур. Бундан ташқари мактабгача тарбия муассасаларида (унинг барча типларида), жумладан, болалар боғчаларида қатор муаммолар мавжудлигини қайд этиш керак бўлади. Булар:

- баъзи молиявий-иқтисодий муаммолар;
- мактабгача ёшдаги болалар учун (ўзбек гуруҳларида) компьютердан фойдаланишнинг методлари, психологик-педагогик асослари, ўқувчилар ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбияланувчиларнинг соғлигини асраш бўйича меъёрлар ишлаб чиқилмаган;
- АКТдан фойдаланиш бўйича тарбиячиларнинг, хизмат қилувчи ходимларнинг етарли даражада тайёргарликдан ўтмаганлиги;
- компьютер техникаси бўйича техник ходимларнинг ҳозирча (мактабгача таълим муассасаларида) йўқлиги;
- дастурий таъминотнинг, хусусий ҳолда махсус педагогик дастурий воситаларнинг (миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда) мактабгача ёшдаги болалар учун яратилмаганлиги. Шунинг учун истиқболда мактабгача тарбия муассасаларида АКТдан фойдаланиш дастурини ишлаб чиқариш зарурияти мавжудлигини қайд этамиз.

Бу борада қабул қилинадиган давлат қарори (дастури ва чора-табирлар) юқоридаги муаммоларнинг ижобий хал қилинишига ҳизмат қилмоқда. Энг асосий эътиборни мактабгача таълим соҳасида хизмат қилишга тайёрланаётган педагогика ОТМлари талабалари ҳамда мактабгача таълим коллежлари ўқувчиларининг амалий фаолиятларида АКТдан фойдаланиш бўйича тайёргарликларини тубдан қайта кўриб чиқиш зарурияти мавжуд. Қатор хорижий мамлакатлар тажрибалари (АҚШ, Корея, Хитой, Россия ва х.к.) шуни кўрсатадики, айниқса, мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбия машғулотлари давомида *АКТдан фойдаланиш имкониятлари жуда катта ва истиқболли.*

Мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбия – бу болаларни ҳаракатга ўргатиш ва уларнинг жисмоний сифатларини тарбиялаш орқали соғлом турмуш тарзи меъёрларини сингдириш демакдир. Мақсад – жисмоний тарбия воситасида болаларнинг соғлигини мустаҳкамлаш ва уларнинг тўғри жисмоний ривожланишларини ҳамда шахсий хислатларини таркиб топтиришдир, яъни жасоратлилик, қатъиятлилик, ташаббускорлик, топқирлик, иродавийлик, ташкилотчилик, онгли интизомлилик, меҳнатсеварлик, энг муҳими ватанпарварлик каби хислатларини ташкил топтиришдир.

Қатор ривожланган мамлакатлардаги илғор тажриба намуналарини (технологияларни) ўрганиш, таҳлил қилиш асосида, таъкидлаш мумкинки, ижтимоий ривожланишнинг, фан-техника тараққиётининг ҳозирги босқичида мактабгача таълим муассасаларида АКТдан фойдаланиш энг истиқболли йўналишлардан биридир, деган хулосани айтишга ҳақлимиз.

Маълум қийинчиликларга қарамасдан мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари, педагоглар орасида жисмоний тарбия машғулотларида АКТдан фойдаланиш муаммосига қизиқиш катта. Уларнинг фикрича, машғулотлар давомида АКТдан фойдаланиш жисмоний тарбия соҳасининг мазмуни, методлари ва ташкилий шаклларига жиддий ўзгаришлар киритиш мумкин.

Ўрганилган, таҳлил қилинган манбаларга асосланиб, айтиш мумкинки, мактабгача таълим муассаларида жисмоний тарбия машғулотлари давомида АКТдан фойдаланишларнинг асосий истиқболли йўналишлари қуйидагиларда намоён бўлмоқда. Мактабгача таълим муассасалари тарбиячилари ва педагоглар қуйида келтирилган бандлар бўйича тўла тайёргарликка эга бўлишлари зарур:

- жисмоний тарбиянинг турли бўлимлари бўйича назорат этувчи ва ўз-ўзини назорат қилувчи дастурий воситаларни яратиш ва улардан фойдаланиш;
- мультимедияли тизимлар яратиш;
- маълумотлар баъзасини яратиш ва ундан фойдаланиш;
- психодиагностиканинг автоматлашган методларидан фойдаланиш;
- функционал диагностикани яратиш ва ундан фойдаланиш;
- тарбияланувчиларда потологик ҳолатларни коррекциялашнинг автоматлашган методларидан фойдалана олиш кабилар.

Биз юқорида қайд этганимиздек, компьютерли катта экрандан ўринли ва тўғри фойдаланиш нафақат мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг интеллектуал қобилиятларини ривожлантиради, балки уларда *моторикани* шунингдек, кўз анализаторларининг координациясини шакллантиради [4].

Қатор тадқиқодчиларнинг таъкидлашларича, аксарият ота-оналар мактабгача таълим муассасаларида тарбияланаётган болаларнинг жисмоний хатти-ҳаракатларни беўхшов, қўпол бажаришларидан шикоят қилишларини таъкидлашади. Шунингдек, улар мураккаброқ жисмоний машқларни қийинчилик билан такрорлашларни қайд этишади. Баъзи болалар хатто 5-6 ёшда ҳам чап ва ўнг тушунчаларини фарқлай олишмайди. Бундай ҳолат болаларнинг ақлий заиф ёки ақлий ривожи кечикканлигини билдирмайди, аммо бундай ҳолат ўз-ўзидан бартараф бўлиб қолади деган фикр ҳам нотўғри. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, бундай камчиликларни бартараф этишда компьютер техникасининг имкониятлари катта.

Ўқувчиларда соғлом турмуш тарзи бўйича кўникма ва малакаларни шакллантириш уларнинг ижтимоий ҳаётга мослашувларида, микро ва макро муҳитнинг уларга салбий таъсирларини камайтириш гаровидир.

Бунга мисол сифатида баъзи хусусий мактабгача таълим муассасаларида фойдаланилаётган (технология БОС «Дыхание» (БОС-биологической обратной связи) технологиясини келтириш мумкин. Кейинги даврда БОСни қўллаш янгича ривожланишни намоён этмоқда. Бунда айниқса, компьютер воситасида овозли ёки кўргазмали воситалар ёрдамида болалар ўз ҳолатини (жисмоний ҳолатини) ўзи назорат қилиши таъкидланган. БОС ускуналари ёрдамида таянч-ҳаракат аппарати билан боғлиқ касалликларни даволаш, нафас олишни ва юрак қон томир тизимлари фаолиятини мўътадиллаштириш, кўз кўришининг ўткирлигини коррекциялаш мумкин бўлмоқда.

Жисмоний тарбияни амалга оширишда, айниқса, ҳаракатланиш кўникмаларини шакллантиришда БОС технологиясидан самарали фойдаланилаётганлиги ҳақида қатор илмий манбаларнинг маълумотлари мавжуд. Россиялик тадқиқодчи С.Н.Кучкиннинг таъкидлашича БОС методи қуйидагиларни амалга оширишга имкон яратади[4]:

1) боланинг ўз-ўзини бошқариш малакаларини тез ва самарали эгаллашига ёрдам беради;
2) уйқуни яхшилайди, ишчанлик қобилятини оширади, диққатни ва хотиранинг тезкор жамланишига хизмат қилади;
3) сурункали бош оғриғи ва мигрендан халос этади;
4) интеллектуал ва жисмоний фаолиятнинг натижалилигини оширади;
5) ўқиш, билим олишни яхшилайди ижодий қобилиятни ўстиради;
6) кайфиятнинг ўзгаришини назорат қилишни таъминлайди;
7) қатор касалликларда қўлланиладиган дори-

дармонлардан халос этади;

8) болалар ва ўсмирларда диққатни ва гиперактивлик синдромини дори-дармонсиз самарали даволайди.[8]

Санкт-Петербург шаҳридаги “Биосвязь” фирмаси 1996 йили БОС «Дыхание» тренажерни ишлаб чиқиб, истеъмолга таклиф қилган. Юқорида келтирилган «Дыхание» тренажеридан ушбу мақсадда самарали фойдаланиш мумкин.[4]

Албатта, мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг жисмоний ривожида ахборот коммуникацион технологияларидан фойдаланиш муаммоларини ҳал қилиш учун мактабгача таълим муассасаларида фаолият юритаётган педагоглар ва тарбиячилар алоҳида мақсадли махсус тайёргарликдан ўтган бўлишлари зарур.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, мактабгача тарбия муассасаларида АКТдан фойдаланиш мақсад эмас, балки 5-6 ёшли мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларида ижодий ва жисмоний қобилиятларини ривожлантириш воситасидир. Тарбия жараёнида мактабгача таълим муассасаларида тарбия жараёнининг мазмунини ва режасини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Бунда ҳамма учун таниш бўлган бир неча тамойилларга амал қилиш зарур. Булар узлуксизлик, етарлилик, кетма-кетлилик ва баъзи амалий кўникмаларни шакллантириш тамойилларидир. Ушбу мақолада имкониятимиз даражасида мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг жисмоний ривожида АКТдан фойдаланишнинг баъзи муаммолари ва ечимлари борасидаги қарашларимизни баён қилишга ҳаракат қилинди.

Адабиётлар

1. http://kun.uz/news/2017/11/24/maktabgacha-talim-vazirligida-korea-modeli-elementlari-kullaniladi
2. “Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган Давлат талабларини тасдиқлаш ҳақида”ги ЎзР. Мактабгача таълим вазирининг 18.06.2018 йилдаги 1-мҳ-сонли буйруғи ва унинг иловаси.
3. Шестаков М.П., Анненков К.В., Антохина Е.Т. и др. Современные компьютерные технологии в развитии спортивной науки. // «Теория и практика физической культуры». 1996, № 8.-С. 43-45.
4. Сметанкин А.А. президент Российской Ассоциации БОС, один из создателей технологии БОС. (http://dyhatelnaya.ru/po-smetankinu/dyihanie-po-smetankinu.html). 25.01.2018 да олинган.
5. Компьютеры в обучение. 27:5-19,2010 Copyright © Taylor & Francis Group, LLC ISSN: 0738-0569 print/ 1528-7033 online DOI: 10.1080/ 07380560903536249.
6. Daily Chosun (2002, 1 июнь) Дети детского сада, занимающиеся дополнительным учебным уроком (Ceul, Daily Chosun).

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг жисмоний ривожида янги ахборот технологияларидан фойдаланиш муаммолари келтирилган ва бугунги кундаги унинг ечимлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы использования новых информационных технологий в физическом развитии воспитанников дошкольного образования и предлагаются решения этих проблем.

RESUME

The article deals with the problems of using new information technologies in the physical development of preschoolers and the author gives solutions to these problems.

МУСИҚА ТАЪЛИМИДА ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ф.Ҳалилов – *педагогика фанлари доктори, профессор*

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Таянч сўзлар: достончилик, мусиқа, Алпомиш, Халқ оғзаки ижоди, маънавият, қўшиқ, бахши , маданият, адабиёт, ёш авлод.

Ключевые слова: профессия сказителя дастанов, музыка, Алпамиш, устное народное творчество, бахшы(сказитель) , песня, культура, способность, литература, молодое поколение.

Key words: profession of a bakhshi of dastans, music, to write myth, Alpomish, folklore, bakhshi (singer), song, capability, culture, literature, young generation.

XXI асрнинг интеллектуал салохиятининг юксалишида Узбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 5 та устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги ПФ-4947 сонли фармойишида белгиланган чора-тадбирларда миллий маданиятимизни асраб қолиш ва уни ривожлантириш бўйича кўплаб вазифалар белгилаб берилган.

Бугунги кунда жаҳон ҳам жамияти диёримизнинг қадим шарқ маданий цивилизациясининг бешиги бўлиб келганлигини эътироф этмоқда. Диний ва дунёвий илм олишга бебаҳо ҳисса қўшган олиму уламоларимизнинг қолдирган маънавий меросида мусиқа санъатига бағишланган ноёб ва бой илмий рисолалар ҳам мавжудки, бу мусиқа санъати қадимдан халқимизнинг маънавий таянчи бўлиб келганлигидан далолат беради.

Барча миллатлар сингари ўзбек халқи ҳам ўз қадимий тарихи, миллий урф-одатлари, маънавияти ва ўз қадриятларига эга. Ёш авлод тарбияси биринчи навбатда ана шу анъаналарга – боболардан қолган – ёдгорликларга асосланади.

Ҳудудимизда яшаб ижод килган қадимий аждодларимизнинг тарихини баён этувчи бизнинг ота-боболаримиздан бизгача етиб келган машхур китоб “Авесто” да берилган ўгитлар, яъни уша замондаёк айтилган қўшиқлар бу муқаддас тупроқда яшаб ўтган аждодларимиз ҳам мусиқа санъатига қаттиқ меҳр қўйиб келганлигидан дарак беради.

Ўрта асрларда яшаб ижод қилган қомусий алломаларимиз Ал-Хоразмий, Беруний, Ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Фаробий, А.Жомий ва бошқаларнинг турли фанларга атаб ёзган қўлёзмалари ичида мусиқага бағишланган кўплаб илмий рисолалар ҳам мавжуд.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз ҳудудида 4000 дан ортиқ моддий-маънавий обидалар мавжуд бўлиб, улар умумжахон микёсида қадр тоиб, ЮНЕСКО нинг рўйхатига ноёб намуна сифатида киритилган. Бундай тарихий ёдгорликлар халқимизнинг нихоятда бой меросга эга эканлигидан далолат беради. Шундай тарихий ёдгорликлар намунаси аждодларимизнинг теран фикр ва ғояларга бой ҳаёт фалсафаси, ахлоқий тушунчалари ҳозирги кун маънавияти учун ҳам хизмат қила олади.

Халқимизнинг маънавий бисоти ичида мусиқа адабиёт билан бевосита боғланиб кетувчи санъат тури достончилигимизда алоҳида аҳамиятлидир. Достонларда халқимизнинг афсонавий қаҳрамонлари, мардлик, жасурлик, ҳалоллик каби фазилатлари улуғланиб келади. Шундай достонлардан бири бу “Алпомиш” достонидир.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг таъбири билан айтганда: “Халқ оғзаки ижодиётининг ноёб дурдонаси бўлмиш “Алпомиш” достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, аждодлардан ўтиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғидир. Агарки халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир достон бўлса “Алпомиш” ана шу

достоннинг шоҳ байти, десак тўғри бўлади. Бу мумтоз асарда тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан омон чиқиб, ўзлигини доимо сақлаган эл – юртимизнинг бағри кенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топган” [1].

Шу боис “Алпомиш” достони бизга ватанпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз қўрғонини қўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мозорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади.

Ҳозирги кунда бир неча достончилик мактаблари мавжуд. Хусусан, Самарқанд достончилиги, Қашқадарё-Сурхандарё достончилик мактаблари ва Хоразм достончилик мактаби ҳам мавжуд. Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхандарё воҳаси достончилари бир – бирига яқин услубга эга бўлиб, улар домбира сози билан бўғиқ овозда куйлайдилар. Хоразм достончилари эса оддий ашулачилик йўлида тор чертиб куйлайдилар. Ҳозирги кунда юздан ортиқ достонлар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири икки – уч соат давомида ижро этилади. Достончилар бир оз дам олишиб, чой ичиб, томоғларини хўллаб яна куйлашни давом эттирадилар.

“Мазкур достонларнинг ўзига хос ахлоқий восита бўла олишга сабаб уларда инсонларнинг бир-бирларига, яъни дўстнинг – дўстга, ота – онанинг фарзандларига, фарзанднинг ота-она, опа-сингил, ака-ука, қариндош-уруғларга бўлган меҳр туйғулари, душманларига, ғанимларига бўлган нафрати, от-уловга бўлган муҳаббати, садоқати, фидоийлик каби юксак ижобий туйғуларининг қай даражада муқаддас эканлигини достонлар воситасида чуқур илғаб кетиш мумкинлиги асослаб берилган”.

Айни пайтда шуни афсус билан эътироф этиш лозимки, биз авлоддан алводга ўтиб келаётган достонларни, ўқувчи-ёшларимизнинг тарбиясида ўқув юртларида батафсил ўргатиб боролмаяпмиз. Мазкур муаммо кенг миқёсда таҳлил қилиб берилиши лозим бўлган илмий муаммо ҳисобланади [2].

Ёш авлодни маънавий ахлоқий тарбиялашнинг энг асосий мезонларидан бири бу-ўз эътиқоди яъни диний тарбия ҳисобланади. Мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлган “Қуръони Карим” да ҳам пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳи алайҳи васаллам номи билан бевосита боғлиқ бўлган “Ҳадиси Шариф” ларнинг ҳар бири инсон учун зарур ва муқаддас бўлган аҳлоқий тушунчалар, аҳлоқий нормалар ҳақида баён қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, намоз ўқилишидан олдин айтиладиган азон ҳам, ўқиладиган суралар ҳам шундай оҳанглар билан куйлашни талаб этадики, уни қиёмига етказиб ўқийдиган муллалар ниҳоятда нафис мусиқий дидга эга бўлиши лозим ва ниҳоятда ширали ва кучли овоз сохиби бўлишлари талаб этилади.

“Ўқувчи ёшларимизни халқимиз яратган достонлар, мусиқа ва қўшиқ ёрдамида ўзбек мусиқасининг бутун ривожланиши тарихи давомида тўплаган барча бойликларни етказиш ва уларнинг онгига сингдириш лозим. Зотан, шу жараёнда миллий асослар ўқувчи ёшларнинг мусиқий қобилиятларини ўстиришда ўзбек адабиёти яхши замин ҳисобланади. Ўзбек мусиқаси ва ўзбек адабиётининг алоқадорлиги фақат мусиқада эмас, балки таълимда ҳам намоён бўлади” [3].

“Мисол қилиб олганимизда, уларнинг мундарижасига “Она ер таронаси”, “Ватаним менинг”, “Учаверинг турналар”, “Она қўллари” каби ўқувчилар учун ёзилган қўшиқларни киритиш мумкин. Таълим беришда ҳар бир мавзунинг мағзини ўқувчиларнинг онгига етказиш маҳорати ўқитувчидан кўп изланишни, кўп мутолаа қилишни талаб қилади. Билими бой бўлган устозгина мавзунинг мағзини ўқувчилар онгига моҳирона етказа олади ва мақсадга эришиш йўлида илғор педагогик иннавацион технологиялардан хам фойдаланилса мақсадга эриша олади деган умиддамиз” [4].

Ўқувчи-ёшларнинг маънавий-ахлоқий маданиятини шакллантириш масаласини асосий вазифа қилиб қўяр эканмиз, реал ҳаётда унга асос бўла оладиган, ўз таъсирини кўрсата оладиган барча тизим ва омилларни чуқур мушохада қилиб, бунда ўзбек адабиёти ва мусиқанинг ўзаро вобасталигини, ўрнини аниқ белгилаб олишимиз талаб этилади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. -Т.: “Маънавият”, 2008.
2. Умумий ўрта таълим ДТС ва ўқув дастурлари. -Т.: “Шарқ”, 2009.
3. Мусиқа ва синф дарслиги. -Т.: “Ғ.Ғулом”. 2000.
4. Мусиқа ва синф дарслиги. -Т.: “Ғ.Ғулом”. 2001.
5. Музыка и пение в школе: Сборник статей. -Ростов на Дону: 1994.
6. Халилов Ф.Н. Бўлажак мусика ўқитувчиларининг ижрочилик махоратини оширишнинг дидактик асослари. (Ўқув қўлланма) –Т.: 2003.

РЕЗЮМЕ

Мақола ўзбек бадиий адабиёти ва ўзбек мусиқа таълими ўртасидаги азалий муносабатлар ёритилган. Бу муносабатларни юзага чиқаришда достончиликнинг ўрнини аниқлаш масалалари қараб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются тесная связь между узбекской художественной литературой и традициями узбекской музыкальной школы. Выявлено место дастанов в осуществлении поставленных задач.

SUMMARY

The article contains the information about close connection and relations between Uzbek literature and traditions of Uzbek musical school. There has been determined the place of dastans in the realization of tasks.

КРЕАТИВЛИКТИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘРЕПТЕН ҮЙРЕНИЛИЎИ

Г.Худайбергенова - *таяныш докторант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: креативлик, ижодий қобилият, оригиналлик, дивергент тафаккур, интеллект, тезлик, мослашувчанлик, ўз фаоллиги.

Ключевые слова: креативность, творческая способность, оригинальность, дивергентное мышление, интеллект, беглость, гибкость, самоактуализация.

Key words: creativity, creative ability, originality, divergent thinking, intellect, fluency, flexibility, self-actualization.

Биз ҳәзирги жасап турған өзгериўшең дүньяда, илим ҳәм техниканың тез пәт пенен раўажланыўы, дүнья жүзлик базар қатнасықларының жедел кешиўи процесинде дөретиўшилик ойлаўға ийе, жүзеге келген ҳәм келиўи мүмкин болған машқалалардың стандарт болмаған шешимлерин көре алатуғын шахсларды жетилистириў - баслы ўазыйпамыз. Креативлик инсанлардың түрлише турмыслық жағдайларында оларды жеңип шығыўға, оларды түсиниўге ҳәм дурыс шешим қабыллаўына жәрдем береди.

Креативликтиң инсан өмириндеги әҳмийетлилиги сонда, ол бизиң өмиримизди және де бай, қызғынлы

ҳәм бахытлы қылыўына жәрдем береди, себеби өмиримиздеги барлық жақсы ҳәм шырайлы нәрселер инсан дөретиўшилигиниң нәтийжеси болып есапланады.

Ҳәр бир инсан белгили дәрежеде дөретиўшилик қәбилетине ийе болып, оны раўажландырыў тәлим ҳәм хызмет процесинде әмелге асырылып, соннан кейин ғана инсан өмиринде оның нәтийжелери көрине баслайды. Креативлик инсанға жаңа нәрселерди жаратыўда, сондай – ақ, белгисиз нәрселерге дус келгенде қорықпастан, олардың шешимин табыў ушын жаңа тәжирийбелердиң пайда болыўына мүмкиншиликлер береди.

Шахстың дөретиўшилик қәбилети алдынғы әсирлерден – ақ, философлар, психологлар ҳәм педагоглардың үйрениў объекти болып келмекте. Шет ел ҳәм жергиликли белгили педагоглар және психологларымыздан Дж.Гильфорд, Е.Торренс, Л.С.Выготский, Д.Б.Богоявленская, Б.М.Теплов, Я.Коменский, А.Макаренко, Д.Ушинскийлер ҳәм жергиликли алымларымыз М.Г.Давлетшин, Б.Қодиров, Э.Ғозиев, З.Т.Нишанова, Ж.Ғ.Йўлдошев, Н.Азизхўжаева, У.Толиповлардың қәбилетлер ҳәм дөретиўшилик қәбилетлер, оны раўажландырыў бойынша илимий изертлеўлер алып барғанын көриўимизге болады.

Дөретиўшилик машқаласы шет ел психологиясында жүдә терең үйренилген болып, бул тийкарынан, ойлаўдың креативлиги сыпатында түсиндириледи.

Креативлик (инглизше «create» - «дөретиў», «жаратыў» деген мәнислерди аңлатады. Бул түсиник 1922 – жылы Д.Симпсон тәрепинен биринши мәрте киритилип, инсанның бир қыйлы пикирлеў қәбилетинен айрылыў қәбилети болып есапланады [2:156].

Дөретиўшилик – инсанның материаллық ҳәм руўхый жемислерин жаратыўға бағдарланған хызмет, онда инсан ойлаўы, қыялы, есте сақлаўы, дыққаты ҳәм ерки актив қатнасып, пүткил билими, тәжирийбеси, қәбилети көринеди.

Сондай – ақ, дөретиўшилик изертлеўшиниң белгили бир жаңалық жаратыўы ушын объектке қаратылған жеке қәбилетинен келип шығатуын билимлер ҳәм эмоционал кеширмелерди көрсетиў процеси сыпатында характерленеди. Шахс дөретиўшилик хызметиниң тийкарын креативлик қурайды. Креативлик инсанның ҳақыйқатлықты билиў ҳәм өзлестириўге бағдарланған саналы, мақсетли хызмети болып, буның нәтийжесинде жаңа, қайталанбас, алдын болмаған материаллық ҳәм руўхый турмысты жаңалаўға қаратылған буйымлар ҳәм басқалар жаратылады.

Креативлик түсинигин алымлар ҳәр тәреплеме үйренип, өз көзқарасларын келтирип өткен.

Американы алым Д.Векслер «Креативлик пикирлеўдиң сондай түри болып, ол шахсқа бир машқала ямаса мәселе бойынша бир ўақыттың өзинде бир неше шешимлер пайда болыўын талап етеди ҳәм шаблонлы, зеригерли пикирлеўден парық қылып, нәрсе ҳәм ҳәдийселер әҳмийетиндеги өзине тәнлик сыпатларын аңлаўға жәрдем береди» - деп түсиник береди [2:78].

Тейлордың көрсетиўинше, XX әсирдиң 60 – жыллары на келип, креативлик түсинигиниң 60 тан артық анықламасы ислеп шығылып болып, олар 6 типке ажыратылған.

1. Гештальтлық тәрип, яғны креативликти бар болған гештальтларды бузып, жақсырағын дүзиўши процесс сыпатында қарайды.

2. Инновациялық тәрип, яғный соңғы нәтийжениң жаңалығы бойынша креативликти баҳалаўға бағдарланған.

3. Эстетикалық ямаса экспрессивлик, дөретиўшиниң өзин - өзи көрсетиўге итибар қаратыўы.

4. Психоаналитикалық, ямаса динамикалық, креативликти «Мен», «Ол», «Идеал Мен» ортасындағы өз – ара мүнәсибетте деп тәриплеўши.

5. Машқалалы, яғный креативликти мәселелерди шешиўдеги бир неше процесс деп түсиндириў, буған Гилфордтың «креативлик – дивергент ойлаў сыпатында» деген анықламасы да усы типке киреди.

6. Жоқарыда келтирилген типлердиң биреўине де кирмейтуғын, соның менен бирге, бир қанша анық болмаған тәриплер [2:157].

Креативлик түсинигин ашып бериўде шет елли психологлар түрлише тәреплерден қарап үйренген.

Биринши бағдарда креативликтиң нәтийжесине қарай, яғный дөретиўшилик нәтийжесиниң саны, сыпаты ҳәм өзгешелигине қарай үйрениледи. Бул бағдардың тәрепдарлары Мак Ферсон, К.Тейлор, Д.Тейлор ҳәм т.б.

Екинши бағдар, креативликти процесс спатында үйренеди. Бул бағдар тийкаршылары А.Торренс, Д.Симпсон, Э.Фромм ҳәм т.б.

Үшинши бағдар, креативликти қәбилетлер сыпатында көрип шығады. Олар креативликти инсанның стереотип ойлаўдан айрықша қәбилети деп есаплайды. Бул бағдардың тәрепдарлары К.Смит ҳәм т.б.

Төртинши бағдар, тәнҳа өзгешеликлерди изертлеўге бағдарланған. Бул бағдардың тәрепдарлары Голдштейн, К.Роджерс, Н. Роджерс, А.Маслау ҳәм т.б. болып, дөретиўшилик процессти шахстың «өзин - өзи көрсетиў» менен байланыстырады.

Джой Гилфорд бириншилерден болып креативликти ойлаў арқалы үйрениў бойынша илимий изертлеўлер алып барған. Оның көрсетиўинше креатив пикирлеў ушын шаблонлы пикирлеў усылынан ўаз кешиў керек.

Гилфорд креативликти үйрениўде өзиниң үлкен үлесин қосты, ол креативликти характерлеўши 16 факторды анықлады. Олардың арасында төмендегилерди креативликтиң тийкарғы параметрлери сыпатында көрсетеди – тезлик (белгили бир ўақыт ишинде жүзеге келетуғын идеялар саны), үйлесимлик (бир пикирден басқасына өтиў қәбилети), оригиналлық (улыўма қабыл қылынғанлардан парық қылатуғын идеяларды ислеп шығыў қәбилети), сондай–ақ, қызығыўшаңлық (басқаларда қызығыўшылық оятпаған машқалаларға жоқары сезгирлик, әҳмийетсизлик (стимуллардан реакциялардың логикалық ғәрезсизлиги).

1967-жылы Гилфорд усы факторларды креативликтиң когнитив тәрепин сәўлелендириўши «дивергент ойлаў» түсинигине бирлестирди.

Гилфорд сыяқлы Тейлор да креативликти бир фактор сыпатында емес, ал ҳәр бири белгили дәрежеде көринетуғын қәбилетлер жыйындысы сыпатында көреди.

Бул дәстүр Торренстиң изертлеўлеринде және де раўажландырылады.

Пол Торренс креативликти «қыйыншылықлар, машқалалар, хабарлардағы кемшиликлерди сезиў, сол кемшиликлердеги гипотезалар структурасы, оларды тексериў ҳәм баҳалаў, қайта қурыў ҳәм де тексериў, сондай – ақ, нәтийжелерди улыўмаластырыў» сыпатында тәриплейди [1:169].

Креативлик моделинде Торренс төмендеги параметрлерди киритти: қолайлылық – тест тапсырмаларын орынлаў тезлиги, үйлесимлилик – объекттиң бир класстан басқасына өтиў саны, оригиналлық – анықлық ҳәм берилген жуўаптың қайталаныўының минимал частотасы сыпатында тәриплейди. Анықлық интеллектуал тестлер менен салыстырыў арқалы баҳаланады. Бул қатнаста баҳалаў нәтийжениң сыпатында емес, ал дөретиўшилик нәтийжелилигин активлестиретуғын өзгешеликлер ҳәм процесслер болып есапланады. Торренс, хәттеки «интеллектуал шегара» теориясын усынады: IQ 120 баллдан пәс болса интеллект ҳәм креативлик бир факторды қурайды, егер IQ 120 дан жоқары болса креа-

тивлик пенен интеллект бир-бирине ғәрезсиз факторларға айланады.

Дж.Гильфордке көре, креативлик дүзилисинде дивергент ойлаў әҳмийетли орын ийелейди.

Дивергент ойлаў (латынша «қозғалыс», «шетлесиў») – бул белгили бир мәселеге инсанның бир қанша шешимлер табыў қәбилети.

Соның менен бирге, Гильфорд креативликтиң 4 бағдарын көрсетип өтеди:

1. Оригиналлық (өзине тәнлик) – күтилмеген реакцияларға ассосацияланыў қәбилети.

2. Семантикалық қәбилет – объекттиң өзгешеликлерин анықлаў ҳәм усы өзгешеликлердиң жаңадан қолланылыўын излеў қәбилети.

3. Образлы ийкемлесиўшең қәбилет – жаңа белгилерди анықлаў ушын форманы өзгертиў қәбилети.

4. Семанетик спонтан лабиллик – күтилмеген жағдайларда идеяларды ислеп шығарыў қәбилети [1:183].

Креативликтиң өзине тән тәрипи Д.Б.Богоявленская тәрепинен усыныс етилген, ол буны «интеллектуал активлилик сыпатында, белгили бир жағдай шегарасынан сыртқа шығыў қәбилети сыпатында» көреди. Сондай – ақ, Дж.Гилфордтың пикирине қосылмаған тәризде, ол «пикирлердиң ҳәр қыйлы бағдарға ҳәрекетлениўи оның кеңлигиниң ҳәрекет емес, бәлким, керисинше, тереңлиги» деп есаплайды.

Д.Б.Богоявленскаяның пикиринше, «дөретиўшилик ойлаў – бул түрлише шараяттағы процесслерде раўажланатуғын логикалық пикирлеў» [3:17].

Педагогикалық ҳәм психологиялық әдебиятларды үйрениў даўамында алымлардың илимий изертлеўлерин анализлей отырып, онда креативлик шахстың дөретиўшилигиниң тийкарын қураўшы түсиник сыпатында үйренилгенлигин көрип өтиўге болады:

- креативлик – қарама – қарсылықлар, машқалалы жағдайларды жоқ етиў имканияты (Г.Альтшуллер, М.Зиновкина);

- креативлик – зийрекликке байланыслы болмаған тәризде, шахстың барлық тараўлардағы активлилиги, дөретиўшилик қәбилети (Н.Дружинин);

- креативлик - өз баҳасына ийе оригинал идеялар жыйындысы (Кен Робинсон);

- креативлик – шахс тәрепинен әмелге асырылатуғын әмелий ҳәрекет болып, ол өзинде белгили жаңалықты сәўлелендириў ҳәм белгили әмелий баҳаға ийе болыўы лазым (Гарднер);

- креативлик белгили тараў бойынша өзлестирилген пухта билимлер менен бирге жоқары дәрежеде әдеттегидей болмаған көнликпелерге де ийе болыў (Эмебайл);

- креативлик – индивидтың жаңа түсиник жаратыў ҳәм жаңа көнликпелер пайда етиў қәбилети, қәсийети (Дж.Гильфорд).

Ҳәзирги күнде де креативлик машқаласы бойынша изертлеў жумыслары ҳәр қыйлы тараўларда кең тәризде үйренилмекте. Әсиресе, креативликтиң жәс өзгешеликлерине тән раўажланыўы бойынша да көплеген изертлеўлер алып барылған ҳәм елеге шекем даўам етпекте, себеби шахстан көп тәреплеме жетискенликти талап ететуғын бүгинги күнде креатив пикирлеў ең әҳмийетли зәрүрлик болып қалмақта.

Әдебиятлар

1. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. 2-е изд. СПб.:Издательство «Питер», 1999. -С. 368.
2. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. –СПб.: «Питер», 2009. –С. 433.
3. Захаров О.Г. Определение понятия «креативность» в научной литературе. [Текст] // Аспекты и тенденции педагогической науки: материалы II Междунар.науч.конф. –Санкт- Петербург: 2017. Спб.: Свое издательство. -С.15-17.

РЕЗЮМЕ

Мақолада креативлик муаммоси ва унинг чет эл олимлари томонидан ўрганилиши, шахсда креативлик шаклланишига таъсир қилувчи омиллар талқин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается проблема креативности и её изучение зарубежными учёными, а также факторы, влияющие на формирование личностного творчества.

SUMMARY

The author of the article describes the problem of creativity and its study by foreign scientists, as well as the factors affecting the formation of personal creativity.

«АТОМ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСЫ ӨЗБЕКСТАНДА» ТЕМАСЫН 11-КЛАССТА ОҚЫТЫЎДЫҢ МЕТОДИКАСЫН ЖАРАТЫЎ

А.Жумамуратов – *аўыл-хожалық илимлериниң докторы, профессор*

С.Худайбергенова – *магистрант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Ф.Калилаев - *ассистент оқытыўшы*

Ал-Хорезми атындағы Ташкент хабар технологиялары университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: ўқитиш, дарс, таснифлаш, ядро реакцияси, реактор, деутериум, атом электр станцияси, сув, биологик тадбирлар.

Ключевые слова: обучение, урок, классификация, ядерная реакция, реактор, дейтерий, атомная электростанция. вода, биологические действия.

Key words: training, lesson, classification, nuclear reaction, reactor, deuterium, atomic electrical, power station, water, biological activities

Сабақтың ўазыйпасы: Атом реакторының ислеў принципи ҳәм дүзилиси; Шынжырлы ядролық реакцияның айрықша қәсийетлерин қарастырыў, радиоактивлик нурланыўдың биологиялық тәсирин үйрениў;

Таза теманы өтиўде материаллар.

1. Ядролық реактордың дүзилиси(жыллылық ажыратыўшы элементлер, нейтронларды әстелетиўшилер, нейтронларды жутыўшылар, жыллылық тасыўшылар, қорғаўшы қабық).

2. Ядролық реактордың жумысы шынжырлы реакцияны басқарыў жыллылықты қайтарыў ҳәм т.б.).

3. Реакторлардың классификациясы: мақсети бойынша(тәжирийбе өткериўши, илимий жумысларды алып барыўшы, изотоплық, энергетикалық), жанылғы түри бойынша (тәбийий уран, ҳәлсиз байытылған уран, плутоний ҳәм басқалар), жыллылық тасыўшылардың түри бойынша (суў, газ, металл), әстелеткишлер түри бойынша (суў, углерод, бериллий, әстелеткишсиз), көбейтиўши реакторлар.

4. Ядролық реакторлардың қолланыў бағдары ҳәм ядролық энергия: Электр энергиясын алыў, изотопларды алыў, технологиялық қолланыў (жыллылықты ислеп шығарыў, суўды тазалаў ҳәм т.б.).

5. Реакторларда уран ядросының бөлиниўи

$$^{235}_{92}\mathbf{U} + ^{1}_{0}n \rightarrow ^{236}_{92}\mathbf{U} \rightarrow ^{140}_{54}\mathbf{Xe} + ^{96}_{38}\mathbf{Sr}$$

Демек, Уран-235 ядросы менен нейтрон соқлығысқанда уран-236 ядросы пайда болып кейин Хсенон-140 ҳәм Стронций-96 ядролары пайда болады

ҳәм күшли энергия бөлинип шығады. Оқыўшылар бул тема бойынша жазған бағдарламаны төмендеги жуўаплар арқалы шешиўи мүмкин.

6. Радиоактивликтиң ашылыўы. Француз физиги А.Беккерель 1896-жылы уран дузларында люмениценция қубылысын үйрениў барысында әжайып ҳәдийсеге дус келди. Уран дузын фотопластинка үстинде қалдырған Беккерель пластинканы ашқанында пластинкаға дуздың сүўрети өтип қалғанын көрди. Усындай тәжирийбени ҳәр түрли уран дузлары менен бир неше рет тәкирарлаған Беккерель бундай дузлар қағаздан, жуқа металлдан аңсат өтиўши, ҳаўаны йонландырыўшы, люмениценция қубылысын жүзеге келтириўши белгисиз нур муғдары деген жуўапқа келди. Бул нурлар радиоактив нурлар (латынша-radius-нур сөзинен алынған), радиоактив нурларды шығарыў болса радиоактивлик деп аталады. Резерфорд тәжирийбелер жәдеминде радиоактив нурлар биртекли емес, ал бирнеше нурлардан ибарат екенлигин анықлады. 1-Сүўретте электр майданынан өткизилген нур үш α, β, γ нурларға ажыралып кетти. Олардың бириншиси-электронлар ағымы, екиншиси - γ квантлар (фотонлар) ағымы, үшиншиси болса α бөлекшелер ағымы.

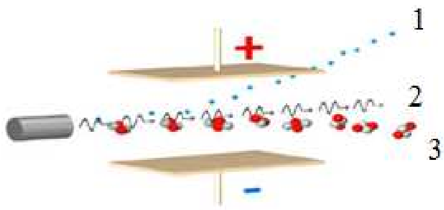

1-Сүўрет

Уран радиоактив нур шығаратуғын жалғыз элемент емес, радиоактивликти ҳәр тәреплеме терең үйренген ерли зайыплы Мария ҳәм Пьер Кюрилер уран рудасынан еки радиоактив элемент-полоний (Po) ҳәм радий (Ra) лерди ажыратып алыў бахтына миясар болды. Тәбийий радиоактив элементлер жердиң қәлеген жеринде бар. Ол ҳаўада, суўда, топыракта, тири организмниң клеткаларында, азық-аўқатларда қәлегенинше табылады. Тәбиятта ең көп тарқалған радиоактив изотоплар ^{40}K, уран ҳәм тори изатоплары болып табылады. Соны айрықша айтып өтиў керек, радиоактивлик изатоптың сап ҳалатта ямаса қандай да бир бирикпе қурамына кириўине, қандай агрегат ҳалатта болыўына пүткиллей байланыслы емес. Соның менен бирге, я басым, я температура, я электр майданы, я магнит майданы тәбийий радиоактивликке тәсир көрсете алмайды. Демек, радиоактивлик ядро ишиндеги процесслерге ғана байланыслы деген жуўмаққа келемиз.

Солай етип, радиоактивлик атом ядросы ҳәм онда болатуғын процесслер ҳаққында мағлыўмат бериўши дереклерден бири болып есапланады.

Радиоактивлик ыдыраў нызамы ядроның радиоактив нур шығарыў менен басқа ядроға айланыўы радиоактив ыдыраў ямаса әпиўайы ғана ыдыраў делинеди. Радиоактив ыдыраған ядро ***ана*** ядро, пайда болған ядро болса ***қыз*** ядро делинеди. Көплеген тәжирийбелердиң көрсетиўинше, қаралып атырған көлемдеги радиоактив атомлар саны ўақыт өтиўи менен кемейип барады. Базы бир элементлерде бул кемейиў минутларда, ҳәттеки, секундлар даўамында жүз берсе, базы биреўлеринде миллиардлап жыллар даўам етеди. Улыўма алғанда, ядроның ыдыраўы тосынанлық қубылысы соның ушын ол ямаса бул ядроның берилген ўақыт аралығында ыдыраўы статистика нызамларына бойсынады. Радиоактив элементтиң тийкарғы характеристикаларынан бири, ҳәр бир атомның бир секунд даўамында ыдыраў итималлығы менен анықланатуғын шама ол λ ҳәриби менен белгиленеди ҳәм радиоактив ыдыраў турақлысы делинеди.

Егер, басланғыш момент t=0 де N_0 радиоактивли атом бар болса, t моментте қалған радиоактив атомлар дың саны;

$$N = N_0 e^{-\lambda t}$$

нызамға муўапық анықланады. Егер $t = T_{\frac{1}{2}}$ болса, онда $N = \frac{N_0}{2}$ ҳәм радиоактивли ыдыраў нызамына муўапық;

$$\frac{N_0}{2} = N_0 e^{-\lambda T_{1/2}}$$

Буннан;

$$T_{\frac{1}{2}} = \frac{\ln 2}{\lambda} = \frac{0,693}{\lambda}$$

Түрли изатоплар ушын ярым ыдыраў дәўири жүдә кең интервалда өзгереди.

Бул оқыў басқышы бойынша төмендегилер талқыланады: шынжырлы реакцияны қалай әмелге асырыўға болады?, Әстеленген ҳәм тезлетилген нейтронларда ислеўши реакторлардың бир биринен тийкарғы айырмашылығы неде?, Не ушын тезлетилген нейтронларда ислеўши реакторлар реактор-көбейтиўшилер деп аталады?, Шынжырлы ядролық реакцияларды қалай басқарыўға болады?, Радиоактивлик нурланыўлардың биологиялық тәсири қандай?

1. Нурланыўдың тири организмлерге тәсири: молекулалалардың ионизациясы, усыннан клеткалардың өзгериси–хромосоманың бузылыўы, бөлиниўде бузылыўлардың өзгешеликлери, клеткалардың менбраналарының өтиўшилигиниң бузылыўы ҳәм т.б.

2. Нурланыўдың тәсир етиў характеристикасы: D-нурланыў дозасының жутылыўы, оның бирлиги - 1 Гр (бир грэй). Нурланыўдың жутылған дозасын өлшеў D. Факторлар, нурланыўдың тәсир етиўи бойынша жуўмақ шығарыў: а) қорғаў; б) нурланыў түри, оның энергетикалық спектри, дозасы, тәсир етиў ўақты; в) зәҳәрлениў шегерасы.

3. Нурланыўдың ҳәр қыйлы дозалары ҳәм олардың ақыбетлери. Мысаллар. Солай етип, радиоактив нурланыўдың тәбийий дереклери(космослық нурлары, топырақтың радиоактивлиги, суўдың, адам ҳәм т.б.) жылыны $4 \cdot 10^{-4}$— $20 \cdot 10^{-4}$ Гр ди береди. Бул көпбе ямаса азба? Егер адам қысқа ўақыт ишинде 4—5 Гр доза алса, ол өлимге алып келеди. Сондай доза узақ ўақыт алса, бундай жағдайға алып келмейди. Лондонда, мысалға, тәбийий орталықтан алатуғын нурланыў дозасы бир жылда $7 \cdot 10^{-4}$ Гр этирапында. Медициналық рентген аппаратларынан бир мәрте түскенде шама менен $3 \cdot 10^{-4}$ Гр этирапында, узақ ўақыт самолётта ушқанда - $3 \cdot 10^{-5}$ Гр нурланыў алады.

4. Радиоактив нурланыўдан қорғаныў: радионуклидлерди жоқ етиў, қорғаныў орны, қорғаныўдың жеке қураллары. Профилактика.

5. Қайталаў ушын есап. Ярым ыдыраў дәўири 28 жыл болған Стронций -90 изотопының активлиги 10 мәрте кемейгенде радиоактивлик патасланыў неше жылға кетеди?

Слайдларда реакторда болып өтетуғын ядролық реакцияның болыўы (2-сүўрет) ҳәм атом электр станциясы схемасы (3-сүўрет) берилген. Булар оқыўшыларға теманы түсиндириў мүмкиншилигин береди.

2-сүўрет

Атом электр станциясынын схемасы

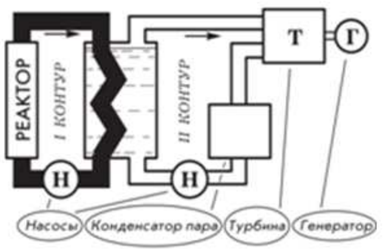

3-сүўрет

Үйге тапсырма:

1. Өзбекстанда атом электр станциясы қашан қурылады?
2. 10 грамм Уран $_{92}^{235}U$ жанғанда бөлинип шығатуғын энергияны қанша тонна көмир жаққанда береди. Уран ядросы бөлингенде шама менен 200 МэВ энергия бөлинип шығады.
3. Суткасына 200 грамм $_{92}^{235}U$ сарпланғанда егер де, пайдалы жумыс коэффиценти 25% ке тең болғанда атом электр станциясының қуўатлығын анықлаң. Сабақтың соңында атом электр станциясы, радиоактивлик ҳәдийсеси ҳәм ядролық реакция туўралы билимлерди улыўмаластырыў керек.

Әдебиятлар

1. Сауров Ю.А. Физика. Поурочная разработка 11 класс. –Москва: «Просвещение», 2017.
2. Сивухин Д.В. Общий курс физики. Ядерная физика. Т.5. –Москва: 2014.
3. Жумамуратов А., Жумамуратов М.А. Атом ядросы ҳәм элементар бөлекшелер физикасы. –Ташкент: 2016.

РЕЗЮМЕ

11-синф оқувчиларига «Узбекистонда атом электр станцияси» мавзуйини ўқитиш услубини яратиш. Бу мавзу Өзбекистонда атом электр станцисига мутахассислар таёрлашда катта роль ўйнайди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается описанию методической разработки по теме «Атомная электростанция в Узбекистане» для учащихся 11го класса класса. Она содержит ценный материал для подготовки будущих специалистов атомных электростанций.

SUMMARY

The article is devoted to the description of methods in teaching the topic “The atomic electrical power station in Uzbekistan” for the 11 grade learners of general educational schools. In contains the valuble material for training future specialists of atomic electrical power-stations.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН: ЯНГИ ТАРБИЯНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Қ.Қадиров – *филология фанлари номзоди*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: янги Ўзбекстон, миллий ғоя, узлуксиз маънавий тарбия, концепция, ватанпарварлик, ватанга садоқат, олий таълим, талаба ёшлар, бешта муҳим ташаббус, маънавият асослари.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, национальная идея, непрерывное духовное образование, концепция, патриотизм, верность Родине, высшее образование, студенческая молодежь, пять важных инициатив, основы духовности.

Key words: new Uzbekistan, national idea, continuous spiritual education, concept, patriotism, loyalty to motherland, higher education, student youth, five important initiatives, bases of spirituality.

Ўзбекистон «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» тамойили асосида тараққиётнинг янги босқичига қадам қўйди. Бундай шароитда мамлакатимизда ёшлар тарбиясини замонавий асосда, яъни бугунги куннинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб ташкил қилиш, амалга оширилаётган ишларни танқидий кўз билан баҳолаб, мавжуд муаммоларни бартараф этиш, шунингдек, мазкур соҳага инновацион фикрлаш орқали янги механизмларини жорий қилиб, янги босқичга кўтариш вақти келганлигинини даврнинг ўзи тоқозо қилмоқда.

Муҳтарам Президентимиз қачон қаерга бормасин, ёки қандай масалада маъруза қилмасин, албатта, ёшлар масаласи, уларнинг ғоявий тарбияси ҳамда бугунги ва келажак тақдири хусусида кенг тўхталадилар.

2019 йил 23 август куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва жамиятда ўқитувчи мавқеини ошириш масалаларига бағишланган видеоселектор мажлисида таълим тарбия соҳасида замонавий ва оқилона тизим яратиш, ўқитиш методлари, таълим стандартлари, дарслик ва ўқув қўлланмаларини янгилаш зарурлиги, билим беришда чет елдаги илғор тажрибалардан фойдаланиш, тарбияда эса миллий анъана ва қадриятларга суяниш муҳим эканлиги, шунингдек, мактаблардаги маънавий тарбиявий ишларни янгича асосда ташкил этиш мақсадида мавжуд бўлган «Одобнома», «Ватан туйғуси», «Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари», «Динлар тарихи» каби фанларнинг ўрнига, умумлашга ҳолда янги «Тарбия» фанини жорий қилиш зарурлигини қайд этган эди.

Шу муносабат билан, ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлана баркамол шахс қилиб тарбиялаш, мустақил ҳаёт учун зарур ижтимоий кўникма ва фазилатларни ёшига мос, босқичма-босқич шакллантириш мақсадида 2019 йил 31 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг **«Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги 1059-сонли қарори қабул қилинди. Мамлакатимиз томонидан аҳолининг, айниқса ёшлар тарбияси билан боғлиқ вазифаларни тизимли ва самарали ташкил этиш, фарзанд тарбиясида унинг ҳомиладорлик давридан бошлаб 30 ёшгача давом этадиган узлуксиз маънавий тарбия Концепциясининг ишлаб чиқилиши давлатимиз тарихида олдин кузатилмаган муҳим қадамларидан бири сифатида баҳоланиш мумкин.

Концепцияга мувофиқ, тарбияга янгича, тизимли ёндашув, бунда оила, мактабгача таълим, умумий таълим, ўрта махсус касб-ҳунар ва олий таълим муассасалари, маҳаллаларнинг ижтимоий-педагогик имкониятларини тўлиқ юзага чиқариши ва улар орасида миллий ҳамда умуминсоний қадриятлар асосида тарбиянинг илмий-методик узвийлигини янги даражага кўтариш назарда тутилган.

Қабул қилинган Концепцияда жамиятимизда ёшлар тарбияси билан боғлиқ бир қатор муаммоларнинг ҳам борлиги таъкидланган, яъни ёшлар онгида Ватанга садоқат, бурч ва масъулият, ташаббускорлик ва бошқа фазилатлар назарий тушунчалар сифатида қолиб кетгани, айирим ўқувчи-ёшларда юксак мақсадларнинг шаклланмаганлиги, ирода, матонат, тиришқоқлик етарли ривожланмаганлиги сабабли таълим сифатига ҳам зарар кўрсатилаётганлиги, маънавий тарбия соҳасида ўқитувчиларнинг фаолиятини методик таъминловчи ўқув материаллари, тарбия соҳасига оид

методик қўлланмалар, зарур дарсликлар етарли эмаслиги ва бошка бир қатор масалалар келтириб ўтилган. Таъкидлаш лозимки, қабул қилинган Концепцияда ушбу муаммоларни бартараф этиш юзасидан қуйидаги асосий муҳим вазифалар белгиланган:

- маънавий-аҳлоқий тарбияни баҳолашнинг илмий асосланган индикаторларини ишлаб чиқиш;

- тарбиянинг ҳомиладорлик давридан бошлаб, вояга етгунига қадар давом этадиган узлуксизлик тамойилларига асосланган методикасини ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этиш;

- бола тарбиясида миллий ва замонавий педагогиканинг илғор ютуқларидан самарали фойдаланиш;

- тарбия соҳасига оид методик қўлланмалар, зарур дарсликларни яратиш;

- тарбияланувчилар билан бирга тарбиячиларнинг ҳам билими ва малакасини мунтазам ошириб бориш [4].

Шунингдек, мазкур Узлуксиз маънавий тарбия Концепцияси қуйидаги тўртта босқичларни қамраб олади:

биринчи босқич - оилаларда (ҳомила даври, бола туғилгандан кейин 3 ёшгача бўлган давр);

иккинчи босқич – мактабгача таълим 1-6 (7) ёшгача бўлган давр;

учинчи босқич – икки босқичли умумий ўрта таълим: *1-босқич* (7 (6) 10 ёш бошланғич синф, *2-босқич* 11-17 (18) ёш);

тўртинчи босқич: ишлаб чиқаришда фаолият кўрсатаётган ва банд бўлмаган, шунингдек, ўрта махсус касб-ҳунар ва ОТМ тизимидаги ёшлар қилиб белгиланган [4].

Кўриб турганимиздек, Концепцияда олий таълим тизимига алоҳида вазифалар белгиланган. Бунда Олий таълим тизими ўқув дастурлари, маънавий-маърифий режалари асосида ўқувчи-талабаларнинг ёшига мос таянч маънавий-ахлоқий фазилатлар-Ватанга садоқат, тадбиркорлик, толерантлик, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварликни ривожлантириш масалаларига кенг этибор берилган.

Олий таълим муассасаларида талаба-ёшларни маънавий-ахлоқий тамойиллар асосида тарбиялашда инобатга олиниши лозим бўлган жиҳатлар қўйидагича белгиланган:

-ижтимоий-гуманитар фанлар, маънавий-маърифий тадбирлар орқали талаба-ёшларда маънавий тарбия индикаторлари ва компетенцияларини шакллантиришга хизмат қилувчи билим, кўникма ва малакаларни таълим-тарбия мазмунига сингдириш ва уларни алаиётга қўллай олиш имконини берувчи амалий машқ, топшириқ ва педагогик вазиятлар билан бойитиш;

- талаба-ёшларда замонавий билимларни эгаллаш, медиа маданиятни ривожлантириш, илғор педагогик технологияларни амалиётга жорий этиш, хорижий давлатлардаги илғор тажрибаларни ўрганишни рағбатлантириш;

-касбий-маънавий кўникмаларни мустаҳкамлаш, ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатиш;

-фаол фуқаролик позициясини кучайтириш;

-илмий, маънавий-ахлоқий, сиёсий дунёқараш ва соғлом диний эътиқодни шакллантириш;

-бахтли оилавий ҳаёт, фарзанд тарбияси учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришдан иборат. Шу билан бирга «Фазилатли авлод» рукнида ўқувчи-талабалар, мураббийлар, профессор-ўқитувчилар, ота-оналар, вазирлик ва идораларнинг маънавий-маърифий ишлар бўйича маъсуллари учун ўқув-қўлланмалар, услубий тавсиялар, маърифий адабиётлар, медиа маҳсулотлар, илмий-методик қўлланмалар яратиш белгиланган.

Энг асосий вазифаларнинг бири олий таълим муассасаларида ташкил этиладиган тўгараклар фаолиятини «Беш муҳим ташаббус» асосида ривожлантириш ва олий таълим муассасалари мураббийлари, профессор-ўқитувчилари, ёшлар етакчиларини «Узлуксиз маънавий тарбия концепцияси»ни амалга ошириш мақсадида малакасини ошириш назарда тутилган.

Мамлакатимизда узлуксиз маънавий тарбия Концепциянсини ҳаётга тадбиқ қилиниши натижасида ёшларнинг Ватанга садоқат, меҳр-оқибатлилик, меҳнатсеварлик, мафкуравий иммунитетининг мустаҳкам бўлиши, руҳан ва жисмонан кучли шахс бўлиб камол топиши каби компетенциялари билан мустақил ҳаётга кириб боришлари учун шароитлар яратилади.

Мухтарам Президентимиз 2019 йилнинг 27 декабрь куни ёшлар билан учрашувида бугунги глобаллашув шароитидаги хавф-хатарлар ва мафкуравий хуружлар ҳақида фикр юритар, маърифатпарвар бобомиз Фитратнинг "Бу дунё кураш майдонидир, соғлом тан, ўткир ақл ва яхши ахлоқ бу майдон қуролидир", деган сўзларини ёдга олди. Ва ўз фикрини давом эттириб, «Биз янги Ўзбекистонни, албатта, ёшлар билан бирга қурамиз. 2020 йил ёшларга оид давлат сиёсатида туб бурилиш йили бўлади [5], – деб таъкидлашлари замирида теран маънолар бор, албатта!

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, бугунги глобаллашув жараёнида айрим кабих кучлар томонидан ўзининг стратегик максадларини кўзлаб, ёвуз ният билан амалга оширилаётган бундай ғаразли ишлардан халкимизни, айникса, ёшларимизни огох этиш, миллат ва элатларни бир-бирига карама-карши кўйишга уринишларнинг хакикий маъносини, уларнинг кандай оғир окибатларга олиб келиши мумкинлигини очиб беришда, одамларни хушёр ва сезгир бўлиб яшашга, мусаффо осмонимизни, тинч хаётимизни кўз қорачиғидек асраш ва қадрлашга даъват этишда мазкур Қарор дастурул амал хизмат қилади. Қарор тўлалигича мазмун-моҳияти билан тарбия жараёнининг янгича сифат ва мазмун жиҳатдан ошишига, уларнинг ғоявий тарбиясида йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилишига, хуллас, бугунги ёшларимизнинг эртанги ёрқин келажагига бағишланганлиги билан аҳамиятлидир.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: "Ўзбекистон", 2008.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мамлакатимиз ва Олий Мажлиснинг 2019 йилдаги тараққиётининг устувор йўналишлари бўйича Олий Мажлисга Мурожаатномаси». –Тошкент: 2018 йил, 28 декабрь.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрь куни «Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1069-сонли Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йил 27 декабрь куни Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги мактабда ёшлар билан учрашувида қилган маърузасидан.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Ўзбекистонда янги қабул қилинган «Узлуксиз маънавий тарбия концепцияси»нинг мазмун моҳияти ва унинг жамиятимиз ривожи ҳамда ёшлар тарбиясидаги ўрни масаласига қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена сути недавно принятой концепции непрерывного духовного образования в Узбекистане и ее роли в развитии нашего общества и воспитании молодежи.

SUMMARY

This article focuses on the essence of the recently adopted concept of Continuing Spiritual Education in Uzbekistan and its role in the development of our society and the education of youth.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЭСТЕТИК ТАРБИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Г.Т.Куттибекова - *катта ўқитувчи*
Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тарбия, ёш авлод, ҳаётий тажриба, нафис санъат, гўзал, табиат, мехнат, эстетик дид, синф жихозлари,гўзал одоб, фикр.

Ключевые слова: воспитание, молодое поколение, жизненный опыт, изящный, прекрасный, природа, труд, эстетический вкус, классное оборудование, прекрасное воспитание, мысль.

Key words: upbringing, young generation, life experience, nature, exquisite, beautiful, nature, labour aesthetic taste, classroom equipment, appropriate behavior, idea.

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантиришда синф жамоаси етакчи куч сифатида иштирок этиши белгиланган, бу эса қўйилган мақсадга эришишни кафолатлайди.Маълумки, болалар жамоаси катта куч хисобланади, бундан самарали фойдаланиш йўлларини топиш муҳимдир. Маълумки, ўқувчиларининг хилма-хил фаолияти айнан синфда бўлиб ўтади. Бошланғич синфларда ўқувчилар жамоасини тузиш ва уни талаб даражасида жипслаштириш ўқитувчига жуда катта қийинчиликлар туғдиради. Бунинг биринчи сабаби бошланғич синфларда ўқувчилар таркиби мутлоқ янги бўлади. Шунинг учун ҳам янги ўқувчилар таркибидан янги ўқувчилар жамоасини тузишга тўғри келади. Бунда синф раҳбари ўқувчиларга ҳар томонлама нафис, гўзал, эстетик завқ бера оладиган даражада муносабатга киришиши эстетик тарбияни шакллантиришнинг биринчи талаби ҳисобланади. Бир қатор педагогик олимлар (С. Ражабов, А. Мунавваров, Қўзиевлар) жамоатни таркиб топтириш ва жипслаштириш йўлларини кўрсатади.

Айнан шу жамоа таркиби фаолияти замирида, нафосат тарбиясини таркиб топтириш бир қатор қулайликларни яратади. Шунинг учун жамоа тизимига алоҳида тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

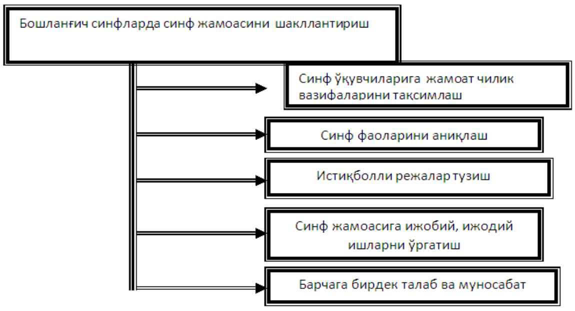

1. Жамоатчилик вазифалари.Биринчи синфдан бошлаб,ҳар бир ўқувчига ўзининг қизиқишига қараб вазифалар юклаш керак. Чунки ўқувчининг зиммасига юклатилган вазифа уларни жипслаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам, синфдаги барча ўқувчиларга жамоавий вазифалар юклатилиши шарт.Улар вазифаларни бажариш жараёнларида гўзал ҳаракатларни бажаришга одатланади. Бу эса ўз ўзидан болаларни меҳнатсеварликка ундайди. Қилинган меҳнат самараси болаларга завқ бериши табиийдир.

2. Синф фаолларини аниқлаш.Синф раҳбари дастлабки кунларданоқ ўқувчиларни жамоат топшириқлари орқали кузатиб бориб, қайси бола нимага қодир эканлигини англаб етади ва шунга мос равишда уларга синф сардори, гуруҳ етакчиси, муҳаррир каби амаллар берилади. Ҳар бир болага юклатилган вазифалар ва уларнинг юки тушунтирилади.Ўқувчиларга доимий равишда бирга ҳаракат қилиш механизми уқтирилиб борилади.Болалар билан биргаликда турли кечалар, тадбирлар ўтказилиши борабарида эстетик тарбия амалга оширилб борилади.

3. Истиқболли режалар тузиш. Истиқболни кўрсатиш – бу болаларда келажакка бўлган иштиёқини ошириш демакдир.Бир жамоа бўлиб истиқболли режалар тузиш, ўқувчиларда умумий завқ–шавқни уйғотади.Булар

- байрамга тайёргарлик;
- қувноқлар ва зукколар;
- баҳор байрами;
- мавсум қўшиқлари;
- сайр-томошаларга чиқиш;
- кино-театрларга жамоа бўлиб бориш;
- буюк сиймолар;
- юртимиз пасбонлари;

Зульфия издошлари;

Сўнгра ўқувчилар олдига унга қараганда мураккаброқ истиқболли вазифалар қўйилади: синф кечасини тайёрлаш, драматик тўгарак ташкил қилиш, олимпиадаларда қатнашиш ва бошқалар.

4. Синф жамоасига ижобий, ижодий ишларни ўргатиш.

Синф жамоасига ижобий, ижодий ишларни ўргатиш доимий равишда ўқувчиларда бунёдкор ғояларнинг туғилишига замин яратади.Болаларда ижтимоий дунёқарашни шакллантиради, урф-одатларга нисбатан ижобий муносабатларни таркиб топтиради, ижтимоий тартиб ва хулқ-атвор дастурларига нафосат одатларини киритади.Қилинадиган ҳар бир ишга ижод нуқтайи назаридан ёндашиш кўникмалари шаклланади.

5. Барчага бирдек талаб қўйиш ва муносабатда бўлиш. Ўқувчиларга ягона бирдек талаблар қўйиш жамоада жипслашувга сабаб бўлади. Ўқувчиларга қўйилган талаблар жавобгарлик муносабатини шаклантиради. Ҳар бир бола ўзаро талабчан ва гўзал муносабатда бўлишга одатланади. Бу эса ўз ўзидан эстетик тарбияни янада юксалтириш кераклигини англатади.

Эстетик тарбия бошланғич синф ўқувчилари учун сув ва ҳаводек зарур. Буни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни бажариш мақсадга муоффиқдир.

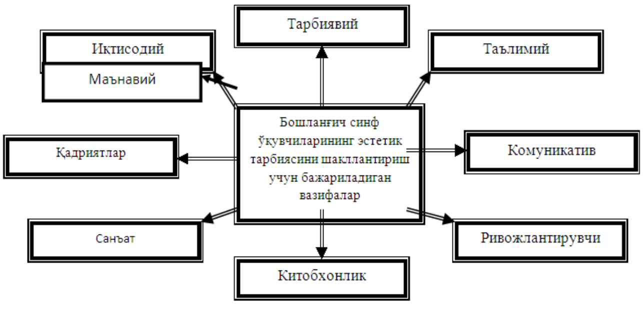

1.2.3. - чизма

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантириш учун биринчи навбатда, иқтисодий вазифаларга эътиборни қаратиш мухим ахамият касб этади. Бунда мактабнинг имкониятлари, синф жихозлари, ўқув адабиётлари, ота – она

томонидан болаларга яратилган шароитлар муҳимлиги билан ажралиб туради.

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантириш учун, иккинчи навбатда, коммуникатив вазифаларга эътиборни қаратиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда бошланғич синф ўқувчиларининг ўзаро мулоқот ва ўзаро тушунишга бўлган эҳтиёжни қондиришга ҳизмат қиладиган мулоқот маданиятини таркиб топтириш керак.

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантириш учун, учинчи навбатда, таълимий вазифаларга эътиборни қаратиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда бошланғич синф ўқитувчиси ёш авлодни ҳар томонлама камол топтиришда ўкув фанларини тўлиқ ўзлаштиришига ёрдам бериш жараёнларида уларнинг ҳуснихатига, ўқув қуролларига муносабатига эъбибор бериши шарт.

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантириш учун, тўртинчи навбатда, ривожлантирувчи вазифаларига эътиборни қаратиш ҳам мухим аҳамият касб этади. Бунда бошланғич синф ўқувчиларининг дунёқарашини ўстиришга эътибор берилади. Улар ҳар бир фаннинг мазмун – моҳиятини ўкувчилар онги ва қалбига сингдириш орқали самарадорликка эришиш масаласини қўяди.

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантириш учун, бешинчи навбатда, китобхонлик маданиятини ўстириш вазифаларига эътиборни қаратиш муҳим аҳамият касб этади. Бошланғич синф укувчиларида нафосат тарбиясини шакллантиришда бадиий адабиётларнинг ўрнини алоҳида кайд қилиш керак бўлади.Чунки бошланғич синф ўқувчиларини гўзал хулқа, гўзал одобга, гўзал фикрга, гўзал муносабатларга ўргатишда бадиий адабиётлардаги образлар, пейзаж, гўзал туйғу ва муносабатлардан фойдаланиш яхши самара беради.

Бошланғич синф ўқитувчисининг ўқувчиларда нафосат тарбиясини шакллантиришда тарбия жараёнини санъат билан боғлаб олиб боришдаги вазифалари. Бошланғич синф ўқитувчиси санъатнинг барча турлари билан яқиндан таниш бўлиши керак. Ана шундагина у ёш авлодга энг нафис туйғуларни сингдириш қобилиятига эга бўлади. Ўқувчиларга:

-бадиий безакларда;
-ранг тасвирда;
-археологик қазилмаларда;
-театрда;
-кинода;
-концертларда;
-бадиий кечаларда;
-бадиий асарларда;
-халқ амалий санъатида сингдириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантириш учун қадриятларни ўрганиш вазифаларига эътиборни қаратиши ҳам ўз навбатида муҳимлиги билан ажралиб туради. Бошланғич синф ўқитувчисининг ўқувчиларда эстетик тарбиясини шакллантиришда тарбия жараёнини умуминсоний ва миллий кадриятлар билан боғлаб олиб боришдаги вазифаларидан самарали фойдаланиш шарт. Бунда бошланғич синф ўқитувчиси ўқувчиларга инсоний фазилатлар туғрисида тушунчалар бериб, уларнинг маънавий дунёқарашини шакллантириб боради.

Юқорида қайт этилган барча омиллар бошланғич синф ўқувчиларини гўзаллик, нафосат тарбияси билан озиқлантиришда ўзига хос аҳамият касб этади.

Жамиятнинг эстетик маданияти деганда инсоният бутун ривожланиш тарихи жараёнида тўпланган моддий ва маънавий қадриятлари мажмуи тушунилади. Ўқувчи шахсининг эстетик маданияти унинг маданий меросини фаол, ижодий ўзлаштириши натижасида ҳосил бўлади. Шахс эстетик маданиятининг асосий таркибий қисмлари эстетик онг, эҳтиёжлар, муносабатлар ва эстетик фаолиятлардир.

Эстетик онг, эстетик идрок, билим, мулоҳаза, бахс, эстетик идеални қамраб олади.

Этетик эҳтиёжлар ва муносабатлар эса, энг аввало шахснинг эстетик қизиқишлари, диди, эстетик хисси-ётларида ифодаланади.

Эстетик фаолият кўникма, малака, ижодий қобили-ятлар мавжудлиги билан тасвирланади.

Эстетик онг ижтимоий воқелик, табиат, санъат би-лан бевосита мулоқот жараёнида шаклланадиган ғоя-лар, назариялар, қарашлар, бадиий таълим ва тарбия натижасида шаклланади, эстетик онгнинг асосини эсте-тик идрок ташкил қилади.

Эстетик идрок бу атроф воқеликдаги буюмлар, ҳодисаларнинг эстетик моҳиятини бутун таркибий қисмлари билан биргаликда акс эттириш, идрок этилган нарсаларни шахсда мавжуд бўлган ҳиссий ва ақлий нарсаларнинг ўзаро алоқаси билан ифодаланадиган эс-тетик мезонлар билан қиёслаш жараёнидир.

Эстетик идрок гўзаллик билан учрашганда юзага келади ва аниқ мақсадга қаратилганлиги билан изоҳла-нади. Тўлақонли эстетик идрок эстетик тушунчалар ва эстетик мулоҳазаларни шакллантириш билан бирга-ликда содир бўлади.

Эстетик қизиқиш-шахсни эстетик фаолиятига, воқелик ва санъат асарларини эстетик жиҳатдан ифодалашда кўринади. Эстетик қизиқишнинг асосий белгилари ўқувчида эстетик фаолиятга интилиши, ўзи ёқтирган санъат асарларини йиғиб, тўплаб бориши, уларни такрор-такрор ўқиб, идрок этиши, улар ҳақида фикр билдиришга интилиши, бошқаларнинг шу масалага доир фикрини билишга қизиқиш, муайян санъаткор, жанр, йўналиш кабиларни афзал кўришида намоён бўлувчи, танлаш ҳусусиятининг мавжудлиги билан ифодаланади. Масалан: ўқувчилар ўзларини қизиқтирган санъат устасининг расмларини, асарларини тўплайдилар, қайта-қайта ўқиб чиқадилар.

Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини изчиллик билан давом эттиришда ўқувчининг эстетик маданияти, нафосатлиликни илғай олиши, гўзалликни севиш нафосат тарбиянинг бошқа тарбия ва турлари билан алоқада бўлишини тақозо қилади.

Ўқувчиларда нафислик санъатига нисбатан ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни тарбиялаш ҳамда тарбия жараёнида уларни атроф муҳитга гўзал хулқ билан муносабатда бўлишга ўргатиб бориш зарур.

Адабиётлар

1. Mavlonova R. va boshqalar «Pedagogika», -Toshkent: 2001. 306-b.
2. Munavvarov A. Oila pedagogikasi. -T.: «O’qituvchi», 1994. 54-b.
3. Hasanboyev J., To’raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O., Usmonov N. Pedagogika fanidan izohli lug’at. -T.: “Fan va texnologiya”, 2009. 356-357-b.

РЕЗЮМЕ

Бугунги кунда ўсиб – улғайиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама етук инсон қилиб шаклантириш муаммоси ҳар доимгиданда долзарб бўлиб турибди. Бунинг сабаби шундан иборатки, ҳар бир онимиз шиддатли оқимлар куршовида ўтмоқда. Бу жараёнда бирон – бир нарсага улгуриб қолиш инсондан билим, кўникма ва малакани талаб қилади. Шуни инобатга олган ҳолда биз бу масала ечимига болаларни ёшлигидан бошлаб ўргатиб боришни мақсадга муоффиқ деб топдик.

РЕЗЮМЕ

Воспитание всесторонне развитого молодого поколения является одним из актуальных вопросов сегодняшнего дня. Для восприятия огромного информационного потока от современного человека требуются знание, навыки и квалификация. Принимая это во внимание, мы считаем что необходимо развивать у детей эти качества с раннего возраста.

SUMMARY

Education of the highly-develop young generation is one of the actual issues today. Today for the acception of much information stream every one should possess appropriate knowledge, skills and qualification. Taking into account this fact, it's necessary to develop these qualities in children since their earlier age.

ПЕДАГОГИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ АХБОРОТ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ БАЪЗИ БИР УСУЛЛАРИ

А.Қыдырниязов – *таянч докторант*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: педагогика, дидактика, информатика ўқитиш методикаси, ахборот саводхонлиги, ахборот компетентлиги, АКТ компетентлиги, таълимни ахборатлаштириш.

Ключевые слова: педагогика, дидактика, методика преподавания информатики, информационная грамотность, информационная компетентность, ИКТ-компетентность, информатизация образования.

Key words: pedagogy, didactics, methods of teaching Informatics, information literacy, information competence, ICT competence, informatization of education.

Замонавий дунёда билим ва тажрибага асосланган мустақил фикрлаш қобилияти, бу билимларни ҳаёт муаммоларини ҳал қилиш учун қўллаш қобилиятига эга бўлмаган ҳолда, жуда кўп билимларни эгаллашдан, жуда кўп билимга эга бўлишдан кўра қадрланади. Шунинг учун таълим сифати бугунги кунда янги билимларни олиш, уни реал ҳаётга татбиқ этиш, янги билим ва кўникмалар тизимини шакллантириш, шунингдек, мустақил фаолият ва тажриба алмашиш, шу билан бирга замонавий компетенцияга эга (талабларга жавоб берадиган) талабаларнинг шахсий масъулиятига боғлиқ.

Компетенция маълум бир билим ва кўникмалар мажмуи сифатида тушунилади, унда талаба билимга эга бўлиши ва амалий иш тажрибасига эга бўлиши керак.

Ахборот компетентлигини шакллантириш бошланғич мактабдан бошланади. Талабаларнинг ахборот технологияларидан фойдаланиш, уни идентификациялаш, ташкил қилиш, қайта ишлаш, баҳолаш, шунингдек, уни яратиш ва етказиш қобилияти сифатида аниқланади [1].

А.В. Хуторскóй компетентликнингасосий калитларини таъкидлаб ўтди, улар қуйидагилардан иборат: моддий —маънавий, умумий маданий, маърифий, информацион, ахборот, коммуникатив, ижтимоий ва меҳнат, шахсий малакаси ёки шахсий малакасини оширишга қодир [2].

Ҳозирги вақтда технологик инқилобнинг кейинги босқичи – ахборот жамиятининг шаклланиши. Янгиликлар таълим учун янги муаммога айланиб келмоқда – тез ўзгариб бораётган ахборот жамиятида, янги билимлар пайдо бўлиши жараённи жадаллашаётган, янги касбларга доимий эҳтиёж, доимий касбий ривожланиш зарур бўлган дунёда ҳаётга ва фаолиятга тайёрлаш.

Замонавий жамиятда муваффақият қозониш учун талаба ахборот компетентликнинг юқори даражасига эга бўлиши керак.

Талабаларнинг ахборот саводхонлиги – ахборот кўникмаларини ривожлантиришнинг бошланғич даражаси, талабанинг турли фаолиятга ва алоқаларга муваффақиятли кўшилиши учун ахборотни самарали топиш, баҳолаш, улардан фойдаланиш имконини берадиган билимлар, кўникмалар, хулқ – атворининг сифатини ўз ичига олади.

Ахборот компетентлиги ва электрон шаклда ахборот олиш ва репродукцияларни ишлатиш, такрорлаш, такомиллаштириш воситаларини ва усулларини такомиллаштириш сифатида тавсифланади [3].

Тренингга ўтиш учун компетентликни бир фаолият шаклида аниқлаш керак.

Бу ҳолатда, компетентликка эга бўлган номнинг ўзи тегишли ўқитиш усулининг мазмунини белгилайди.

Масалан ахборот компетентлиги:

• ахборотнинг турли манбалар билан ишлаш қобилиятига эгадир: китоблар, дарсликлар, маълумотномалар, атласлар, хариталар, детерминантлар, энциклопедиялар, каталоглар, луғатлар, CD – Rom, Internet;

• таълим вазифаларини ҳал қилиш, уларни ташкил этиш, қайта ишлаш, сақлаш ва етказиш учун зарур бўлган маълумотларни мустақил равишда излаш, ажратиш, тизимлаштириш, таҳлил қилиш ва танлаш;

• ахборот оқимларини бошқаришда, асосий ва зарурий маълумотларни танлаш имконига эга бўлиш; оммавий ахборот воситаларида тарқатиладиган маълумотларни онгли равишда англаб етиш;

• ахборот воситалари: компьютер, телевизор, телефон, мобил телефон, пейджер, факс, модем ва копирайтер кабиларни ишлатиш қобилиятига эга;

• таълим вазифаларини ҳал қилиш учун ахборот ва телекоммуникация технологиялари аудио ва видео ёзувлар, электрон почта, интернетдан фойдаланиш.

Талабаларнинг ахборот кўникмаларининг муҳим таркибий қисми ахборотни бир шаклдан иккинчисига айлантириш ва энг қулай шаклни танлашдир.

Улар матнлар, жадваллар, схемалар, иллюстрациялар бўлиши мумкин.

Буларнинг барчаси, танқидий фикрлашни ривожлантириш муаммосини ҳал қилишни талаб қилади, ушбу технологияда ахборот компетентлигини ривожлантиришга қаратилган методикалар тақдим этилган [4].

График ташкил қилиш усулларидан бири ва ахборотнинг мантиқий – семантик тузилмаси «Б – Б – Б» («Биламан – билишни истайман – билиб олдим) жадвалидир. Шакл қулай, чунки у мавзу мазмунига комплекс ёндашувни таъминлайди.

У ахборот билан ишлашда ишлатилади ва маърузада ишлатилади.

Унинг график шакли танқидий фикрлашни ривожлантириш технологиясига асосланган уч босқични акс эттиради: қийинчилик, тушуниш, кўзда тутилмаган.

Дастурнинг мақсадлари:

1. Ўз билимлари даражасини аниқлашни ўрганиш.
2. Янги ахборот олишга қизиқиш уйғотади.
3. Янги ахборотни ўзининг ғоялари билан қандай боғлашни ўрганади.

1 – қадам: ахборот билан танишишдан олдин талабалар якка ўзи ёки гуруҳда бўлган талабалар «Биламан» ва «билишни истайман» биринчи ва иккинчи устунларни тўлдиришади.

2 – қадам: ахборот билан танишиш ёки ўрганган нарсаларини муҳокама қилиш жараёнида «Билиб олдим» устунини тўлдиришади.

3 – қадам: Хулоса қилиб, график мазмунини таққослаш.

Бундан ташқари, талабаларга яна иккита устун – «ахборот манбалари», «нима қолган бўлса, ошкор қилинмайди» таклиф қилишингиз мумкин.

Ахборот ҳақидаги билимларни умумлаштириш дарсида жадвалнинг талқини қуйидагича қўлланилади:

	Биламан	Мумкин	Билишни истайман
1) Ахборот тушунчаси.			
2) Ахборот турлари.			
3) Ахборотни рақамлар билан ўзгартириш.			
4) Ахборотнинг вақтинчалик тушунчаси.			
5) Белгиланган ахборотнинг шакли.			
6) Бир неча марта ахборотни ўзгартиради.			
7) Ахборотлардан фойдаланиш.			

Кластер (барча график схемалар каби) ўрганилаётган мавзунинг намунаси бўлиб, уни «қуш учуш баландлигидан” кўриш имконини беради. Мотивациянинг ортиши, чунки ғояларни идрок қилиш осонроқ. Инсон ҳар доим график тасвирларга муҳтож. Мия моделини эсга олади. Кластер шаклидаги талабалар томонидан тақдим этилган ахборотни унинг ижодий қайта ишлашига ҳисса қўшади, шунинг учун ахборот тушунчаси даражасида ўзлаштиришни таъминлайди. Кластер (бошқа схемалар билан бир қаторда) фикрлашни ривожлантиришга, уни янада мослашишга, стереотиплардан халос бўлишга, догматик фикрлашни танқидий нуқтаи назарга айлантиришга имкон беради.

Кластер иши ўқувчилар томонидан ижобий қабул қилинади ва ўқув материалларини ўзлаштиришнинг юқори даражасини кўрсатади.

«Кластер» сўзи инглиз тилидан олинган бўлиб cluster – бир гуруҳ, бир қозиқ, бир тўда маъносини билдиради. Кластер мавзунинг калит сўзларини аниқлаш учун тузилган ва тизимлашган шаклда кўп миқдордаги ахборотни тақдим этишнинг график усулидир. Кластер жуда кўп тармоқларга эга бўлиши мумкин,шунинг учун ҳар доим ўртача даражада батафсил маълумотга эга бўлишимиз керак. Кластер калит сўзларни, ахборотнинг субъектлари ўртасидаги мантиқий алоқаларни кўрсатадиган асосий ғояларни ўз ичига олади, бу тасвир бутунлигини ва кўринишини беради.

Кластер қурилиши интернетда маълумот излаш учун фойдаланиш мумкин бўлган калит сўзлар тизимини аниқлашга, шунингдек, талабалар тадқиқотининг асосий йўналишларини аниқлашга, таълим лойиҳалари учун мавзулар танлашга имкон беради.

Кластерларнинг қурилиши талабалар томонидан яратувчилик деб қаралади, бу ерда ўз муаммоларини, ўз нуқтаи назарини, ўзгарувчанлигини, ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи тасдиқлаш воситаси сифатида амалга ошириши мумкин. Ҳар бир талабанинг учта фаолиятида маълумотларниг ички ишлашини таъминлайди. Ушбу омиллар тушуниш ва тушуниш даражасида янги материалларни ўзлаштиришга, таълим – тарбия ва мотивация фаолиятини риволантиришга ёрдам беради. Ва энг асосийси, талабалар амалда мустақил равишда янги билимларни, мустақил ахборотни ўрганиш усулларини, улар келажакда қўллаши мумкин бўлган ва ўз ҳаётлари давомида ўрганишни ёқтирадиган усулни эгаллайдилар. Улар функционал саводхонликни, ахборот ва коммуникатив салоҳиятни шакллантиради.

Ахборотни ижодий қайта ишлашга асосланган юқори таълим технологияси ахборотни қизиқ, тезкор, юқори сифатли ўрганиш имконини беради ва талабаларга қониқиш ҳиссини беради.

Мисол қилиб келтирамиз:

Кластердан фойдаланиб, ахборотнинг шакллари ҳақида айтиб беринг

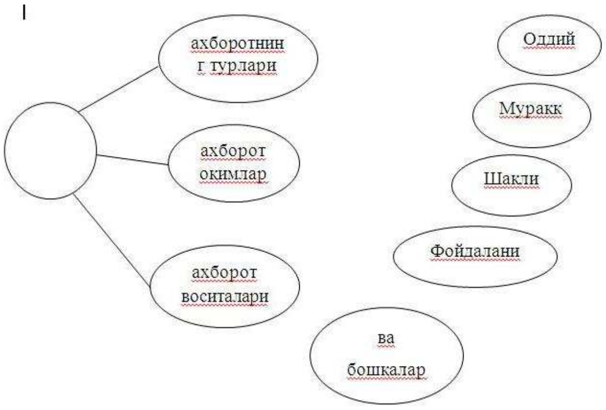

Шундай қилиб, талабаларнинг ахборотга компетентлигини ривожлантириш, уларнинг шахсиятларини ўрганиш, талабаларнинг билим олиш қобилияти мустаҳкам пойдеворга эга бўлиши, олинган билимлар маълумотидан оқилона фойдаланиш, уларни замонавий жамиятда муваффақиятли ҳаётга тайёрлаш.

Адабиётлар

1. Медиа ва ахборот саводхонлиги: моҳият, йўналишлар ва шакллар. -Т.: ЮНЕСКО. 2014.

2. Хуторской А.В. (редактор составитель). Общепредметное содержание образовательных стандартов. Проект “Стандарт общего образования”. - М.: 2002.

3. Педагогические аспекты формирования медийной и информационной грамотности. -М.: 2012. URL: http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214708.pdf (Электронный ресурс).

4. Манихова Ф. Я. Профессиональная компетентность как сущностная характеристика педагогической деятельности учителя начальных классов // Казанский педагогический журнал. 2011. №5. -С. 53-58. URL: http://elibrary.ru/download/50180795.pdf.

РЕЗЮМЕ

Мақолада талабаларнинг ахборот компетентлигини ривожлантириш масалалари кўриб чиқилган. Таълимни ахборотлаштиришнинг йўналишларидан бири - талабаларнинг ахборот компетентлигини риожлантиришдан иборат. Тадқиқотларга қарамасдан, амалиёт шуни кўрсатадики, талабаларнинг ахборот компетентлигини риожлантириш муаммолари ҳал қилинмай қолмоқда. Муаллифнинг фикрича, талабаларнинг билим олиш қобилияти мустаҳкам пойдеворга эга бўлсагина олинган билимлар маълумотидан оқилона фойдаланиш қобилиятига эга бўлиши мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы информационной компетентности студентов. Одним из направлений информатизации образования является информирование студентов об информационной компетентности. Несмотря на проведённые исследования, практика показывает, что проблема информационной компетентности студентов остаётся нерешённой. По мнению автора, способность учащихся к обучению может иметь прочную основу, а способность использовать полученные знания может использоваться с умом.

SUMMARY

The article deals with the issues of students' information competence. One of the directions of informatization of education is informing students about information competence. Despite the research, the practice shows that the problem of students' information competence remains unsolved. According to the author, the ability of students to learn can have a solid foundation, and the ability to use this knowledge can be used wisely.

НУТҚ ФАОЛИЯТИ ТУРЛАРИНИНГ ТУРЛИ ФАНЛАРДАГИ ТАДҚИҚИ

Б.Х.Махсудова - *ўқитувчи*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: нутқ фаолияти, тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзув тасниф, тавсиф, матн, чет тил, ўргатиш.
Ключевые слова: речевая деятельность, прослушивание, говорение, чтение, письмо, классификация, характеристика, текст, иностранный язык, обучение.
Key words: speech activity, listening, speaking, reading, writing, classification, characteristics, text, foreign language, teaching.

Маълумки, нутқ фаолияти мураккаб ҳодиса бўлиб, у кўпгина фанларда тадқиқ этилади. Бу фанларга лингвистика, чет тил ўқитиш методикаси, психология, физиология ва психолингвистика ва бошқа фанларни киритиш мумкин. Хусусан, чет тил ўқитиш методикасида нутқ фаолияти турлари ўз ўрнига эга бўлиб, улар вербал мулоқот жараёнида инсонларнинг ўзаро фаолият юритиш шакли ҳисобланади.

Ҳозирги кунда нутқ фаолияти турларининг ўрганилишига доир кўпгина илмий ишлар мавжуд бўлиб, қуйидаги муаллифлар мавзу юзасидан илмий изланишлар олиб борган: В.А.Артемов, Б.В.Беляев, Л.С.Выготский, И.А.Зимняя, Н.И.Гез, З.И.Клычникова, Г.В.Рогова, А.П.Соколов, Е.И.Пассов, А.А.Леонтьев, М.В.Ляховицкий, А.А.Миролюбов, С.К.Фоломкина, Р.М.Фрумкина, С.Ф.Шатилов, В.Глухов, В.Ковшиков, Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин.

Аслида нутқ фаолияти мураккаб ҳодиса ва умуман олганда у тил тизими тушунчаси, нутқий мулоқот ва инсон фаолияти билан боғлиқ бўлади. Чет тил ўқитиш методикаси тарихидан маълумки, ўтган асрнинг 90-йилларигача асосан тил тизимига катта эътибор берилар эди, яъни тил асосан грамматик ва фонетик сотҳларда ўргатилар эди. Бу эса кўп ҳолатларда ижобий натижага олиб келмас эди. Натижада мулоқот қилишга таяниб ўргатиш методикаси пайдо бўлди. Бу методика ўзини беъмалол оқлади десак, хато бўлмайди. Бунинг яққол исботи сифатида 2001 йилда Европа Кенгашининг “Чет тилни эгаллашнинг умумевропа компетенциялари: ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш”[4]. тўғрисидаги ҳужжатини келтириб ўтиш мумкин. Мазкур ҳужжатнинг мазмуни Олий ва ўрта махсус таълим тизимига, яъни Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларига татбиқ этилди.

Бу хужжатнинг замирида ҳам нутқий мулоқот ётади. Бу тушунча аслида мулоқотдошларни бир-бирига жавоб беришга ундаш асосий мақсад ҳисобланади. Яъни ўзга нутқни тинглаб тушуниш натижасида гапириш нутқ фаолияти ёрдамида жавоб бериш, ёки бўлмаса ўрганилаётган тилга оид матнни ўқиш орқали унга муносабат билдириш, яъни ёзиш малакасини ривожлантириш мумкин.

И.А.Зимняянинг “Чет тилда гапиришга ўргатишнинг психологик жиҳатлари” номли китобида нутқ фаолиятига шундай тавсиф беради: Фаол, мақсадли, тил тизимининг воситачилиги ва мулоқот жараёни, хабарларни жўнатиш ва қабул қилиш жараёнини ўзида мужассам этади [2:70]. Шунингдек, бу термин фикрни сўзлар орқали рўёбга чиқариш жараёнини мужассамлаштиради. Шунингдек, илмий абадиётларнинг таҳлили натижасида нутқ фаолияти турли талқин этилиши кузатилди. Бундай талқинга эгалиги мазкур термин юқорида санаб ўтилган фанларда тадқиқот объекти сифатида ўрганилишидан далолат беради.

Агарда тилнинг функциясига эътиборни қаратадиган бўлсак, олимларнинг фикрига кўра, тил нафақат мулоқот воситаси, балки чет тил ўрганувчиларни бошқа халқларнинг қадриятлари билан таништирувчи ва ўзга маданиятни тушуниш учун асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Агарда нутқ фаолият турларини чет тил ўқитиш методикаси нуқтаи назаридан кўриб чиқадиган бўлсак, ушбу фанда асосан қуйидаги тўртлик асосида, *биринчидан*, чет тил нима учун ўрганилади, яъни таълим беришдан асосий мақсади, *иккинчидан*, нимани, яъни таълим мазмунидан келиб чиқиб, учинчидан, қандай қилиб, яъни таълим методи ва принципларидан келиб чиқиб, ва ниҳоят *тўртинчидан*, кимга, яъни таълим олувчига ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ҳар қандай мулоқот жараёнида гапирувчи ёки ёзувчи, эшитувчи ёки ўқувчи мавжуд бўлади, шу асосда нутқ фаолиятини рецептив, (тинглаб тушуниш, ўқиш) ва продуктив, (гапириш ва ёзиш) турларига бўлинади. Рецептив нутқ фаолияти турларида маълумотни қабул қилишдан иборат бўлса, продуктив нутқ фаолиятида эса маълумотни жўнатиш билан боғлиқ жараён кечади. Шунингдек, бу тўрттала нутқ фаолиятидан ташқари Ғарб тилларида таржима ҳам нутқ фаолиятининг бешинчи тури сифатида эътироф этилган. Руҳшуносликда эса “фикрлаш” олтинчи нутқ фаолият деб қабул қилинган. Чунки тил бирликлари сезгилар билан бир қаторда хотира ва тафаккур билан ўзаро боғлиқ бўлади.

Чет тил ўқитиш методикасида нутқ фаолият турлари Л.В.Щербанинг таснифи ҳам эътиборлидир, биринчиси, продуктив, яъни маълумотни етказиш орқали – гапириш ва ёзув орқали ва иккинчиси, рецептив, яъни маълумотларни қабул қилишга мўлжалланган – тинглаб тушуниш ва ўқишни ўз ичига олади. Бу нутқ фаолият турлари методист олим томонидан асосий деб эътироф этилади. Шунингдек, асосий нутқ фаолият турлари билан бирга Л.В.Щербанинг ёрдамчиларини ҳам санаб ўтади, яъни бу турга илгари идрок этилган матннинг оғзаки тарзда қайта яратиш, таржима, маърузаларни конспектлаштириш [3:45].

Бу борада Г.В.Рогованинг фикри биз учун муҳимдир: “Нутқ фаолият турларига алоҳида-алоҳида ўргатиш хато эканлигини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек, метадист олиманинг эътироф этишича, мисол учун ўқишга ўргатишга бир вақтнинг ўзида тинглаб тушуниш, гапириш ва ёзув кўникмаларини шакллантириш мумкин” [3:144].

Кўзатишлар шуни кўрсатдики, нутқ фаолият турларини деярли барча фанларда қўллаш мукин. Демак, нутқ фаолиятининг қўлланиш соҳаси деярли барча фанларни қамраб олади, десак хато бўлмайди. Уларнинг баъзиларида восита вазифасини ўтаса, бошқаларида эса мақсад вазифасини ўтайди. Мисол учун аниқ фанларда, физика, химия, математикада ўқиш ва ёзув нутқ фаолияти турлари восита вазифасини бажариб келади, яъни турли мазмундаги тадқиқотлар ўтказилади ва қайд этилади. Филологик фанларда эса улар мақсад вазифасини ўтайди, адабаётшуносликда бирон-бир асар ёки бўлмаса шеър ёзиш ёки бўлмаса инсонни комилликка етаклашдаги ўқишнинг ўрни, уларнинг мақсад мақомидан далолат беради. Умуман олганда, нутқ фаолият турларини бирини иккинчисидан алоҳида ҳолда ўрганиш таълим жараёнида ўзини оқламайди.

Ўқиш нутқ фаолият турига эътиборни қаратадиган бўлсак, у инсон тафаккурининг шаклланишида асосий омил бўлиб хизмат қилади. Бу нутқ малакасини ривожлантиришда бир вақтнинг ўзида тинглаб тушуниш, гапириш ва ёзувга ўргатиш учун асосни яратамиз. Яъни чет тил мисолида оладиган бўлсак, биринчи навбатда ўқиш орқали имло, талаффуз билан қоидалар ўргатилади.

Ҳозирги кунга келиб ўқишнинг 50дан ортиқ тури мавжуд бўлиб, уларни ўргатишда, ҳар бирининг ўз

мақсади бўлади. Тарихдан маълумки, ўқиш нукт фаолияти оғзаки нутқдан сўнг вужудга келган. Шундай бўлсада инсонни комилликка олиб боришда унинг ўрни кун сайин ортиб бормоқда. Чунки оммавий ахборот воситаларини кенг оммага етказишда асосан маълумот ўқиш орқали етказилмоқда. Буларнинг барчасида маълумотлар, бирон-бир илмий ёки бадиий асарни ўқиш орқали қандай натижа беришини муҳим деб ҳисоблаймиз. Яъни ўқиб чиқилган матндаги маълумот инсонга қандай таъсир қилади ва унинг кейинги фаолияти қандай туртки беради каби саволлар биз олимлар, тилшунослар педагоглар олдида турган долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Агарда чет тил ўқитиш жараёни билан боғлайдиган бўлсак, таълим олувчиларга тил ўргатишга бўлган қизиқишларини орттиришда биз қандай матн танлашимиз керак ва у аудиторияга ижобий ёки бўлмаса салбий таъсир кўрсатадими, талабалар учун қизиқарли ёки зерикарли бўладими ҳамда асосий хусусиятлардан бири таҳлил учун танланган матн инсон руҳиятига қандай таъсир қилиши ва унинг ижобий ва салбий оқибатлари нималардан иборат, деган савол ҳозирги кунда нафақат чет тил ўқитиш методикасида, балки барча гуманитар соҳаларда ҳали ҳам ўз ечимини топгани йуқ.

Чет тил машғулотларида турли маданият вакиллари билан мулоқот қилишни ўрганиш, ушбу маданиятга хос урф-одатлар, қадриятлар ва асрлар давомида ёзиб қолдирилган бадиий адабиётни ўрганиш, шу тилни яхши тушунишга олиб келади. Таълим олувчиларда бу тушунчаларни шакллантириш натижасида уларни халқаро майдонда мувафаққиятли фаолият олиб боришларига замин яратади. Албатта биз чет тилни ўрганиш орқали ўзга халқ дини ёки бўлмаса бирон-бир ҳалқнинг салбий томонларини тарғиб қилиш фикридан йироқмиз. Чунки хорижий тилни ўрганиш орқали инсон ўз тилини ҳам мунтазам бойитиб боради, яъни бир тушунча билан боғлиқ ассоциациялар доираси кенгайиб боради. Бундай ҳолатда "ўрганувчи ўқиш" тури, яъни таҳлилга тортилган матн мазмунини тўлақонли идрок қилиш назарда тутилади. Шунингдек, матнни ўқиш жараёнида таълим олувчи икки маданиятни қиёсий тадқиқ этишда асосан маълум бир маданиятнинг турмуш тарзи ва маданиятлараро ўхшаш ва фарқли тарафларни излаш ётади. Бу каби хусусиятларни билмаслик мулоқот жараёнида тушунмовчиликларни келтириб чиқаради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўқиш нутқ фаолият тури чет тил ўқитиш методикасида катта аҳамиятга эга бўлиб, уларни доимо муштаракликда ўргатиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, ўрганилаётган тилдаги матнни ўқиш ёки бўлмаса аудио ёзувни тинглаб тушуниш ва уларни идрок этиш натижасида янги матн яратиш (ёзув нутқ фаолияти асосида) жараёнида таълим олувчилар лингвистик ва коммуникатив компетенцияларини ривожлантириш билан бирга, нутқ фаолият турларининг умумтаълимий ва ривожлантирувчи таъсирини оширади, яъни инсонни комилллик сари етакловчи омил бўлиб хизмат қилади, десак хато бўлмайди.

Адабиётлар

1. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. -М.: «Просвещение», 1985, -С.160.
2. Методика обучения иностранным языкам в средней школе Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Х. -М.: "Просвещение", 1991, -С.287.
3. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. -Ленинград: "Наука", 1974, -С.426.
4. Gemeinsamer europäischer Referenzrahmen für Sprachen: lernen, lehren, beurteilen. -Berlin München: Langenscheidt KG, 2001. -P. 244.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола нутқ фаолияти турларининг турли фанларда ўрганилишига бағишланган. Муаллиф нутқ фаолияти турларининг кўпгина олимлар томонидан таклиф этилган тасниф ва тавсифларини ўрганиб чиқади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению видов речевой деятельности в различных науках. Автор даёт характеристику и классификацию видов речевой деятельности, предложенную большинством учёных.

SUMMARY

The article is devoted to the study of kinds of speech activity as in various filds of sciences. The author gives characteristics and classification of speech activity proposed by the majority of scientists.

КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК МАТЕМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ

Г.Ш.Мамутова - *ассистент ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бўлажак математика ўқитувчиси, компетенциявий ёндашув, дидактик ўйинлар.

Ключевые слова: будущий учитель математики, компетентностный подход, дидактические игры.

Key words: future teacher of Mathematics, competence-based approach, didactic games.

Замонавий таълим тизимида компетенциявий ёндашув таълимнинг сифатини таъминлайди. Турли компетенция (коммуникатив; ахборот билан ишлаш; таълим олувчиларнинг шахс сифатида ўз-ўзини ривожлантириши; ижтимоий фаол фуқаролик; умуммаданий; математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш)ларни ўзлаштириш таълим жараёнининг асосий мақсади ва натижаси ҳисобланади. Аслида, таълим сифатини бошқариш, шу жумладан, ўқув жараёнида таълим олиш натижалари сифатида ўзлаштирилиши зарур компетенцияларни аниқлаш билан бошланади. Замонавий таълим соҳасида компетенциявий моделни қўллаш таълим жараёнини ташкил этиш, уни бошқариш, ўқитувчилар фаолиятида ўқув жараёнининг натижаларига кўра билимларни ўзлаштириш концепциясига асосан таълим олувчиларнинг таълим натижаларини баҳолашда принципиал ўзгаришларни назарда тутади. Асосий мақсад – бу маълумотлар ҳажмини ўзлаштириш эмас, балки уларга ўзларининг мақсадларини аниқлаш, қарор қабул қилишда, одатий ва ностандарт ҳолларда ҳаракат қилиш имконини берадиган кўникмаларга ўргатишдир.

Шу маънода Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли қарорининг қабул қилиниши мазкур масалага давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътибор қаратилаётганганидан далолат беради [1:15].

В.В.Нестеров, А.С.Белкинлар «Компетенция таълим жараёнида самарали фаолият учун зарурий шарт-шароит яратувчи касбий ваколат, функциялар, компетентликни эса компетенцияни самарали амалга оширишни таъминловчи касбий ва шахсий сифатлар мажмуаси», - деб таърифлаган [2:186].

Бўлажак математика ўқитувчиларини тайёрлаш жа-

раёнида ахборот билан ишлаш компетенцияларини шакллантириш учун мультимедияли воситалардан кенг фойдаланмоқ мақсадга мувофиқдир. Мультимедиали дарсда таълим жараёнига компетенциявий ёндашув асосида таълимий мақсадларга эришиш кафолатланади.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, ҳар бир талаба умумкасбий ва ихтисослик туркум фанларига нисбатан ўзининг индивидуал ёндашувига эга. Индивидуал ўқитиш жараёни профессор-ўқитувчиларга талабаларнинг ўқув-билув фаолиятларини визуаллаштириш имконини беради. Жумладан, мультимедиа технологияларининг муҳим жиҳати шундаки, уларда турли даражадаги ахборотлар интеграллашган ҳолда ифодаланади. Анъанавий ўқитиш жараёнида бўлгани каби ноанъанавий таълим жараёнида матнлар, жадваллар, графиклар, иллюстрациялар билан бир қаторда, талабаларни фаол ривожлантириш характерига эга бўлган нутқ воситалари, мусиқа, турли анимациялар ўз ифодасини топади. Шу ўринда муҳим аҳамиятга эга бўлган йўналишлардан яна бири мультимедиа воситаларида аудио ҳамда визуал ахборотларнинг параллел тарзда талабаларга тақдим этилишидир. Мазкур технология ёрдамида талабалар ахборот-коммуникацион технологиялар билан ўзаро мулоқатга киришишларининг янги даражаси намоён бўлади.

Бўлажак математика ўқитувчиларида компетенцияларни самарали шакллантиришда дидактик ўйинлардан кенг фойдаланиш лозим. Таълимга оид ўйинлар таълим беришнинг замонавий психолого-педагогик технологияларида муҳим ўрин эгаллайди. Усул сифатида улар XX асрнинг 70-йилларида кенг тарқалган. Ҳозирги вақтда қўлланилиши соҳасига мос равишда таълимий ўйинларнинг ҳар хил турлари мавжуд.

Дидактик ўйинларни дарсда қўллаш таълим-тарбия жараёнига ноанъанавий усулда ёндашувни ифодалаб, анъанавий дарслардан бир қатор сифатлари билан фарқланади. Яъни, ўқув жараёнини бевосита қизиқарли ўйинлар асосида ташкиллаштириш, талабаларнинг биргаликдаги ҳаракатини таъминлаш, масалага гуруҳ бўлиб ёндашиш натижасида талабаларнинг фаол ҳаракати ва мантиқий тафаккури ривожланишига шароит яратилади. Бўлажак математика ўқитувчиларининг математик нутқ бойлигини оширишда ҳам дидактик ўйинлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Биз қуйида таълим жараёнида талабалар фаоллигини оширишга хизмат қиладиган ўйин турларини кўрсатиб ўтамиз: «Қисқа муддатли ёзма иш», «Эрудит», «Заковатли зукко» ва ҳакозо. Бу ўйинларни амалга ошириш учун шундай дидактик шароит яратиш керакки, ўйин машғулотларида қатнашувчилар мавжуд билимларини намоён этишга одатланган бўлишлари керак. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, дарс давомида фойдаланилаётган дидактик ўйин дарснинг мавзусига мос равишда танлаб олиниши муҳим аҳамиятга эгадир.

Талабаларда таянч ва фанга оид компетенцияларни шакллантиришда профессор-ўқитувчининг компетентлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Сабаби талабалар ўз ўқитувчиларининг маърузаларини тинглаш билан илмий билимларни ўзлаштирадилар ҳамда айни пайтда нутқ маҳоратини ҳам ўрганадилар. Шундай қилиб, таълим берувчининг ўз касбига доир билимларни яхши билиши ва унинг хулқ-атвори талабалар учун намуна бўлиб хизмат қилади. Бу эса, пировард натижада бўлажак ўқитувчининг бутун фаолиятига таъсир этади.

Компетентлик тушунчаси нафақат аниқ билим ва кўникмалар, балки аниқ стратегия, мос эмоция ва муносабат, шунингдек, бутун бир тизимни бошқариш механизми мавжуд эканлиги талаб этиладиган мураккаб амалий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ. У ўз ичига нафақат когнитив ташкил этувчини, балки қадриятли йўналганликнинг мотивацион, етук, ижтимоий ва ахлоқий тизимларини ҳам олади [3:13].

Компетентлик тушунчаси бу символик образ бўлиб, бу тушунчани таърифлашга турлича ёндашувларни кўриш мумкин. Уларда бу тушунча малака, иқтидорлик, қобилиятлилик, билим, кўникма ва муносабатлар мажмуаси тарзида талқин қилинган. Бизнинг фикримизча, компетентликнинг қуйидаги асосий компонентларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ўз фаолияти ва таълим жараёни самарадорлигини таҳлил қилиш ва объектив баҳолашга хизмат қилувчи рефлексив кўникмалар;
- ўз фаолияти ва ўзаро муносабатлар жараёнидаги хатти-ҳаракатларнинг натижаларини ҳамда тарбиявий муносабатлар жараёнига тайёргарлигини ҳис этишни ифодаловчи олдиндан кўриш кўникмалари;
- таълим-тарбия жараёнида вужудга келиши мумкин бўлган муаммоли вазиятларда талабалар фаоллигини таъминлаш ва фаолиятини мувофиқлаштириш кўникмаси;
- талабалар билан ҳамкорликда фаолият кўрсатиш ва ташкилотчилик услубларидан оқилона фойдаланиш кўникмаси;
- мулоқотга асон киришиш кўникмаси;
- коммуникатив компетентлик ҳисобланган, турли шароитларда инсонлар билан ҳамкорликда фаолият кўрсатишга мос бўлган ўзаро таъсир кўрсатиш кўникмаси;
- ахборотлар тўплаш, таҳлил қилиш, объектив баҳолаш, қайта ишлаш ва ахборотлар алмашиниш кўникмаси;
- ўзини-ўзи бошқариш ва шахсий ривожлантириш кўникмаси.

Бўлажак математика ўқитувчилари умумкасбий ва ихтисослик фанларини ўзлаштириш орқали қуйидаги компетенцияларга эга бўлиши лозим:

- фазовий тасаввур ва геометрик тафаккурга эга бўлиши;
- ахборотни тақдим этишда аниқлик билан тўғри хулоса чиқариш: уларни ўқиш, яратиш, қайта тузиш ва бу ҳаракатларни амалга ошириш;
- профессионал фаолият учун билимларнинг ҳажмини, чуқурлигини ва тизимлилигини белгилаб, ишлаб чиқишда иштирок этиш лаёқатига эга бўлиш;
- педагогик фаолиятда эътиборлилик, кузатувчанлик, зукколик, фаросатлилик, тафаккурнинг чуқурлиги, кенглиги, эгилувчанлиги, тезкорлиги;
- фикрларнинг мантиқийлиги, ойдинлиги, мустақиллиги, танқидийлиги, вазиятларни таҳлил қилиш, хулоса чиқариш ва юзага келган вазиятларнинг тўғри ечимини топа олиш қобилиятига эга бўлиш.

Олий таълим муассасаларида таълим бераётган профессор-ўқитувчилар томонидан ишлаб чиқилаётган ва фойдаланилаётган ўқитиш технологиялари бўлажак ўқитувчи касбий компетентлигини шакллантириш таълим тизимининг таркибий қисми бўлиб, ўз касбини эгаллашнинг аҳамиятли бўлган дастлабки базасини яратишга, келажакда касбий фаолиятини юқори даражада амалга ошириш учун назарий, амалий ва мотивацияли тайёргарликнинг босқичма-босқич шаклланишига ёрдам беради.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон Қарори. Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. – Тошкент: 2017. 15-б.
2. Нестеров В.В., Белкин А.С. Педагогическая компетентность. – Екатеринбург: Учебная книга, 2003. –С. 186.
3. Темуров С.В. Бўлажак математика ўқитувчиларида касбий компетентликни шакллантиришнинг назарий асослари. –Т.: Фан ва технология, 2014. 13-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бўлажак математика ўқитувчисини тайёрлаш жараёнига компетенциявий ёндашув усули кўриб чиқилган, унда компетентлик асосида такомиллаштириш, уларнинг компетентлигига қўйиладиган асосий талаблар ажратиб кўрсатилган, ҳозирги замон математика ўқитувчисининг касбий компетентлигини шакллантириш ва ривожлантиришда интерфаол усулларнинг истиқболлари ҳақида фикрлар юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлен обзор процесса развития будущего учителя математики на основе компетентностного подхода, выделены основные требования к их компетенции, перспективы интерактивных методов в формировании и развитии профессиональной компетентности современного учителя математики.

SUMMARY

The article presents an overview of the development process of the future teacher of Mathematics based on the competence approach, the main requirements to their competence, the prospects of interactive methods in forming and developing the professional competence of the modern teacher of Mathematics.

ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ ОЯНЫЎ ӘДЕБИЯТЫНДА ТӘРБИЯ ПРИНЦИПЛЕРИНИҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

А.Меңлибаева – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тарбия тизимлари, миллий уйғониш даври, қорақалпоқ шоирлари, педагогик дунёқараш.

Ключевые слова: принципы воспитания, эпоха национального Возрождения, каракалпакские поэты, педагогическое мировоззрение.

Key words: principles of education, epoch of the national Rebirth, Karakalpak poets, pedagogical world view.

Педагогикада тәлим-тәрбия мәселеси оғада кең түсиник болып табылады. Сонлықтан, биз усы мақаламызда тәрбия принциплери ҳәм оның қарақалпақ миллий ояныў дәўири әдебиятында қалай сәўлеленгенлигине дыққатымызды қаратамыз.

Қарақалпақ миллий ояныў дәўири әдебияты XIX әсир ақыры XX әсир басындағы жәмийетлик турмыс ҳәм тарийхый шараят пенен тығыз байланыслы болып, бул дәўирде көркем әдебият демократиялық бағдарда раўажланды. Еркинликке умтылыў, зулымлыққа қарсы гүрес ҳәр бир дөретиўшиниң шығармаларының тийкарғы идеясы болды. Миллий ояныў дәўириндеги қарақалпақ әдебиятының ўәкиллери Аннақул, Қулмурат, Қоразбек, Омар, Әбдиқәдир, Сапиўра, Жаңабай, Қазы Мәўлик, Аяпберген, Аббаз ҳәм т.б. шайырлардың дөретпелери халықтың мәдений турмысында алға илгерилеўшиликти пайда етти. Бул дәўирде қарақалпақлар қоңсылас түркий халықлары ҳәм Индия, Бағдат, Саудия Арабстаны, Түркия сыяқлы мәмлекетлер менен экономикалық, саўда-сатық, билимлендириў мәселеринде қатнас раўажландырғанлығы, Астрахань, Оренбург, Казань, Санкт-Петербург сыяқлы қалалар менен саўда-сатық ҳәм мәдений байланысларды күшейткенлиги ағартыўшылық ҳәм билимлендириўдиң жаңа басқышқа көтерилиўине алып келди. Миллий ояныў дәўири әдебияты ўәкиллери саўатлы шайырлар ғана емес, ал атақлы қыссаханлар ҳәм аўдармашылар да болып, олардың дөретиўшилигинде жәмийеттеги барлық ўақыялар: илим, билим, мәдeният, халықтың азатлық жолындағы гүреслери, демократиялық көзқараслары өзиниң сәўлесин тапты. Сонлықтан, миллий ояныў дәўири қарақалпақ әдебиятында тәлим-тәрбиялық ой-пикирлер, педагогикалық көзқараслар кең орын алды. Бул мәселе, өз гезегинде, көпшилик педагог алымлардың дыққатын тартты ҳәм миллий ояныў дәўири қарақалпақ әдебиятындағы педагогикалық, ағартыўшылық пикирлер бойынша илимий жумыслар исленди [1, 2, 4].

Педагогика теориясынан бизге белгили, тәрбия принциплеринде оқытыўшы тәрбияланыўшыларға жол жоба көрсетиўи тийис. Тәрбия принциплери еркин характерге ийе болып тәрбияның өзине сай қәсийетлерин ҳәм нызамлылықларын сәўлелендиреди. Тәрбиялық процессте бул принциплерге әмел қылыў оның нәтийжелилигин асырады.

Миллий ояныў дәўири қарақалпақ әдебиятында тәрбия принциплери дидактикалық, үгит-нәсиятлаўшылық бағдарында әмелге асқанлығын көремиз. Шайырлардың дидактикалық пикирлери жәмийетлик турмыс пенен тығыз байланыста раўажланады. Жәмийеттиң социаллық жақтан әззи қатламына дыққат бөлиў, яғный ғәрип-қәсерлерге, жетим-жесирлерге қол созыў, олардың жағдайларын жақсылаў ушын гүресиў идеясы бул дәўир әдебиятындағы тәрбияның тийкарғы идеяларының бири. Мысалы:

Ғәрип-қәсерлерди көзи көрмесе,
Журт ағасы болып жолдан жүрмесе,
Сүргизбесе, өзи дәўран сүрмесе,
Дыянетсиз дәўлет ол неге дәркар?

(Әбдиқәдир)

Әбдиқәдир шайыр қәлемине тийисли бул қатарларда жәмийеттеги теңсизликке қарсы турып, елди әдил басқарыў – адамгершиликтиң жоқары белгиси екенлиги сөз етиледи.

Миллий ояныў дәўири әдебияты шайырлары билим алыўды, өнер ийелеўди ҳәр бир инсанның жоқары мақсети деп есаплайды. Бунда ата-ана менен перзент ортасындағы қатнасықларға дыққат қаратады.

Алымлар қор болар халықты алдаса,
Султан халықтан айрылар нәзер салмаса,
Ақылсыз ул ата тилин алмаса,
Бир күнлери бара-бара зар болар.

(Әбдиқәдир)

Шайыр ең жоқары адамгершилик пазыйлетин жақсылық пенен жаманлық түсиниклерин қолланыў арқалы жеткерип береди. Сол арқалы нәкас пейилли инсанларға түңилиў сезимлерин оятады, ал жақсы пазыйлетли инсанларға сүйиспеншилик пенен қараўға, жасларды оқыўға, билим ийелеўге шақырады ҳәм оқымыслы адамларды халыққаданышпанлық пенен жол көрсетип, елдиң мәпин ойлайтуғынын айтады.

Дана болсаң надан менен таласпа,
Әбдиқәдир ақмақларды аласла,
Билгир, әдил жигит болсаң жол басла,
Билимлиниң етер иси сол болар.

(Әбдиқәдир)

Миллий ояныў дәўири әдебиятында ағартыўшы шайырлар миллетти саўатландырыўға, билим ийелетиўге баслы дыққат қаратты. Себеби, ҳәр қандай зулымлықтың езиўинен қутылыў, еркинликке ерисиў билим арқалы әмелге асады, ақылы кәмил миллет ғана бийғәрез жасайды, келешеги айдын болады. Бундай пикирлер, өз гезегинде, тәрбияның мақсетке бағдарланғанлық принципи менен үнлеседи**.** Өйткени, тәрбияда гөзленген тийкарғы мақсет ҳәр тәреплеме руўхый жақтан раўажланған ақыл ҳәм әдеп-икрамлы инсанды қәлиплестириўден, яғный, жасларымызды ақыл, әдеп-икрамлы, физикалық раўажланыўын ҳәр тәреплеме жетилистириўден ибарат.

Тәрбияда инсаныйлық ҳәм демократиялық принципи де миллий ояныў дәўири әдебияты ўәкиллериниң шығармаларында кең сәўлеленеди. Тәрбияны демокра-

тияластырыў ҳәм инсаныйластырыў принципинде тәрбияны ҳәр қандай зәрүрлик ҳәм қызығыўшылықлардан жоқары қойыў, тәрбияшы ҳәм тәрбияланыўшы ортасындағы өз ара исеним, бирге ислесиў тийкарында педагогикалық қатнасларды қәлиплестириў, тәрбия исине жәмийетшиликти тартыў, оның раўажланыўына жәмәәт усылын киргизиў болып есапланады. Адамлар арасындағы қатнасықларда инсаныйлық ҳәм ҳүрмет туйғыларын қәлиплестириў, балалар пикирине итибар бериў баслы орынды ийелейди. Усы көзқарастан, миллий ояныў қарақалпақ әдебиятында билими терең болған адам турмыс қыйыншылығын аңсат жеңетуғынлығы, ал билимсиз өмирде көп пәнт жейтуғынлығы, әсиресе, жәмийеттеги ҳаял-қызлардың билим алыўы лазымлығы, оқытыўшылар болса өз кәсибинде тәрбия ҳәм билим алыўшыларға ҳүрмет пенен қарым-қатнаста болыўы келтириледи. Мысалы, Омар шайыр айырым устазлар билим бериў ўазыйпасын умытып, дәмегөйликке, парахорлыққа жол ашып берип атырған устазларды әшкаралайды.

Қызыл көрсе жолдан шығып бузылған,
Саўаты жоқ ахунлары бар екен.
(Омар)

Қосықта айырым устаз уламалардың унамсыз қылықларын ашып, әшкаралаў арқалы жәмийеттеги адамлардың әдеп-икрамлы, ҳадал мийнет етип, бир-бирине адамгершилик пенен қатнаста болып, халыққа хызмет етип, қайырлы ислер менен шуғылланса жәмийеттиң раўажланыўға бет буратуғынлығын сәўлелендиреди.

Тәрбияда миллий ҳәм улыўма инсаныйлық қәдириятлардың үстемлиги принципи миллий ояныў дәўири әдебиятында халық педагогикасындағы бала тәрбиясы бойынша бай тәжирийбелери, уллы данышпанлардың педагогикалық көзқараслары, үрп-әдетлери негизинде улығланады. Мысалы, Қулмураттың «Қәлендерге» қосығын алып қарайтуғын болсақ, онда адамгершиликтиң ең жоқары пазыйлети болған инсанды ҳүрметлеў, әдеп-икрамлылық пенен қатнас жасаў сыяқлы адамгершилик нормалары сөз етиледи. Мысалы:

Илтимасым сизге қәлендер шахым,
Бийәдеплик қылмағаймыз, атың ким?
Бийәдеплик болса, кешир гүнәҳим,
Яна илтимасым ҳасыл затың ким?
(Қулмурат)

Бунда инсанды ҳүрметлеўге, руўхый пәкликке жоқары пазыйлет сыпатында қарайды, адамларға иззет көрсетиўди әдеп-икрамлылықтың заңы сыпатында улығлайды, адамлар арасындағы мүриўбетти, сыйласық ҳәм кеңпейилликти улығлайды.

Улыўмаластырып айтқанда, миллий ояныў дәўири қарақалпақ әдебияты ўәкиллери өз дөретпелери арқалы оқыўшыларға әдеп-икрамлылық, кәмил инсан, пәклик, сабырлылық, ата-ананы, инсанларды ҳүрметлеў қағыйдалары ҳаққында жырлап, тәрбияның тийкарғы принциплерин өзлериниң бай педагогикалық пикирлери, тәжирийбеси менен байытыўға үлес қосты.

Әдебиятлар

1. Әлеўов. Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. -Н.: «Билим», 1993.
2. Дәўлетов Б. Қазы Мәўликтиң дөретиўшилик жолы. Автореф. канд.дисс. -Н.: 2002.
3. Қосназаров Қ., Пазылов А., Тилегенов А. Педагогика. -Н.: «Билим», 2009.
4. Пахратдинов Ә. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарыйхы. -Н.: «Билим», 1996.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири – тарбия тамойиллари Миллий ўйғониш даври қароқалпоқ шоирлари асарлари мисолида таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из актуальных вопросов сегодняшнего дня – принципы воспитания на примере произведений каракалпакских поэтов в эпоху национального Возрождения.

SUMMARY

The article is devoted to the study of one of the actual issues today – principles of education on the example of the literary works of t Karakalpak poets in the epoch of the national Rebirth.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ СРЕДСТВАМИ ОБРАЗНОГО МЫШЛЕНИЯ

А.Надырова -*доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мусиқа, мусиқий ва педагогик фаолият, концертда чиқиш, бастакор, ижро, эътиборни жалб қилиш, мусиқа тинглаш.

Ключевые слова: музыка, музыкально-педагогическая деятельность, выступать на концерте, композитор, исполнять, привлекать внимание, слушать музыку.

Key words: music, musical-pedagogical activity, to appear at the concert, composer, to perform, to attract attention, to listen, to music.

Музыкально-педагогическая деятельность сочетает в себе основанную на умении самостоятельно обобщать и систематизировать полученные знания и умения необходимые в деятельности учителей музыки в школе.

Студент вуза исполнительского профиля готовится к выступлениям на концертной эстраде, во время исполнения он отделён от слушателя рампой (сценой). Как правило, его общение с аудиторией ограничено тем, что он исполняет музыку - аудитория слушает. Никакого словесного обмена впечатлениями, мыслями нет. Само слушание музыки специфично тем, что аудитории заранее известно, что именно будет происходить, исполняться, при этом многим слушателям часто хорошо известны произведения, вошедшие в программу, для них нередко главный интерес составляет не ознакомление с произведением, а ознакомление с его трактовкой именно данным исполнителем [1].

Студенты готовятся к исполнению музыки, главным образом, в школьном классе. Возможные выступления на концертах для детей (и родителей), т.е. на «эстраде», не определяют главной цели его обучения игре на инструменте в институте. Учитель и класс - более «сближены», чем концертант и зал не только из-за отсутствия рампы. Учащиеся обычно не знают заранее, с какой музыкой они будут знакомиться сегодня (за исключением тех случаев, когда учитель предварительно знакомит их с темой, даёт какие-то задания по ознакомлению с творчеством данного композитора и т.п.), но учитель решает определённую задачу, приобщая конкретных учащихся к конкретным произведениям. Исполняя музыку, он отлично знает слушателей: их общий и музыкальный уровень развития, их музыкальный кругозор, характер интересов и вкусов, примерный объём произвольного внимания, в значительной мере определяющего качество их восприятия. Общение с классом не ограничивается тем, что учитель играет - дети слушают. Исполнению всегда предшествует слово учителя. Оно может быть лаконичным, всего одна - две

фразы вслух, как бы можно было назвать произведение или кто бы мог быть его автором и т.п.) [2]. Но вступительное слово может быть и развёрнутым, с привлечением различных сведений, аналогий и т.д. Характер «слова» (беседы, рассказа) определяет цель исполнения: привлечение внимания, пробуждение желания услышать произведение. Специфической особенностью слушания музыки детьми является их особое стремление видеть исполнителя. Учитывая этот момент при восприятии музыки школьниками, а также и для того, чтобы самому видеть их во время своего исполнения, многие учителя рассаживают учащихся полукругом, в центре которого находится рояль, и, таким образом, дети видят лицо исполнителя, а он - их лица. Это даёт возможность наблюдать реакцию учеников не только слухом, но и зрением, а вместе с этим позволяет в какой-то мере корректировать реакцию детей, более выразительно вычленяя звучание отдельных элементов, используя различные нюансы, мимику. Специфику условий исполнительского процесса в школе необходимо учитывать педагогу инструментального класса. Конечно, это не означает, что любое произведение индивидуального плана студент должен уметь играть, глядя на аудиторию. Но этот важнейший профессиональный навык у него должен быть сформирован. Одновременно с формированием чисто исполнительских навыков владения инструментом следует формировать и навыки словесного пояснения исполняемого. Необходимость постановки перед школьниками тех или иных задач перед слушанием или проведение образного вступительного слова требует от студента осознанного отношения к исполняемому произведению. В исполнительских классах такой музыкально педагогический анализ способствует и развитию исполнительских качеств, поскольку ведёт к более обоснованной интерпретации произведения. Поэтому и развитию речи студента, освещающего своё понимание произведения, следует уделять внимание преподавателю по основному инструменту [3].

Любой концертирующий исполнитель довольно свободен в выборе репертуара своих выступлений; он может быть более сконцентрирован вокруг произведений определённого стиля, направления, или, напротив, весьма разнообразен. Но как правило, произведения, чуждые музыкальному чувству испол-нителя или его исполнительской школе, он обычно не включает в программу своих концертов. При построении концертного выступления исполнитель учитывает его динамику, кульминацию, даже свои чисто физические возможности. Репертуар, исполняемый учителем в классе, определяется соответствующей школьной программой, которая допускает лишь некоторые варианты замены указанных произведений другими, но обязательно аналогичными. Вследствие этого всё, что учитель играет детям, должно ему нравиться. Равнодушное отношение к произведению обязательно скажется на исполнении, а следовательно и на реакции детей. Но, поскольку трудно предположить, что студенту действительно нравится весь материал школьной программы, приходится иметь в виду и этот факт и делать из него определённые выводы. Игнорировать его нельзя, поскольку он будет сказываться в последующей работе учителя. Выход из данной ситуации видится в следующем: поскольку в школьной программе при всём разнообразии включённых в неё произведений по стилю, жанрам, объёму, степени сложности нет музыки антихудожественной, - студент должен пересмотреть своё отношение. Почему ему не нравится та или иная пьеса? В чем причина такой субъективной оценки? Ее справедливость студент может доказать только в том случае, если в программу попало действительно нехудожественное произведение. В этом, практически уникальном, случае студент получает право не исполнять его. Во всех же других случаях, анализируя содержание произведения и добиваясь объективности своей оценки, студент проникает в замысел автора, понимает выразительность использованных им средств - и, в результате, его исполнение также становится выразительным, полноценным. Воспитание у студента верного отношения к художественной ценности произведений, первоначально далёких от его музыкального чувства, также входит в задачи педагога инструментального класса. Он должен помнить об этом и предусматривать при планировании своих занятий с каждым учеником [4].

Как уже отмечалось, исполнитель в основном сам определяет содержание подготавливаемой программы, и от него, в значительной мере, зависит то, как часто он исполняет на эстраде то или иное произведение. Кроме того, само выступление для него является таким событием, к которому он долго и тщательно готовится. Поэтому получаемый им результат: успех (неуспех) - практически неповторим. Концертант не может сказать слушателям: «Послушайте эту пьесу ещё раз», если его что-то не удовлетворило (в исполнении, в реакции зала). В школе учитель каждое произведение исполняет неоднократно, иногда даже в течение одного дня (в данном классе до и после беседы-разбора, в параллельных классах). Отмеченная необходимость повторных исполнений становится особенно наглядной, если учесть стабильность программ: то есть учитель в течение года и из года в год должен исполнять все те же произведения. Эта специфика также создает особые трудности для учителя: ведь каждое исполнение должно сохранять для него прелесть новизны: каждый раз он как бы заново должен открывать для себя исполняемое произведение, так как только такое «свежее» отношение может вызвать нужный эмоциональный отклик у детей. Таким образом, мы видим, что обучение игре на инструменте. при сходстве задач имеет и свою специфику. Различия в профессиональной деятельности инструменталиста-исполнителя и учителя-музыканта общеобразовательной школы требуют своеобразия и в их подготовке; имеющиеся существенные отличия этих профессий накладывают свой отпечаток на весь учебно-воспитательный процесс. При определении исполнительских качеств учителя музыки необходимо учитывать как обязательные следующие специальные умения:

1. определять те трудности, с которыми учащиеся столкнутся при изучении музыкального материала, а также пути и методы их преодоления;

2. преподносить учебный материал популярно и интересно, с учётом музыкального опыта школьников, их возраста, уровня развития музыкальных способностей;

3.использовать элемент различных видов музыкаль ной деятельности в зависимости от поставленной педагогической задачи в конкретной учебной ситуации.

В деятельности учителя музыки можно выделить несколько направлений. Среди них: организационное, познавательное, эмоциональное, исследовательское.

Ближе остальных к проблеме нашего исследования стоит эмоциональное направление, которое проявляется в действиях учителя по формированию эмоционального восприятия, увлечённости музыкальным искусством.

К наиболее необходимым знаниям, характеризующим эмоциональную сторону работы учителя, относим:

- знание особенностей воздействия музыкального искусства на человека. При этом надо уметь: воспитывать эмоциональное отношение к музыке;

- управлять развитием музыкально-эстетических потребностей, эстетического вкуса и интереса;

- формировать понимание прекрасного в жизни и музыкальном искусстве; стремиться к созданию ярких

эмоциональных впечатлений, вызывающих возникновение жизненных и художественных ассоциаций;

- расширять и обогащать мир эстетических переживаний учащихся, помогающих углубленному понима нию музыкального искусства [5].

Все вышеизложенные материалы мы думаем окажут большую помощь в формировании творчески исполнительских качеств будущих учителей музыки в школе.

Литература

1. Арчажникова Л. Профессия – учитель музыки. -М.: «Просвещение», 1994. –С.17.
2. Ахмедходжаева Н. «О роли публичного выступления в формировании музыканта исполнителя. //Вопросы музыкальной педагогики и исполнительства». -Т.: Таш.Г.У, 1995. -С.27-28.
3. Асафьев Б. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании – -Л.: Музыка, 1973. –С.16-20.
4. Цыпин Г. Обучение игре на фортепиано (учебное пособие) -М.: «Просвещение», 1994. –С. 92-105.
5. Халилов Ф.Н. Дидактические основы инструментально-исполнительской подготовки будущих учителей музыки. Учебное пособие. -Т.: 2006. –С. 75-94.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бўлажак мусика ўқитувчиларининг касбий малакаларини шакллантиришда ижодий тафаккурнинг ўрнини аниқлашга доир маълумотлар берилган бўлиб унда чолғу ижрочилик маҳоратларига тегишли методик тавсиялар берилган. Бу мусиқа ўқитувчилари учун катта ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме формирования о будущих учителей музыки образного мышления необходимого в развитии их концертно-исполнительских качеств в их педагогической деятельности. В ней даются также методические рекомендации для развития их профессиональной деятельности.

SUMMARY

The article is devoted to the issue of forming creative thinking in future teachers of music, necessary for the development of their concert-performing qualities in their pedagogical activity. It contains methodical recommendations of their professional activity.

БЎЛАЖАК ТАСВИРИЙ САНЪАТ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ БАДИИЙ-КОНСТРУКТОРЛИК МАҲОРАТЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШИ

М.Р.Нурметов - *ассистент ўқитувчи*
А.А.Сейитниязова – *ассистент ўқитувчи*
Урганч давлат университет
Ш.О.Қаллиқлишов - *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бадиий-конструкторлик, интеллектуал-ижодий, абстракт, объектив, визуал, конструктив-фантастик, интуитив, метафорик, импровизациявий.

Ключевые слова: художественно-конструкторское мастерство, интеллектуально – творческое умение, абстрактные, объективные, визуальные, конструктивно - фантастические, интуитивные, метафорические, импровизационные умения.

Key words: art-designing skill, intellectual-creative skills, abstract, objective, visual, constructive-fantastic, intuitive, metaphorical, improvisational skills.

Бўлажак тасвирий санъат ўқитувчилари томонидан мактабда ва ҳозирги вақтда олий ўқув юртларида эгалланган бадиий-конструкциялаш маҳоратлари, кўникмалар ва қобилиятлар аудиториядан ташқари машғулотларда ривожлантирилади ва такомиллаштирилади.

Бадиий-конструкторлик маҳорат - мавжуд бўлган тасаввурлар асосида вужудга келади ва бадиий-конструкциялаш бўйича интеллектуал-ижодий вазифалар (фикрлашнинг ҳар хил турларида) бажарилади. Бунда аввалдан мавжуд бўлган энг самарали методлар, усуллар, услублар ва методик ориентирлардан фойдаланилади. Бадиий-конструкциялаш фикрлашнинг қуйидаги: ғоявий-маъновий, образли, мантиқий-аналитик, амалий ва визуал-кўриш, композициявий, худудий, ҳажмий-ҳудудий ҳамда бадиий, ижодий тасаввур ва тасаввурий, интуитив, метафорик, импровизациявий турларига бўлинади [2: 27].

Бўлажак тавсирий санъат ўқитувчиларида фикрлаш: ***тасаввурий – абстракт* ва *объектив идрок*** қилиш асосидаги, ***вазиятли – визуал*** асосдаги, ***ўз тасаввурининг образини яратиш***, унча ҳам реал бўлмаган манзарани идрок қилишдаги ***конструктив – фантастик, хусусий –фантастик ғоя*** каби қуйидаги интеллектуал – ижодий маҳорат ва қобилиятларнинг қандай шаклланиши асосида кўрилади. Топширилган ижодий тасаввурга қаратилган (масалан, ўз расмида акс эттирилиши билан мусиқа воситасидаги) ижодий-фикрлаш қобилият қандай шаклланишини, бадиий – конструкторлик билимлар ва бадиий-конструкторлик маҳорат асосидаги интеллектуал – ижодий вазифалар, бадиий – конструкциялаш ечимининг мисолларини тасаввур этамиз.

Абстракт ва объектив идрок қилиш асосидаги – ***фантазиялар.*** Фантазиявий фикрлаш қуйидаги тизимда бўлади: ***“Таассурот = хотира-тажриба= фикрлаш-ҳаёл = англаш = қайта тиклаш (расмда)= ўз-ўзини муҳокама этиш”.*** Роршах методи бўйича “сиёҳ доғлари” методикасидан фойдаланилади. ***Мақсад:*** аморф доғ контурларида маълум бўлган объектлар билан иложи борича кўпироқ ўхшашликларни аниқлашдир. Талабаларни объектив идрок қилиш ва субъектив англаш тарзда дадил хаёл суришга (ҳаттоки, нореал фантазиявий образлар келиб чиқаради) йўналтирилади. Оддий нуқта билан фантастик трансформация ўтказишда нуқта методикасидан фойдаланилади. Натижада, грамматик нуқталар ва кўп нуқталар; тугма, кичкина шарча, коптокча, катта шар, ер, қуёш, қора тешик чексизликнинг диалектик образи ҳосил қилинади. Табиийки, умумлаштириш натижасида оддий нуқтадан-конкрет нарса фонтастик абстрактга айланди. ***“Тасаввур - образ”*** формуласи исботланди. Бадиий – конструкциялаш жараёнида ҳаёл суришнинг айнан шундай маҳорати зарур. Хаёл – “психик образ, тасаввурнинг меваси – воқеликдан бироз ажралган бадиий ижоднинг муҳим элементидир” [5:367].

Визуал асосдаги вазиятли фикрлаш. 12 та битта сўздан иборат бўлган қуйидаги ёзувли вазиятли расмчалар номлари методи билан (А.Я.Дудецкий бўйича,–1,143–148 модифицирланган)фаолаштирилади: бир сўзли ном, кўпсўзли ном (12 та сўздан фойдаланган ҳолда) Масалан, кичик манзара: хиёбондаги ўриндиқда газета ўқиётган одам, ёнидан битта эркак (йўловчи) унинг дўстона саломига ҳеч кандай эътибор бермай ўтирганга (ўқиётган) салом бериб ўтиб кетмоқда.

12 та бир сўзли ёзувлар – танлаб олиш йўли билан:

1. Газета
2. Саломлашиш
3. Яхшилик
4. Хиёбон
5. Дам олиш
6. Ғурур

7. Пиёда
8. Ҳато
9. Диққатсизлик
10. Китобхон
11. Паришонхотирлик
12. Хафалик

Кичик манзара талабалар томонидан бир сўзда шундай номланади: ***“Яхшилик ”, “Эътиборсизлик” ва “Хафалик”.*** Демак, унинг эмоционал-психологик контекстига урғу берилади. Кўп сўзли ном: ***“Саломлашиш – ва хафалик”, “Эътиборсизлик ёки ғурур,”, “Яхшилик ва эътиборсизлик”.*** Бу ерда ахлоқий-этик аспект позициялаштирилади. Талабалар шу тарзда бадиий констурукциялаш ечимда албатта зарур бўлган сюжет-вазиятли аспектни ўзлаштирадилар.

Ўз тасаввурининг образини яратиш.

1-топшириқ. Эмоционал-ҳиссий ва фантастик тасаввур кучи билан, аслида йўқ бўлган янги образни яратиш. Образ ҳудуд ва вақтда кўринадиган шаклда бўлиши лозим, фантастик бир бутунга (расмда) бирлаштирилган фантастик композициялар бўлиши мақбул.

2-топшириқ: “Мўъжизалар мамлакати образлари” Фантазиялаш ва ассоциациялаш орқали ўсимлик, ҳайвонот ва ўлик табиат дунёси воситасида “ўз” буюмларидан композициявий комбинациялар тузиш. Мақсад: объектларни танлаш, комбинаторлик усуллар воситасида фантастик образларни шакллантириш, расм мазмунини тушунтириш. Яратилган образларнинг “персонал” образи натижалари қуйидагилар: ***“Одам образидаги капалак”, “Денгиз-образи: сокин, тўлқинланувчи, ваҳимали-мавж урувчи” , “Қуш - балиқ - одам ”, “Параллел дунёда”, “Фантастик туш”*** ва ҳ.к.. Уларда катта фантазия, кенг интеллектуал характер ва анъанавий композициявий стереотип чегарасидан чиқиш мавжуд. Сюжетлар: статик, динамик структуравий муносабат турларидан иборат образлар асосида ташкил топади. Фантастик вазият бу – акцентуациясининг воситаси сифатида “фигуравий синтез” кучлантирилганидир, агглютинирлаш эса “руҳлантирилган” йўналишга эга бўлади. Ҳамма нарса фикрлаш ёрдамида бошқарилади. образнинг қатъий композицияси ва мазмундорлиги аён бўлади. Мавжуд бўлмаган комплекс образини яратиш ғояси бадиий-конструкциялаш жараёнида жуда зарур бўлган талабаларнинг фантазиявий қобилиятини максимал даражада фаоллаштиради.

Конструкторлик–фантастик идрок қилиш– унча реал бўлмаган суратда тасвирланган.

1 –топшириқ. “Ўрдак қайиқда, шляпада” расми таклиф этилади. Ўрдак образидаги реал ва фантастик сюжет тўғрисида мулоҳаза юритиш.

Саволлар:

1.Нима тасвирланган? 2.Ҳақиқатга яқинми ёки фантастикми? 3.Нимаси ўйлаб чиқилган? 4.Нима учун ҳақиқатга яқин деталлар расмни фантастик деб ҳисоблашга ҳалақит бермайди?

Талабалар хулосалари:фантастик образдаги реал деталлар халақит бермайди, аксинча, улар унинг нореал образининг ёқинлигини кучайтиради.

2-топшириқ. кўрсатилган объектлар (кушча, илон) билан фантастик расмларнинг энг коп сонини яратиш.

Натижа: “Мумкин бўлмаган дўстлик”, “Илон-қушлар альянси” “Олдиндан мўлжалланган турли вазифалар”, “Деталлар билан алмашиши” ва бошқа мавзулар бўйича расмлар яратиш.

3-топшириқ. Топшириқ мураккаблашади: ғайриоддий композицияли (расмда) фантастик образнинг бадиий-констурциясини яратиш, образ мазмуни ва констукторлик ечими моҳиятидан фойдаланиш (уни тушунтириш)га тайёр бўлиш.

Натижалар: “Ернинг инграши” рамзлар образлари: йиғлаётган, азобланган Ер бошқа сайёраларга қўлини узатмоқда, “ “SOS” мадҳияси”: “Қизил китоб”га киритилган ҳайвонлар хори ўзининг қутқарилишига мадҳия куйламоқда, “Ойдаги учрашув”: космонавтларнинг Ойдаги ойликлар билан мулоқот қилиши ва бошқалар.

Изоҳ: Энг ёрқин расмлар жамоавий тарзда муалиффлар иштирокида ўрганилади ва муҳокама этилади.

1, 2, 3 топшириқлар бажарилишининг бориши, натижалари ва мухокамаси устидан кузатишларни жамлаган ҳолда хулосалар чиқарамиз ва улар билан талабаларни таништирамиз.

Топшириқларни бажариш натижасида талабаларда фантазиявийлик ва ижодкорлик фаоллашади, мураккаб образларни яратишга қизикиш пайдо бўлади, образнинг формал конструкцияланишига интилиш кузатилади, фантазия ва ижодий тасаввурга эга бўлган тенденция кўзга ташланади. Бу эса бадиий-конструкциялашда катта аҳамиятга эгадир. Структуравий жиҳатдан боғланган функциявий жиҳатдан умумий бўлган кўп компактли объектларнинг контактли жойлашуви, уларнинг дистантли жойлашуви, композициявий усулнинг танланиши, образларнинг композициявий мослиги, уларнинг мазмунан ўзига хослиги ва маъновий юзи каби образларга мурожаат қилиш кузатилади.

Контактли жойлашиш композициясида – горизонтал, вертикал, диоганал каби жойлаштиришлар қўлланилади бу ерда образлар, тасаввурлар ва хотира, уларнинг структуравий-мазмуний сифатлари ва типик хусусиятлари, кўпинча яхлит бўлади. Талабаларнинг интеллектуал–ижодий ишлари натижасидаги бундай тасаввур образлари, асосан, динамик сюжетларда жойлашган бўлиб, улар мазмунан турлича яратилади. демак, тасвирий санъатнинг бўлажак ўқитувчиларида бадиий конструкциялаш фикрлаш бўйича асосланилади.

Хусусий –фантастик ғоя

Бадиий – конструкциялашда объектнинг унинг фантастик образи билан сухбат ўтказилади ва хусусий – бадиий фантастик образини (расмда) яратиш таклиф қилинади.

Тасаввурни фаоллаштирувчи ва фантастик, бир бутунни асословчи бу масалани, хаёл суриш фактини тасдиқлаган ҳолда, машҳур итальян ёзувчиси Джаннни Родари бир қадар бошқачароқ кўриб чиқади . Бу феноменга Д.Родари “хаёл биноми” номини берди [3:45].

Талабаларга ўз хусусий – фантастик ғояси тўғрисида ўйланиш ва унинг яратилишини тушунтириш таклиф этилади. Кейин ўйлаб кўриш: жамоада фантастик ғоялар вужудга келиши мумкинми? Талабалар жамоасида спонтан-инпровизирланган ғояларнинг туғилиши бўйича практикум ўтказилади.

Максад: ғоялар комплеси бўйича ҳаёл суриш учун оддий жамоавий маиший, потенциал-ижодий вазиятни яратиш. Объект – битта талабанинг оригинал-муаллифлик сушкаси (кўчма маънода). ***Вазифа:*** фантазия ва юморни қўшган ҳолда сушка ўйини туридаги муҳокама қилинади; конструкторлик – лойиҳавий масалалар сифатида ифодаланиши мумкин бўлган кутилмаган ғояларнинг қандай вужудга келишини, спонтан ижодий жараёни кўрсатилади.Дж.К.Джонс қуйидагича таърифлайди: “Спонтан фикрлаш ташкилий фикрлашга таъсир қилади ва аксинча” [4:169].

Демак, оддий ҳаётий вазиятдаги хаёл суриш учун маиший саҳначанинг импровизацияси иштирокчилари – талабалар гуруҳи; битта талаба – объект, аникроғи - унинг ўзи томонидан тайёрланган сумкаси, ниҳоятда

сиғимли ва қулай, қисқаси, унда унинг деярли барча элементлари функционал жиҳатдан ўйлаб қурилган. Сумканинг муҳокамаси бошланади, бунда суҳбатдошлар, аввало, ўзининг қойил қолганлигини айтадилар, кейин эса уни такомиллаштириш тўғрисида ўз фикрларини айтадилар. Бунинг устига ўз фикрини айтишлар тез равишда, худди коптокни бир-бирига оширишдек бажарилади. Гапираётганнинг сўзини ҳеч ким билмайди. Суҳбатни олиб боришда суҳбатдошларнинг юзлари жиддий кўринишда бўлади.

Буни фойдасиз ақл ўйини, импровизациявий машқ қилиш деб номласа бўлади.

Бундай оддий тажриба талабаларни аҳил ижодий жамоада қизиқарли ғояларнинг келиб чиқиши мумкинлигига ишонтиради.

Талабалар ўзининг етарли даражадаги чуқур бадиий – конструкторлик билимлар ва бадиий-конструкторлик маҳоратларини намоён этишлари, бадиий конструкциялаш масалаларини дадил-ижодий, индивидуал ва жамоавий тарзда ҳал қилишлари, дизайнерлик ижодининг бадиий конструкциялаш концепциясига эга бўлишлари, маъно–мазмуний юки, композициявий текислиги, чизиқларининг гўзаллиги, ёрқин образлилиги ва ифодали эстетикаси билан ажралиб турган тўлақонли, индивидул-оригинал дизайнерлик маҳсулотларини яратишларига эришишлари зарур.

Тасвирий санъат бўлғуси ўқитувчилар, қайси мазмун, қайси шакл, қайси методлар, усуллар, услублар ва воситалар билан мактаб ўқувчиларида бадиий-конструкциялашга бўлган қизиқиш ва қобилиятни шакллантиришни билишлари ва ўз бадиий-конструкторлик билимлар ва бадиий-конструкторлик маҳоратни бўлғуси педагогик фаолиятга қаратишлари муҳим.

Адабиётлар

1. Дудецкий А.Я. Теоретические вопросы изображения и творчества. –Смоленск: 1984.
2. Радчук Л.И. Основы художественного конструирования: Учебное пособие для вузов. -М.: «Легпромбытиздат», 1989.
3. Родари Дж. Грамматика фантазии. Введение в искусство придумывания историй: Пер, с итальянского. -М.: “Прогресс”, 1988.
4. Джонс Дж.К. Методы проектирования. Пер.с англ. 2-ое изд., доп. - М.: «Мир», 1988 М.: «Мир», 1988.
5. Эстетика. Словарь. - М.: Издат.политлит. 1989. -С. 446.
6. Хасанов Р.Х. Эстетическое воспитание учащихся средствами искусства. – Тошкент: 1989.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бўлажак тасвирий санъат ўқувчиларининг бадиий-конструкторлик маҳорати ва кўникмаларини аудиториядан ташқари машғулотларда ривожлантириш масалалари кўриб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье внимание акцентируется на развитии способностей и навыков художественного конструирования у студентов во время внеаудиторных занятий.

SUMMARY

In the article the attention is focused on the development of abilities and skills of art designing of students during out-of-class lessons.

«ОЛИЙ НЕРВ ФАОЛИЯТИ ВА УНИНГ ЁШГА ОИД ХУСУСИЯТЛАРИ» МОДУЛИНИ ЎҚИТИШДА «БИРГАЛИКДА ЎҚИЙМИЗ» МЕТОДИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Г.Палўанова–*катта ўқитувчи*

Д.Марасулова –*талаба*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: нерв системаси, рефлекс, темперамент, динамик стереотип, невроз, дистрез, стресс.

Ключевые слова: нервная система, рефлекс, темперамент, динамик стереотип, невроз, дистресс, стресс.

Key words:nervous system, reflex, temperament, dynamic stereotype, neurosis, distress, stress.

Таълим-тарбия жараёнида ўқитувчилар томонидан интерфаол методларни ўринли, мақсадли, самарали қўлланилиши талабаларда мулоқотга киришувчанлик, жамоавий фаолият юритиш, мантиқий фикрлаш, мавжуд ғояларни синтезлаш, таҳлил қилиш, турли қарашлар орасидаги мантиқий боғлиқликни топа олиш қобилиятларини тарбиялаш учун кенг имконият яратади. Шу сабабли олий таълим тизимида интерфаол методларни қўллаш муаммоларини ўрганиш назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Хамкорликда ўқитишнинг «Биргаликда ўқиймиз» методи 1987 йили Миннесота университети профессорлари Д.Жонсонва Р.Жонсонлар томонидан ишлаб чиқилган. Талабалар 5 кишидан иборат кичик гурухларга ажратилади. Хар бир гуруҳ дарсда бажарилиши лозим бўлган топшириқнинг маълум қисмини бажаради. Гуруҳлар топшириқларни тўлиқ бажариши натижасида ўқув материалининг яхлит ўзлаштирилишига эришилади. Мазкур методнинг асосий принциплари-командани такдирлаш, талабаларга индивидуал ёндашиш, муваффаиятларга эришиш учун бир хил имконятларни вужудга келтириш саналади.

Дарснинг мавзуси:Олий нерв фаолияти ва унинг ёшга оид хусусиятлари.

Дарснинг таълимий мақсади: Талабаларни Олий нерв фаолияти ва унинг ёшга оид хусусиятларининг ўзига хос жихатлари ва ахамияти билан таништириш.

Дарснинг тарбиявий мақсади: организмга ташқи мухитнинг таъсири, зарарли одатлар, уларнинг зарарли оқибатларининг олдини олиш, нутқ ва мулоқот маданиятини шакллантириш.

Дарснинг ривожлантириш мақсади: Олий нерв фаолияти ҳақидаги билимлари, мавзуси устида мустақил ишлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Дарсни жиҳозлаш: муляжлар, проекцион материаллар, тарқатма материаллар, мультимедиа.

Дарсда фойдаланадиган технология: Хамкорликда ўқитиш технологияси.

Дарснинг бориши:

I.Ташкилий қисм

II.Талабаларни дарс мавзуси, мақсади, бориши билан таништириш ва уларнинг фаолиятини ўқув топшириқларини бажаришга йўллаш.

III.Янги мавзуни ўрганиш

а) кичик гурухлар томонидан белгиланган ўқув топшириқларининг сифатли бажарилишига эришиш

Мазкур мавзу матни қуйидаги мантиқий тугалланган фикрли қисмларга ажратилади.

1. Олий нерв фаолияти физиологияси мақсади, вазифаси, ривожланиш тарихи ва ўрганиш методлари.
2. Рефлекслар ва уларнинг хосил бўлиши механизмлари, шарт -шароитлари
3. Олий нерв фаолиятининг нейродинамик типлари
4. Олий нерв фаолиятининг психик хусусиятлари
5. Асаб бузилиши ва унинг олдини олиш, кун тартиби ва унга риоя қилишнинг аҳамияти.

Рефлекс - ташқи ва ички мухит таъсуротларига организмнинг жавоб қайтариш реакцияси. Рефлекс терминини физиология фанига чех олими Прохаски киритган.

Шартсиз рефлекслар туғмадир, унинг ҳосил бўлишида орқа, узунчоқ, ўрта, оралиқ миядаги нерв марказлари иштирок этади. Овқатни чайнаш, эмиш, ютиш, хазм қилиш, сийдик ажратиш, нафас олиш, кон айланиши ва бошқаларшартсиз рефлекслар бўлиб, одам ҳаёти давомида ўзгармайди, наслдан - наслга ўтади.

Шартли рефлекслар одам ҳаёти давомида ҳосил бўлиб, унинг маркази бош мия катта ярим шарлари пўслоғида жойлашган. Шартли рефлексларнинг нерв йўллари тарбия, билим олиш, хунар ўрганиш ва бошқа ҳаётий тажрибалар асосида ҳосил бўлади. Муайян рефлекс ўзоқ вақт такрорланмаса бу шартли рефлекс сўнади.

Олий нерв фаолияти бош мия ярим шарлари ва уларнинг пўслоғида жойлашган нерв марказларининг нормал функциясига ёки улардаги қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучига, тарқалиш тезлигига ҳамда уларнинг бир-бирига муносабатига боғлиқ.

Миянинг нерв ҳужайраларидаги қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучига, тарқалиш тезлигига ва уларнинг бир - бирига муносабатига кўра одам олий нерв фаолиятини 4 типга бўлинади.

Кучли, қўзғолувчан, мувозанатлашмаган, жонсарак тип. Бу типда қўзғалиш ватормозланиш кучли, аммо мувозанатлашмаган, қўзғалиш тормозланишдан устун туради.

Бу типга кирувчи болаларда шартли рефлекслар секин пайдо бўлади, ўрта ўзлаштиради, бирор ишга тез киришиб, тез совийди, эмоционалреакциялари кучли, билар – билмасжавоб бериб ўз фикрини мақуллайдиган,топшириқларни ўз вақтида бажариб келмайдиган, секин пайдо бўлган шартли рефлекслар тез сўнади, мактаб ҳаётига қийинчилик билан кўникади, нутқи тезва кўпол, характериўзгарувчан, ўз хиссиётларини қийинчилик билан ушлайдиган, қизиққон, агрессив, тарбияга қийинчилик билан берилувчи, фақат тарбия асосидагина узоқ ва тизимли иш фаолиятига эга бўлади.

Кучли, қўзғалувчан, мувозанатлашган, серҳаракат тип. Бутипнерв процессларикучли, қўзғолишва тормозланиш мувозанатлашган ваҳаракатчан.

Бу типга кирувчи болаларда шартли рефлекслар тез ҳосил бўлиб, тез сўнади ва тез тикланади, мактаб ҳаётига тез кўникади, ўқиш ва ёзишни тез ўрганади, улар намунали хулққа эга бўлади, дарсларни аъло ўзлаштиради, уйга берилган вазифаларни ўз вақтида бажариб келишга ҳаракат қилади, нутқи тез ва равон, сўз бойлиги кўп, айтилган сўзларни тез илғаб олади, жонли, ҳаракатлари тез, турли имо - ишоралар билан ўз фикрини ифода клладi ва бошқа ижобий характерлар билан ажралиб туради.

Кучли, қўзғалувчан, мувозанатлашган, кам ҳаракат тип. Бу типда кўзғолиш ватормозланиш кучли, аммо уларнинг ўрин алмашинуви суст.

Бу типга кирувчи болаларда шартли рефлекслар секин ҳосил бўлади, тез сўнади ва секин тикланади, улар ўқиш, ёзиш ва гапиришни тез ўрганадилар, хулқлари яхши, одобли, нутқлари секин ва равон бўлади.

Нимжон ёкисуст тип. Бу типда нервпроцесслари суст, кам қўзғалувчан ва мувозанатлашмаган, яъни тормозланиш жараёни юқори.

Бу типга кирувчи болаларнинг иш қобилияти паст, нутқи секин, яхши ривожланмаган, сўз бойлиги кам, қийинчиликлардан қўрқади, тез чарчайди, ўқиш, ёзишни секин ўрганади, мактаб ҳаётига қийинчилик билан кўникади, ўз ўртоғининг характерига ихтиёрсиз мослашади, ўзлаштириш паст, характери беқарор мақсадсиз, диққати беқарорлиги билан характерланади.

Шу қисмлар бўйича талабаларнинг мустақил иш топшириқлари тузилади:

1-гурух учун ўқув топшириқлари

№	Талабалар ўзлаштиришлари лозим бўлган материаллар юзасидан Ўқувтопшириқлари	Топшириқларни бажариш юзасидан кўрсатмалар
1 2	Олий нерв фаолияти ва қуйи нерв фаолияти ҳақида тушунча; Олий нерв фаолиятининг ўрганиш усуллари.	Берилган матнни ўқиб, қуйидаги саволларга жавоб топинг ва топшириқларни бажаринг

2-гурух учун ўқув топшириқлари

№	Талабалар ўзлаштиришлари лозим бўлган материаллар юзасидан Ўқувтоп-шириқлари	Топшириқларни бажариш юзасидан кўрсатмалар
1 2 3	Шартсиз рефлекслар ва шартли рефлекслар; Шартли рефлексларнинг хосил бўлиш механизмлари; Шартли рефлексларнинг тормозланиши.	Берилган матнни ўқиб, қуйидаги саволларга жавоб топинг ва топшириқларни бажаринг

3-гурух учун ўқув топшириқлари

№	Талабалар ўзлаштиришлари лозим бўлган материаллар юзасидан Ўқувтопшириқлари	Топшириқларни бажариш юзасидан кўрсатмалар
1 2 3	Болалар олий нерв фаолияти типларининг таснифи; Сангвиник,Флегматик; Холерик, Меланхолик Бадиий тип, фикрловчи тип, ўртача тип.	Берилган матнни ўқиб, қуйидаги саволларга жавоб топинг ва топшириқларни бажаринг

4-гурух учун ўқув топшириқлари

№	Талабалар ўзлаштиришлари лозим бўлган материаллар юзасидан Ўқувтопшириқлари	Топшириқларни бажариш юзасидан кўрсатмалар
1 2 3	Динамик стереотип, нутқ функцияси; Хотира ва унинг турлари; Эхтиёж ва майл истаклар.	Берилган матнни ўқиб, қуйидаги саволларга жавоб топинг ва топшириқларни бажаринг

5-гурух учун ўқув топшириқлари

№	Талабалар ўзлаштиришлари лозим бўлган материаллар юзасидан Ўқув топшириқлари	Топшириқларни бажариш юзасидан кўрсатмалар
1 2 3	Уйқу ва туш кўриш; Стресс, дисстрес ва чарчаш; Болаларда невроз (асабийлик) ҳолати ва унинг олдини олиш.	Берилган матнни ўқиб, қуйидаги саволларга жавоб топинг ва топшириқларни бажаринг

б) кичик гуруҳлар ёрдамидаўқув материалларининг яхлит ҳолда қайта ишлаб чикишларини амалга ошириш.

V. Янги мавзу юзасидан талабалар ўртасида савол-жавоб, ўқув баҳси уюштириш

VI. Талабалар билимини тест топшириқлари ёрдамида назорат қилиш ва баҳолаш

VII. Янги мавзуни қайта ишлаш ва якунлаш.

VIII. Уйга вазифа бериш

Ҳамкорликда ўқитиш орқали талабалар ўқув топшириқларини биргаликда ўқишни ўрганадилар. Бу технология ҳар бир талабанинг тахсил олишдаги муваффақияти гурух муваффақиятига олиб келишини англаган холда мунтазам ва сидқидилдан ақлий меҳнат қилишга, ўқув топшириқларини сифатли бажаришга, ўқув материалини пухта ўзлаштиришга, ўртоқларига ҳамкор бўлиб, ўзаро ёрдам уюштиришга замин тайёрлайди. Шунингдек, гуруҳлар топшириқларни тўлиқ бажариши натижасида ўқув материалининг яхлит ўзлаштирилишига ва мавзуни гурухларга бўлиш орқали деярли барча талабаларни дарсга жалб этилганлигини, билиш ва ижодий изланишлари орқали ўқув топшириқларидан кўзланган мақсадларга эришишди, деб хулосаланди.

Семинар мавзусини ташкил этишда педагогик технологиялардан, график органайзерлардан ва кейс-стади усулларидан фойдаланиш орқали талабаларда ўзлаштирилган билимларни амалий қўллаш кўникмаларини шакллантиришга, аниқ вазиятларни тахлил қилиш, фаразларини илгари суриш, аввал ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини янги вазиятларда қўллаб, янги билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш, ўз фикрларини баён этишларига эришилди. Шу билан бирга талабаларда касбий фаолиятда учрайдиган масаланинг ечимини излаш ва топа олиш, жамоада ишлаш, бўлажак касбининг нозик томонларни ўрганишга имконият яратган бўламиз.

Тажрибамиз шуни кўрсатдики, маъруза ва амалий машғулотлар жараёнида педагогик технологиялардан тўғри фойдаланиш таълим самарадорлигини оширади, талабанинг бўлажак касбига бўлган қизиқишини оширади ва мустақил ишлашга ундайди.

Адабиётлар

1. Олий таълим. Меъёрий-ҳуқуқий ва услубий ҳужжатлар тўплами. -Т.:“Истиқлол”, 2004.
2. Топилдиев В.Р. Таълим ва тарбия жараёнларини ташқил этишнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари. -Т.: 2015. 164-б.
3. Клемешева Л.С., Алматов К.Т., Матчанова А.Т. Возрастная физиология. - Ташкент: 2002.
4. Содиқов Б.А., Кучкарова Л.С. ва бошқалар. Болалар ва ўсмирлар физиологияси ва гигиенаси. –Тошкент: Ўзбекистон давлат энциклопедияси давлат илмий нашриёти. –Тошкент: 2005. 234-б.
5. Иргашев М.С., Клемешева Л.С. Ёшга оид физиология.-Тошкент: 1991.
6. Маркосян А.А. Вопросы возрастной физиологии. - М.: «Просвещение»,1974.
7. Толипова Ж. “Биологияни ўқитишда педагогик технологиялардан фойдаланиш”. -Тошкент: 2011.
8. ТолиповЎ.Ў., Ўсмонбоева М. “Педагогик технология: назария ва амалиёт” Ўз.РФА нашриёти.
9. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар и педагогик маҳорат. -Т.: ТДПУ, “Низомий”, 2003.

РЕЗЮМЕ

Ҳамкорликда ўқитиш орқали талабалар ўқув топшириқларини биргаликда ўқишни ўрганадилар. Бу технология талабаларни ижодий изланишларга ундайди. Топшириқларни тўлиқ бажариши натижасида ўқув материалининг яхлит ўзлаштирилишига ва кўзланган мақсадларга эришиш учун харакат қилади. Шу билан бирга талабаларда масаланинг ечимини топа олиш, жамоада ишлаш имкониятини яратган бўламиз.

РЕЗЮМЕ

С помощью совместного обучения студенты приобретают навыки совместно выполнять учебные задания. Эта технология обучает креативному поиску. В результате полного выполнения заданий они стремятся к цельному усвоению учебного материала и достижению поставленных целей. Вместе с тем,студентам создаются условия для совместного решения задач и работы с коллективом.

SUMMARY

Through collaborative learning, students learn do read together the task. This technology encourages students to pursue creative research. Carrying out tasks completely they try to achieve the goal of integrating the learning material and achieving the intended goals.At the same time, students are able to find a solution to the problem and to work in the team.

ЖАСЫ ҮЛКЕН – ТӘРБИЯШЫ ҲӘМ ТӘРБИЯ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

А.К.Пазылов –*педагогика илимлериниң кандидаты, доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кекса инсонлар, хурмат, иззат, маросимлар, бошқариш, ўзаро хурмат, тарбиячи, тарбия воситаси, куда, кудача.

Ключевые слова: старейшина, уважение, почёт, свадьбы и другие мероприятия, руководить, почтение, воспитатель, средство воспитания, сват, сватья.

Key words: elder, respect, honor, weddings and parties, to lead, reverence, educator, a means of upbringing, matchmater, father-in-law daughterin-in-law.

Халқымыз әзелден жасы үлкенди сыйлап, олардың ҳүрметин, иззетин орнына қойыўды әдетке, өзлериниң салт-дәстүрине айландырған халық. Олар өз балаларына тәрбия бериў ислеринде де, оларды жасы үлкенлерди сыйлаўға үйретип барады. Жасы үлкенлердиң аз да болса көзге көринерлик ибратлы ислери болса, өз балаларын сол жасы үлкеннен өрнек алыўға шақырады.

Өз нәўбетинде, жасы үлкенлерде өзлериниң атына ылайықлы түрде, әтирапындағыларға ҳәм жасларға ибрат болыўға ҳәрекет жасайды. Буның ушын қолда бар мүмкиншиликлердиң барлығынан пайдаланады. Биз, жасы үлкенлик ҳәм жасы үлкенди сыйлаў мәселесине байланыслы «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2015-жыл 12-февральдағы санында «Жасы үлкенлерди сыйлаў ўақтыншалық мапаз емес», усы газетаның 1989-жыл 3-июндағы санында «Жасы үлкен усындай бола ма?» атлы мақалаларымызды турмыстан алынған мысалларымызға тийкарланып жазған едик. Арадан бир қанша жыллардың өтиўине қарамастан жасы үлкенлик ҳәм оларды сыйлаў мәселесине еле де болса итибарымызды күшейтиўдиң зәрүрлиги сезилип турғандай түйилди.

Әлбетте, жасы үлкен ҳәмме жерде керек. Жасы үлкенниң үйде де, жәмийетлик орынларда да жаслардың кеңесгөйи, ибрат аларлық тулғасы дәрежесинде болыўы – жасларымыздың еликлеўине мүмкиншилик туўдырады. Еликлеў арқалы бала өз әтирапындағылар менен қарым-қатнас жасаў барысында үлгили ислери менен көзге түседи. Еликлеў – бала минез-қулқын жақсылаў ислерине де унамлы тәсир жасайды.

Жасы үлкен тойларға шақырылады. Олардың орны төрде болады. Жасы үлкенлер той-мерекелерди басқарады. Той-мерекелердиң тәртипли, ысырапгершиликсиз өткерилиўине жасы үлкенлерде жуўапкер саналады.

Себеби, жасы үлкенниң ақыллылық пенен берген пәндиў-нәсиятлары той бериўшилер ушын да, тойға хызмет етип жүргенлер ушын да, жасы кишилер ушын-да орынланыўы ўәжип саналады.

Бир ўақытлары жасы үлкенлер басы-қасында болса да дәстүримизге сырт еллердиң тәсиринде енгизилген «комсомол тойлары»н урыс-қағыссыз дағытыў жүдә қыйын еди. Айырым жерлерде тойхана тәрепинен жасларға арақ-шарап берилмесе де, олардың азғана ўақыт өткеннен кейин өзлерин жоғалта баслап, урыс-қағысқа бейимлесе баслағанлығын елеге шекем умытқанымыз жоқ. Буннан соңғы ўақытлары шығарылған «Гулянка»дағы унамсыз ўақыяларды, айырым орынларда «Гулянка»ға қатнасыўшы автомашиналардың жол ҳәрекетлерине бойсынбаған ҳалдағы тәртипсизликлерин жасы үлкенлер көрмей жүрипти деп ойлаўымыз мүмкин бе? Әлбетте, мүмкин емес. Онда не ушын айырым жаслар жасы үлкенлериниң ақыл-нәсиятларын тыңлаўдан қашықласыўға бейимлесип үлгерген?

Бизиң пикиримизше, айырым жасы үлкенлер өзлериниң унамсыз минез-қулықлары менен жаслар алдындағы абырайын жоғалта баслаған. Биз ертеректеги «Қарақалпақстан жаслары» газетасының 2012-жылдың 31-май күнги санында жәриялаған «Миллий қәдириятлар ҳәм тойлар», «Мәдeният ҳәм спорт» газетасының 2017-жылдың 4-март сәнесиндеги «Той – тәрбия қуралы сыпатында» атлы мақалаларымызда көбирек жасларды мысал ретинде келтирип, оларға гинә таға баслап едик. Буннан соңғы 2,5-7 жылға шамалас ўақытлардағы бақлаўларымыз той ҳәм той барысында өзлерин услап тутыў мәселесинде тек жасларды гиналай бериўди орынсыздай түйилетуғынлығын, айырым жасы үлкенлердиң өзлерин услап-тутыў мәселесинде еле де болса ойланып көриўи кереклигин көрсетти.

Пикиримизге дәлил сыпатында гейпара мысалларға жүгиниўимизге болады. Мәселен, гейпара шаңарақлар баласының үйлениў тойында ямаса қызын узатыў тойларында елге, ағайин-туўғанларға дастурхан жайып, той береди. Усы тойда ямаса тойдан алдын жаңадан болған қудалар ушын өз алдына дастурхан жайылады. Тойға келиўши қудаларды олардың жасы үлкени басқарып келеди. Сол жасыўлкен менен бирге тойға келиўши қуданың қуда-қудағайлары, өзиниң ҳәм ҳаялының туўысқан-туўғанларынанда адамлар қосылып, абырайлы бир «делегация»ның составын қурайды. Тойға келместен алдын оларға өз тәрепиниң жасыўлкени пәндиў-нәсиятларын береди. Жасыўлкенниң айтқанынан шықпаў кереклигин ескертеди.

Усы қуда-қудағайларды күтиўшилердиң ишинде де жасыўлкен болып, олда өз тәрепиндеги жасы кишилерге ақыл-нәсиятларын береди. Жумысларды бөлистиреди..

Бизиң пикиримизше, тойға келиўши қуда-қудағайлар да, оларды күтиўши қуда-қудағайлар да – кишкене балалардан баслап ер жетейин деп турған балалар ҳәм қызлар ушын да еликлеўге қолайлы болған тәрбия қуралы ўазыйпасын да атқарады. Олар тойға келип-кетиўши қуда-қудағайлардың ҳәм оларды күтиўшилердиң өзлерин услап тутыўын көреди, мийманлардың биреў-биреўи менен болған сәўбетлерине де қулақ түреди.

Халқымыздың психологиялық өзгешеликлерине нәзер салып қарасаңыз, олардың қуда-қудағайларды күтиў дәстүрлерин бәрқулла жақсылаўға ат салысып киятырғанлығын көриўге болады. Деген менен, олар қуда-қудағайларды күтиўди өзлеринше «жақсылайман» деп жүрип, оны өзлери сезбеген ҳалда қурамаластырып алады. Ақыр соңында, өзлериниң қурамаластырыўы арқалы ерискен қуда-қудағайларды күтиўдиң жаңаша дәстүрлериниң «жетискенликлеринен» қутылыў шараларын излестирип көриўге мәжбүр болады.

Гейпара жаңаша дәстүр жетискенликлери менен суўғарылған айырым жасыўлкенлер той басланғаннан кейин, анығырағы, бир-еки «алып жибер»ден кейин, усы тойда өзлеринен ибрат алыўы мүмкин болған кишкенелердиң де қатнасып атырғанлығын умыта баслайды. Өзлеринше, дурыс ҳәзиллесип атырман деген ойға берилип, аўзынан шыққан сөзлерге итибар бере алмай қалады. Қуда күтиўши тәреп имканияты болғаншелли күтилип атырған қуда-қудағайларды шаршатыў, оларды өз аяқларында тура алмайтуғындай дәрежеге шекем алып барыўға ҳәрекет жасайды. Олардың ақыл-ойын ибратлы ислер менен көзге түсиў, жақсы-жақсы әңгимелер айтып берип, мийманлардың кеўилли отырып, айтылған әңгимелерден кеўиллерин толтырып, олар ушын исленген хызметлерге ырза қылып қайтарыў емес, ал ели-халықтың алдында қудаларды «бийжағдай» аҳўалға түсириў басымырақ болады. Бирақ, өзлериде бир қыйлы болады…

Мысал ретинде ертеректе еситкен еки ўақыямды келтирип өтейин. С. исмли бир жасыўлкен достымыздың айтыўына қарағанда илгериректе бир қуда күтисиўдиң ўақтында қудаларды күтиўши тәрептиң если-если деген жигитлериниң бир-бирлери менен мушласқанларын көрип ерксиз түрде жағаларын услаўға мәжбүр болған. Ҳәттеки, келген қуда-қудағайлардың дурыслап аўқатларында жей алмағанлығын көрип бийжағдай ҳалатқа түскен. Келген мийманлар болса қайтқанша асыққан. Ең ашынарлысы, ишкен ҳәм өзлерин тута алмаған адамлардың ишинде жасыўлкенлерде өзлериниң «ылайықлы орынларына ийе болған». Соның ушын да олардың айтқанларына ҳеш ким қулақ аспаған ҳәм усы жағдайлардың барлығы жасы кишилер менен кишкене балалардың көзлериниң алдында болған. Ҳәттеки, айырым жасы кишилер өз жасыўлкенлерине «уят ислерге қол урғанлықларын» еслетиўге мәжбүр болған. Усы мерекеде бир қатар жасыўлкенлердиң жасы кишилерден ибрат алыўы лазымлығы анық көзге тасланып турған.

Н.исмли жасыўлкен достымыздың айтыўына қарағанда, оның аўылында бир жасыўлкен бар екен. Ал, енди той-мерекелерде сол жасыўлкен менен бирге отырыўға, ең болмағанда сол жасыўлкен отыратуғын үйге «от жағар» болыўға ҳәўес жасы кишилердиң санлары күннен-күнге артып баратырған қусайды. Достымыздың, не ушын жасы кишилер сол жасыўлкен менен отырыўға ҳәўес?-деген бизиң сораўымызға берген жуўапларлары бойынша, ол жасыўлкен отырған жеринде ҳәрқыйлы мазмундағы, тәрбиялық тәсирлери күшли болған әңгиме-гүрриңлери арқалы бирге отырғанларды «аўзына қаратып», гейпара бийбастақлықлардың алдын алыўға себепши болатуғынлығын айтып, бизиңде ҳәўсимизди арттырды. Бул мерекеде жасы кишилердиң жасыўлкеннен өрнек алыўына имканият жаратылған.

Қарап турсаңыз, биринши мысалдағы ўақыяларды жасы кишилерге ибрат боларлық ўақыя екен деп баҳалаўымызға болмайды. Бул ўақыя мазмунына жасы кишилер тәрепинен баҳа берилсе, әлбетте, олардың жасы үлкенлерге болған ғәзеби оянады. Усындай жасыўлкенлердиң себебинен қуда-қудағайлар арасына суўықшылық түседи. Күйеў менен келин ортасында да бир-биреўиниң ағайин-туўғанларына «кеўли толмаслық», өкпе-гийнелер пайда бола баслайды, олардында қуда-қудағайларды күтиў ўақтындағы айырым жасыўлкенлерге болған көзқараслары айтарлықтай дәрежеде өзгерислерге ушырайды.

Бизиң пикиримизше, гейпара жасыўлкенлер той-мерекелердеги қуда-қудағайларды күтиў ислерин – жарыс деп түсинбеўи керек. Ол жерде арақ ишиў бойынша конкурс өткерилмейтуғынлығын бәрқулла есте сақлағаны мақул болады. Биреў-биреўин тыңлап,

нәўбети менен сөйлеп, мазмунлы әңгимелерден айтып отырса, олар, әлбетте, жасы кишилерге үлги-өрнек болады. Сонда ғана олардың жасы кишилер алдындағы абырайлары артып барады. Керисинше жағдайларда жасыүлкенлер өзлериниң абырайын өзлериниң төгип алыўына себепши болады. Нәтийжеде, айырым жасы кишилер бундай жасыүлкенлерден ғәзепленеди. Ортада сыйласық жоғала баслайды.

Жуўмақлап айтқанда, хәр бир жасыүлкен өткерилип атырған той-мерекелердеги қуда-қудағайларды күтиў пайытында өзлериниң жасы кишилерди тәрбиялаў объекти хәм тәрбия қуралыда болыўы мүмкинлигин бәрқулла еслеринде сақлағаны мақул болады. Сонда ғана олардың ақылға муўапық ислеген ис-хәрекетлери жасы кишилеримиздиң минез-қулықларына сөзсиз унамлы тәсирин тийгизеди.

РЕЗЮМЕ

Мақолада кекса инсонларнинг ҳам тарбиячи, ҳам ўрнақ намуна сифатида намоён бўлувчи тарбия воситаси эканлиги, шунга яраша улар ўзларини ибрат бўлиш даражасида кўрсатиши зарурлиги баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что люди старшего возраста являются воспитателями и примером для молодого поколения, они могут быть средством воспитания. Они всегда должны быть образцом для молодёжи.

SUMMARY

It the article the author states that the elders are educators and good sample for the young generation, they can be a means of upbringing and they always should be a sample for them.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТНАС МӘДЕНИЯТЫ

А.Пазылов – *педагогика илимлериниң кандидаты, доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: этнопедагогика, педагогик ўзаро муносабат, “олабош”, соч, қайчи, декан, талаба.
Ключевые слова: этнопедагогика, педагогический отношение, волосы, ножницы, декан, студент.
Key words: Ethnopedagogics, pedagogical relation, hair, scissors, dean, student.

Адамлар турмысында пайдаланылатуғын хәр қандай мәденияттың көринислери халқымыз тәрепинен әзелден пайдаланылып киятырған этномәдениям пенен тығыз байланысады. Себеби, этномәдениям - адамлардың, халық мәдениятының өзине тән өзгешеликлерин, миллий характерди, үрп-әдетлерди, миллий өзин-өзи билиў хызметлерин хәм оны қәлиплестириўдиң нызамлылықларын үйренетуғын илим тараўларының бири саналады. Оның шеңбери оғада кең. Барлық мәдeнияt түрлери; фольклорлық шығармалар, көркем әдебият, дәстүрлер, үрп-әдетлер, ойынлар, тәлим хәм тәрбиялық ой-пикирлер, педагогика хәм психология илимлериниң хәммеси этномәдениям негизлерине сүйенеди.

Мәдениятлы болыўға хәмме қызығады. Ис-хәрекетлеринде, сөйлеген сөзлеринде мәдениятсызлықтың, итибарсызлықтың көринислерин өзинде сәўлелендириўшилерден ким болса да өз бойын аўлақ тутыўға хәрекет жасайды.

Мәдениятлылықтың ең жақсы үлгилерин ең көп тарқатыўшылар – муғаллимлер десек хасла қәтелеспеймиз. Себеби, муғаллимниң қолында тәлим хәм тәрбия алыўшы мектеп оқыўшылары менен жоқары хәм орта арнаўлы кәсип-өнер колледжлеринде оқыйтуғынлардың санлары оғада көп. Соның ушын да, дерлик, барлық муғаллимлердиң хәр бири өзлериниң тәрбияланыўшыларына қарым-қатнас мәдениятының, сөйлеў мәдениятының үлгилерин көрсетиўге хәмме ўақыт умтылып жасайды.

Муғаллимлер тек ғана оқыў орынларында емес, ал, жәмийетлик орынларда да өзлериниң мәдениятлылығы менен көзге тасланады. Серли адамлар, соның ишинде оқыўшыларда жәмийетлик орынлардағы адамлардың кийиниўине, ис-хәрекетлерине, сөйлеген сөзлерине қарап отырып сол адамлардың ишинде кимниң муғаллимшилик кәсип пенен шуғылланатуғынлығын, кимлердиңдур басқа кәсип ийелери екенликлерин ажырата алады.

Мен Нөкис педагогикалық училищесинде ислеп жүрген пайытларымда белгили устаз Жумамбет Пирниязов пенен бирге ислестим. Оның менен көп хәзиллесетуғын едим. Оқыў еки сменада алып барылатуғын еди. Бир күнлери сабақ кестесин дүзиў маған тапсырылды. Муғаллимлердиң көпшилиги келип сабақ кестесинде өзине «окно», яғный бир сабақ пенен екинши сабақтың аралығында ашық орын қоймаўымды өтиниш етип баслады. Ал, рахметли Жумамбет аға бир мәртебеде сабақ кестеси бойынша қабақ шытқан емес. Оған түске шекемги оқыйтуғын сменаның биринши, үшинши хәм екинши сменаның екинши ямаса үшинши пар сабақларын қойып берсең де бәрибир. Ол жумыстан қайтып баратырып шәртли түрде сабақ кестесин бир көрип кетеди. Бирақ хеш қашан налымайды. Жумамбет ағаның усы минез-қулқына қарап отырып, оның оғада үлкен педагогикалық мәдениятқа ийе болған, өзинде хәмме ўақыт педагогикалық этика хәм педагогикалық такт (әдеп) талапларын жәмлеген әдиўли инсан екенлигине исенимим хасыл болды.

Жумамбет ағаның кәсиплеслерине де, оқыўшыларына да қатты сөйлеген ямаса олардың кеўиллерине тийгенлигин көрмедим. Ол барқулла кәсиплеслери хәм шәкиртлери алдында хүрметке бөленип жүрди.

Деген менен бес, бармақтың бирдей емеслиги сыяқлы ишимизде өзи басшылық ететуғын топардағы оқыўшы қызларға гезекпе-гезек тандыр-тандыр нан жаптыртып жейтуғынлар да, пахта терип маңлай тери менен тапқан табысларын қолларына бермейтуғынларда, намыссыз муғаллимлер де арамызда ара-тура болсада ушырасып турды. Олар өзлериниң мәдениятсызлығы, намыссызлығы, уятсызлығы, әдепсизлиги себепли өзлерине басқа жерлерден жумыс излеўге мәжбүр болды. Себеби, бундай муғаллимлерде өз оқыўшыларының бетлерине қарай алатуғын, адам сүйсинерлик унамлы минез-қулық, педагогикалық мәденияттың көринислери жоқ еди…

Педагогикалық мәдениям тек ғана муғаллимлерден емес, ал, мектептиң, орта хәм жоқары арнаўлы оқыў орынларының басшыларынан да талап етиледи. Олар адамлар менен болған қарым-қатнасларында өзлериниң мәдениятлы минез-қулқы, шәкиртлерине хәм педагогикалық жәмәәт ағзаларына, әтирапындағы басқа да адамларға үлги боларлықтай кишипейиллиги, шийрин сөзлилиги, әлпайымлылығы, сыйласықлығы арқалы педагогикалық мәденияттың әлўан түрли үлгилерин көрсете алады.

Оқыў орны басшыларының қай-қайсысы болса да өзи басқарып атырған оқыў орнында күшли тәртип-интизамның болғанын қәлейди. Бирақ, тәртип-интизамды тек ғана талап етиў арқалы жөнге салыў бир қанша қыйыншылық туўдырады. Тәртип-интизамды дурыс жолға салыў ушын оқыў орнының басшысы да өзи талап ететуғын тәртип-интизамға бойсыныўына туўра келеди. Керисинше жағдайларда оқыў орны басшысының орынлы талаплары қараўындағылар тәрепинен ойдағыдай болып орынланбаўы да мүмкин.

Тәртип-интизамды хәр бир оқыў орны басшысы хәр

қыйлы түсинеди. Айырым мектеп директорлары ул балалардың шашлары өсип баратырса оны қайшы менен қырқыўға ҳәрекет жасайды. Бундай ҳәдийселер жоқары ҳәм орта арнаўлы оқыў орынларында, дерлик, ушыраспайды.

Деген менен, гейпара жоқары оқыў орынларында ислеўши айырым факультет басшылары студентлерди ҳәдден тыс қыйнаўы, орынсыз бақырыўы, кемситиўи, студенттиң изине түсип алып, оны оқыўдан шығарыўға ҳәрекет жасаўы арқалы өзиндеги педагогикалық қарым-қатнас мәдениятының төменлигин көрсетеди. Мине, усындай факультет басшыларына болған студентлердиң де қарым-қатнасы өзгереди. Оларда факультет басшысы не ислесе, сол ислеген орынсыз ис-ҳәрекетлериниң көринисин өзине қайтарыўға ҳәрекет жасайды.

Еле есимде. 1970-жыллардың ишиндеги апрель айының орталары еди. Бизлердиң 4-курста оқып атырған пайытларымызда группамыздан бир жигит үйленип, еки күн оқыўдан қалып қойды. Деканымыз оғада қатал адам болып, оның ҳәр сабақ сайын аудиторияларды аралап, студентлерди көзден өткерип тұратуғын әдети бар еди. Үйленген студент оқыўға келген күни де деканымыз аудитория аралап жүрип келип қалды. Студентти орнынан турғызып неге еки күнге шекем сабақ қалдырғанын сорады. Студенттиң үйленгенин бизлерден еситкен болса да оған бахытлы турмыс тилемеди. Керисинше, кабинетинен қайшысын алдыртып, шашы онша өспеген болса да үйленген жигиттиң шашын узынына еки жерден, кесесине еки жерден қыйып жол салып берди ҳәм студентке шашын алдырып келиўди буйырды.

Усы ўақыядан кейин студентте де қырсықлық пайда болды. «Енди алдырмайман, өскенше усылай жүремен» деди, деканның бетине тикке қарап. Бизлерде ишимизден қыйналдық. Пайдасы болмады. Достымыз алабас болып қалды. Ертеңине биринши парадан баслап «алабас» достымыз биринши партаға шығып отырып алды. Аудиторияны аралап киятырған деканымыз бизлердиң аудиториямыздың қапысын ашыўы менен биринши партада отырған достымыз «Ассалаўма әлейкум Курбанбай (исмлер өзгертилген) аға» деп, алабас басын ийип, деканға қаратып турды. Декан ишке кирмеди. Сол жерден изине қайтты. Достымыздың алабас болғаны биржағынан бизлерге де жақсы болды. Себеби, деканымыз бизлердиң аудиториямызға усы ўақыядан соң улыўма кирмейтуғын болды.

Бул аздай, тәнепис ўақтында дәлизде де студентлердиң тәртибин бақлап туратуғын деканымыз, кабинетинен шыға алмай қалды. Себеби, алабас достымыз тәнепис болыўдан деканның кабинетиниң алдына барып, алабас басын ийип туратуғын әдетти шығарды. Декан улыўма кабинетинен шықпаса, оның кабинетиниң есигин қағып, қапысын ашып, «Ассалаўма әлейкум Қурбанбай аға» деп, алабас басын ийип, күнине төрт-бес мәртебе үлкен салтанат пенен сәлем берип турды. Бизлер достымыздың арқасында факультет коридорында емин-еркин жүриў имканиятына ийе болдық.

Деканның күнделикли бақырысларынан қутқарғаны ушын шашы оншелли өспеген болса да «алабас» болып қалған достымызға, оның шашын қайшы менен қырқып таслаған деканымызға мыңда бир ризалығымызды билдиргимиз де келип жүрди. Ишимизден достымыздың шашының оқыў жылының ақырына шекем өспеўин тилейтуғын едик. Айырым жигитлер келеси айдағы бақырыслардан өз досларын қутқарыўды мақсет етип шашларын өсирип жүриўди күнделикли әдетке айландыра баслады. Бирақ, деканымыз бул ўақыядан соң бирде-бир студенттиң шашын қырқпады. Студентлерге орынсыз азап та бермеди…

Ўақыялардың мазмунынан белгили болып турғанындай, гүзениң күнде емес, ал, бир мәртебе сынатуғынлығы, абырайдың мысқаллап жыйналатуғынлығы, шелеклеп төгилетуғынлығы ҳаққындағы халық даналығының оғада орынлы айтылғанлығы өз тастыйықлаўын тапты. Төгилген абырайдың аңсатлық пенен орнына келмейтуғынлығы да белгили болды. Студентке ашыў етип, оның шашын қырққан декан – ашыў үстинде өзинде бар болған, ҳәммеге үлги боларлықтай қарым-қатнас мәдениятына ийе болса да, сол ўақыяға гүўа болған қатнасыўшылар, деканның минезқулқындағы педагогикалық қарым-қатнас мәдениятының бар екенлигине исеними жоғалды.

Жуўмақлап айтқанда, муғаллим оқыўшыға тек ғана билим бериў менен шекленбейди. Ол, оқыўшының тәрбиясына да жуўапкер. Сонлықтан да, муғаллим өз оқыўшылары менен қарым-қатнас жасағанда, олар менен сөйлескенде педагогикалық қарым-қатнас мәденияты үлгилерин өзинде жоқары дәрежеде көрсетип барыўға ериссе, бул келешегимиз болған жаслардың мектептеги оқыўшылық дәўирлеринен баслап-ақ қарым-қатнас мәдениятын беккем өзлестирип алыўына қолайлы имканият жаратқан болып есапланады.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзаро педагогик алоқалар маданиятини ўзида акс эттирувчи муаммолар ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о культуре педагогического подхода.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of culture of pedagogical approach.

ФОРМИРОВАНИЕ И УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ У ОБУЧАЮЩИХСЯ В СОВРЕМЕННОСТИ

Б.Х.Рахимов - *доктор педагогических наук*
Гулистанский государственный университет

Таянч сўзлар: ўқитувчи, бўлғуси ўқитувчи, қиймат, узлуксиз таълим тизими, ўз-ўзини тартибга солиш, ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини билиш, бағрикенглик.

Ключевые слова: ученик, будущий учитель, ценности, система непрерывного образования, саморегуляция, самосознание, самопознание, толерантность.

Key words: student, future teacher, the value of the system of continuous education, self-regulation, self-awareness, self-knowledge, tolerance.

Комплекс способов деятельности, полученных в разных предметных областях на разных возрастных этапах, должен привести к формированию у выпускника общеобразовательной школы обобщенных способов деятельности, результатом которых является не сумма усвоенной информации, а его способность действовать в различных реальных и проблемных ситуациях. В этих условиях именно умение учиться выступает существенным фактором повышения эффективности освоения учащимися предметных знаний и умений, а также формирование толерантности на основе ценностных ориентаций.

Учитывая, что именно в общеобразовательной школе происходит эмоциональное, социальное и психиче-

ское становление личности школьника, особые требования предъявляются к личностным качествам учителя, который призван обеспечить это становление.

Профессия учителя сегодня важна и ответственна. Ведь в его руках будущее нашей республики. Он является носителем культуры, эталоном патриотизма, образованности и воспитанности, формирующим толерантность у обучающихся и, от того, как идёт на современном этапе подготовка студентов в педагогических вузах в этом направлении, зависит авторитет учительского коллектива в нашем обществе.

Актуальна мысль Л.С.Выготского о роли педагога в воспитании личности. «На долю учителя выпадает новая ответственная роль. Ему предстоит сделаться организатором той социальной среды, которая является единственным воспитательным фактором. Там, где он выступает в роли простого насоса, накачивающего учеников знаниями, он. с успехом может быть заменен учебником, словарем, картой, экскурсией. Когда учитель читает лекцию или объясняет урок, он только отчасти выступает в роли учителя: именно в той, в которой устанавливает отношение ребенка к воздействующим на него элементам среды. Там же, где он просто излагает готовое, он перестает быть учителем» [2:307]. В профессиональном становлении будущего учителя важную роль играют ценностные ориентации.

Практика нашей работы в учебных заведениях республики показывает, что не всякий предмет или явление, имеющие полезные свойства, является ценностью. Ценностью может быть только то, что эмоционально пережито в личной жизни. Отражение в сознании личности отношений с предметами или явлениями и есть их ценностные ориентации.

Само понятие ценностных ориентаций личности (фр. orientation - установка) было введено в социологии в 20-е годы прошлого века американским социологом У. Томасом и польским социологом Ф.Знанецким. Они рассматривали ценностные ориентации в качестве социальной установки личности, регулирующей её поведение [3].

В 60-е годы того же столетия Д .Н.Узнадзе и А.Г.Асмолов [4:10] разработали теорию об иерархической уровневой природе установки как механизма стабилизации деятельности человека.

Доказывая влияние ценностных ориентаций на формирование личности, они выделили следующие уровни:

- смысловой, придающий устойчивый характер деятельности;
- целевой, проявляющийся в тенденциях к завершению прерванных действий;
- операциональный, определяющий способ осуществления деятельности.

Установка, как состояние готовности, предрасположенности субъекта к определённой активности во многом определяет процесс формирования и развития ценностных ориентаций. Образование социально-психологических установок происходит на уровне волевого поведения человека.

Д.Н.Узнадзе различает обычную и фиксированную установки. «Фиксированная» установка - это установка, закрепившаяся в результате ряда установочных опытов, это часть общего явления, т.е. установки как универсального состояния готовности к определённой активности [5:251].

По мнению исследователя, фиксированные установки формируются в результате интеграции общественного и индивидуального опыта и являются внутренним регулятором поведения человека.

По мнению Л.П.Буевой, через особые виды общественной и личной деятельности и происходит усвоение общественного сознания индивидом, ему сообщается определённая система норм и правил, которыми необходимо руководствоваться в социально значимом поведении [6:58]. Вместе с тем, отмечает автор, человек, вступающий в общественную жизнь, включающийся в трудовой процесс, уже обладает определённой жизненной и ценностной ориентацией, имеет некоторые сознательные установки. С другой стороны, анализируя категории установки ценностной ориентации, ранее была отмечена учеными смысловая дифференциация, существующая между ними (В.Водзинская). По ее мнению, ценностная ориентация предстаёт как конкретное проявление отношения личности к фактам действительности, в то же время как система фиксированных установок, регулирующих поведение личности в каждый данный момент времени.

Для педагогической науки сегодня очень важно, какие именно потребности, нужды, интересы порождает то или иное действие - жажда наслаждения, утилитарный расчёт или нравственные, эстетические, религиозные, политические, духовные устремления как формы ценностной ориентации человека. Одна из особенностей личности и состоит в саморегуляции её поведения, то есть в действии согласно её ценностным ориентациям и в подчинении только тем нормам, которые приобрели для неё ценностное значение. Поэтому определённым нормам должна подчиняться сама духовно независимая личность - без этого невозможна совместная жизнь людей, требующая, чтобы свобода каждого была ограничена свободой других, в противном случае, поведение человека становится асоциальным и свобода вырождается в произвол. Поэтому общество заинтересовано в том, чтобы возможно более широкий круг норм превращался у возможно более широкого круга людей в их ценности и соответственно в ценностные ориентации их толерантного поведения.

В этом случае свобода действий личности упирается в осознанную необходимость, но выходит далеко за пределы такого осознания, поскольку ценностная ориентация исходит из внутреннею побуждения, выступающего в форме переживания, а не из сознательной! принятия некоей системы норм.

В социальной психологии ценностные ориентации - это субъективное отражение в сознании человека тех пли иных социальных ценностей общества и природы на том или ином этапе развития общества. В педагогике ценностные ориентации представлены в форме идеалов, целей, норм его жизнедеятельности и проявляются в его поступках.

По мнению И.М.Ефремова, все ценности можно подразделить:

- во-первых, на ценности преимущественно материальной жизни (труд и все что связано с производством и потреблением материальных благ);
- во-вторых, на ценности социальной жизни (общественное устройство, прогрессивное в социальной структуре и в общении людей);
- в-третьих, на духовные ценности (система научных знаний, передовые идеалы, научное мировоззрение, культура, мораль, искусство и т.п.).

Формирование ценностей у личности происходит путём восприятия личностью представлений, предъявляемых в образовательном процессе через самосознание и самопознание. Затем, преломляясь через условия реальной жизнедеятельности, они распадаются на подтверждённые и не подтверждённые, на реально управляющие действиями и поступками и на те, которые хранятся в ее сознании, позволяя ориентироваться в системе нормативных требований. Следовательно, для того, чтобы целенаправленно воздействовать на сознание будущих педагогов, недостаточно сообщать им готовые представления о ценном. Необходимо, чтобы в их сознании сложились представления, наполненные

личностным смыслом, чтобы они превращались в проверенные личным опытом, мерой оценки различных жизненных ситуаций и обстоятельств. Они организуют и направляют активность личности в её качественном своеобразии и неповторимом социальном облике.

Ценности студентов выражаются не только в предпочтении какой-то основной сферы деятельности (учебной, будущей профессиональной, духовно-культурной, физического совершенствования, социальной, семейно-бытовой и др.), но и их различных сочетаний. Смысло жизненный аспект самосознания и самопознания носит мировоззренческий характер, организует в единую систему личностное отношение к жизни, исходную ценностную позицию. Чем значимее в жизни личности тот или иной предмет или явление, тем выше в иерархии ценностей место в её сознании они занимают. Именно такой подход был взят нами за основу при изучении ценностей будущих учителей педагогического вуза. В этой связи основное внимание было уделено, прежде всего, работе с учениками общеобразовательных школ, профессиональных колледжей, академических лицеев и студентами вузов, так эти категории наших граждан в большинстве своем находятся под постоянным контролем различных государственных образовательных учреждений.

Поскольку именно в этих учебных заведениях преподавательский состав независимо от своей профессиональной направленности должен владел. различными приемами и средствами воздействия на сознание подрастающею I юколения, чтобы формировать у него убежденность готовить себя к труду на благо своей Родины, самого себя и своих близких.

А для этого учителя в общеобразовательной школе, профессиональном колледже, академическом лицее, преподаватели в вузе должны быть сами убеждены в необходимости вести такую работу и быть личным примером для своих воспитанников в решении поставленных руководством страны задач в готовности активно трудиться на благо нашей республики.

Таким образом, значимость духовно-нравственных ориентаций учащейся молодежи влечёт за собой повышение общей и профессиональной культуры, культуры поведения и общения, нравственной мировоззренческой, эстетической культуры, всего того, что отражает целостность воспроизво и him никои м и влечёт за собой формирование толерантности, как главном ценности будущих школьных педагогов.

Литература

1. Иноятов У. Социальная поддержка детей, нуждающихся в защите в контексте реформирования системы народного образования: Материалы международного форума «Социальная поддержка детей и молодёжи - основа благополучного и процветающего общества». 4-5 декабря 2013 года. -Т.: РЦСАД, 2013. –С. 400.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика-Пресс, 1996. –С.536.
3. Thomas W.I., Znaniecki. The Polish Peasant in Europe and America. 5 vol. Boston: Badger, 1918-1920.
4. Асмолов А.Г. Психология личности. -М.: Изд-во МГУ, 1990.
5. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. - М.: «Наука», 1966. – С.451.
6. Буева Л.П. Духовная культура личности в современном образовании. // Современные проблемы культурологического образования. - М.: 1993. - С. 58-65.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола замонавий таълимнинг баъзи мақсадларини очиб беришга бағишланган. Асосий эътибор бугунги кунда муҳим бўлган нарсага – умумтаълим мактаби битирувчиси учун фаолиятнинг умумлаштирилган усулларини шакллантириш, унинг натижаси ўрганилган маълумотларнинг миқдори эмас, балки турли хил ва муаммоли вазиятларда ҳаракат қилиш қобилиятидир. Таъкидланишича, келажакдаги ўқитувчининг касбий ривожланишида қадрятлар муҳим роль ўйнайди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена раскрытию некоторых целей современного образования. Сделан упор на то, что актуально на сегодняшний день - формирование у выпускника общеобразовательной школы обобщенных способов деятельности, результатом которых является не сумма усвоенной информации, а его способность действовать в различных реальных и проблемных ситуациях. Отмечается, что в профессиональном становлении будущего учителя важную роль играют ценностные ориентации.

SUMMARY

The article deals with the disclosure of some of the goals of modem education. The focus is doneon what are actual today formation in secondary school graduates generalized ways of life, the result of which is not the sum of the assimilation of information, and its ability to operate in a variety of real and problematic situations. It is emphasized that in the professional formation of the future teacher value orientations play a great role.

ЧИЗМА ГЕОМЕТРИЯДА МЕТРИК МАСАЛАЛАРНИНГ БЕРИЛИШИНИ ДИЗАЙНЛИ ТАНЛАШГА КРЕАТИВ ЁНДАШУВ

Х.Рихсибоева – *таянч докторант*
Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш институти
Б.Есбоганова – *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: чизма геометрия, метрик масала, рақобатлашувчи, нуқта, текислик, масофа, бурчак, қиймат, икки ёқли бурчак, геометрик фигура, айқаш тўғри чизиқ
Ключевые слова: начертательная геометрия, метрическая задача, конкурирующий, точка, плоскость, расстояние, угол, величина, двугранный угол, геометрическая фигура, скрещивающиеся прямые
Key words: descriptive geometry, metric problem, rival, point, plane, distance, corner, value, dihedral corner, geometric figure, crossbreeding lines.

Маълумки, таълимнинг барча босқичларида ўқитиладиган фанлардан масалалар танлаш ва ечиш унинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Ўқув жараёни масалалари аниқ вазиятда берилган маълум бир ҳаётий ёки ҳаёлий вазифалар бўлиб, мактаб, лицей ва ОТМларда ўқувчи ва талабалар учун таълим жараёнини ташкил қилиб, улар фақат масалаларни ечибгина қолмай, балки ўз салоҳиятларини, билим даражаларини ўстиришга эришадилар.

Таълим тизимида ўқув вазифалари 2 таркибий қисмдан иборат [1]:

Вазифа предмети (шарти);

2. Вазифанинг талаб қилинган модели (жавоби), яъни вазифа “шарти ва ечими”.

Чизма геометрияда ўқув вазифаси шарти аниқ мавзуга оид берилган (метрик, позицион ёки аралаш) масала бўлиб, унинг ечими ўзлаштирилган билимлар асосида мақбул усулни татбиқ қилиб, масала шартига кўра изланаётган геометрик фигура (нуқта, тўғри чизиқ, текислик, текис ёки фазовий шакл) нинг ҳақиқий катталиги ёки геометрик ўрнини аниқлашдан иборат бўлади.

Чизма геометрияда маъруза ва амалий машғулотларни ўтказиш жараёнида масалаларнинг берилишини мантиқан ва услубан тўғри танлаш педагог-ўқитувчилардан катта назарий билим ва амалий

маҳорат ҳамда катта тажриба талаб қилади. Чунки берилиши тўғри танланган масала ечимининг дизайнли, яъни кўринимли, ишонарли, ва тушунарли бўлиши талабаларнинг мавзуларга оид билимларни ўзлаштиришларида катта аҳамиятга эга.

Агар масалаларнинг берилишида камчиликлар бўлса, кутилган натижа масалан, у метрик масала бўлса, изланаётган катталик**,** жуда кичкина**,** кўринимсиз ёки чизма кўламидан ташқарига чиқиб кетиш ҳоллари учрайди. Бу эса, биринчидан ёш педагог-ўқитувчиларни ноқулай аҳволга тушиб қолишига сабаб бўлса, иккинчидан талабаларнинг бундай масалаларни ечишга қизиқишлари камайиб, мавзуларга оид билимларни ўзлаштиришлари сусаяди. Шунингдек, ўқитувчининг ўзи ҳам масала ечимидан кўнгли тўлмайди. Айниқса, бу муаммо эндигина иш бошлаган ва етарли тажрибага эга бўлмаган ёш педагог-ўқитувчилардан жуда катта масъулият талаб қилади.

Масалалар тўпламларини тузишда ва машғулотларда ечиладиган масалаларнинг берилишини мақбул танлашда уларнинг ечимларини кўринимли, ишонарли ва чизма кўламидан ташқарига чиқиб кетмаслиги ҳамда талабаларга ечиш жараёнини тушунарли бўлиши назарда тутилади. Шундагина талабаларнинг чизма геометрия мавзуларига оид билимларини мустаҳкамлашга ва оширишга эришиш мумкин.

Олиб борган изланишларимиз натижасида айрим масалаларнинг берилишини кўринимли ва ишонарли ҳамда ечими чизма доирасида аниқланадиган қилиб, яъни дизайн асосида танлашнинг усули – рақобатлашувчи геометрик фигуралар усули мавжудлигини, ва ҳатто, бу усулдан фойдаланиб, айрим масалаларни ҳам ечиш мумкинлигини аниқладик.

Айрим метрик масалаларнинг берилишини дизайн талаблари асосида рақобатлашувчи нуқталардан фойдаланиб танлашни кўриб чиқамиз.

Чизма геометрия фанида бир номли проекциялари қўшилиб қолган геометрик фигураларга рақобатлашувчи геометрик фигуралар деб аталади. Яъни, битта проекцияловчи нурда, боғловчи чизиқда ётувчи нуқталар [2], нуқталари проекцион боғланишда бўлган тўғри чизиқлар, икки текислик ва икки сиртлар рақобатлашувчи геометрик фигуралар бўлади.

Маълумки, амалиётда рақобатлашувчи нуқталардан фойдаланиб, проекциялари устма-уст тушиб қолган геометрик фигураларнинг кўринар ва кўринмас қисмлари аниқланиб келинади.

Рақобатлашувчи нуқталар орасидаги масофа уларнинг устма-уст ётмаган проекциялари орасидаги масофага тенг бўлади. Агар бу рақобатлашувчи нуқталар орқали айрим метрик масалалардаги геометрик фигуралар ўтган бўлса, қуйидаги таъриф ўринли бўлади.

Таъриф: Икки геометрик фигуралар орасидаги қисқа масофа ёки бурчак уларнинг рақобатлашувчи нуқталари орасидаги масофага мутаносиб – тўғри пропорционал бўлади.

Шу таърифга асосланиб, метрик масалаларнинг берилишини дизайн асосида тўғри танлаш учун берилган геометрик фигураларда ётувчи ва унга рақобатлашувчи нуқталарни танлаб олиб, улар орасидаги масофани мумкин қадар каттароқ қилиб олинса, масалалар кўринимли ва тушунарли ечимга эга бўлади.

Шундай қилиб, рақобатлашувчи нуқталардан фойдаланиб, икки геометрик фигуралар орасидаги масофани ва бурчакни топиш каби метрик масалаларнинг берилишини осонгина дизайн талаби асосида танлашга эришиш мумкин бўлади.

1-расмда нуқта билан текислик орасидаги қисқа масофани топиш масаласида нуқта билан текисликнинг берилишини юқорида келтирилган усул асосида, яъни рақобатланувчи нуқталардан фойдаланиб танлаш кўрсатилган. Чизмада текислик ABC учбурчак кўринишда, горизонтал ва фронтал чизиқлари OX ўқига оғма бўлган ҳолда берилган. S нуқтанинг вазиятини методик тўғри, яъни бу масаланинг ечими кўринимли ва ишонарли бўлишига қуйидагича эришилади:

1. S нуқтадан текисликнинг горизонтал ёки фронтал чизиғига тушириладиган перпендикулярни қулайроқ ўтишини ҳисобга олган ҳолда, аввал унинг биринчи горизонтал ёки фронтал проекцияси ихтиёрий танлаб олинади. Чизмада S нуқтанинг горизонтал S' проекцияси олинган (1- расм, а). Сўнгра танлаб олинган S нуқтанинг проекцияси билан битта проекцияси устма-уст ётувчи текисликнинг T (S'≡T' ёки S''≡T'') нуқтасининг проекциялари аниқланади. Яъни дизайн асосида вазияти изланаётган S нуқта билан текисликнинг рақобатлашувчи нуқтасининг проекциялари ясалади. Чизмада T (T',T'') нуқта текисликнинг (EF) тўғри чизиғида ётади.

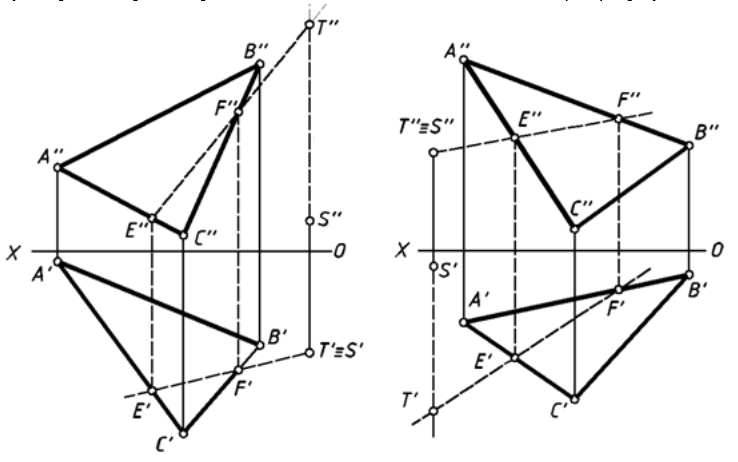

A) 1-расм B)

2. Юқорида келтирилган таърифга асосан, S ва T нуқталарнинг устма-уст ётмайдиган проекциялари орасидаги масофа таҳлил қилинади. Ҳамда уни иложи борича каттароқ, камида 50-60 мм узоқликда олиб, S нуқтанинг иккинчи проекцияси аниқланади. Чизмада T'≡S' бўлганлиги учун S нуқтанинг иккинчи проекциясини аниқлашда, уни T'' нуқтадан мумкин қадар узоқроқда, масалан S'' нуқтада олинган. Натижада бундай масалаларнинг дизайн асосида берилишига осонгина эришилади.

Агар чизмада T ва S нуқталар фронтал проекциялар текислиги V га нисбатан рақобатлашувчи бўлса, яъни T''≡S'' бўлса, S нуқтанинг иккинчи проекциясини аниқлашда, уни T' нуқтадан иложи борича узоқроқда,

масалан S' нуқтада олинади (1- расм,б).

Текисликда ётувчи ва S нуқта билан рақобатлашувчи Т нуқтанинг проекцияларини топишдаги ясашлар педагог-ўқитувчининг онгида фикран кечаётганлиги учун, график амаллар штрих чизиқлар билан кўрсатилган.

Бундай масалаларда берилган текислик учбурчак кўринишидан бошқа кўринишда ёки излари билан берилган бўлишидан қатъий назар, масалаларда, унинг дизайн асосида берилишига юқорида келтирилган икки амалли алгоритм асосида эришилади.

2- расмда S нуқта билан излари орқали берилган Р текислик орасидаги масофани аниқлаш масаласининг берилишини дизайн талаблари асосида танлаш кўрсатилган. Чизмада аввал S нуқтанинг фронтал проекцияси S'' танлаб олинган. Сўнгра Т ва S нуқталар V га нисбатан рақобатлашувчи, яъни T''≡S'' қилиб олинган, S нуқтанинг горизонтал S' проекцияси T' нуқтадан иложи борича узоқроқда олинган (2- расмда S' га қаранг).

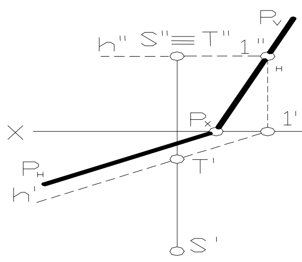

2- расм

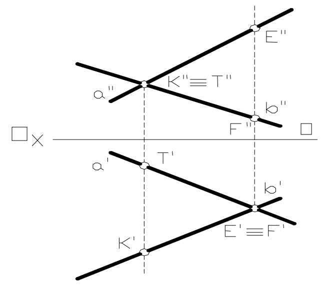

3- расм

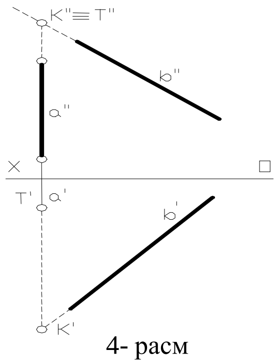

4- расм

3- расмда а ва b учрашмас тўғри чизиқлар орасидаги қисқа масофани топиш масаласида уларнинг берилишини дизайн асосида танлаш кўрсатилган. Бунинг учун а ва b тўғри чизиқлар ҳар иккала проекциялари ихтиёрий қилиб ўтказилади. Масалани дизайн асосида берилишига рақобатлашувчи нуқталардан фойдаланиб қуйидагича эришилади:

1. Фикран айқаш тўғри чизиқларнинг горизонтал ёки фронтал проекцияларини ўзаро кесишгунча давом эттириб, уларда ётувчи рақобатлашувчи нуқталари аниқланади. Чизмада бундай нуқталар К ва Т нуқталар бўлсин. Бу амаллар фикран бажарилганлиги учун барча график ясашлар штрих чизиқлар билан кўрсатилган.

2. Бу рақобатлашувчи нуқталар орасидаги масофалар таҳлил қилинади. Агар Т ва К нуқталар орасидаги масофа 30-40 мм дан катта бўлса, масалани берилиши дизайн асосида танланган бўлади. Агар бу нуқталар орасидаги масофа кичик бўлса, изланаётган масофа ҳам кичик ва масаланинг ечими кўринимсиз бўлади. Шунинг учун а ёки b тўғри чизиқнинг вазиятини ўзгартириб, Е ва F ёки К ва Т нуқталар орасидаги масофани иложи борича катталаштирилади. Натижада, бундай масалаларнинг берилишини тўғри ва дизайн асосида танланишига эришилади.

Агар а ва b учрашмас тўғри чизиқлардан бирортаси проекцияловчи ёки уларнинг бирорта проекциялари ўзаро параллел бўлса, улар орасидаги масофа Н га ёки V га ўзгармасдан тасвирланади (1). Бундай вазиятда учрайдиган айқаш тўғри чизиқларнинг берилишини дизайн асосида танлаш учун, уларда ётувчи рақобатлашувчи нуқталар орасидаги масофа бу ҳолда ҳам мумкин қадар узоқроқда олинади. Шунингдек, бундай учрашмас тўғри чизиқларни нуқта ва тўғри чизиқ ёки икки параллел тўғри чизиқ бўлиб тасвирланган проекциясида, улар орасидаги масофани иложи борича каттароқ олинади (4-расм).

5-расм, а) ва б) ларда икки ёқли бурчак қийматини аниқлаш масаласида унинг берилишини тўғри танлаш кўрсатилган.

Бундай масалаларнинг берилишини тўғри танлаш учун, яъни изланаётган бурчак катталиги кичик бўлмаслиги учун икки ёқли бурчак томонлари битта текисликда ётмаслиги керак. Акс ҳолда изланаётган бурчак катталиги 0 га тенг бўлиб қолади. Бунинг учун икки ёқли бурчакнинг биринчи горизонтал ёки фронтал проекцияси ва унинг исталган бир ён томонининг иккинчи проекцияси чизиб олинади. Чизмада унинг биринчи проекцияси - фронтал A''B''C''D'' проекцияси ва унинг масалан, ABD ён томонининг горизонтал проекцияси ихтиёрий танлаб олинган бўлсин.

Рақобатлашувчи нуқталардан фойдаланиб, бу масалани дизайн асосида берилишига қуйидагича эришилади:

1. Икки ёқли бурчакнинг АВС томонининг иккинчи горизонтал проекциясини ясаш учун, фикран унинг иккала проекцияси тасвирланган ABD томонининг текислигида, С нуқта билан рақобатлашувчи Т нуқтасининг проекциялари ясалади: 5- расм, а) да C''≡T'' ва Т нуқта ABD текисликнинг В1 тўғри чизиғида ётган бўлсин. 5- расм, б) да эса T''≡ C'' ва Т нуқта ABD текисликнинг D1 тўғри чизиғида ётган бўлсин.

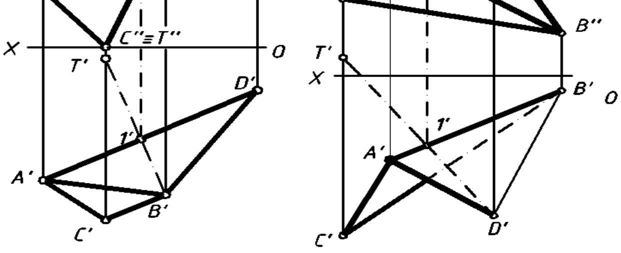

а) 5- расм б)

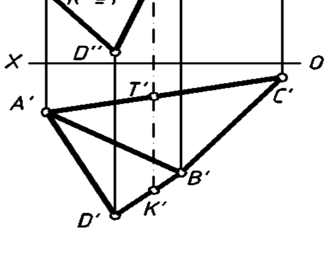

6- расм

2. Юқорида келтирилган таърифга асосан C нуқтанинг горизонтал C' проекциясини T' нуқтадан узоқроқда танлаб олинса, изланаётган бурчак катталиги ҳам каттароқ бўлади ва масаланинг ечими кўринимли бўлади. Шу асосда бундай масалаларнинг берилишини дизайн асосида танлашга эришилади.

Агар T' ва C' нуқталар орасидаги масофа кичик ёки T'≡C' бўлса, иккиёқли бурчак катталиги 0 га тенг бўлиб, масала кўринимсиз ечимга эга бўлиб қолади.

Шунингдек, икки ёқли бурчакнинг дизайн асосида берилишини танлашда унинг айқаш AC ва DB томонларидан ҳам фойдаланиш мумкин (6-расм).

Чизмада ABCD икки ёқли бурчакнинг фронтал проекцияси ва ABD томонининг горизонтал проекцияси берилган бўлсин.

Бунинг учун AC ва DB айқаш томонларида ётувчи рақобатлашувчи K ва T нуқталарнинг проекциялари ясалади, K''≡T''. AC томонда ётувчи T нуқтанинг горизонтал T' проекциясини K' нуқтадан мумкин қадар узоқроқдан танлаб олиб, A'C' ўтказилади ва икки ёқли бурчакнинг ABC томонининг горизонтал проекцияси ясалади. Шу асосда бундай масалаларнинг берилишини дизайн асосида танлашга эришилади.

Агар чизмада ABCD икки ёқли бурчакнинг горизонтал проекцияси ва ABD томонининг фронтал проекцияси берилган бўлса, AC томонда ётувчи T нуқтанинг фронтал T'' проекциясини K''' нуқтадан иложи борича узоқроқдан танлаб олинади.

Агар икки ёқли бурчакнинг ён текисликлари кесишмаган бўлса ва улар излари билан берилган бўлса, бундай масалаларнинг берилишини тўғри танлашда текисликларнинг излари ўзаро параллел ва бирининг бир изи, агар у проекцияловчи бўлса, иккинчи текисликнинг бирор изига перпендикуляр бўлмаслиги керак. Акс ҳолда изланаётган бурчак тегишлича 180^0 га ёки 90^0 га тенг бўлади.

Шундай қилиб, юқоридаги баён қилинган рақобатлашувчи нуқталар усулидан фойдаланиб, масалаларнинг берилишини дизайн талаблари асосида методик тўғри танлаш мумкин. Бу эса амалий машғулотларни ўтаётганда масала ечимининг кўринимли ва ишонарли чиқишини кафолатлайди.

Адабиётлар

1. www.e-reading.club. Ткачева М. Педагогическая психология: конспект лекций. online учебник.

2. Murodov Sh., Xakimov L., Xolmurzayev A., Jumayev M., To'xtayev A. Chizma geometriya. –Toshkent: Moliya-Iqtisod, 2006, 241-b.

3. Rixsiboyev T., Ashirboyev A., Xoshimova X. Chizma geometriya masalalarini tanlashning ba'zi usullari. TDPU, 2007..

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада нуқта билан текислик ва айқаш тўғри чизиқлар орасидаги масофани ҳамда икки ёқли бурчак қийматини аниқлаш каби метрик масалаларнинг берилишини рақобатлашувчи нуқталар усулидан фойдаланиб, дизайн асосида оптимал танлаш методикаси баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье изложена методика оптимального выбора задания метрических задач, таких как нахождение кратчайшего расстояния от точки до плоскости, и между скрещивающимися прямыми, способом конкурирующих точек на основе дизайнерских требований, чтобы решение задач получилось более наглядным, достоверным и не выходило за рамки чертежа.

SUMMARY

Methods of the optimum choice of the task of the metric tasks is stated in the article, they are: as finding of the shortest distance between point and plane, and between lines of crossbreeding, by way of the rival points on the basis of design requirements so that the decision of the problems was got more demonstrative, reliable and was not beyond the scope of drawing.

BOSHLANG'ICH SINF TEXNOLOGIYA TA'LIMI DARSLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHGA INNOVATSION YONDASHISH

X.R.Sanakulov – *pedagogika fanlari nomzodi, docent*
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
A.R.Sanakulova - *katta o'qituvchi*
TVCHDPI huzuridagi XTXQTMO markazi

**Tayanch so`zlar:** mehnat, ta'lim va tarbiya, o'quvchilar, rangli qog'oz, karton,qaychi, qo`l mehnati, qirqish, yelimlash.

Ключевые слова: труд, образование и воспитание, учащиеся, ножницы, цветная бумага, картон, ручная работа, резать, клеить.

Key words: work, education and upbringing, students, scissors, colored paper, cardboard, hand work, to cut, to glue.

Respublikamizda ta'lim tizimini isloh qilishdan ko'zlangan asosiy vazifalardan biri ta'lim jarayonida o'qitishning zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish, yoshlarda kitobxonlikga bo`lgan qiziqishini oshirish, ularni har tamonlama yetuk, mustaqil fikrlovchi, intellektual salohiyatga ega bo'lgan yosh avlodni tayyorlashdir.

Ma'lumki, ta'limda o`qitishning innovatsion didaktik vositalari ya`ni, audio, video, chizma grafika va animatsiyalar foydalanish, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarining samarali usullarini qollash muhum hisoblanadi. Jumladan ,boshlang`ich ta'limda o'qitishning muhim vazifalardan biri o`quvchilarni texnologiya darslarida mustaqil fikirlashga undashi, intellektual salohiyati yuqori bo`lgan yosh avlodni tayyorlashdan iboratdir.

Boshlang'ich sinf texnologiya ta'limi darslaridagi ta'lim-tarbiyaviy vazifalar umumiy o`rta ta'lim maktablaridagi texnologiya ta'limining umumiy vazifalaridan kelib chiqib, quyidagi ish turlarida amalga oshiriladi: a) qog`oz va karton bilan ishlash; b) gazlama va tolal imateriallar bilan ishlash; d) tabiiy va turli materiallar bilan ishlash; c) badiiy qurish-yasash va texnik modellashtirish.

Texnologiya darslari xavfsizlik texnikasi qoidalariga rioya qilgan holda tashkil etiladi. Boshlang`ich sinf texnologiya darslarida o`quvchilarni aqliy va jismoniy mehnat turlari**,** kasblar bilan tanishtirish, kasb tanlashga tayyorlash, mehnatni qadrlash, o`quvchilarda dastlabki nazariy va amaliy mehnat tajribalarini hosil qilish, zamonaviy multimediali vositalar borasidagi bilimlari doirasini yanada kengaytirish, kishilar mehnati va mehnat jarayoniga nisbatan ijobiy munosabatda bo`lishga tayyorlash, o`ziga topshirilgan har qanday ishni chin yurakdan uddalay bilish, did-farosatli hamda mehnat qurollari, vositalari, jarayonlari, hududiy ishlab chiqarishning asoslarini o`rgatish, texnika va mehnat ta'limi multimediali vositalar zamonaviy (texnologiya) asosida egallanayotgan kasb-hunar sohasi xususiyatlari, shu sohaning ilg'or vakillari faoliyati bilan tanishtirish orqali kelajak hayotga tayyorlash nazarda tutiladi.

Boshlang'ich sinf texnologiya fanlarini, ilmiy-metodik adabiyotlarni o`rganish natijalari shuni ko`rsatadiki, texnologiya fani bo`yicha o`quv mashg'ulotlarini

o`qitishning yangi usullaridan foydalanib, aniq amaliy ishlanmalarga tayangan holda tashkil etish lozim. Shundagina o`quvchilarda kasb-hunar tushunchalarini shakllanish darajasi jadal kechadi. Bu esa, o`z navbatida, boshlang’ich ta’limda texnologiya ta’limi yo`nalishidagi dapsliklarning jiddiy ravishda qayta ishlab chiqilishini taqozo etadi. Kelgusida yaratiladigan o`quv qo`llanmalar, ayni paytda mavjud qo`llanmalardan tuzilishi va mazmuni, o`quv materiallarining takomillashganligi bilan farq qilishi lozim. Boshlahg‘ich texnologiya ta’limi mazmunining asosiy tashkil etuvchilari hisoblangan fundamental va amaliy xarakterdagi o`quv materiallari har bir ta’lim muassasasining ta’lim va ixtisoslik yo`nalishidan kelib chiqadi. O`quv materiallari milliy qadriyatlar zamirida yetakchi nazariya va qonuniyatlar atrofida umumlashtiriladi.Boshlang’ich ta’lim muassasalarida texnologiya ta’limi uchun har bir sinflarda 34 soatdan vaqt ajratilgan. Texnologiya ta’limi bo`yicha mavjud bo`lgan o`quv reja, dasturlarni va darslik, o`quv qo`llanmalarni qiyosiy tahlil etish, ta’lim texnologiyalar asosida mehnat ta’limini amalda joriy etish hamda predmetlararo bog’lanish asosida mehnat ta’limi o`qitish usullarini o`rganish shundan dalolat beradiki, o`quvchilarda kasb-hunar tushunchalarini shakllantirishga yo`naltirilgan mashg’ulotlar haligacha tashkil etilmagan.Shu bois texnologiya darslariga yangicha integrattsion yondashgan holda darslarni tashkil etishni quyidagi darslar misolida ko`rib chiqamiz.

Mavzu: Qog’oz va kartonni oddiy usullar bilan buklab usullari. (2-sinf)

O`qituvchiga tavsiya: Qog`oz vakartonni oddiy va murakkab usullarda buklash. Qog`oz va kartonlarni oddiydan murakkab usulda buklab, buklash chiziqlar gragikasi chiziqli shakllar va burchaklar hosil qilish. Buklash chiziqlari orqali qog`oz va kartonlardan har xil maketlar yasash (mashina, daraxt, har xil gul shakllar, mushukcha, ot, quyoncha, sumkacha, soat, qayiqcha, xo`tikcha, kitob, qo`ziqorin, savatcha, kapalak, tuzdon, qurbaqa, oqqush, quloqli shapka, soyabonli shapka, qaldirg`och). Boshlang’ch sinflarda ta’lim datexnologiya darslarini olib borilishi. 1-soatlik dars ishlanmasi.

Mavzu	Qog’oz va kartonni oddiy usullar bilan buklab usullari. (2-sinf)
Darsning maqsad	Ta’limiy maqsad: Cho`lda yashovchi hayvonlar haqida tushuncha berish . Qog’oz va kartonlardan buklash usulida mushukcha va xo`tikcha shaklini yasash usullarini o`rgatish. Tarbiyaviy maqsad: Hayvonlarga ozor bermaslik.Xavfsizlik qoidalariga rioya qilishni tarbiyalash. Rivojlantiruvchi maqsad:Kasb turlari haqida ma’lumo tberish va qiziqishn ishakllantirish.
Darsning jihozlari	Ko`rgazmali vositalar: Multimediali vositalar slaydlar. Ishjihozlari: Rangli qog’oz va kartonlar to`plami, qaychi, qalam, chizg’ich, yelim, lattava ip.
Darsni amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: Suxbat va savol-javob bayon qilish, tushuntirish, tahlil qilish, ko`rgazmalilik, “Aqliy hujum”, amaliyish. Shakl: Amaliy mashg’ulot Baholash: 5 ballik tizimda baholash
Darsni amalga oshirish bosqichlari	Tashkiliy qism: 7 daqiqa Darsga tayyor bo`lish 3-daqiqa Uy vazifalarini tekshirish 10-daqiqa Asosiy qism: 28 daqiqa Aqliy hujum 10-daqiqa Yangi mavzu bayoni etish 3-daqiqa Amaliy ish 10-daqiqa Kasblar bo`yicha ma’lumot 7-daqiqa Yakuniy qism: 5- daqiqa O`quvchilar ishini baholash 5-daqiqa Topshiriqlar berish 2-daqiqa

Amaliy ish bosqichlari o`rganilgandan so`ng, o`quvchilarni kasb-hunarga yo`naltirish ishlari olib boriladi. Baliqlar bilan shug’ullanuvchi kasb egalari to`g’risida boshqotirma beriladi. O`quvchilar boshqotirmani mustaqil bajaradilar.Masalan,belgilar o`rniga harflarni qo`yib baliq tutuvch kasb egasi nomini toping.

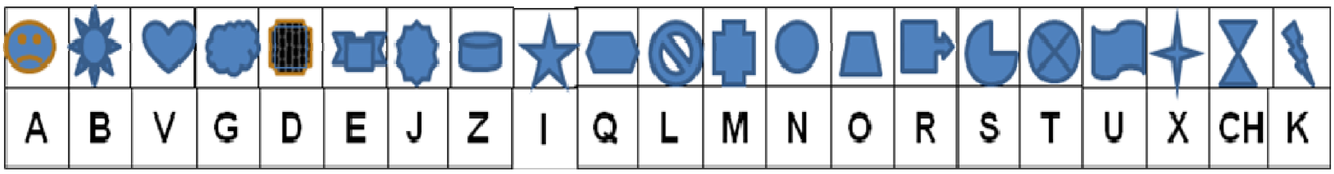

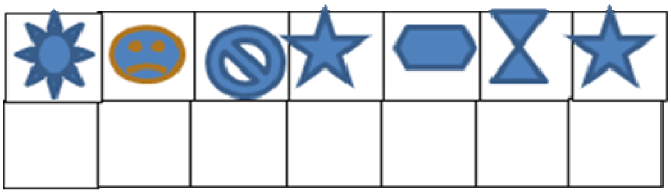

Boshqotirma natijalari e'lon qilingan so`ng, o`quvchilarga baliqchi to`g'risida ma'lumotlar beriladi.

Baliqchi fursat kutar,	Ov bo`lishi uchun zo`r.
Baliqchi baliq tutar.	Izlar baliq ko`p joyni
Baliq tutish vaqti bor,	Daryo, ko`l yoki soyni.
Bunga berar e'tibor.	Qayiqda daryo kezar
Tashlar qarmoq yoki to`r	Yaxshi ov joyin sezar.

Xulosha qilib oladigan bo`lsak boshlang'ich sinflarda o`quvchilarni texnologiya fanlariga bo`lgan qiziqishini yuksaltirish bilim, ko`nikma va malakalarni oshirish. Har bir dars mashg'ulotida o`quvchilarni kasblar bilan tanishtirish. Mehnatga qiziqish hamda insonparvarlikka, vatanparvarlikka, mehnatsevarlik va ota-onaga bo`lgan muhabbatini shakllantirish. Zamonaviy texnika borasidagi bilimlari doirasini yanada kengaytirish, ularda o`ziga topshirilgan vazifalarga mustaqil fikrlar asosida yondashish va uddalay bilish, o`z ishini va o`rtoqlarining ishlarini rejalashtirish hamda tashkil eta olishga o`rgatish orqali kelajakda yetuk bir kasb egasi bo`lib yetishishiga imkoniyatlar yaratib berishdir.

Adabiyotlar

1. Sanaqulov X.R., Xodieva D.P., Satboeva M. "Mehnat va uni o`qitish metodikasi" –Toshkent: 2015.
2. Sanaqulov X.R., Xodieva D.P. "Mehnat ta`limidan amaliy ishlar" TDPU, 2007.
3. Sanaqulov X.R., Xodieva D.P., Sanaqulova A.R. "Mehnat ta'limi" Ikkinchi sinf o`quvchilari uchun darslik. -T.: "Sharq" 2016.
4. Ergashev Sh.va boshqalar. "Kasblar alifbosi"Ўкув кўлланма. "Yurist-mediamarkazi" 2008.
5. Pereverten V. "O`quvchilarda ijodkorlikni shakllantirish". -T.: "O`qituvchi". 1990.

REZYUME

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf texnologiya darslarida o`quvchilarni kasb-hunarga yo`naltirishga oid metodik tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены методические рекомендации по профориентации учеников начальной школы на уроках труда.

SUMMARY

The article provides guidelines and methodical recommendations for primary school students at the labor classes.

СОЦИАЛ ИНТТЕЛЛЕКТ ТИББИЁТ ХОДИМЛАРИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ СИФАТИДА

Д.А.Собирова – *психология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: социал интеллект,касбий компетентлик, касбий маҳорат, касбий позиция, когнитив, эмоционаллик, социал мослашувчанлик, КОСКОМ-2.

Ключевые слова: социальный интеллект, профессиональная компетентность, профессиональные навыки, профессиональное положение, познавательная, эмоциональная, социальная гибкость, КОСКОМ-2.

Key words: social intellect, professional competence, professional skills, professional position, cognitive, emotional, social flexibility, КОСКОМ-2.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар жараёнида тиббиёт ходими фаолиятига қўйиладиган талаблар унинг ҳам касбий, ҳам шахсий камолоти билан боғлиқ масалаларни ўз ичида қамраб олгандир. Шу боисдан тиббиёт ходимлар фаолиятининг индивидуал-психологик ва ижтимоий-психологик компонентлари ролини тўғри белгилай олиш унинг касби камолоти муҳим шарти сифатида намоён бўлади. Бугунги кунда ушбу муаммоларини психологик тадқиқ этиш тиббиёт ходими фаолиятининг турли жабҳаларини ўрганишга эришганлигини кўрсатса-да, аммо унинг ижтимоий-психологик жиҳатларини эътибордан четда қолдириб бўлмаслигини ҳам тасдиқламоқда.

Жумладан, соғлиқни сақлаш соҳасининг ривожланиши, биринчи навбатда, ушбу жараённи ташкил этувчи, бошқарувчи, назорат қилувчи тиббиёт ходимларининг дунёқараши ва тафаккуридаги ўзгаришларга, яъни уларнинг касбий компетентлигига бевосита боғлиқ

Тиббиёт ходимларининг касбий маҳорати ва компетентлигининг ўзаро алоқадорлиги масаласи бир қатор педагогик-психологик адабиётларда очиб берилган. Унда касбий маҳоратни туғма хусусиятлар ва фазилатлар билан шартли белгиланмаслиги таъкидланган ва шу билан бирга ушбу маҳоратнинг касбий компетентлик билан шартланганлик ҳолати алоҳида қайд этилган. Демак, тиббиёт ходимлари касбий компетентлигининг тўлиқ тузилмаси мотивацион-йўналтирувчи бўғин, ривожлантирувчи, тузатувчи коррекцион ва касбий маслаҳат характерига эга бўлганлиги билан характерланади.

Шу нуқтаи назардан тиббиёт ходимлари социал интеллектини ўрганиш жараёнида ҳар бир тиббиёт ходимининг социал психологик компетентлиги ва унинг ўзига хос имкониятларини ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридагиларга асосланиб тадқиқотимизда тиббиёт ходимларининг касбий компетентлиги, унинг социал интеллектига ҳам боғлиқ деган мулоҳазани илгари сурган ҳолда тиббиёт ходими социал интеллекти ва социал психологик компетентлик ўртасидаги уйғунликни ўрганишни мақсад қилиб олдик.

Эмоционаллик билан социал интеллект тушунчаларини мазмунан таҳлил этганда, бир биридан фарқ қилувчи ҳолат кузатилади, яъни интеллект тушунчасининг когнитив жиҳатдан инсон онги билан боғлиқ эканлиги, эмоционаллик ва социаллик эса шахс фаолиятининг аффектив соҳасига яқинроқ эканлигини ифодалайди,аммо муаммонинг мазмунида акс этаётган икки тушунчани таҳлил этишда бошқачароқ позициядан туриб ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади. Эмоционал интеллект шахснинг эмоциялари, уларнинг ифодаланиши ва тартибга солинишини билдиради.) [5].

Тиббиёт ходимлар социал инттеллектини тадқиқ этиш дастуридан кутилаётган ғоянинг туб замирида шифокорнинг касбий фаолияти ва касбий компетентлигининг юқори натижаларга эришишига йўналтиришини таъминлашдан иборат.

Биз социал интеллектга доир изланишларга таяниб тиббиёт ходимлари социал интеллектини белгиловчи мезонлар мажмуасини қуйидагиларга ажратдик.

1. Когнитив**;**

1.1.Инсонлар ҳақида, ўзга инсонларни тушунишнинг махсус қоидаларини билиш;

1.2. Социал хотира−инсонларнинг қиёфаси, исмини ўзлаштиришга йўналтирилган хотира;

1.3.Социал интуиция –инсонларнинг кайфиятини, туйғуларини, хатти-ҳаракатларини тушуниш мотиви, социал мазмундаги хулқ-атворни мос тарзда кузатув

чанлик қобилияти;

1.4. Социал воқеликни башорат қила олиш−шахсий хатти-ҳаракатлари режасини шакллантириш, ўзининг-фаолиятини жипслаштириши, шахсий фаолиятини бошқалар кўзи билан кўра олиши ва фойдаланилмаган муқобил имкониятлар орқали баҳолаш.

1. Эмоционал;

2.1. Социал ифодалалилик — эмоционал ифодалилик, эмоционал сезгирлик, эмоционал назорат ўрнатиш;

2.2.Биргаликда қайғуриш —ўзга инсонларнинг ҳолатига кира олиш, ўзини бошқалар ўрнига қўя олиш қобилияти.

2.3. Ўз-ўзини тартибга солиш қобилияти — ўзининг эмоцияси ва кайфиятларини тартибга солиш уқуви.

3. Хулқий;

3.1. Социал идрок-суҳбатдошни тинглаш малакаси,ҳазил-мутойибани тушуниш;

3.2. Социал ўзаро таъсирлашув – ҳамкорликда ишлашга шайлик ва қобилиятлилик, ўзаро жамоавий таъсирлашувга қобилиятлилик;

3.3. Социал мослашувчанлик – тушунтира олиш ва бошқаларни ишонтира олиш уқуви, ўзга кишилар билан чиқишиб кетиш қобилияти, атрофдагилар билан муносабатларда самимийликнинг намоён этилиши) [1].

Ушбу ажратилган мезонлар тиббиёт ходимлари социал интеллектини ифодаловчи ҳар бир баҳолаш тартибини шакллантириши мумкин бўлади. Ушбу дастур фаолият жараёнида социал интеллектнинг ривожланишини ташкил этувчи умумий йўлланма сифатида хизмат қилади. Дастурнинг яхлит мазмуни тиббиёт ходимлари социал интеллектини тадқиқ этиш борасида изланишимизнинг тўлалигини таъминлайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, тиббиёт ходимларининг социал интеллектини таъминлашга қаратилган психологик ёндашув йўлларини излашга бўлган эхтиёжнинг тобора ортиб бораётгани психологлар олдига давлат ва жамият аҳамиятига эга бўлган муҳим тадқиқотларни олиб бориш ва бу борадаги барча муаммоларни бартараф этишга астойдил киришиш вазифасини юкламоқда. Чунки социал интеллект ва социал компетентлик ўртасидаги уйғунликни ўрганмай туриб, тиббиёт ходимларининг социал интеллектини ошириш борасидаги чора-тадбирлар кўламини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш асло мумкин эмас.

Психологик тадқиқотларда социал интеллектнинг структурасини ўрганиш борасидаги изланишлардан кўра, умумий интеллектнинг тузилишига дахлдор ёндашувлар анчагина эканлигини кўзга ташланади (Г.Айзенк, Р.Б.Кеттелл,Терстоун, Дж.Гилфорд ва бошқалар) [3]. Бугунги кунда ҳам социал интеллект муаммосида энг аҳамиятли психологик модел сифатида Дж. Гилфорднинг назариясига алоҳида эътибор қаратилади) [3].

Жамият тиббиёт ходимлари шахсига юқори талаблар қўяр экан, унда психологик етуклик, касбий самарадорлик ва социал талабчанликка эришишни таъминловчи социал компетентликни тақозо этади. Биз тиббиёт ходимлари социал интеллектининг ўзига хослигини ўрганиш баробарида социал компетентлигини ўрганишга мурожаат қилишни лозим топдик.

Бунинг учун тиббиёт ходимларининг социал компетентлигини аниқлашда В.Н.Куницынанинг «КОСКОМ-2» сўровномасидан фойдаландик (Коммуникатив ва социал компетентликни аниқлаш) [6].

Бу сўровнома оркали тиббиёт ходимларининг социал интеллекти билан социал-психологик компетентлик хусусиятлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганиш орқали муаммонинг янги қирраларини ўрганиш имкониятига эга бўлиш мумкин Шунингдек, тиббиёт ходимлари социал интеллекти шахслилик сифатлари, шахслик типлари, эмоционал интеллекти билан ўзаро муносабатларини ўрганиш сингари уларнинг социал-психологик компетентлигини билан боғлиқ хусусиятларига эътибор қаратилди. Бу эса тиббиёт ходимлари социал интеллектидаги бошқа жиҳатларни ёритишга ҳам ёрдам беради. Тиббиёт ходимлари социал-психологик компетентлиги ва коммуникатив компетентлигини ўрганишда қатор жабҳалар асосида ёритилди. Дастлаб тиббиёт ходимларининг социал ва коммуникатив компетентлигини аниқлашдан олинган кўрсаткичлар тиббиёт ходимларининг босқичларга кўра фоиз ҳисобида аниқланди ва сўнгра социал интеллектлари билан ўзаро корреляция муносабатлари аниқланди.

Тиббиёт ходимларининг социал-психологик компетентлиги ва коммуникатив компетентлиги тақдим этиган ўн бешта банд бўйича аниқланди. Олинган эмпирик натижалар шуни кўрсатдики, тиббиёт ходимларининг социал компетентлигини ифодаловчи кўрсаткичлар вазифасига кўра ҳам фарқ қилар экан..

Тиббиёт ходимларининг социал интеллекти билан социал компетентлилигининг умумий кўрсаткичлариорасидаги корреляцион боғланиш натижалари

	Шкалалар	Социал интеллект			
		Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	Новербал мулоқот ҳаракатла рини тушуниш	Вербал мулоқот ҳаракатла рини тушуниш	Шахслараро ўзаро таъсирлашув-ни таҳлил этиш
Социал компетентлик	Инсонларни тушуниш	-0,109	-0,023	-0,059	-0,151
	Вазиятларни тушуниш	0,060	0,236**	-0,022	0,003
	Уддабуронлик	-0,012	0,198*	-0,009	-0,009
	Ахлоқий установкалар	0,038	-0,044	0,054	0,006
	Муваффақиятга эришганлик мотивацияси	0,130	0,068	0,017	0,043
	Эмоционал барқарорлик	0,172*	0,025	-0,059	-0,033
	Имидж	-0,121	-0,115	-0,124	0,293**
	Социал психологик компетентлик	0,024	0,097	0,088	0,140
	Вербаль компетентлик	0,193*	-0,075	0,012	0,115
	Оператив социал-психологик компетентлик	0,038	-0,021	-0,119	0,247**
	Эго компетентлик	-0,146	0,027	-0,065	-0,142
	Коммуникатив компетентлик	0,063	0,001	0,148	0,310**
	Ишончлилик	0,137	-0,018	0,053	0,227**
	Барқарор инсоний муносабатлар	0,115	-0,031	0,017	0,096
	Шахслилик коммуникатив имконияти	-0,200	0,042	-0,064	0,282**

Изоҳ: * p≤ 0,05, *** p≤ 0,01

Шунингдек, тиббиёт ходимларининг амалдаги ҳолатларида уддабуронликка бўлган компетентлик ҳам новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш билан уйғунлашган экан (r=0,236, p≤ 0,01).Тиббиёт ходимларининг новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш қобилиятлари уддабуронлик имкониятларининг ҳам ўсишини таъминларкан. Шунингдек, бир қатор социал-психологик компетентлик жабҳалари социал интеллект ўртасида тўғри корреляцион боғланишлар шаклланган экан. Тиббиёт ходимларининг мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушунишлари билан эмоционал барқарорлик (r=0,172, p≤ 0,05), шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш билан имидж (r=0,293, p≤ 0,01), мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш билан вербал компетентлик (r=0,293, p≤ 0,01), шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш билан оператив социал-психологик компетентлик (r=0,247, p≤ 0,01), коммуникатив компетентлик (r=0,310, p≤ 0,01), ишончлилик (r=0,227, p≤ 0,01), шахслилик – коммуникатив имкониятлари (r=0,282, p≤ 0,01) ўзаро уйғун ривожланаётган экан. Айтиш мумкинки, тиббиёт ходимларининг социал интеллекти билан социал-психологик компетентлиги ўртасида ижобий боғланишлар фаолият жараёнида муҳим, аммо улар тўлақонли кўринишга эга эмас. Фақат бешта мезон бўйича социал-психологик компетентлик сифатлари билан социал интеллект ўртасидаги тўғри ички муносабат шаклланган ва бу кўрсаткичлар тиббиёт ходимларининг умумий қийматлари бўйичадир. Агар уларнинг босқичларга кўра таҳлил этадиган бўлсак, социал интеллект билан компетентлик ўртасидаги яна тарқоқ боғланишлар кузатилиши шубҳасиз.

Олиб борилган таҳлиллар натижаси бугунги кунда социал интеллект ва социал-психологик компетентлик уйғунлигини таьминловчи дастурни ишлаб чиқиш ва амалиётга қўллашга бўлган талаб ва эҳтиёжнинг мавжудлигини яна бир тасдиқлади. Чунки муайян мақсадларга қаратилган мазкур дастурни ишлаб чиқиш тизимда фаолият юритаётган тиббиёт ходимлари касбий фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридагиларга асосланиб, юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда тиббиёт ходимлари социал интеллекти ва касбий компетентлигини тадқиқ қилиш бўйича қуйидагилар аниқланди:

1. Социал интеллектни характерловчи психологик жиҳатлар қаторига касбий компетентликни қўшиш мумкин. Бу эса тиббиёт ходимлари социал интеллектининг касбий камолотдаги ҳолатини янада чуқурроқ тушуниш имконини берди.
2. Тиббиёт ходимларининг социал-психологик компетентлиги аниқ мезонли ва тизимли, илмий асосланган тадқиқот методикаси асосида аниқланди. Бу унинг социал интеллект билан мазмуний боғлиқлигини тушунтириш имконини берди.
3. Тиббиёт ходимлари социал интеллектини умумий интеллект, эмоционал интеллект, эмпатия, эксперт баҳолаш билан ўзаро боғлиқликда ўрганилганлиги натижалари сингари социал-психологик компетентлик кўрсаткичларида ҳам босқичланиш кузатилди.

Адабиётлар

1. Собирова Д.А. Социал интеллект: назария ва амалиёт. - Тошкент: “Фан”, 2013, 160- б.
2. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. - М.: “Смысл” 2002, -С. 329.
3. Терстоун Л.Л. Характер интеллекта. - М.: “Педагогика”, 1924. -С.230.
4. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд. // Вопросы психологии. 1995. -М.: -С. 111–131.
5. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) user's manual. –Toronto:-Canada: MHS Publishers, 2002.
6. Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М.Межличностное общение. Учебник для ВУЗов. -СПб.: «Питер», 2002, -С. 322.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тиббиёт ходимларининг социал интеллекти, касбий маҳорати ва компетентлигининг ўзаро алоқадорлик масаласи ўз ифодасини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается взаимосвязь между социальным интеллектом, профессионализмом и компетентностью медицинского персонала.

SUMMARY

The article is devoted to the discussion of the relationship between social intelligence, professionalism, and the competence of medical personnel.

ЎЗАРО ТАЪСИРЛАШУВ ТУРЛАРИНИ ЎҚИТИШДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШИНИ КОМПЕТЕНТЛИК ДАРАЖАДА ШАКЛЛАНТИРИШ

Ф.Қ.Тугалов – *катта ўқитувчи*

Жиззах давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: компетентлик, илмий дунёқараш, ўзаро таъсирлашув, элементар зарра, электромагнит, гравитация, нуклон, ядро, малака, кўникма.

Ключевые слова: компетенция, научное мировоззрение, взаимодействие, элементарная частица, электромагнит, гравитация, нуклон, ядро, умения, навыки.

Key words: competence, scientific outlook, interaction, elementary particle, electromagnetic, gravitation, nuclon nuclear, habits, skills.

Жамият ҳаётида кузатилаётган ривожланиш жараёнлари шахс дунёқараши шаклланишининг асосий ташкил этувчиси бўлган таълим соҳасида ҳам ўз аксини топмоқда. Атрофимиздаги ижтимоий ва технологик ўзгаришларга мос ҳолда, замонавий мактаб маълум билим ва малака бериб қолмасдан, танқидий фикрловчи, эффектив қарор қабул қилувчи, ўз дунёқарашига эга бўлган ҳаётдаги шарт-шароитларга мослашувчи ва уни яхшилашга интилувчи бўлажак ўқитувчиларни шакллантириш лозим бўлади. Бу натижаларга таълимда компетентли ёндашувни қарор топтириш орқали эришиш мумкин.

“Компетентлик” (ингл. “competence” – “қобилият”) – фаолиятда назарий билимлардан самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш.

“Компетентлик” тушунчаси таълим соҳасига психологик илмий изланишлар натижасида кириб келган. Психологик нуқтаи назардан компетентлик “ноанъанавий вазиятлар, кутилмаган ҳолларда мутахассиснинг ўзини қандай тутиши, мулоқотга киришиши, рақиблар билан ўзаро муносабатларда янги йўл тутиши, ноаниқ вазифаларни бажаришда, зиддиятларга тўла маълумотлардан фойдаланишда, изчил ривожланиб борувчи ва мураккаб жараёнларда ҳаракатланиш режасига эгалик”ни англатади [1].

Физика фанини ўқитишда талабалар илмий дунёқарашини компетентлик даражада шакллантириш

ўқитувчининг талабалар билан ҳамкорликда ишлаши нафақат назарий билимларни эгаллаши, балки амалий фаолият кўникмаларига эга бўлишини ҳам таъминлайди.

Физиканинг "элементар зарралар физикаси" бўлими Ўзаротаъсирлашув турлари мавзусини компетентлик ёндашув асосида ўқитиш орқали унинг талабалар томонидан ўзлаштирилиш самарадорлигининг ошишига ҳамда илмий дунёқарашларининг шаклланишига эришиш мумкин.

Табиатда бир нечта ўзаротаъсирлашув турлари мавжуд. Яқин вақтгача уларнинг сони тўрттага тенг бўлиб, бугунги кунда уларнинг иккитаси ўртасида "қондошлик" ўрнатилди ва фундаментал таъсирлашувлар сони учтагача қисқарди. Бугунги кун имконият даражамиздаги энергия областида "қондош" таъсирлашувлар бир-биридан сезиларли фарқ қилганлиги учун биз ҳозирча тўртта таъсирлашувлар ҳақида гапирамиз: кучли, электромагнит, кучсиз ва гравитацион.

Кучли ўзаротаъсирлашув нуклонларни ядрода бир-бирига боғлаб туради, нуклонлар тўқнашувларида турли хил ядровий реакцияларга сабабчи бўлади (ядроларнинг кенгайиши, термоядро синтези), юқори энергияларда – янги кучли таъсирлашувчи зарралар-адронларнинг(пионлар, *K*-мезонлар, барион-антибарион жуфтлиги ва ҳ.) туғилишига олиб келади. Бу таъсирлашувлар қисқа таъсирлашувчи бўлиб, унинг таъсир радиуси ~ 10^{-13} см.га, жараёнлар учун характерли вақт 10^{-22}-10^{-24} с.га тенг.

Талабалар кучли ўзаротаъсирлашувни тушуниш билан бирга уларда турли хил қизиқарли саволлар пайдо бўлади. Масалан: ядрода бир хил ишорали заряди зарралар қандай боғланиб туради? Нима учун нейтрон зарядга эга бўлмаса ядродан чиқиб кетмайди? Бу каби саволларнинг пайдо бўлиши ва бунга ўйлаб топилган жавоблар орқали талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларнинг эгалланиши ва уларни амалда юқори даражада қўллай олиниши компетентлик даражасини белгилаб беради.

Электромагнетизм инсонларга қадимдан маълум (чақмоқ чақиши, яшин ва бошқалар).

Узоқ вақтлар электр ва магнит ҳодисалари бир-биридан алоҳида ўрганилди. XIX аср ўрталарида Дж.К.Максвелл электр ва магнит ҳақидаги таълимотни электромагнит майдоннинг ягона назариясига бирлаштирди. Ҳамма материал зарралар гравитацион майдон ҳосил қилса, электромагнит майдонни фақат зарядланган зарралар ҳосил қилади.

Электр зарядлари сингари бир хил магнит қутблари итаришади, турли хиллари тортишади. Электр зарядларидан фарқли равишда магнит қутблари жуфт ҳолда мавжуд бўлади – шимолий ва жанубий қутблар. Қадимдан магнитни бўлиш орқали изоляцияланган магнит қутби – монополни олиш бўйича уринишлар қилинганлиги маълум. Ҳозирги кунда бунга аниқ жавоб мавжуд эмас. Баъзи ҳозирги замон назарияларида магнит монополи мавжудлиги мумкинлиги инкор қилинмайди. Электромагнит ўзаро таъсирлашувларининг муҳим томони шундан иборатки, электр заряди ўзаро таъсир кучини аниқлаб, сақланувчи катталик ҳисобланади. Бу электромагнит таъсирлашув учун ифодани соддалаштиради ва турли хил табиатли (жисм, зарралар, электромагнит ҳодисалар ва бошқалар) объектлар учун (гравитацион ва кучли таъсирлашувларга нисбатан) бир хилда ёзилишини билдиради.

Қўзғалмас ёки бир текис ҳаракатланувчи зарядли зарралар электромагнит майдонлари бу зарралар билан узвийликдадир. Зарраларнинг тезланувчан ҳаракатида электромагнит майдон улардан ажралиб турли хил частотали электромагнит тўлқин шаклида намоён бўлади: *радиотўлқинлар* (10^3—10^{12} Гц), *инфрақизил нурланиши* (10^{12}—$3,7*10^{14}$Гц), *кўринувчи нур* ($3,7*10^{14}$—$7,5*10^{14}$ Гц), *ультрабинафша нурланиши* ($7,5*10^{14}$—$3*10^{17}$ Гц), *рентген нурланиши* ($3*10^{17}$—$3*10^{20}$ Гц) ва *гамма-нурланиш* ($3*10^{20}$—10^{23} Гц). (Электромагнит тўлқин узунлиги унинг частотаси билан қуйидагича боғланган: $\lambda = c/\nu$, бу ерда λ — тўлқин узунлиги, ν — частота, *c* — ёруғлик тезлиги).

Электромагнит таъсирлашувлар узоқ масофадан таъсирлашувчи ҳисобланиб унинг таъсир радиуси гравитация каби чексиздир. Улар тескари квадратлар қонунига бўйсунади. Аммо электр кучлари гравитация кучларига нисбатан анча кучли бўлиб, уларни оддий ўлчамли жисмлар орасидаги таъсирлашувларда ҳам осонгина кузатиш мумкин. Жараёнлар учун характерли вақт 10^{-12}—10^{-21} с.га тенг [2].

Электромагнит ўзаротаъсирлашувни тушуниш орқали талабаларда электромагнит ҳодисаларнинг вужудга келиш жараёнлари тўғрисидаги фикр мулоҳазалари кенгайиб ва уларнинг турмуш тарзимиздаги аҳамиятини ҳамда амалиётга тадбиқи масалаларини онгли равишда қабул қилишлари илмий дунёқарашлари шаклланишида муҳим рол ўйнайди.

Кучсиз ўзаро таъсирлашувлар мавжудлигига радиактивлик ҳодисаси очилишида ва бета–емирилиш бўйича тадқиқотларда дуч келинди. Бета –емирилиш ўрганилганда энергиянинг бир қисми йўқотилиши кузатилди. Энергиянинг сақланиш қонунини «қутқариш» учун В.Паули емирилишда электрон билан бирга етишмаётган массани олиб кетувчи яна битта нейтрал зарранинг мавжудлигини айтди. У нейтрал зарра бўлиб мухитдан жуда катта ўтиш қобилиятига эга. Шунинг учун уни кузатиш имконияти бўлмаган. Кўринмас зарранинг айтилиши муоммонинг бошланиши эди. Унинг табиати қанақа? Бу ерда кўплаб саволлар вужудга келди.

1934 йилда Италиялик физик Э.Ферми бета-емирилиш назариясини яратиб, кўринмас заррачага «нейтрино» деб ном берди. Бу назарияга асосан стабил бўлмаган ядродан чиққан электрон ва нейтрино (антинейтрино) емирилишгача ядро ичида бўлмаган. Улар қандай пайдо бўлди? Аниқландики, ядро таркибидаги нейтрон бир неча минутдан кейин протон, электрон ва нейтринога емирилади, Бу емирилишни қандай кучлар юзага келтиради? Таҳлиллар кўрсатдики, маълум бўлган кучлар бундай емирилишни юзага келтира олмайди. У қандайдир «кучсиз таъсирлашув»га мос келувчи кучлар таъсирида вужудга келган.

Кучсиз таъсирлашув қиймати жиҳатидан гравитациядан бошқа таъсирлашувлардан анча кичик ҳисобланади. Кучсиз таъсирлашув кичик масофаларда юз бериб, унинг таъсир радиуси жуда кичик бўлади (10^{-16} см). Шунинг учун у нафақат макроскопик объектларга, атомга ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан фақат субатом зарралари билан чегараланади. Кучсиз таъсирлашув жуда катта ўтиш қобилиятини намоён қилади: нейтринони миллиард километрлик темир плитасида ҳам ушлаш мумкин эмас. Нейтрино бутун Коинотни бирорта элементар зарра билан тўқнашмасдан босиб ўтиши мумкин.

Кучсиз таъсирлашув табиатда жуда муҳим рол ўйнаб, юлдузлар, Қуёшдаги термоядро реакцияларининг ташкил этувчи қисми ҳисобланади, юлдузлар эволюциясини таъминлайди, янги юлдузларда портлашларни, юлдузларда химиявий элементлар синтезини ва бошқа ҳодисаларни вужудга келишига кўмаклашади. Кучсиз таъсирлашув зарралар емирилишига асосий сабабчи бўлади. Агар кучсиз таъсирлашув бўлмаганида эди жуда кўплаб (протон, нейтрон ва электронлар

билан бирга) кучсиз таъсирлашувлар орқали емириладиган бошка зарралар- мюонлар, π-мезонлар, турли хил «ғалати» ва «мафтункор» ва бошқа зарралар ҳам стабил бўлиб моддалар таркибига кирган бўларди. Бизни ўраб турган олам бутунлай бошқача кўринишда бўлар эди. Кучсиз таъсилашув ҳисобига зарраларнинг ўртача емирилиш вақти 10^{-6}-10^{-13} с.га тенг [3].

Кучсиз ўзаротаъсирлашув моҳиятини тушуниш орқали талабалар оламниг хилма-хил тузилиши ҳақида аниқ тасаввурларга эга бўлади.

Гравитацион ўзаро таъсирлашув бизнинг ҳаётимизда доимо ҳамроҳ ҳисобланади. У туфайли биз Ерда турамиз, бизнинг Еримиз Қуёш атрофида ўз орбитаси бўйича айланиб туради. Ҳар қандай жисм массаси (оғирлик) - бу унга гравитацион кучлари кўрсатадиган таъсир ўлчамидир.

XVII асрда яратилган Ньютоннинг гравитация назарияси (бутун олам тортишиш қонуни) гравитацияни табиат кучи сифатида англаш имконини берди. Гравитациянинг релятивистик назарияси умумий нисбийлик назарияси бўлиб, кучсиз гравитация майдонларида Ньютоннинг тортишиш назариясига ўтади.

Гравитация кичик интенсивликка эга бўлиб, электр зарядлари ўзаро таъсир кучларига нисбатан гравитацион ўзаро таъсирлашув 10^{39} марта кичик бўлади. Шунинг учун элементар зарралар характеристикаларини ўрганишда у ҳисобга олинмайди.

Шундай кучсиз таъсирлашув қандай қилиб Коинотда ҳукмронлик кучи вазифасини бажаради? Ҳамма гап унинг универсаллигидадир. Коинотдаги ҳамма зарралар (микро, макро) гравитация таъсирида бўлиб, ўзлари гравитация манбаси ҳисобланади. Жисмлар катталашишига қараб гравитация оша боради. Битта атомнинг тортишиш кучи кам бўлган ҳолда, атомларнинг тўпланган ҳолати катта тортишиш кучини ҳосил қилади. Буни кундалик ҳаётда ҳам кўриш мумкин: биз Ерда, Ернинг ҳамма атомлари биргаликда тортганлиги учун мустаҳкам турамиз.

Бундан ташқари гравитация табиатнинг узоқ масофадан таъсирлашувчи кучи ҳисобланади. Бу англатадики, гравитация ўзаро таъсирлашув интенсивлиги масофага қараб камайсада, улар фазода тарқалиб манбадан узоқ масофаларда ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Астрономик масофаларда гравитацион таъсирлашувлар асосий рол ўйнайди. Гравитациянинг узоқ масофалардан таъсирлашувлари туфайли Коинот бўлакларга бўлиниб кетмайди: у сайёраларни орбиталарда, юлдузларни галактикаларда ушлаб туради.

Зарралар орасидаги мавжуд гравитация кучлари ҳар доим тортишиш кучини номоён қилади: у зарраларни яқинлаштиришга интилади. Бир неча йил аввал Коинот кенгайиши тезланишини аниқловчи бутун олам антитортишиши мавжудлиги мумкинлиги ҳақида маълумот олинди. Хозиргача бу аниқланмаган.

Бу билдирилган фикрлар талабаларнинг тизимли ёндашув асосида Гравитацион ўзаротаъсирлашув тўғрисидаги билимларнинг ўзлаштирилиши уларнинг кўникма ва малакаларга эга бўлиши илмий дунёқарашларининг компетентлик даражада шаклланишига асос бўлади.

Турли таъсирлашувлар: кучли, электромагнит, кучсиз ва гравитация интенсивликларини ("кучи") бу таъсирлашувлар константалари квадратлари билан боғланган ўлчамсиз катталиклар орқали ифодалаш мумкин. 1 ГэВ энергияда бу муносабатлар 1 : 10^{-2} : 10^{-10} : 10^{-38} бўлади. Бу муносабатларни кўз олдимизга келтириш учун К.Н.Мухиннинг "Занимательная ядерная физика" китобида келтирган мисолидан фойдаланамиз: агар таъсирлашув кучини оғирлик билан ифодаласак, гравитацион таъсирга инсон қоши оғирлиги, кучсизга - томонлари 100 км бўлган қўрғошинли куб оғирлиги, электромагнитга – Қуёш системасидаги ҳамма сайёралар оғирлиги ва кучлига Қуёшнинг оғирлиги мос келади [4].

Таъсир "куч"ини характерловчи экспериментда ўлчаш мумкин бўлган катталик эффектив кесим σ ҳисобланади.

Нуклон-нуклон таъсирлашувлари учун бир неча ГэВ энергияларда тўлиқ кесим нуклоннинг геометрик ўлчамига яқин, яъни $\sigma_t \approx 40$ мбн ($4\cdot 10^{-26}$ см^2) бўлади. Шу энергияларда адронлар ҳосил бўлиши билан юз берадиган фотонларнинг нуклонларда ютилишининг электромагнит жараёни тўлиқ кесими $\sigma(\gamma p) \approx 120$ мкбн ($12\cdot 10^{-29}$ см^2) бўлади. Реакторда бўладиган антинейтрино - протон реакциялари кесими $\sigma \approx 10^{-43}$ см^2 га тенг (реактор антинейтринолари энергияси 1-10 МэВ).

Зарра ва антизарралар учун кучли ва электромагнит таъсирлашувлар бир хилда бўлиб, кучсизда бир қанча фарқга эга бўлади.

Шундай қилиб, фундаментал физик ўзаро таъсирлашувларда узоқ масофадан таъсирлашувчи ва яқин масофадан таъсирлашувчи кучлар фарқи аниқ ажратилади. Бир томондан чексиз радиусда таъсирлашувчи кучлар (гравитация, электромагнетизм) бўлса, иккинчи томондан – кичик радиусда (кучли ва кучсиз) таъсирлашувчи кучлар. Физик жараёнлар олами шу икки қутблар чегарасида ривожлантирилади ва микро, мегаоламлар, элементар зарралар ва Коинот ўртасидаги ўхшашликни юзага чиқаради.

Келажакда физик элементлар оламининг ягона назариясини яратиш (ягона фундаментал ўзаро таъсирлашуви асосида) – ҳозирги замон физикасининг олий ғояси, физикларнинг энг олий орзуси ҳисобланади. Узоқ вақтлар бу ушалмас орзу бўлиб қолди.

XX асрнинг иккинчи ярмида орзуни унга узоқ бўлмаган даврларда амалга ошириш ишончи пайдо бўлди. Ягона назарияга ҳал қилувчи қадам 1960-70 йилларда электро кучсиз ўзаро таъсирлашув назарияси яратилиши туфайли қўйилди. Физикларнинг кучли, кучсиз ва электромагнит ўзаро таъсирлашувларининг ягона назарияси Буюк бирлаштиришнинг амалга ошишига умидлари пайдо бўлди. Бу амалга ошса ҳамма фундаментал ўзаро таъсирлашувларнинг ягона назарияси – супергравитацияни яратишга қадам қўйилади (1-расм). Булардан ўзаро таъсирлашувлар нима учун иккита, учта, тўртта, бешта деган саволга жавоб олинади. Балки супергравитация назарияси бизга номаълум бўлган фундаментал физик таъсирлашувлар мавжудлиги тўғрисида хабар беради.

Физика фанидан маъруза машғулотларида талаба компетентлигини оширишни "Элементар зарралар физикаси" бўлимидан Ўзаротаъсирлашув турлари мисолида кўрайлик. Ушбу Ўзаротаъсирлашув турлари мавзусида келтирилган маълумотлар ёрдамида талаба илмий дунёқарашини компетентлик даражада шакллантиришни қуйидаги 1- расм асосида тушунтириш мумкин.

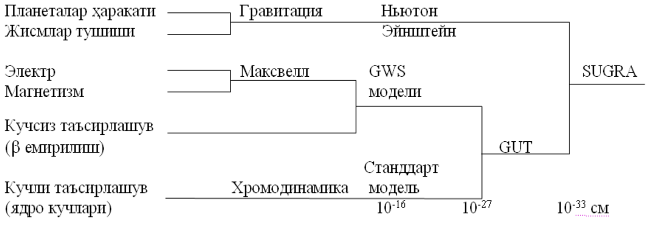

1-расм. Феноменологик фундаментал кучлар ва уларни бирлаштиришга уринишлар. Глэшоу-Вайнберг-Саломнинг(GWS) квант хромадинамикаси билан бирга кучсиз ва электромагнит ўзаро таъсирлашувларини бирлаштирувчи модели, зарралар физикасининг

стандарт модели сифатида маълум. Ўзига гравитацияни қўшувчи, Буюк бирлаштириш назарияси (GUT), супергравитация назарияси(SUGRA) сифатида маълум [2].

Ҳозирги замон назарий физикасида тўртта таъсирлашув ҳам бир хил табиатга эга бўлган ҳодисаларни ўзида мужассамлаштирган ва уларнинг ягона назарий ечими мавжуд деган ғоя илгари сурилмокда.

Кучли таъсирлашувларда иштирок этувчи зарраларга адронлар дейилади (грекчадан «hadros» — «оғир» дегани). Улар барион ва мезонларга бўлинади. Адронлар кучли ва кучсиз таъсирлашувларда иштирок этади. Мисол учун, энг енгил адрон ҳисобланувчи пионлар кучли таъсир туфайли бошқа енгил бўлган адронларга емира олмайди. Уларнинг емирилиши $\pi^0 \rightarrow 2\gamma$ - электромагнит ва $\pi^\pm \rightarrow \mu^\pm + \nu(\nu)$ кучсиз бўлади. Кучли таъсирлашувларда иштирок этмасдан, кучсизлик хусусиятига эга зарраларга лептонлар дейилади (грекчадан «leptos» — «енгил»).

Электр зарядига эга бўлмаган лептонлар — нейтринолар фақат кучсиз таъсирлашувларда иштирок этади. Зарядли лептонлар (лептонларнинг учинчи типига кирувчи тау-лептонлар ҳақида кейинчалик тўхталамиз) электромагнит таъсирлашувни номоён қилади.

Буюк бирлаштириш назарияси орқали оламнинг ягона илмий манзарасини тушунтиришимиз мумкин. Бўлажак ўқитувчиларнинг келгусида илмий дунёқарашларини касбий компетентлик даражасида шакллантиришда ўзаротаъсирлашув турлари тўғрисидаги билимларнинг ўзлаштирилиши муҳим аҳамият касб этади.

Олиб борилаётган педагогик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, таълим тизимида физикани ўқитиш методикасини ривожлантиришда бўлажак физика ўқитувчисининг илмий дунёқарашини компетентлик даражада шакллантириш орқали таълим сифатини ошириш билан бирга юқори самарадорликка эришилади ва бўлғуси физика ўқитувчиларининг илмий дунёқарашини компетентлик даражада шакллантириш методикаси тўлақонли шаклланиши мумкин.

Адабиётлар

1. Муслимов Н., Усмонбоева М., Сайфуров Д., Тўраев А. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. –Тошкент: 2015. 120-б.
2. Бекмирзаев Р.Н., Олимов Қ., Худойбердиев Г. Ядро ва зарралар физикаси 2-қисм. Зарралар физикаси. А.Қодирий номидаги Жиззах Давлат Педагогика Институти. 2010. 128-б.
3. Окунь Л.Б. Физика элементарных частиц. -М.: “Наука”,1988.
4. Мухин К.Н. Занимательная ядерная физика. -М.: Атомиздат, 1969.

РЕЗЮМЕ

Ушбу ищда ўзаро таъсирлашув турларини ўқитишда талабаларнинг илмий дунёқарашини компетентлик даражада шакллантириш методикаси баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы формирования научного мировоззрения студентов на компетентном уровне в обучении видам взаимодействия.

SUMMARY

The article deals with the issues of forming students’ scientific point of view at the competence level in teaching the types of interaction.

ИНТЕЛЛЕКТ ТЕСТЛЕРИН БЕЙИМЛЕСТИРИЎ МАШҚАЛАЛАРЫ: ДИАГНОСТИКА БАСҚЫШЛАРЫ ҲӘМ ИНСТРУКЦИЯ

А.Б.Турдымуратова – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: интеллект, интеллектнинг иерархик тузилиши ва модели, тест ўтказиш, тестларнинг адаптация босқичлари.
Ключевые слова: интеллект, иерархическая структура и модель интеллекта, тестирование, этапы адаптации тестов.
Key words: intellect, hierarchical structure and model of intelligence, testing, stages of adaptation of tests.

Бизиң елимизде психология тараўында интеллект тестлери ҳаққында көп еситсекте, ҳәзирги күнге шекем усы тестлерди бейимлестириў ҳаққында изертленген жумыслар дерлик жоқ есабы. Себеби, бириншиден, қәлеген интеллект тестлерин бейимлестириў ушын дәслеп теориялық билимге ийе болып қалмастан, лингвистикалық тәрепи яғный вербаллық тестлердиң бар екенлиги, екиншиден, қәлеген интеллект тестлерин бейимлестириў узақ даўам етиўши майда жумыс екенлиги, үшиншиден, психодиагностика ҳәм педагогикалық диагностиканы жетик ийелеген, өзиниң кәсибин сүйиўши, саўатлы ҳәм жуўапкершиликли гуманисттиң барлығы, төртиншиден, материаллық тәмийинлениўди талап етиўши машқалалы жумыс болып табылады.

Биз ҳәзирги күнге шекем бейимлеспеген тестлерден пайдаланып атырғанымызды жасырмаймыз ҳәм неликтендур, миллий қәдрият ҳәм мәдениятымызға сай келмейтуғын тестлерден пайдаланылыў менен бирге тестлерди бейимлестириў машқалаларын атлап өтип, орнатылған норманың жоқлығына қарамастан, Биз психологиялық экспертиза, кәсипке бағдарлаў, интеллект тестлерин әмелиятта пайдаланып, үлкен кемшиликлерге жол қоймақтамыз.

Усы машқаланың жуўабы ретинде Биз, елимиздеги психология тараўында интеллект тестлерин бейимлестириўди мақул көрип, узақ мүддетти, сабыр ҳәм шыдамды, қала берсе күшли энергетикалық нерв жумысын, материаллық шығынды талап етиўине қарамастан, мине 9 жылдан аслам ўақыттан берли илимий жумыс алып бармақтамыз.

Биз ең дәслеп интеллект тестлерин бейимлестириў басқышларынан алдын, интеллект түсинигине, сондай-ақ, интеллектиң дүзилисине тоқталып өтпекшимиз.

Кейинги ўақытлары заманагөй психология тараўының раўажланыўы менен биз «интеллект», «креативлик», «билиў уқыплылықлары» сыяқлы терминлер менен жийи-жийи соқлығыспақтамыз. Соның ишинде ең көп тарқалған ҳәм елеге шекем раўажланыў тәрипи пародоксқа ийе интеллект структурасы термини болып табылады.

Интеллект ҳәм тест термини ең дәслеп Англиялық антрополог Фрэнсис Гальтонның психомотор ҳәм сенсор уқыплылықларды анықлаў ушын стандартизацияланған сынаў нәтийжелеринде яғный 1883-жылы «Инсан уқыплылықларын изертлеў ҳәм олардың раўажланыўы» атлы жәриялаған монографиясында ушырасады [8].

Ф.Гальтон «интеллект» ҳәм уқыплылықларды айырымлаў менен бирге, инсанның өмиринде әҳмийетли 2 фактор: нәсиллик ҳәм қоршаған орталықтың раўажланыў барысына тәсир көрсететуғынлығын дәлиллейди [8].

Демек, Ф.Гальтон, ҳәр бир инсан туўма интеллектке ийе болыўы менен бирге өз интеллектин раўажландырыў ушын инсан жәмәәтиниң қоллап-қуўатлаўының әҳмийетли ролин атап көрсетеди .

Америклық психодиагност Давид Векслер интеллектиң еки әҳмийетли тәрепин: вербал ҳәм вербал емес интеллектке ажыратады. Демек, Векслер бойынша интеллект түсиниги билиўге болған уқыплылық болып қалмастан, адекватлы бейимлесиўдиң жетискенлик дәрежеси, толығырақ етип айтқанда ақылый раўажланыўдың рәсмий- улыўмалық дәрежеси болып табылады.

Д.Векслер индивидтиң өмири даўамындағы жасалма арттырылған уқыплылығын вербал интеллект деп, ал индивидтиң туўма психофизиологиялық имкәниятларын вербал емес деп атайды [1].

Дж. Брунер, М.Коул, А.Р.Лурия, Л.В.Выготскийлар мәденияттың тәсири ҳәм социализация процессиниң нәтийжесин интеллект деп белгилеп, социал-мәдений интеллект терминин пәнге ендиреди [7].

З.И.Калмыкова «ақылый раўажланыў» түсинигине кеңнен тоқталып: «ақылый раўажланыў-бул инсан жасының улғайыўы ҳәм өмир тәжрийбесиненің артыўы менен бирге интеллектуаллық хызметиндеги санлы ҳәм сапалы өзгерислердиң қурамалы системасы болып табылады.

Ақылый раўажланыўдың тийкарғы компонентлери болып, өзлестириўге болған уқыплылықларды анықлаўшы, инсанның арттырған билими ҳәм ойлаў өзгешелиги тәжирийбесине айтылады. Бунда З.Калмыкова, интеллекти бир мақсетке бағдарланған оқытыўдың үнемли жемиси деп қарап, илим тараўына «тәлим интеллекти» түсинигин киритеди [6].

Интеллект термини менен бир қатарда көплеген алымлардың интеллект структурасы яғный дүзилиси қызықтырып келген ҳәм елеге шекем интеллект структурасы ҳаққында илимий изертлеўлер алып барылмақта.

Интеллект структурасының дәслепки тәрипин Фрэнсис Гальтонның шәкирти Англиялық психолог Чарльз Эдвард Спирмен көплеген математикалық-статистикалық методикаларды қайта ислеў барысында тестлердиң арасында қандай да бир байланыс барлығының гүўасы болады. Ол ҳәр түрли тестлерди факторизациялай отырып, сыналыўшылардың тестлерди шешиў процесинде оларды улыўмаластырыўшы G фактор байланыстыратуғынлығына дыққат аўдарады [10].

Бунда, Ч.Спирмен бойынша G фактор «ақылый энергия» болып, математикалық-абстракциялаўдағы вербал ҳәрекетлерде максимал дәрежеде, сенсомотор ҳәрекетлерде минимал көринисте болыўы идеясын алға сүреди.

Психолог Ч.Спирмен қәлеген интеллектуаллық хызметтиң жетик дәрежеде орынланыўы, бириншиден, қандай да бир улыўмалық факторға яғный улыўма уқыплылыққа ийе, екиншиден, қандайда бир екинши фактор, анық хызметке тән болған, спецификалық фактордың бар екенлиги идеясын алға сүреди. Бунда, Ч.Спирмен улыўма факторды “general G фактор деп қәлеген интеллект тестлеринин табыслы орынлаўына айтады ҳәм спецификалық фактор S фактор тек ғана бир түрдеги хызметке бағдарланғанлығын дәлийллейди. Солай етип, Ч. Спирмен бойынша интеллект структурасы тийкарғы еки ири фактордан ибарат [1].

Америкалық изертлеўши Раймонд Кэттел тестлердиң шешилиўин бирлестириўши улыўмалық фактордың барлығын мойынлайды. Р.Кэттел факторлы анализден еки ири шаблонлы фактор: кристалланған интеллект ҳәм флюидлы интеллектти ажыратып, интеллектиң иерархиялық структурасына тийкар салады [1].

Керисинше, Е. Торндайк, инсанлардағы ҳәр түрли уқыплылықларды улыўмаластырыўшы G фактордың барлығын бийкарлап, интеллекттиң өзи бир қанша элемент ҳәм факторлардан ибаратлығын дәлиллейди [2].

Ал, Л.Тесрстоун болса «Биринши ақылый уқыплылықлар» мийнетинде 56 дана дүзилиси бир-бирине уқсамаған психологиялық тестлерди факторизациялап, қәлеген интеллект тестлеринде 12 фактор ушырасатуғынын ажыратып, ассоциативли есте сақлаў, санлы есте сақлаў, қабыл етиў тезлиги, геометриялық фактор, сөзли түсиниў, сөздиң тезлиги, индукция киби таңланылғанең тийкарғы **7** факторды «бирлемши ақылый уқыплылықлар» деп атайды [10].

Американлық психолог Дж.Гилфорд болса интеллект структурасы тийкаршылары Ч.Спирмен, Е.Торндайк, Л.Терстоунлардың дәлиллеген факторлы теорияларын қатаң түрде сынға алыўы менен бирге өзиниң «кублы модель»ин пәнге киритеди. Дж.Гилфорд бойынша конкрет, интеллектуллық мәселелерди орынлаў 3 компоненттен [9]:

1. Операция
2. Мазмун
3. Нәтийжеден ибаратлығын дәлийллейди. Бунда, белгили психолог өзиниң «куб тәризли модель»ин интеллекттиң структурасы деп атайды. Дж.Гилфордтың берилген интеллект структурасы концепциясы АҚШ ларында эффектли ҳәм нәтийжели оқыў бағдарламасында ҳәзирги күнге шекем кеңнен қолланылмақта.

Тап сонындай, атақлы илимпазлар В.Келер, Р.Мейли, М.Вертгеймер, К.Дункерлер сананың айрықша формадағы мазмуны яғный феноменологиялық интеллект структурасын илимге ендиреди [7].

Швейцриялары психолог Р.Мейли интеллектиң 4 факторын [7]:

1.Қыйынлылық
2. Пластикалық
3. Глобаллық
4.Тезлик деп айырымлайды.

Илимпаз К.Дункер болса интеллектиң раўажланыў критериясы деп инсайтты белгилейди [1].

Демек, жоқарыда атап өтилген интеллект термини ҳәм интеллекттиң структурасы ҳаққындағы пикирлерди улыўмаластырып, бизиң пикиримизше интеллект-бул белгили мәдений орталықта зәрүр болған жетискенлликке ерисиўдеги уқыплылықлардың жыйындысы деп түсинемиз. Солай етип, интеллект структурасы ҳаққындағы билимлерге сүйене отырып, интеллект тестлерин бейимлестириў барысы бойынша тоқталамыз.

Мәлим болғанындай, Англиялы психолог Пол Клайн психологиялық тестлердиң нәтийжели болыўы ушын зәрүр болған тийкарғы талаплар топарына төмендегише[5]:

1. Интерваллар шкаласынан пайдаланыў;
2. Исенимлилик;
3. Валидлик;
4. Дискриминативлик;
5. Норматив мағлыўматлардың барлығы деп белгилейди.

Өз өмириниң дерлик тең ярымын психодиагностикаға бағышлаған интеллект тестлерин дүзиў ҳәм әмелде кеңнен пайдаланған Россиялық академик К.М.Гуревич болса, психолого-диагностикалық методикаларды дүзиўде психолог ең дәслеп төмендегише ири машқаланы қойыў кереклигин [3]:

1. Диагностика объекти сыпатында қандай психофизиологиялық ҳәм психологиялық өзгешеликлер нәзерде тутылады;

2. Методиканың қандай мазмунға ийе екенлигин есапқа алыўды ҳәм турақлылығына итибар бериўди усынады.

Соның менен бирге, К.Гуревич тесттиң исенимлилик дәрежесин 3 мазмунда [3]:

1. Өлшенип атыған тесттиң исенимлилиги;

2. Изленип атырған белги яки объекттиң турақлылығы;

3. Экспениментатор шахсына тийисли болмаған нәтийжелердиң ғәрезсизлиги, өзермеслигине дыққат бериў кереклигин уқтырады.

Психодиагност Л.Ф.Бурлачук болса тестлерди бейимлестириў басқышларын төмендегише [2]:

-тест авторының дәслепки теориялық тийкарларының анализи;

-тесттиң оригиналға сәйкесленген эксперт баҳалаўы жуўмағы ҳәм тесттиң аўдармасы инструкциясы;

-психометрикалық талапларға жуўап бериўши тесттиң исенимлилиги ҳәм валидлигин тексериў;

-берилген таңланба топарға ылайықланған тесттиң стандартизациясы талапларына қатаң әмел етиўди усынады.

А.Анастази болса тест дүзиўде дәслепки қәдемди тесттиң валидлигинен баслаўды айтады. Сондай-ақ, алыма Анна Анастази ҳәр бир диагностикалық методика стандартизацияға ийе болыў кереклигин айтып, усы стандартизацияның өзин еки жойбарда: а) эксперимент процедурасының жалғыз, ең баслы талабы ретинде ҳәм б) диагностикалық тәжирийбе нәтийжелерин баҳалаўдағы жалғыз критерия екенлигин усынады. Демек, А.Анастази пикиринше тестлерди дүзиўдеги дәслепки адым яғный диагностикалық басқыш валидлик ҳәм стандартизацияға ийе болыўы керек [1].

Қәлеген методиканың стандартизациясының әҳмийетли басқышында критерияны таңлаў болып табылады.

Шет еллик қәнигелер болса тесттиң валидлигиниң төрт түрли критерияларын ажыратады[4]:

1. Орынланыў критериясы;
2. Субъектив критериялар;
3. Физиологиялық критериялар;
4. Тосыннанлық критериясы.

Диагностикалық методиканың орынланыўының жарамлы яки жарамсыз болыўын алдынан анықлаўшы конкрет стандарт белгиленбеген. Интеллект тестлериниң дәстүрий стандарты болып статистикалық норма болып табылады.

Улыўма алғанда, нормаға бағдарланған диагностикалық методиканың стандартизациясы берилген метрдикаға тийисли болған көп муғдардағы мағлыўматлардың нәтийжелеринде әмелге асады. Бунда стандартизация таңланбасы болып аталған топар сыналыўшыларының тестти орынлаған орта дәрежеси ғана емес, ал орта дәрежеден жоқары ҳәм пәс вариативлигиде инабатқа алынады.

В.М.Мельников ҳәм Л.Т.Ямпольский психодиагностикалық усылларды дүзиўде жәмленген методиканы қайта ислейди. Бул жәмленген методика өзинде төмендегише басқышларды өз ишине алады[2]:

а) изертлеўдиң информациялық базасының қәлиплесиўи;

б) интеграл көрсеткишлердиң дүзилиўи;

с) сыналыўшыларды бир түрдеги группаға классификациялаў.

Биз инлеллект тестлерин дүзиўде өз кәсибиниң маманы болған белгили шет еллик, рус ҳәм жергиликли психодиагностлардың мийнетлерине сүйенген ҳалда төмендегинше басқышларды:

-тесттиң объективлиги;

-өлшенип атырған мазмунның конкрет анықламасы;

-норманың түсиндирилиўи;

-исенимлилик мағлыўматы;

-валидлик мағлыўматы;

-тесттиң қыйынлық дәрежеси;

-тесттиң дискриминативлигин есапқа алыўымыз керек. Соның менен бирге, қәлеген интеллект тестин жергиликли тилге аўдарғанымызда лингво-психологиялық аспектин мәдeният пенен тығыз байланыстырыўымыз кереклигин умытпаўымыз керек.

Әдебиятлар

1. Анастази А. и др. Психологическое тестирование. СПб. –Питер: 2001. –С. 688.
2. Бурлачук Л.Ф. и др. Словарь-справочник по психодиагностике. СПб. –Питер: 2004. –С. 520.
3. Гурьевич К.М. Дифференциальная психофизиология. 2004. -С.392.
4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. -Самара: 2001, -С.672.
5. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Введение в психометрическое проектирование. / П.Клайн ; пер. с англ. под ред. Л.Ф.Бурлачука. - Киев: ПАН Лтд., 1994. –С. 288.
6. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. // Вопросы психологии. 1981.
7. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадокс исследования. 2-е издание. Издательский дом "Питер", 2002.
8. Galton F. Psychometric experiments. // Brain: a journal of neurology. - 1879. - Vol. - P.149-162
9. Guilford J.P. et al. The Guilford-Zimmerman Aptitude Survey: Manual of instructions and interpretations. - Beverly Hills, Ca: Sheridan Psychological Services, Inc., 1981.
10. Schaie K.W. Manual for the Schaie-Thurstone Adult Mental Abilities Test (STAMAT). - Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1985.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада интеллект ифодасининг қисқача тарихи муҳокамаси ва психологик ўлчов натижаларини стандартлаштириш усуллари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается краткая история о тестах интеллекта, структура интеллекта, описываются этапы адаптации тестов интеллекта, приводятся методы стандартизации результатов психологических измерений.

SUMMARY

The article deals with a brief history of intelligence tests the structure of intellect, the stages of adaptation of intellect tests, and methods of standardizing the results of psychological measurements are given.

РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТИЗИМИ: ЮТУҚ ВА КАМЧИЛИКЛАР

А.Турекеева –*таянч докторант*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ўқитувчи, ўқувчи, малака ошириш тизими, педагоглик касби, узлуксиз таълим, умумий ўрта таълим, билим, кўникма ва малакалар, компетенция, таълим мазмуни, касбий маҳорат, касбий ривожланиш, ўқув дастурлари, ўқув материаллари, педагогик технологиялар.

Ключевые слова: учитель, студент, подготовка учителей, непрерывное образование, общее среднее образование, знания, умения и навыки, компетенция, содержание образования, профессиональные навыки, профессиональное развитие, учебные планы, учебные материалы, педагогические технологии.

Key words: teacher, student, teachers' training system, life-long education, general secondary education, knowledge, skills and practice, competence, content of education, vocational skills, professional development, curricula, teaching materials, pedagogical techninologies.

Бугунги кунда ахборотлар оқимининг кўпайиб бориши таълимнинг янги моделларини яратишни ҳамда бўлажак ўқитувчиларда касбий тайёргарликни кучайтиришни тақозо этмоқда. Шунингдек, бугунги кунда ҳукуматимиз томонидан ўқитувчи обрўсини кўтариш, ойлик маошини оширишга бўлган эътибор натижасида қанчонлардир бошқа соҳаларга ишлашга кетган ўқитувчилар яна педагоглик касбига қайтмоқда. Бу эса ўз навбатида малака ошириш тизимини такомиллаштиришга бўлган эътибор кучайганлигидан далолат беради.

Маълумки, бугунги кунда бутун дунёда "Ҳаёт давомида илм олиш" (Life Long Learning) концепцияси мавжуд. Ушбу концепциянинг асоси Исломдаги "Бешикдан қабргача илм изла" ғоясидан келиб чиққан, аслида.

Узлуксиз таълим тизимида умумий ўрта таълим босқичи ўқувчи шахсига ўзининг жуда катта билим ва кўникмалари массасини тақдим этиши билан ажралиб туради ва ушбу босқич энг узоқ муддат давом этадиган жараён ҳисобланади. Тўғри, бугунги кунда мактабларнинг асосий вазифаси ўқувчиларга ҳаётининг охиригача у билан бирга қоладиган билим ва кўникмаларни сингдиришдан иборат эмас, балки энг аввало, ўқувчига ҳаёти давомида янги билимларни яратиш ва улардан амалиётда фойдаланиш кўникмаларини эгаллашдан иборатдир. Бундан келиб чиқадики, умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг ўзлари авваламбор тегишли кўникма ва малакаларга эга бўлишлари керак. Демак, бугунги педагогик меҳнат мақоми янгиланиб бораётган замонда таълим мазмуни, ижтимоий-маданий муҳит, янги билимлар ва компетенцияларни эгаллашга бўлган эҳтиёж нафақат ўқувчилар учун, балки ўқитувчилар учун ҳам муҳимдир.

Бу ғоя Иқтисодий ривожланиш ва ҳамкорлик ташкилотига аъзо мамлакатларда бир неча йиллардан буён илгари сурилмоқда. Ушбу ғояга кўра ўқитувчининг касбий маҳорати босқичма-босқич ривожланиб бойиб боради. Яъни ўқитувчи мустақил ўз устида ишлаши ва малака ошириши жараёнида ўз маҳоратини бойитиб боради.

Ривожланган мамлакатларда мазкур тушунча ўқитувчининг ўз касбий маҳоратини узлуксиз ривожлантириб бориши деб тушунилади. Ушбу мамлакатларда аввал ўқитувчининг ўз касбий маҳоратини узлуксиз ривожлантириб бориши атамаси "кадрлар тайёрлаш" ёки "касбий таълим" атамалари билан аталган. Ўқитувчининг ўз касбий маҳоратини узлуксиз ривожлантириб бориши юқоридаги иккита тушунчага нисбатан кенгроқ маънони билдиради. Бунда ўқитувчи таълим жараёни субъекти сифатида, у ўз-ўзини касбий ривожлантириш учун узлуксиз тарзда малакасини ошириб боради. Шу тариқа, ўқитувчининг малака ошириш тизими доимий ривожланишда, ўзгаришда бўлади.

Малака ошириш тизимининг асосий вазифаси ўқитувчига ўз-ўзини узлуксиз ривожлантиришига шарт-шароит яратишдан иборат. Шундай экан, бундай шароитни яратиб бериш учун малака ошириш жараёнига маҳоратли, юқори даражадаги компетентли мутахассисларни жалб этиш керак. Бу бир томондан, таълим жараёнидаги "устоз-шогирд анъанаси"га яқин бўлсада, аслида ўқитувчиларнинг касбий ривожланишига жуда катта имконият яратади.

Бундай ёндашув илк бор 2007 йилда Европа Иттифоқи Комиссияси томонидан ўқитувчиларнинг малакасини оширишни яхшилаш бўйича таклифлари ишлаб чиқлган эди. Бу Европа Иттифоқи Комиссиясининг 2010 йилга кадрлар тайёргарлиги ва таълим дастурида акс этган. Улар қуйидагилар:

• дастлабки 3 йилда ўқитувчилик касбини мустаҳкам эгаллашга кириш дастури.

• кўп йиллик тажрибага эга бўлган мутахассислар томонидан зарур маслаҳатлар бериб бориш.

• ўқитувчиларнинг малака оширишга бўлган эҳтиёжларини муҳокама қилиш ва аниқлашга йўналтирилган дастурларни ишлаб чиқиш.

• узлуксиз касбий ривожланиш жараёнида расмий ва норасмий таълим доирасида аниқланган компетенцияларни белгилаш.

• узлуксиз касбий ривожланиш имкониятларининг мавжудлиги.

Дарҳақиқат, мактаб таълими олдида турган муҳим вазифалардан бири, ўқитувчиларда асосий компетенцияларни шакллантириш ҳамда касбий педагогик қобилиятларини босқичма-босқич кенгайтириб, бойитиб боришдан иборат.

Анъанавий касбий маҳоратга қарши замонавий ўқув дастурлари, ўқув материаллари ва илғор педагогик техниканинг хилма-хиллигини кўрсатиш мумкин. Агар ўқитувчидан дарсликдаги мавжуд ўқув материалларини ўзлаштириш ва ўқувчиларга шундайлигича етказиш талаб этилган бўлса, бугунги кунда унинг муқобил вариантларини излаб топиш, дарс жараёнида муаммоли вазиятлар яратиш, баҳолашнинг замонавий усулларидан фойдаланиш ҳамда дуч келинган турли вазиятларда аниқ хулосалар чиқара олиш зарур. Шунинг учун ҳам, мактабларaро ўқитувчилар орасидаги касбий педагогик ҳамкорлик тармоқлари тузилади ва шу асосда фаолиятли ўқитишни амалга ошириш лозим.

Бу соҳадаги хорижий илғор тажрибаларни қиёсий таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Россия Федерацияси мисолида Д.Г.Левитеснинг таъкидлашича, инсонпарвар педагогиканинг ғояларини амалга оширишда касбий фаолиятни тизимли моделлаштиришнинг энг муҳим омили, таълим технологияларини ишлаб чиқиш учун назарий моделни яратишдир, бу эса ўқитувчиларнинг малака ошириши даврида асосий таркибий қисмга айланиши мумкин [1:13].

АҚШ тажрибаси

АҚШда ўқитувчиларни касбий ривожлантириш бўйича тренинглар асосан университетларда, касбий ривожлантириш институтларида ва марказларида амалга оширилади. Бугунги кунда мактабларда амалдаги ўқитиш жараёнида ўқитувчилар дарс

ўтадилар, бир-бирларининг педагогик фаолиятларини кузатадилар ва бир-бирларини педагогик ва психологик жиҳатдан қўллаб-қувватлайдилар. Давлат мактаблари билан бир қаторда хусусий мактаблар ҳам мавжуд. АҚШнинг бир қатор штатларида ўқитувчиларни касбий жиҳатдан ривожлантиришга асосланган мақсадли ўқув марказлари фаолият кўрсатади. Шунингдек, бундай штатларда алоҳида муаммолар ва йўналишлар бўйича мактаблар бирлашмалари мавжуд. Бу каби бирлашмаларда ўқитувчилар учун уларнинг касбий маҳоратларини оширишга бағишланган малака ошириш курслари ташкил этилган. Давлат мактабларида фаолият кўрсатаётган ўқитувчилар дарс бериш ҳуқуқини қўлга киритиш учун махсус имтиҳон топширадилар ва лицензияга эга бўладилар. Хусусий мактабларда фаолият кўрсатаётган ўқитувчилар бундай имтиҳонларни топширишлари шарт эмас. Олий таълим муассасасини тугатиб мактабга келган ёш ўқитувчи бир неча муддат тажрибали педагоглар назоратида фаолият кўрсатадилар ва уларнинг тавсиялари билан дарс бериш ва мустақил фаолият кўрсатиш ҳуқуқини қўлга киритади. Агар ўқитувчи умуммиллий лицензияни қўлга киритса у АҚШнинг барча ҳудудлари мактабларида фаолият кўрсата олади. Бундай ҳужжатларни – лицензияларни бериш билан Педагогларнинг касбий стандартлари миллий кенгаши (National Board for Professional Teaching Standards) шуғулланади [3].

Бундай лицензияларни олган ўқитувчиларнинг ойлик иш ҳақи ошади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, лицензиялар маълум муддатга берилади. Ўқитувчилар лицензияларни янгилаб туришлари учун улар ўз вақтида ва мунтазам, мустақил малака ошириб боришлари талаб этилади.

Буюк Британия тажрибаси

Буюк Британияда бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш турлари турлича: олий таълим муассасаларида талабалар бакалавр ва пост-бакалаврлик таълимини олганларидан кейин турли хил касб эгалари сифатида етишиб чиқадилар.

Иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидан зарур тайёргарлик билан кўплаб ўқитувчилар келса, бу мактаб ўқувчилари учун жуда муҳим ва қизиқарли ҳисобланади. Улар ўз тажрибаларини илғор педагогик технологиялар асосида ижтимоий ҳаёт билан боғлаган ҳолда тақдим этадилар.

Буюк Британия ҳукумати ўқитувчилар тайёрлаш ва қайта тайёрлашнинг мукаммал тизимини амалга оширишга шароит яратиб берган. Ҳукумат мактабларни Миллий таълим портали(стандарти)га жойлаштирилган материаллардан фойдаланишга имкон бериш учун кредитлар ажратади. Онлайн – миллий таълим стандарти (Curriculum Online) ғояси шундан иборатки, унда ўқитувчилар интернет орқали мактаб дастурининг барча фанлари бўйича турли материалларни олишга қодир бўладилар. Бу ўз-ўзидан ўқитувчиларнинг таълим жараёнида АКТдан фойдаланишни ўрганишларига туртки беради. Буюк Британиядаги барча ўқитувчиларда ўзларининг шахсий компьютерлари орқали интернетга бепул киришларига имконият яратилган [3].

Буюк Британияда бошқа ҳукумат лойиҳалари ҳам мавжуд. Жумладан, ўқитувчиларнинг ўз устларида мунтазам ишлашларига имкон яратиб берадиган янги лойиҳа BBC Digital Curriculum ҳамда узлуксиз касбий қайта тайёрлаш бўйича Continuing Professional Development - CPD лойиҳалари амал қилади. Ўқитувчиларни узлуксиз касбий қайта тайёрлаш лойиҳаси барча фан ўқитувчилари учун мўлжалланган бўлиб, унда ўзларининг фанлари бўйича касбий қайта тайёрлаш учун янги маълумотларга эга бўладилар. Бу жараёнда улар янги маълумотларни АКТни қўллаган ҳолда ўрганадилар ҳамда ўзлари амалиётга жорий этадилар.

Британиялик олимларнинг таъкидлашларича, Миллий таълим тармоқларининг яратилиши ўқитувчиларнинг ҳукумат томонидан қўйилган таълимни ахборотлаштириш, қўйилган мақсад сари интилиш, таълим ресурсларидан унумли фойдаланиш учун катта имкон яратади.

Педагогик таълим мақсади ва меҳнат бозорида ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжни бартараф этиш учун муқобил ўқув дастурлари ишлаб чиқилди, амалиётга жорий этилди. Бунинг натижасида эса ўқитувчилар мазкур дастурларни ўзлаштириб малакали ўқитувчи мақомига эга бўладилар. Шундай дастурлардан бири, ўқитувчиларни мактаб базасида тайёрлаш дастуридир (School Centered Initial Teacher Training). Мазкур дастур 1994 йилдан бошлаб таълим амалиётига татбиқ этила бошланган. Ўрта таълим муассасаларида педагогик таълим жараёнида ўқитувчилар ушбу дастур асосида фаолият кўрсатадилар. Тез йўналиш олиш дастури (The Fast Track programmes) 2000 йилдан буён таълим амалиётида жорий этилган. Ушбу дастур олий ўқув юртлари битирувчилари ҳамда мактабларнинг малакали ўқитувчиларига мўлжалланган.

Бу каби бир йиллик чуқурлаштирилган ўқув курсининг мақсади юқори салоҳиятли ташкилотчилар ва таълим жараёни бошқарувчиларини тайёрлашдан иборат. Касбий фаолиятдан ажралмаган ҳолда ўқитувчиларни тайёрлаш (малакасини ошириш) дастури (Employment-Based Routes) 24 ёшдан катта бўлганлар учун ишлаб чиқилган. Бундай ўқитувчилар ўзларининг мутахассисликлари бўйича юқори даражадаги салоҳиятга эга бўладилар. Бундай механизм асосан Уэльсда амал қилади. Шотландияда таълим тизими натижалари алоҳида-алоҳида баҳоланади, чунки хорижий мамлакатларда таълим олган ва шотланд мактабларида фаолият кўрсатаётган ўқитувчилар улар алоҳида таълим дастурлари мавжуд ва улар мазкур дастурлар асосида ишлайдилар (The Overseas Trained Teacher Programme) [3].

Буюк Британия узлуксиз таълим тизимининг яна бир босқичи мавжуд бўлиб, бу жараёнда, яъни бир йиллик синов вақтида стажёр ўқитувчи назарий билимлар ва амалий кўникмаларни шакллантириб, бойитиб боради. Бу жараёнда стажёр ўқитувчи олий таълим муассасаларидаги муҳитдан мактаб шароитига мослашиб боради. Британия педагогик тадқиқотларида биринчи йил таълим амалиёти жараёнида олий таълим муассасаларини битирган стажёр ўқитувчилар ўзларининг қобилиятлари, кўникма ва малакаларини намоён қилишлари учун ривожлантирувчи кўмак остига олинадилар. Бунинг натижасида стажёрлар кучли мутахассисга айланадилар. Бундай олий таълим муассасаларини битирганлар мактабларга борганларидан кейин стажёрлар ҳисобланадилар, яъни бундай ёш мутахассислар стажёрлар дейилади. Ушбу дастур ёш ўқитувчиларнинг юқори даражадаги салоҳиятли мутахассис бўлишларига имкон беради. Ёш ўқитувчиларни педагогик жиҳатдан қўллаб-қувватлаш орқали уларга замонавий ўқитиш технологияларини ўргатиб борадилар. Шу орқали уларнинг билим, кўникма ва малакалари ривожланиб боради. Бундай таълим дастури таълим тизимининг барча бўғинларида қўллаш учун тавсия этилиб, малака ошириш жараёнида ўқитувчиларнинг мавжуд тажрибаларини бойитишда жуда катта аҳамият касб этади.

Узлуксиз педагогик таълимнинг навбатдаги босқичи олий таълим муассасалари ҳузуридаги педагогика институтларида қисқа ва узоқ муддатли малака ошириш курсларини ўз ичига олади (масалан, Лондон университети ҳузуридаги Педагогика институти). Бундай малака ошириш курслари мустақил маслаҳат

гуруҳларида, Таълим ва фан депортаментида, ўқитувчилар марказларида, маҳаллий таълим муассасаларида ҳамда мактабларда ҳам ташкил этилади.

Рейтинги юқори бўлган мактабларга ўқитувчиларнинг илғор тажрибаларини ёш ўқитувчиларнинг билим доираларини кенгайтириш мақсадида сингдиришга алоҳида эътибор қаратилади.

Таълим жараёнида айрим вазиятларнинг ўзгариши, баъзида эса ўқитувчиларнинг касбий ривожланиш жараёни ҳар доим ҳам содир бўлиши мумкин бўлган билим, кўникма ва малакалари ҳамда компетенцияларининг ҳаётий тажриба асосида ўзгаришига боғлиқ.

Бугунги кунда бундай муаммоларни ҳал этишнинг икки йўналиши мавжуд: биринчидан, қайта тайёрлаш курсларига алоқаси бўлмаган ўқитувчиларни "лаборатория" сертификатлаш ва тест қилиш методикаси такомиллашмоқда. Бироқ, уларни ишлаб чиқарувчилар учун муайян талаблар қўйилган. Бундай имтиҳон (сертификатлаш) тартиб қоидаларини амалга ошириш (масалан, АҚШда Teacher's License томонидан олиб бориладиган Education Testing Service лицензиялар) давомида ўқитувчи хатти-ҳаракатларининг ҳақиқий ҳолатини кўриш мумкин.

Олий таълим соҳасида бўлгани каби, ўқитувчилар малакасини ошириш соҳасида ҳам таълим йўналишлари мослашувчанлигини ва мустақил танловнинг аҳамиятини оширишга йўналтирилган ўзгаришлар амалга оширилмоқда.

Иккинчидан, узлуксиз касбий ривожланишнинг энг кенг тарқалган усулларидан бири, умумий муаммоларни биргаликда ҳал қилиш, ўқитувчиларнинг компетенцияларини ривожлантириш ва уларнинг малакасини ошириш учун тажрибали ўқитувчилар жамоаларини шакллантиришдир.

Бундай тармоқларнинг асосий вазифаси – ўқитувчилик фаолияти давомида ҳамкасблари томонидан топланган амалий билимларни ўзаро алмашишдан иборат. Ушбу билимлар муайян ўқитувчининг ҳамкасблари учун фақатгина ҳақиқий ҳамкорлик шароитида мавжуд бўлиши мумкин. М.Фуллан ушбу жараённи интерфаол касбий ривожланиш деб атайди.

Ўқитувчиларни ўқитиш сифатини назорат қилиш ва ушбу сифатни бошқариш вазифаси уларни тайёрлаш марказига (Teacher Training Agency) топширилган. Бу эса самарали ишлайдиган олий ўқув юртларига маблағ ажратиш ваколатига эга бўлди. Бу мактаблар учун тайёрланган сифатли кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ. Бу бир қатор факультетларнинг кенгайиши ва самарасиз тузилмаларни ёпилиши, энг илғор таълим шаклларини қўллаб-қувватлаш ва, энг асосийси, ўқитувчиларга ўқитиш имкониятларини кенгайтиришга олиб келди.

2006 йилга келиб ўқитувчиларни тайёрлаш маркази ўқитувчиларни касбий ривожлантириш маркази (Teacher Development Agency, TDA) номи билан ўзгартирилди. Бироқ, бу жараёнда нафақат марказнинг номи, балки мазмуни ҳам ўзгарди [3].

Россия Федерациясида ўқитувчиларнинг малакасини ошириш жуда муҳим ҳисобланиб, малака ошириш тизимидаги муаммоларни ҳал этиш таълим соҳасидаги ходимларни касбий ривожлантириш, касбий қайта тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини модернизация қилиш бўйича амалга оширилган лойиҳа ғоясини илгари суради. Ушбу лойиҳа ўқитувчиларнинг қўшимча касб таълими дастурларини индивидуаллаштиришга қаратилган ўқув жараёнини ташкил этиш ва амалга ошириш масалалари бўйича шарт-шароитлар яратишга қаратилган. Мазкур шарт-шароитларни яратишнинг асосий манбаи узлуксиз таълим жараёнида ўқитувчининг ўз-ўзини ривожлантириш тизими, шахсий таълим дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш каби илғор таълим тизими сифатида эътироф этилади [2:10-11].

Шундай қилиб, ўқитувчилар белгиланган муддатларда эмас, балки доимий касбий кўникмаларини ривожлантириб боришлари кераклиги эътироф этилган. Жуда қисқа муддат ичида ўқитувчиларни касбий ривожлантириш марказида ўқитувчилар малакасини оширишнинг янги тизими шакллантирилган. Ҳар йили 18 кун давомида мажбурий касбий ривожланишни назарда тутувчи янги қонунлар ишлаб чиқилди ва малакали ривожланиш учун маблағлари деярли бутун мактабларга кўчирилди. Бунда ҳар бир ўқитувчининг таълимга оид эҳтиёжлари ҳисобга олинган.

Адабиётлар

1. Левитес Д.Г. Теоретические основы моделирования образовательных технологий в условиях последипломного образования педагогов. Автореф. дис. … док.пед.наук. СПБ., 1998. -С. 22.

2. Мезенцева О.И. Развитие профессиональной компетентности современного педагога в системе повышения квалификации. / Монография. – Новосибирск: 2018. -С.226.

3. https://cyberleninka.ru

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ривожланган мамлакатларда ўқитувчиларнинг малакасини ошириш тизими, ундаги ютуқ ва камчиликлари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, бугунги кунда мактабларнинг асосий вазифаси ўқувчиларга ҳаётининг охиригача у билан бирга қоладиган билим ва кўникмаларни сингдиришдан иборат эмаслиги, балки энг аввало, ўқувчига ҳаёти давомида янги билимларни сингдириш ва улардан амалиётда фойдаланиш кўникмаларини эгаллашдан иборатлиги очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы повышения квалификации учителей в развитых странах, их успехи и недостатки. Сегодняшняя основная задача состоит не только в том, чтобы привить знания и навыки, которыми наделены учащиеся, а, прежде всего, способности усваивать новые знания на протяжении всей своей жизни.

SUMMARY

The author of the article discusses teachers' qualifications upgrading in the developed countries, their success and disadvantages. It also explains that today's primary task is not only to inculcate the knowledge and skills that students are endowed with, but first of all, the ability to absorb and practise new knowledge throughout their lives.

ХАМҚОРЛИК ПЕДАГОГИКАСИ АСОСИДА УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КРЕАТИВ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

М.Умаралиева - *мустақил изланувчи*

Т.Н.Қори Ниёзий номидаги ЎзПФИТИ

Таянч сўзлар: ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги, ривожлантириш, хамкорлик педагогикаси, креатив, технология, маҳорат, жиҳат.

Ключевые слова: профессиональная компетентность учителей, развитие, педагогическое сотрудничество, креативность, творчество, технология, мастерство, аспект.

Key words: professional competence of teachers, development pedagogical cooperation, creativity, technology, skill, aspect.

.

Дунёда бўлаётган ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник ўзгаришлар таълим тизимига янги мураккаб талабларни қўймоқда. Бундай талаблар касбий, психологик ва ижтимоий зарур шахс сифатларини

уйғунлаштирувчи “компетентлик” тушунчаси билан аниқланади. Таълимнинг мақсад ва вазифаларининг янгидан англаниши, меҳнат бозорининг “билимли” битирувчидан компетентли битирувчи томон ўзгарганлиги кўплаб илғор хорижий давлатларнинг, яъни АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия, Хитой, Сингапур, Жанубий Корея таълим тизимларини компетентлик йўналишида ислоҳ қилишнинг асосий сабаблари ҳисобланади. Ислоҳотлар таълимнинг мақсад ва мазмунини, ўқитиш усуллари ва технологияларини, ўқиш натижаларини компетентлик талабларига асосан қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

Жаҳонда компетентлик – бу касбий фаолият моҳиятини ташкил этувчи функционал вазифаларни муваффақиятли хал этадиган билимлар, малака, кўникма ва шахсий сифатларнинг тизимли равишда намоён бўлиши, ўқувчилар фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда мотивлаштиришни такомиллаштиришда ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги, яъни уларнинг профессионаллиги, компетентли бўлиши алоҳида эътироф этилади. Бунда илғор илмий-техник тараққиёт талабларига мос ҳолда умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг касбий компетентлилик борасидаги билимларини такомиллаштириш орқали касбий компетентлигини ривожлантириш технологиясини яратиш педагогик йўналишдаги тадқиқотлар орасида алоҳида аҳамият касб этади.

Республикамизда узлуксиз таълим тизимининг инновацион характери, унинг юқори билим даражаси, битирувчиларни тайёрлаш масалаларининг аҳамияти педагогга бўлган талабларнинг ўзгаришига ва юқори малака хамда касбга бўлган ижодий ёндашувнинг аҳамиятини оширишга олиб келмоқда. Ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар ва таълимни тижоратлаштиришнинг ортиб бориши ўқитувчиларнинг касбий компетентлилигини ривожлантиришга бўлган муносабатларини ўзгартиришда мухим омил бўлмоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида устувор вазифалардан бири сифатида белгиланган “жисмонан соғлом, руҳий ва интеллектуал ривожланган, мустақил фикрлайдиган, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга, Ватанга содиқ ёшларни тарбиялаш” [1] масалалари умумий ўрта таълим муассасалари да устувор вазифа сифатида белгиланди.

Илмий ва педагогик адабиётларда “компетентлик” тушунчаси инсоннинг шахсий малакаси мажмуаси сифатида устунликка эга.

Тадқиқотлар бизга “компетентлик” тушунчасини комплекс сифат тариқасида кўриб чиқишга имкон беради. Бу алоҳида шахс хусусиятларининг ўзаро алоқаси ва таъсирини ўз ичига олади: тадқиқот, илмий ва профессионал, ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва мафкуравий. Шахснинг ҳар бир сифати, таркиби ва мазмуни профессионал фаолият йўналишига боғлиқ бўлган ўзгарувчан қисмлар билан тавсифланади.

Ушбу мақсадга эришиш учун педагогнинг ўзи юқоридаги хусусиятларига эга бўлиши керак. Шу муносабат билан, таълим-тарбия психологияси учун амалий вазифа сифатида педагогик фаолиятда ижодий қобилиятларни шакллантириш ва ўқитувчининг ижодий компетентлилигини шакллантириш масаласи кўндаланг туради. Касбий компетенликда ижодкорлик хусусияти педагог томонидан бажарилган ишларнинг сарҳисобини берувчи ҳамда янги касбий маҳсулотлар яратиш учун восита ва шахснинг ижодий қобилиятини ишга солган ҳолда юқори натижаларга эришиш замирини яратувчи тизим сифатида характерланади. Умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси ва мактабгача таълим муассасаси тарбиячисининг касбий фаолиятининг ижодий маҳсулоти ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унда қабул қилинган қарорларнинг фойдалилиги, шунингдек, педагогик фаолиятнинг умумий самарадорлиги ҳамда энергия сарфини минималлаштиришни ҳисобга олган ҳолда фаолиятни мақбул ташкил этишда ифодаланади. Бу эса умумий ўрта таълим ўқитувчисининг креатив компетентлилиги ҳисобланади.

Креатив компетентлик – педагогик фаолиятга нисбатан танқидий ва ижодий ёндашиш, ўзининг ижодкорлик малакаларига эгалигини намойиш эта олишдир.

Умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчисининг касбий ижодкорлик муаммоси деярли ўрганилмаган. Гарчи педагогик фаолият соҳасидаги психолог-мутахассисларнинг кўпчилиги – ижодкорликни педагогик фаолиятнинг моҳияти деб ҳисобласада (Н.В.Кузмина, Г.С.Сухобская, Ю.Н.Кулюткин, В.В.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, ЛМ Митина, М.М.Кашапов ва бошқалар) профессионал ижодкорлик назарий ва амалий жиҳатдан етарлича ўрганилмаган муаммо ҳисобланади.

Ижодкорлик – бу сифат жиҳатидан янги, оригинал ва такрорланмас бирор янгиликни пайдо қилувчи фаолиятдир.

Қобилият – шахснинг индивидуал-психологик хусусияти бўлади, муайян фаолият юзасидан лаёқати ва ишни муваффақиятли амалга ошириш субектив шарт-шароитини ифодаловчи индивидуал психик сифатлар йиғиндисидир.

Бундан кўриниб турибдики, касбий фаолият самарадорлиги бир умрга берилган махсус маълумотларга эмас, балки педагогнинг бугунги кун маълумотлар оқимида керакли маррани кўзлай олиш қобилияти, муаммоларга ечим топа олиши ҳамда кўйилган мақсадга эришиш йўлида зарур бўлаётган янги маълумотларни топа олиш ва уларни амалиётда қўллаш қобилиятига боғлиқдир. Ўқитувчининг ижодий қобилиятини ўрганиш, уни шакллантиришнинг амалий муаммоларини ҳал қилиш учун ушбу ёндашувнинг талаб ва чегараларини, унинг ўзига хослигини педагогика ва психология соҳасида ишлаб чиқилган бошқа илмий ёндашувларни аниқроқ тушуниш керак. Биринчи навбатда, психологик ва ўқув адабиётларда энг кўп айтиб ўтилганидек, қобилиятга асосланган ва шахсиятга йўналтирилган ёндашувни солиштириш керак. Ушбу иккита методологик ҳолатдаги асосий фарқлар қандай? Биринчидан, компетенция таълим натижалари сифатида – бу субектнинг қобилиятларини ривожлантириш учун давлат, иш берувчи ёки ота-оналарнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда буюртмачи томонидан ишлаб чиқилган субектга бўлган ташқи талаблар мажмуасидир. Иккинчидан, таълим жараёнинининг ҳар бир босқичи давомида шаклланиб борувчи компетенциялар инсоннинг келажакда омадли шахс бўлиб етишишининг муҳим омилидир. Бундан компетенциялар шаклланмас экан шахснинг омадли бўлиш имконияти йўқ.

Ўқитувчининг ўзи ўқувчиларга ўргатмоқчи бўлаётган барча компетенцияларга эга бўлиши лозим. Бунда, педагог учун зарурий бўлган таянч компетенция бу – педагогнинг ижодий қобилиятидир. Демак, шахсга йўналтирилган ва компетентли ёндашувларни таққослаш бизга, педагогларнинг ижодкорлик маҳоратларини шаклллантириш учун қатор асосий қоидаларни ишлаб чиқиш имконини беради.

1. Педагогик ижодкорлик – бу ҳашамат эмас, балки, мактабгача таълимдан бошлаб, то олий таълимгача бўлган бўғинларига рақобатбардош кадрларни етказиб бериш учун муҳим омилдир.

2. Ўқитувчи креатив қобилиятининг касбий фаолияти таркибида ўқитувчилик муваффақиятининг кўрсаткичларидан бири – бу ўқитувчи ўз ўқувчиларининг талаб даражасида таълим олишларини таъминлаши учун зарур шартдир.

3. Ижодий баркамолликни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган курслар универ-

ситетларда ўқитувчиларни тайёрлаш дастурларида, шунингдек, ўқитувчиларни тайёрлаш дастурларида мажбурий курслар сифатида киритилиши керак.

Шу нуқтаи назардан, биз ижодкорликнинг икки босқичини ажратамиз: потенциал (ўқитувчининг янги ғоялар, ёндашувлар, иш усуллари ва уларни ишлаб чиқиш зарурияти хусусияти) ва долзарблиги (юқорида айтиб ўтилган эҳтиёжни рўёбга чиқариш ва тегишли ҳаракат усуллари ва кўникмаларга эга бўлишга тайёрлигини тавсифлаш).

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг касбий компетентлилик жиҳатлари: методологик жиҳати; коммуникатив жиҳати;

маданий жиҳат; предмет-професионал жиҳат; дидактик жиҳат; психологик жиҳат; креатив жиҳат.

Ўқитувчининг илмий-профессионал салоҳиятининг ижодий маҳорати – унинг педагогик ижодиёт даражасини, турли хил қизиқарли, ҳаяжонли, интеллектуал ва ҳиссий жиҳатдан бой тадбирларни режалаштириш қобилиятидир. Ўқитувчининг ижодий маҳорати қуйидаги хусусиятларга эга.

Илмий-касбий маҳоратнинг ижодий жиҳатлари:
– илмий ва психологик фикрлаш;
– педагогик маҳоратнинг юқори даражаси;
– маълум бир илмий жасорат;
– ишлаб чиқилган педагогик ҳиссиёт;
– танқидий таҳлил қилиш қобилияти;
– касбий ўз устида ишлаш зарурияти;
– илғор педагогик тажрибаларни оқилона қўллаш ва ҳ.к.;
– ижодий хусусиятларнинг асосий жиҳатлари;
– маълум бир шахснинг янги ёки сезиларли ривожланишини таъминлаш;
– фаолиятнинг ўзига хослиги, фаолият маҳсулоти ва унинг натижалари такрорланмаслиги;
– ижодкорлик,(ўз устида ишлаш) билан ўзаро боғлиқлик.

Касб-ҳунарни режалаштириш босқичида ижодкорлик қуйидагича намоён бўлади:

а) турли мавзулардаги дарслик мавзусига қизиқарли ва оригинал маълумот тўплаш ва танлашда;

б) келтириб ўтилган вазиятнинг далилларга асосланганлигидаги асосий муаммоларни ишлаб чиқиш учун тизимни яратишда;

в) тарихий фактлар, вазиятларни танлашда ва қарама-қаршиликларнинг пайдо бўлиш мантиғини ва уларни ҳал қилишнинг ёндашувларини амалга оширишда.

Машғулотнинг тайёргарлик босқичида, ижодкорлик дарс мавзуси бўйича тўпланган маълумотларнинг дидактик ишлов берилиши орқали намоён бўлади. Ўқитувчи дидактик маълумотни ўқитишда қуйидаги қоидаларга бўйсунади:
– кўрсатилган маълумот қисмларини мантиқий ва изчил тақсимлаш;
– слайдлар сони, уларнинг мазмуни ва тақдим этилиш шаклларини аниқлаш;
– ҳаётий мисоллар, ишлар, вазиятларни келтириб ўтиш керак бўлган жойларни аниқлаш;
– ёзиб олиш учун асосий қоидаларни ва асосий формулаларни ажратиш;
– таниқли олимлар, мутафаккирлар, шоирлар ва жамоат арбобларининг атоқли сўзларини, баёнларини, шунингдек, баён қилинган материалларнинг қайси жойларида улар ҳақида гапиришни;
– ўқитувчининг ёрқин, ифодаланган ва мажозий нутқи;
– ахборотни эстетик ва ахлоқий жиҳатдан тақдим этиш;
– нутқнинг ҳиссий ва интеллектуал интенсивлиги;
– тақдимотда мантиқий, тарихий, психологик, сиёсий ва бошқа таққослашлардан фойдаланиш;
– тақдимотда диққат ва фикрлашни кучайтириш усулларини қўллаш (сезгирлик, инверсия ва бошқалар).

Ижодкорликни шакллантириш ва ривожлантиришда бундай ёндашув профессионал билим ва кўникмалар даражасини сезиларли даражада ошириши, замонавий ўқитувчининг маҳоратли фаолиятида қобилият ва тайёрлигини шакллантириши мумкин.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

РЕЗЮМЕ

Мақолада муаллиф ўқитувчининг ижодий қобилиятини ўрганиш, уни шакллантиришнинг амалий муаммоларини ҳал қилиши ҳақида фикр юритган. Шунингдек, ўқитувчилик маҳоратининг турлари, умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг касбий компетентлилик ва илмий-профессионал маҳоратининг ижодий жиҳатлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению творческих способностей учителя, практических способов их формирования. Также описываются виды педагогического мастерства творческие аспекты профессиональной компетентности, и научные и профессиональные навыки учителей общеобразовательных школ.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the creative abilities of the teacher, and how to solve practical problems of their formation. The author of the article describes the types of pedagogical skills, creative aspects of professional competence, and the scientific and professional skills of teachers secondary schools.

PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA "KOMPYUTER GRAFIKASI" FANINI O'QITISH MUAMMO SIFATIDA

O.Q.Zaripov – *assistent o'qituvchi*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kompyuter grafikasi, model, ta'lim, motivatsiya, texnologiya, pedagogik texnologiya, dasturiy vosita.

Ключевые слова: компьютерная графика, модель, образование, мотивация, технология, педагогические технологии, программные средства.

Key words: computer graphics, model, education, motivation, technology, pedagogical technologies, software.

Davlat rivojlanishining muhim omillaridan biri, shubhasiz ta'lim tizimi, ilm-fan va texnologiyalarning raqobatbardoshlik darajasi hisoblanadi. O'zbekistan Respublikasi rivojlanishinng ustuvor yo'nalishlaridan biri halqaro ta'lim standartlariga muvofiq barqaror davlat ta'lim tizimini modernizatsiya qilishdan iboratdir.

Shu o'rinda takidlab o'tishimiz joyis, Jahonda o'qitish jarayonlarini texnologiyalashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida ta'lim samaradorligiga erishish, sifatni boshqarish paradigmasini joriy etishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Yetakchi oliy ta'lim muassasalarida tabiiy va aniq fanlar, jumladan, kompyuter grafikasi fanining globallashuv sharoitidagi o'rni va ahamiyati nazarda tutilib, soha pedagoglarini tayorlashning innovatsion shakli sifatida blok-modulli tizimga asoslangan loyihali yondashuvlar xususiyatlaridan foydalanish tendentsiyalari kuzatilmoqda.

Dunyodagi yetakchi ilmiy markazlar tomonidan ta'lim

texnologiyasi, o'quv jarayonlarini loyihalash va tashkil etish muammolariga doir izlanishlar olib borilib, ijobiy natijalarga erishilmoqda. Mazkur tadqiqotlar ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish nazariyasi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va tamoyillari asosida mashg'ulotlarni loyihalash andazalarini ishlab chiqish, shuningdek, kompyuter grafikasi fanini o'qitish samaradorligini oshirish maqsadiga qaratilganligi bilan muhim o'rin tutadi.

Mamlakatimizda fan, ta'lim-tarbiya va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlash, oliy ta'lim tizimini rivojlantirish, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ta'lim shakllari va mazmuni takomillashtirish borasida olib borilayotgan islohotlar o'quv jarayoniga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu bilan birga bo'lajak kompyuter grafikasi fani o'qituvchilarini tayyorlash samaradorligini oshirishga doir tizimli yondashuvlar, «Kompyuter grafikasi» o'quv fani mashg'ulotlarining ijobiy natijaviyligini ta'minlash mexanizmi yetarli emasligi kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida «mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini takomillashtirish, kompyuter grafikasi kabi muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni iqtisoslashtirilgan tarzda o'rganish»[1] kabi ustuvor vazifalar belgilab berildi. Bu borada, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida «Kompyuter grafikasi» fani o'quv mashg'ulotlarini loyihalashning zamonaviy kontseptsiyasini belgilash, o'qitishni tashkil etish texnologiyasini innovatsion modellashtirish, metodik ta'minotini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni, 2019-yil 17-yanvardagi PF-5635-sonli «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida»gi Farmoni, 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2017-yil 27- iyuldagi PQ-3151-son «Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari hamda mazkur faoliyatga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot doirasida tadqiq qiliniyotgan «Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida "Kompyuter grafikasi" fanini o'qitish muammo sifatida» mavzu muayyan darajada xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki. Bugungi kunda kompyuter grafikasi zamonaviy axborot texnologiyalarining biri bo'lib, u shiddat bilan rivojlanib borayotgan yo'nalishlardan biri. Bunday rivojlanish texnika sohasida ham, dasturiy vositalar sohasida ham amalga oshirilmoqda. Ular videofilm, multimedik mahsulotlar, harakatlanuvchi tasvirlarni yaratishga imkon beradi.

Kompyuter grafikasining zamonaviy maydoni turli xil xarakterdagi (rastr, vektorli ikki o'lchamli, vektorli uch o'lchamli, fraktal), shuningdek, kompyuter animatsiyasi, videomontaj, interaktiv va animatsiya mahsulotlarini yaratish usullari, texnologiyalari va vositalarini o'z ichiga olgan ilmiy bilimlarning keng doirasidir.

Bunday dasturiy mahsulotlar reklamalar ishlab chiqaruvchi vositalar hisoblanib, san'at va multimediya texnologiyasi sohalarida qo'llaniladi.

Bu borada qator olimlar o'z ilmiy ishlarida tadqiq qilganlar, jumladan pedagogika oliy ta'lim muassasalarida «Kompyuter grafikasi» fanini ilmiy nazariy asoslari va o'quv jarayoniga tadbiqi bo'yicha K.Grebennikov, L.Ivannikova, O.Kraynova, O.Odintsova, N.Petrova, E.Tretyakova, L.Turanovalar o'z ishlarida qarab o'tganlar [2].

Ta'limning asosiy vazifalaridan biri – bu pedagogika, psixologiya va informatika sohalarida erishilgan yutuqlarni umumlashtirish yo'li bilan oliy ta'lim muassasalari talabalarining kompyuter grafikasi bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, bo'lajak o'qituvchilarni kompyuter grafikasi vositalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanishga o'rgatishdir. Bu esa kompyuter grafikasi fani bo'yicha pedagogika oliy ta'lim muassasalarida "Kompyuter grafikasi" fanini o'qitish muammosini ko'rib chiqish zarurligini talab qiladi va bu yo'nalishdagi muammolarni o'rganish, ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqish zarur ekanligini bildiradi.

Ushbu yutuq va kamchiliklarni hisobga olgan holda va "Kompyuter grafikasi" fanini o'qitish muammosini bartaraf etish uchun biz pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini kompyuter grafikasi bo'yicha o'qitish metodikasi modelini yaratdik (1-rasm) [3]. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini kompyuter grafikasi bo'yicha o'qitish metodologiyasining ishlab chiqilgan modeli, shaxsiy yo'naltirilgan va kompetentsiya yondashuvlari va ravshanlik, ilmiy va individuallikning didaktik printsiplari bilan tartibga solinadi va quyidagi pedagogik shart-sharoitlar majmuasini bajarishda faoliyat ko'rsatadi:

- Ta'lim jarayonining yo'nalishi o'quvchilarning shaxsiy afzalliklari va talabalarning kasbiy muammolarni hal qilishning umumiy usullarini o'zlashtirishiga qaratilgan;
- O'quv materiallarini o'rganish mantig'ini aks ettiradigan va o'quv faoliyatining tarkibiy qismlari va tarkibiy qismlari sifatida o'quv elementlarini taqqoslash yo'li bilan o'quv faoliyatini tashkil etishda rejalashtirishga rioya qilish imkonini beruvchi "metodik setka" asosida kompyuter grafikasi fanlarini o'quv-uslubiy qo'llab-quvvatlashni ishlab chiqish;

Model asosan ikki qismdan iborat bo'lib, daraja va daraja tarkibidan tuzilgan. Daraja qismida motivatsion maqsadning aniqligi, mantiqiy fikirlarning mavjudligi, faoliyat jarayonlarining aniq yo'naltirilganligi, Refleksiv baholashlarning mavjudligi hamda daraja tarkibi qismida kompyuter grafikasi sohasida kelajakdagi mutaxassisni tayyorlash, kompyuter grafikasi sohasida raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash, mutaxassisning kompyuter grafikasi sohasidagi professionalikga tayyorligi faoliyati kabi bir qancha shajaraviy qisimlar mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'langan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ushbu pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini kompyuter grafikasi bo'yicha o'qitish metodikasi modelini ta'lim jarayoniga qo'llash natijasida talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarni takomillashtirishga erishiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-yil, 6-son, 70-modda.
2.Jumanazarovich X.A. «Matematika o'qitish metodikasi» fani o'quv mashg'ulotlarini loyihalab o'qitish metodikasini takomillashtirish. 2019.
3.Чернякова Т. В. Методика обучения студентов вуза компьютерной графике. 2010.

REZYUME

Maqolada pedagogika oliy ta'lim muassasalarida "Kompyuter grafikasi" fanini o'qitish muammolari va yechimlari modeli yaratilgan.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается актуальному вопросу- методам преподавания дисциплины "Компьютерная графика" в высших учебных заведениях. Автор статьи представил модели обучения по компьютерной графике.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual issues- methods of teaching the discipline "Computer graphics" at higher educational institutions. The author of the article presents the models of teaching Computer graphics.

ИСЛОМ ҚАДРИЯТЛАРИНИ ОИЛАДА ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИГА ОТА-ОНАЛАРНИ МАҚСАДЛИ ТАЙЁРЛАШ

Э.С.Шамуратова - *таянч докторант*
Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: қадрият, оила, фарзанд, таълим ва тарбия, эътиқод.
Ключевые слова: ценности, семья, дети, образование и воспитание, вера.
Key words: values, family, children, education and upbringing, belief.

Ислом қадриятларини ким шакллантириши керак деган масала ўзининг муаммоли жиҳатларини намоён этади. Бу биринчи муаммо. Чунки оилавий тарбия учун малакали мутахассисларни таълим тизими шакллантирмайди. Ота-оналар ислом қадриятлари ва уларни шакллантириш бўйича тегишли билим ва малакаларга, хусусан педагогик билим ва малакаларга эга эмаслар. Ота-оналарнинг баъзилари намоз ўқиши, ислом масалаларига қизиқиши, ислом арконлари борасида маълум ахборотларни билиши мумкин. Аммо, яхлит тарзда ислом педагогикаси ва ислом қадриятлари нима эканлигини уларга ҳеч ким ўргатган эмас. Бинобарин, ислом қадриятларини оилада шакллантириш учун ота-оналарнинг ўзларини маълум билимлар билан қуроллантириш керак.

Ота-оналарни ислом қадриятларини оилада шакллантириш жараёнига мақсадли тайёрлаш учун "Ислом қадриятлари ва бола тарбияси", "Оиладаги педагогик жараён", "Ислом тарихи", "Муҳаммад тарихи", "Ислом дини асослари", Ота-оналар учун ислом дорилфунуни каби мақсадли ишлаб чиқилган дастурлар асосида ўқув машғулотлари, семинарлар, саволларга жавоблар, учрашувлар, давра суҳбатлари, муаммоли оилалар билан индивидуал ишлаш жараёнлари ташкил қилинишидир.

Ўзбекистонда сўнгги вақтларда ота-оналарни таълим ва тарбия жараёнига тайёрлаш ишларида ўзгаришлар мавжуд. Масалан, 2018 йил 3 декабрда Мактабгача таълим муассасининг Кузатув кенгаши ҳақидаги Низом тасдиқланди. Унга кўра, мактабгача таълим тизими тарихида илк маротаба ота-оналар ва жамоат тузилмалари Мактабгача таълим муассасининг бошқаруви бўйича ваколатга эга бўлдилар. Вазирлар Маҳкамасининг 19 июль 2018 йилдаги 554-сон қарори билан Фуқаролар йиғини ҳузуридаги «Ота-оналар университети»[2] жамоатчилик тузилмаси тўғрисида намунавий низом тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси"да [3] ёшлар таълими ва тарбияси бугунги ривожланишнинг энг устувор йўналиши эканлиги қайд этилди. Замонавий таълим ва тарбия жараёнини эса ислом қадриятлари, тафаккури ва гуманитар қадриятлари тизими, ислом ахлоқидан айри ҳолда тушунтириш ва англаш мумкин эмас. Ислом қадриятлари инсон тарбиясининг узвий таркибий қисмидир. Бинобарин, бугунги авлодларни, айниқса оилавий таълим ва тарбия жараёнида ислом қадриятлари асосида тарбия қилиш давр талабидир.

ота-оналарнинг фарзанд тарбиясидаги ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий, педагогик, психологик ва тиббий билимларини оширишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш;

фарзанд тарбиясига етарли эътибор бермаётган ота-оналар билан ишлаш, фуқаролар йиғинидаги оилаларда ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигига салбий таъсир кўрсатувчи ҳолатларнинг олдини олиш;

фарзанд тарбияси жараёнида ота-оналарга ёрдам кўрсатиш, оилада соғлом маънавий муҳитни таъминлашга кўмаклашиш.

Мустақиллик йилларида диний эътиқоднинг роли масалалари қайта баҳоланди, дин тарихи ва унинг жамият ривожидаги, инсон дунёқарашидаги ўрни янгича идрок этилди. Динларнинг тарихига оид масалалар мактаб таълимидан бошлаб олий таълимгача бутун маориф тизимининг турли босқичлари ўқув дастурларига киритилди. Ўқув жараёнига биринчи бор киритилган таълим дастурлари ва янги предметларда динга янгича ёндашувлар ўз аксини топди. Улар орасида диншунослик, ислом дини тарихи, жаҳон динлари тарихи фанлари бор. Дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида ислом дини асослари, давлат ва диннинг ўзаро муносабатлари, диний муассасаларнинг ҳозирги замон жамиятидаги ўрни ва роли каби муаммолар янгича ечимини топмоқда.

Президентимизнинг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясида сўзланган нутқи ислом қадриятларини ўрганишни энг долзарб вазифалар қаторига қўшади. Президент нутқида Бош Ассамблеянинг "Маърифат ва диний бағрикенглик"[1] деб номланган резолюциясини қабул қилиш таклифи берилди. Шундан сўнг мазкур резолюция маъқулланиб, қабул қилинди. Шунингдек, ислом маданияти ва қадриятларини шакллантиришнинг замонавий аҳамиятига кенг тўхталиб, "Дунёда терроризм таҳдидлари айниқса, сўнгги йилларда кучайиб бораётгани уларга қарши асосан куч ишлатиш йўли билан курашиш усули ўзини оқламаётганидан далолат беради" деб таъкидланди. Бинобарин, замонавий дунёнинг энг зарарли ғояларидан бўлган терроризм, экстремизм, фундаментализм кабиларга қарши айнан ислом дини қарашлари асосида, ислом қадриятларига таянган ҳолда курашиш зарур, ислом динини нотўғри талқин қилинишларига қарши ислом қадриятлари асосида болаликдан соғлом иммунитетни шакллантириш соғлом жамиятни бунёд қилишга тенг келади.

Ислом дини қоидалари бўйича фарзандларни тўғри тарбия қилиш ота-оналарнинг муқаддас бурчи саналади. Уларнинг ичида болаларда ахлоқ, одоб ва эътиқодни тарбия қилиш энг бирламчи вазифалар қаторидан ўрин олади. Тарбиянинг асоси оила деб таъкидланади. Замонавий жамиятларда оила ўз фарзанди тарбиясида таълим тизими, яъни мактаб, ўқитувчилар ҳамкорлигида ривож топади. Ота-она ўз зиммасидаги мана шу муқаддас бурчни англаши ва қабул қилиши тақозо этилади. Болага Аллоҳ томонидан баъзи лаёқатлар, характер, истеъдодлар берилган бўлади. Улар Аллоҳнинг неъматлари сифатида қабул қилиниши талаб этилади ва уларни ривожлантириш зарур. Бола тарбиясининг муҳим ижтимоий аҳамияти мавжудлиги тан олинади.

Қадриятлар масаласи муҳим ижтимоий воқелик бўлиб, бевосита инсон яшаган ва тарбия қилинган муҳит билан алоқадор ва унга бевосита боғланган воқеликдир. Шу нуқтаи назардан, оилавий қадриятлар шахс қадриятларининг асосидир. Қадриятлар тизими, замонавий жамиятлар нуқтаи назаридан, қуйидагиларни, бизнинг фикримизга кўра, ўз мазмунига қамраб олади:

инсоннинг шахсий қадриятлари;

инсоннинг маънавий-ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги билан боғлик қадриятлар;

инсоннинг меҳнати ва иқтисоди билан боғлиқ қадр-иятлар;

инсоннинг индивидуал камолоти ва ижтимоий мавқеи, тинчлиги билан боғлиқ қадриятлар;

инсоннинг ҳузур-ҳаловати билан боғлиқ «гедонистик» қадриятлар;

қобилияти ва истеъдоди билан боғлиқ интеллекуал

қадриятлар;

ҳис-ҳаяжон, туйғулари билан боғлиқ «эмоционал» қадриятлар;

шахснинг атроф-муҳит, ватан, давр, оила ва турмуши, севги-муҳаббати, ота-она ва фарзандлари, турмуш гўзаллиги ва бошқалар билан боғлиқ қадриятлар;

шахснинг эркинлиги, озодлик, тенглик, эътиқод, ахборот олиш, мулкка эгалик қилиш, яшаш жойларни танлашдаги мустақиллиги, даҳлсизлиги билан боғлиқ қадриятлар;

шахсий масъулият, яъни ижтимоий заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, ор-номуси, бурчи, виждони, қадр-қиммати ва бошқалар билан боғлиқ қадриятлар;

шахсий масъулият , яъни ижтимоий заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, ор-номуси, бурчи, виждони, қадр-қиммати ва бошқалар билан боғлиқ қадриятлар;

шахснинг нафосати, маънавий гўзаллиги, эстетик туйғуси, диди, маданияти, ўзига, ўзгаларга, табиат ва ташқи муҳитга нисбатан нафосатли муносабатига алоқадор қадриятлар;

ва ниҳоят, шахснинг диний эътиқоди ва диний эрки билан боғлиқ ҳолда ривожлантирилган диний қадриятлари.

Бироқ, шуни таъкидлаш жойизки, диний қадриятлар инсон ва унинг жамиятдаги ҳаёт тарзи, истаклари ва орзулари, ижтимоий қонунларининг барчасини ўзида яхлит тарзда мужассам қилганлиги боис, юқорида санаб ўтилган барча ва таъкидланган қадриятлар мазмуни ва хусусиятларини ҳам ўзида мужассам қилади.

Шундай қилиб, ислом қадриятлари асосидаги бола тарбиясида қуйидаги аспектларга эътибор қаратиш ва уларни назарга олган ҳолда оилавий таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш тақозо этилади:[4]

диний-маърифий ва диний-маънавий омил: болани энг кичиклик давриданоқ имон ва эътиқодга жалб этиш, унга ислом асослари, тарихи, фиқҳ нормалари, Пайғамбар ибрати ва шариат аҳкомлари мавжудлигини, улар асосида ҳаёт кечириш чин мусулмонлик белгиси эканлигини тушунтириш ва англатиш. Маданий ва маънавий соҳа билан боғлиқ тарзда ислом қадриятларининг амал қилиши учун қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш тақозо этилади, улар: а) кишиларнинг ижтимоий онги билан боғлиқлик; б) кишиларнинг муносабати ва фаолияти орқали амалга ошиши; в) моддий ва маънавий соҳадаги бирор натижа, бойлик ва бошқалар тарзида намоён бўлиш. Ислом дини маънавий бойликнинг моддий бойликдан устунлиги тамойили асосига қурилган бўлади. Болаларда ҳам айнан мана шу тамойил тарбия қилиниши шарт.

маънавий-ахлоқий: болага ахлоқий-маънавий нормаларни сингдириш, улар мажмуининг боланинг яшаш принципларига айланишига эришиш, уларнинг бола шахсининг бош йўналтирувчи ва ҳаёт мезони бўлишини таъминлаш (ота-онага ҳурмат, тинчлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, гуноҳ ишлардан қочиш, савоб амалларни қилиш, тўғрисўзлик, меҳр-мурувватлилик, қамбағалларни суяш, ижтимоий ҳимоя, таълим ва тарбия олиш в.ҳ.). Маълумки, ахлоқ кишиларнинг хатти-ҳаракатларини маълум бир тамойиллар, социум, яъни ижтимоий борлиқ, жамият талабларига мувофиқлаштириш эҳтиёжи сифатида юзага келган. Демак, ахлоқий қадриятларнинг моҳиятини жамият ва шахс манфаатидан ташқарида қидириш мумкин эмас [6:52]. Ахлоқий қадриятлар ислом маънавиятининг асоси саналади. Ахлоқий қадриятлар ўз генезисига мувофиқ жамият талаблари ва ҳолати, социум билан узвий боғлиқ, шунинг учун унда кечадиган трансформация жараёнлари, туб ўзгаришлар, ижтимоий борлиқ қадриятлар тизимига ўз салбий ёки ижобий таъсирини ўтказади. Ҳаттоки шахс ахлоқидаги ўзгаришлар ҳам ижтимоий борлиқдаги жараёнларнинг маълум бир инъикоси сифатида келади. Масалан, бугунги ёшларда бойликнинг қадрият даражасига кўтарилганлиги, бироқ бойлик ҳеч бир тарихий даврда қадрият даражасида амал қилмаганлиги, аслида эса бойликнинг шахс имкониятлари кўрсаткичи эканлиги. Илмий-педагогик адабиётларда ахлоқий қадриятларга эзгулик, бурч, виждон, шаън, идеаллар, адолат, бахт-саодат, масъулият, тартиб, ирода каби категорияларнинг киритилиши кенг тарқалган. Профессор Х.О.Шайхова, уларга меҳр-муҳаббат, карамлилик, мулойимлик, сабр-бардошлилик, билимдонлик, юртпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, садоқат, ибо, ҳаё каби хислатларни ҳам киритади [5:24-28]. Бинобарин, ислом аҳлоқи ҳам инсон ва жамият амал қилаётган, идеал билган, ўз хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворлари ва муносабатлари билан ўзлигини намоён қилиш қадриятдир. Шахс мазкур қадриятларни тайёр тарзда топади, шахсдан болалик давриданоқ уларни ўзлаштириш, ўзининг идеалини, онгини ва ҳаёт тарзини, хатти-ҳаракатларини уларга мослаштириш, ўзини тарбия воситасида мавжуд ахлоқий тартибларга адаптациялаш талаб этилади. Аммо жамият, социум ахлоқий қадриятларга бефарқ қарай олмайди, жамият уларга ҳаётий норматив моҳият, ижтимоий йўналтирилганлик бахш этади.

интеллектуал салоҳиятни ўстириш: турли илмларни мақсадли ўрганиш, атроф муҳитни ўрганишни Аллоҳнинг сифатларини ўрганиш ва уларнинг намоён бўлишига тенглаштириш, илм ва динни тенг олиб кетишга ўргатиш, уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаслик, илмни ҳаётнинг мезони, бахтли ҳаёт асоси, дунёни англаш йўли, қалб осудалигининг негизи деб билиш ва илмга интилиб яшаш (Илм истаб то Чин юр – Ҳадис). Ушбу ҳолатни таҳлил қилишда илмий билишнинг системалилик, яъни тизимлилик хусусияти ва методик жиҳатдан билиш жараёнининг усуллари бўлган - алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик, бутун ва бўлак категорияларининг диалектикасига асосланиш зарур. Шахснинг интеллектуал қадриятлари унинг лаёқати, қобилияти, билим, истеъдоди, уларни рўёбга чиқариш имконияти, жамиятга ақл ва ақлий меҳнатга бўлган зарурият ва талаб ҳамда бошқа шарт-шароитлар билан узвий боғланган воқеликдир. Бу қадриятлар билан боғлиқ муаммолар ижтимоий билимларнинг азалий мавзуларидан биридир. Қадимги Греция ва Рим фалсафасида ҳам, Шарқ ва Осиё мутафаккирлари қарашларида ҳам инсон лаёқати, ақли, қобилияти, истеъдоди, салоҳиятининг аҳамияти ва қадри ғоят баланд, деб баҳоланган. Ақл барча даврларда энг зарур қадрият сифатида тарихдан ўрин олган. Ҳозирги замонда инсоннинг бу соҳадаги қадриятлари аҳамияти ниҳоятда кучайиб бормоқда. Бундай шароитда интеллектуал қадриятларни таҳлил қилиш муаммолари катта аҳамият касб этмоқда. Аллоҳ инсонга имон бериш баробарида, унга ақл ҳам берганлиги борасидаги оятлар бандасининг интеллектуал ривожланиши ислом қадриятларида нақадар улуғ баҳоланиши намоён бўлади;

жисмоний кучли бўлиш ва соғломлик: ислом дини инсонга жисмоний бақувват бўлишни буюрган, бунинг учун инсонга меъёрлар белгиланган, меъёрлар қуйидаги жиҳатларга қаратилган: жисмоний тарбия, озиқ-овқат истеъмол қилиш, уйдаги меъёрларни сақлаш, ақлий ва жисмоний меҳнат мувозанати, руҳий зўриқмаслик в.б.

руҳий-психологик қадриятлар: улар инсоннинг соғлом, мувозанатдаги ҳаёти мезони саналади, улар

болада ботирлик, жасурлик, мустақиллик, ўз кучига ишонч, янгиликка интилиш, меҳрли бўлиш, мурувват кўрсата олиш, меҳнатсеварлик каби хислатларни тарбия қилиш учун ички замин ва асос ролини ўйнайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. / "Маърифат", 2017, 20 сентябрь.
2. www.norma.uz/qonunchilikda_yangi/ota-analar_universiteti_farzand_tarbiyasida_muammosi_bulgan_oilalar_bilan_shugullanadi
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони // Халқ сўзи, 2017 йил. 8 февраль. № 28 (6722);
4. Саҳиҳи Бухорий. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008; Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. – Т.: "Ғафур Ғулом", 1993;
5. Шайхова Х. Ўзбек аёли – одоб тимсоли. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. 24-28-б.
6. Рўзиева Р.Х. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантириш масалалари. Фалсаф. ф. докт. .. автор. -Тошкент: 2012. 52-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ислом қадриятларини оилада шакллантириш жараёнига ота-оналарни мақсадли тайёрлаш масалалари ҳақида сўз боради. Фарзанд тарбияси жараёнида ота-оналарга ёрдам кўрсатиш, оилада соғлом маънавий муҳитни таъминлашга кўмаклашиш масалалари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена целенаправленной подготовке родителей к процессу формирования исламских ценностей в семье. Процесс воспитания помогает проанализировать проблемы оказания помощи родителям в обеспечении здоровой духовной среды в семье.

SUMMURY

The article focuses on the purposeful preparation of parents for the process of forming Islamic values in the family. The process of upbringing helps to analyze the issues of assisting parents in providing a healthy spiritual environment in the family.

MAKTABLARDA TEXNOLOGIYA DARSLARI JARAYONIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASHNING AHAMIYATI

T.Shamuratova - *katta o'qituvchi*
A.Qurmanov - *katta o'qituvchi*
M.Amanbaev - *katta o'qituvchi*
N.Yuldasheva -*talaba*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ma'lumotlarni izlash, saqlash, qayta ishlash va ulardan maqsadli foydalanish, kreativ fikrlash, kompetentlik.
Ключевые слова: поиск информаций, сохранение, обработка и его целевое использование, креативное мышление, компетентность.
Key words: searching for information, conservation, processing and its target use, creative thinking, competency.

Jamiyatda insoniyat hayoti rivojlangan sari barcha sohalar qatorida ta'lim sohasi, uning tizimlari, yoshlarga ta'lim-tarbiya berish jarayoni va usullari milliy an'analarimizni saqlagan holda takomillashib boradi. Chunki har bir mamlakatning rivojlanishi, jahon hamjamiyatida tutgan o'rni, mavqeyi hudud aholisining intellectual salohiyati bilan belgilanadi. Shu bois mamlakatimizda jismonan va ma'nan sog'lom barkamol avlodni tarbiyalash, zamonaviy talabga mos yetuk kadrlar tayyorlash vazifasi dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yildi va bu borada Xalq ta'limi tizimida bir qancha amaliy ishlar qilinmoqda.

Hozirgi globallashuv jarayoni kechayotgan tarixiy davrda jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, hayotimizga turli yangiliklarning kirib kelayotganligi, ularni anglash, tahlil qilish zaruriyati ta'lim-tarbiya tizimini yangi texnoligiyalar asosida o'zgartirishni taqozo etmoqda. Maktabdagi texnologiya fani darslarida ham axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, "inson-mashina" usullarini tatbiq etish yoki "O'qituvchi-o'quvchi-kompyuter" o'rtasidagi muloqot asosida ta'lim-tarbiya berish usuli keng qo'llanilishi kerak. Bundan maqsad texnologiya fanida qandaydir buyum tayyorlashda uning har xil variantlarini tayyorlash bo'yicha keng ko'lamli va mustahkam bilim, ko'nikma, malaka, qiziquvchanlik, tashabbuskorlik, texnologiya fanidan amaliy darslarda bo'ladigan muammolarni hal etishda aniq maqsadga intilish va shaxsiy hayotga nisbatan talabchanlik, mustaqil fikrlash, ijodkorlik qobiliyatlari shakllanadi. Bu usulning ta'lim tizimiga joriy etilishi ta'lim-tarbiya jarayonining barcha sohalarini jadallashtirish, uning sifat va samaradorligini oshirish, o'quvchilarni axborotlashgan jamiyat sharoitiga mos yashash hamda faoliyat olib borishga tayyorlash masalalarini qamrab oladi.

Maktabda texnologiya fani darslari jarayonida kompyuter texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarda quyidagi jihatlarni shakllantirish imkoniyatini beradi:

-o'quvchilarda fanlar aro bilimga ega bo'lish ehtiyojini shakllantiradi;

-o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi;

-o'quvchilarda fanni o'rganishga qiziqishni oshiradi;

-ta'limda o'quvchining individuallik darajasini oshiradi;

-o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlandiradi;

-tayyorlanilayotgan buyumning xilma-xil shakllarining yaratilishini ta'minlaydi;

-ta'limda foydalaniladigan o'quv materiallari va xom ashyolarning turli xillaridan foydalanish doyrasini kengaytiradi.

Bu jihatlarni texnologiya darslarida o'quvchilarda shakllantirish uchun texnologiya fani o'qituvchisi o'zi o'quvchilarning o'y-kechinmalari, quvonch va tashvishlarini tushuna olishlari, hamkorlik, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini e'tiborga olishlari, shuning bilan birga har qanday holatda ruhiy muhitni boshqara olishi va hissiy sifatlarga ega bo'lishi lozim.

Texnologiya fani o'qituvchisi o'z sohasiga taalluqli bo'lgan axborotlarni izlash, saqlash, qayta ishlash va ulardan maqsadli foydalanish mahoratini egallashi, kasbiy faoliyatida asosli mustaqil qarorni qabul qila olishi, raqobatbardosh kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi, yangi zamonaviy bilimlarni tezkor ilg'ay olishi, o'z ustida ijodiy ishlashi va faoliyatini ilmiy, hayotiy tajribalar asosida tashkillashtira olishi zarur. Bundan tashqari hozirgi zamon texnologiya fani o'qituvchisi kasbiy-axloqiy xususiyatlarni o'zlashtirgan, fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni yangi nostandart vaziyatlarda qo'llay olish salohiyatiga, yuksak pedagogik qobiliyatlarini namoyon etish, loyihalash va rejalashtirish bilan bog'liq amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi shart. Texnologiya fani o'qituvchisi uchun kompyuter zamonaviy o'qitish usuli xisoblanib gina qalmay, uning kasbiy mahoratini oshirib, takomillashtirib borishiga imkoniyatlar yaratishi kerak. "Kompyuter texnologiyasi" texnologiya fani o'qituvchisiga har bir mavzu uchun o'quv ma'lumotlarini kengaytirib berishga sharoit yaratadi: buyumlarning rasmlarini rangli ko'rsatish, tayyorlanish ketma-ketligini eskizlari bilan ko'rsatish,

buyum shakliga o’zgartirishlar kiritish, grafiklar, jadvallar va buyum holatini aniq tasavvur qilish imkoniyatini beradi.

Dars jarayonida kompyuterdan foydalanish texnologiya fani o’qituvchisining ta’lim berish jarayonini kengaytirib gina qolmasdan, uning o’quvchilarga masala va topshiriqlar qo’yish darajasini turli variantlarda berish imkoniyati ham yaratiladi [1]. XX asrning oxirlaridan Internet tarmoqlarining jamiyat hayotida keng tarmoq yozishi ta’lim-tarbiya sohasida qulay imkoniyatlar bilan birga salbiy holatlarni ham keltirib chiqarmoqda, bu narsa o’qituvchining oldiga yangi vazifalarni qo’yadi. Kompyuterdan foydalanish madaniyatini, mazmun-ahamiyatini o’qituvchi, ota-ona va o’quvchilar tug’ri anglashi, tahlil qilish madaniyati va dunyo qarashiga ega bo’lishimiz zarur.

Masalan **Рисование** Microsoft Wort panel asbobidan foydalanib yog’och materiallaridan kalit qistiradigan ilmakni sodda ornamentlar bilan bezashdan foydalanib tasbirlash bo’yicha topshiriq beriladi. Microsoft Word dasturida geometrik ornamentlarni, avtofiguralardan foydalanib chizish qulay. Bunda o’quvchilar har xil geometrik figuralarni birlashtirib bezashi mumkin.

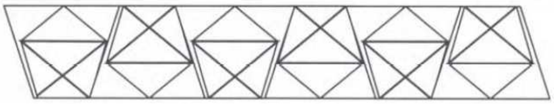

1-rasm. Geometrik ornament.

Buning uchun o’quvchi: 1. **Рисование** Автофигуры /Asosiy tigura panel asbobidan o’ziga yoqqan tasbirni tanlaydi.

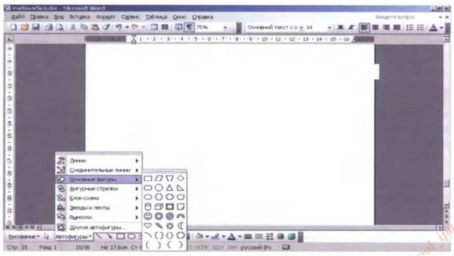

2-rasm. Автофигуры/ Asosiydan kerakli figurani tanlash.

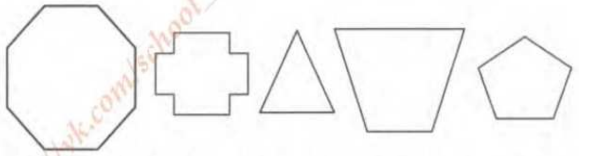

3- rasm. Ornamentni qurish uchun tanlangan figuralar.

2. Boshida bitta takrorlanuvchi rapport tanla. Buning uchun tanlangan figuralardan keragini ko’shirib ol.

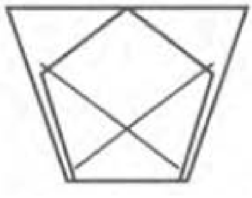

4- rasm. Ornament rapport.

3. Solingan bir necha elementlardan figura qur. Agar olingan figuralarning o’lchamini marker yordamida o’zgartish kerak bo’lsa, ularni oldindan belgila.

4. Qashon rapport qurilsa, Shift tugmasini bosib turib, uni quruvchi barcha elementlarni tartib bilan belgila.

5. **Рисование** panel asbobidan **Группировать** operatsiyasini tanla. Endi rapport o’zining aylantirish, aralashtirish mumkin bo’lgan maqsadli figura ekanligini ko’rsatadi. Angla, agar siz bu figuralarning elementlarini har xil rangda bo’yashni hoxlasangiz, unda **Группировать** operatsiyasidan oldin ishlash lozim. Yopiq ob’ektni ham bo’yash mumkin.

6. Almashtirish buferidan foydalanib , rapportni takrorla.

7. Figuraning hoxlagan qismida tugmani bosib, nusqani belgilab ol. Shiqgan markerdan bittasi yashil ranga bo’yaladi. Unga sishqonchaning ko’rsatgishini olib kel. U doirali strelka shaklida ko’rinadi.

8. Sishqoncha tugmasini yubormasdan turib, shu strelkani turtib, figurani 180^0 ga bur.

9. Bu ikki figuradan bir necha nusqa ishla.

10. Bu figuralarni olmashtirib, ornament qursa bo’ladi.

11. Agar nusxa katta bo’lsa, ortig’ini belgilab olib, uni **Delete** tugmasini bosib o’chirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o’quvchi kompyuterdan foydalanish orqali – bilimlarni manbalardan mustaqil olish, olgan bilimlari asosida ko’nikma va malakalarga ega bo’lish erishadi, amaliy va nazariy bilimlari uygunlashtiriladi, o’quvchining o’zlashtirish imkoniyatlari kengayadi [2]. O’qituvchi o’zidagi boy pedagogik tajriba va g’oyalardan unumli foydalangan holda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta’limga mos bo’lgan yangi pedagogik texnologiyalarni yaratish hamda undan foydalanish samaradorligini oshirishda pedagoglar juda e’tiborli, zukko, mahoratli bo’lishlari zarur.

Adabiyotlar

1. Hakimov T.M., Hakimova U.T. Ta’lim jarayonida kompyuterdan samarali foydalanishning kasbiy kompetentlikka ta’siri. –Buxoro: 2015, 246-b.
2. Kamoliddinov M., Vaxobjonov B. Innovatsion pedagogic texnologiya asoslari. -T.: 2010, 105- b.
3. Глозман Е.С., Глозман А.Е., Ставрова О.Б., Хотунцев Ю.Л. Технология. Учебник издательство Мнемозина. –Москва: 2012, -С.230.

REZYUME

Maqolada Texnologiya fanini o’qitish jarayonida kompyuter texnologiyasıdan foydalanish orqali o’quvchilarda kreativ mushohada qilish qobiliyatini rivojlantirish masalalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы развития креативного мышления при помощи использования компьютерных технологий в процессе обучения предмета «Технология».

SUMMARY

The article considers the problems of developing creative thinking with the help of using computer technologies in the process of learning the subject «Technology».

ЎЗБЕК АНЪАНАВИЙ КАШТАДЎЗЛИГИНИНГ СПЕКТРАЛ - ВАРИАТИВЛИГИ

М.Х.Шомирзаев - *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: кашта, ҳунар, нақш, чорси, чойшаб, дўппи, тадбиркор, микрофирма, фаолият, каштадўзлик, анъанавий, кўргазма.
Ключевые слова: вышивка, поделки, украшения, чорси, простыни, тюбетейки, бизнесмены, микрофирмы, мероприятия, вышивка, традиционные, выставочные.
Key words: embroidery, crafts, jewelry, chorsi, sheets, skullcaps, businessmen, microfirms, events, embroidery, traditional, exhibition.

Мамлакатимиз иқтисодиётида юз бераётган жиддий таркибий сифат ўзгаришлари даврида ҳам халқимиз ўтмиши, бугуни, орзу-истаклари, ўй-хаёллари билан боғлиқ каштачилик ҳунарини асраб-авайлаб келмоқда.

Каштачилик ҳунарини ривожлантириш, келгуси авлодларга етказиш нафақат ҳар бир ўзбек каштачи аёлининг, балки барчамизнинг инсоний бурчимиз. Каштадўзлик ҳунарини сақлаб қолиш учун ҳозирги замонавий кашталарни, қадимги кашта маҳсулотлари тайёрлаш усулларини нақш безакларини ҳам сақлаган ҳолда, уйғунлаштириб кашталар яратиш талаб қилинади.

Ватанимиз мустақилликка эришгандан сўнг халқимиз ўзининг миллий анъаналарини, урф-одатларини қайта тиклаб, миллий ҳунармандчиликка бўлган қизиқиши янада ортди.

Натижада, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг 1997 йил 31 мартда қабул қилган ПФ-1741-сонли «Халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони республикамизда яшовчи барча халқлар сингари Фарғона водийси аҳолисининг ҳам бадиий ҳунармандчилик ва амалий санъатга бўлган қизиқишини оширди.

Фарғона водийсининг қадимий шаҳарларидан Андижон, Наманган, Фарғона, Қўқон, Марғилонда ибратли ишлар қилинмоқда. Бу шаҳарларда ҳунармандчилик уюшмалари ташкил этилган. Улар Андижон, Наманган, Фарғона, Қўқон, Марғилон шаҳар ва қишлоқларида фаолият юритувчи ҳунармандлар фаолиятини ривожлантириш, ҳунармандчилик анъаналарини давом эттириш билан шуғулланмоқдалар. Аидижонда Манзурахон Юсупова, Марғилонда Расулжон Мирзаахмедов, Наманганда Икромжон Каримов бошчилигида қадимги ҳунармандчилик анъаналарини сақлаб қолиш бўйича бир қанча ишлар қилинмоқда. Улар ўз уюшмаларига ҳар бири 30 ва 50 нафардан ортиқ ҳунармандни бирлаштирган. Мана шу 50 нафардан ортиқ; турли соҳа ҳунармандлари ичида каштадўзлик ҳунармандлари ҳам фаолият юритишмоқда.

Булардан қадимги нақш орнаментларини қайта тиклаш ва келгуси авлодга етказиш мақсадида фаолият кўрсатаётган уюшма раҳбари Манзурахон Юсупова, каштачи аёллардан Гулнора Шарипова, Мухайё Нишонова, Мохигул Деҳқонова, Гулнисо Жумабоева каби кўплаб аёлларни санашимиз мумкин. Бу каштачи аёллар кашта буюмларидан чорси, дўппи, тагчойшаб, деворчойшаб, дўппиларни тикиб авлоддан-авлодга етказиб келмоқда.

Наманганда Икромжон Каримов раҳбарлигида ўзининг 10 нафардан ортиқ шогирди билан бирга қадимги кашта чоклар асосида кашта буюмлари яратиб, мамлакатимиз ҳамда хорижий бозорларда фаолият юритишмоқда. Марғилонда Расулжон Мирзааҳмедов томонидан қадимги кашта намуналари асосида кашта буюмлари яратилиб келинмоқда. Фарғона водийсининг бу ҳунармандлари фақатгина водий бозорлари эҳтиёжини қондирибгина қолмасдан, балки турли ярмаркаларда ўзининг қадимги кашта буюмлари ва кашта матолари билан қатанашиб, хорижий мамлакатлардаги ихлосмандларнинг ҳам эҳтиёжини қондиришмоқда.

Марғилон ҳунармандлар уюшмаси раҳбари Расулжон Мирзааҳмедов 2006 йили КаКСа ва ЮНЕСКО доирасида ўтказилган «Сифат белгиси» мусобақасида олий бахмал матоси билан қатнашиб «Сифат белгиси» нишонини ва пул мукофотини олишга мушарраф бўлди. Марғилон ҳунармандлари Япония, Франция, АҚШ давлатларида бўлган халқаро кўргазмаларда қатнашиб, анъанавий ўзбек ҳунармандчилигини дунёга танитиб келишмоқда.

Ҳунармандларнинг иш фаолиятига назар ташлаганимизда касбларнинг моддий-маънавий томонлари кўзга кўринади. Масалан, дўппи тикиш математик ҳисоб-китоб асосида олиб борилса, чорси тикишда тўғри чизиқ, геометрик шакллар орқали турли нақшлар, гуллар тикишда табиатдаги ранглардан баҳраманд бўлинади.

Энг асосийси, ҳунармандликнинг ҳар қандай тури билан шуғулланганда ҳам ўқувчи-ёшлар устоздан касб-ҳунар сирларини ўрганади, уларда каттага ҳурмат, кичикка иззатда бўлиш каби умуминсоний қадриятлар шаклланади. Иккинчи томондан, ўқувчи-ёшлар бўш вақтларидан оила бюджетини мустаҳкамлашда фойдаланадилар. Ҳунар ўқувчи-ёшларни ҳаётга ижодий назар билан қарашга, табиат гўзаллигини, ҳаётни севишга, сабр-тоқатли бўлишга ўргатади.

Албатта, устоз-шогирд анъаналари туфайли ўқувчи-ёшлар мамлакатимиз турли типдаги таълим муассасаларида ўқиш билан бирга анъанавий ҳунар ўрганишга ўз хиссаларини қўшишга муваффақ бўладилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президента И.А.Каримовнинг 2006 йилнинг 5 январда «Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонининг амалга оширилиши ҳунармандлар ва устоз - шогирд анъаналарига катта ёрдам беради. Фармондан кўзлаган мақсад - миллий шароитимизга мос уй меҳнати турларини кенгайтириш, уларнинг ишлаб чиқариш корхоналарини ҳамда оила бизнеси - тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда ҳам ўз хиссасини кўпайтириш.

Ҳунармандлар ёрдамида тайёрланаётган кашта буюмлари кўп меҳнат талаб қилса-да, камчиқим ҳисобланади. Кўп меҳнат, асосан, игна-ип билан бажарилиб, халқ эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Каштачилик, асосан, аёллар қўл меҳнати билан амалга оширилади.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида Фарғона водийси ҳудуди XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам марказий шаҳарлардаги бозорлар ўзининг гавжумлиги, сотиладиган молларнинг тури ва миқдорининг кўплиги, тузилиши, бозор ахли этник таркиби билан бошқа ҳудуд бозорларидан ажралиб турган. Бозорлардан кашта буюмлари, каштачиликда ишлатиладиган матолар, иплар, сотиб олиб ишлатилган.

Айтиш жоизки, бугунги бозор муносабатлари шароитида кашта буюмлар: чорси, Марғилон дўппи, Чуст дўппи, Андижон дўппиларининг ўрни алоҳида ажралиб туради. Шу боис халиқимизнинг каштачилик буюмларига бўлган эҳтиёжини қондириш учун аёллар ва қизларнинг меҳнати зарур. Бу эса мамлакатимизда кашта буюмлари яратиш зарур эканлигини тақозо қилади.

Бозор иқтисодиётига асосланган барча мамлакатларда тадбиркорлик ва ишбилармонлик, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, фан-техника тарвдиётини тезлаштиришда муҳим роль ўйнайди, янги иш ўринларини яратиш имконини беради.

Микрофирмалар ва хусусий корхоналар бизнес ва тадбиркорликииг ташкилий шакли сифатида йирик бирлашма корпорация ва шу билан бирга уюшмаларнинг муваффақиятли фаолият кўрсатишига йўл очади.

Анъанавий каштачиликни ривожлатириш кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти, айниқса, хусусий фирмалар тажрибали ва тажрибасиз кишиларни ҳам иш билан таъминлаш имконини беради. Иқтисодий ўсишни таъминлашда, янги иш ўринларини ташкил этишда, бандлик муаммосини ҳал қилишда, аҳолининг

даромадлари ва фаровонлигини оширишда, барча ҳунармандчилик соҳалари каби каштадўзлик ҳунари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда анъанавий каштадўзликка алоҳида эътибор қаратилди.

Андижондаги маҳаллий бозорларни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, эркаклар дўппилари турларига қараб, ҳар бири 40 - 80 минг, қизлар дўппилари эса 10 - 50 минг, чорсилар 2-20 минг, ёстиқ ғилофлари кашталари 10-20 минг сумгача сотилмоқда.

Халқимизнинг кашта буюмларига бўлган эҳтиёжини билиш мақсадида 50 та саволдан иборат анкета саволлари тузиб чиқилди. Анкета саволлари асосида Фарғона вилоятида, Наманган шаҳрида ва Андижон шаҳри ҳудудида сўровнома ўтказилди. Бунинг натижасида аҳолининг кашта буюмларига бўлган эҳтиёжи ва меҳнат ресурслари ўрганиб чиқилди. Анкета саволлари асосидаги сўровнома натижасида аниқланишича, 16 % фуқаронинг оналари каштачилик билан шуғулланишган. Фарзандлари каштадўзлик ҳунаридан хабардор. Сўралганларнинг 89 % и аёллар дўпписи ҳозирги кунда ҳам керак эканлигини, 80 % и эркаклар дўпписи керак эканлигини, 79 % и кашта тикишда нималардан фойдаланиш мумкинлигини ва тикишга қизиқиши борлигини кўрсатди.

Юқоридаги анкета саволлари асосидаги кўрсаткичларидан билиш мумкинки, республикамизда ривожланган Ғиждувон, Бойсун, Нурота, Бухоро каштачилик мактаблари каби Андижон, Наманган, Фарғона, Марғилон каштачилик мактаблари ҳам уз ўрнини кўрсатиб келмоқда.

Янги иш ўринларини ташкил этиш ҳамда шу асосда аҳоли бандлиги ва фаровонлигини ошириш мақсадларини самарали хал этишда анъанавий каштадўзликни ривожлантириш салмоқли аҳамият касб этмоқда.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008.
2. Бернштам А. Н.Киргизский народный повествовательный узор- Киргизский национальный узор. - Ленинград-Фрунзе: 1948.
3. Писарчик А.К. Народное прикладное искусство таджиков. –Душанбе: 1987.
4. Симаков Н.Е. Искусство Средней Азии. Сборник орнаментов и узоров, снятых с натуры на памятниках арх. и предметах гончарных ткацких, ювелирных и пр. в 1879. СПБ., 1883.
5. Тарасов А.Н. Народное вышивки Бухары. Декоративное искусство. 1957.
6. Уразов М.Б. Каштадўзлик ва тўқимачилик ҳунарларига оид атамалар. Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. № 6, 47-49-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек анъанавий каштадўзлигининг спектрал-вариативлиги физика, математика, кимё, технология ва ҳоказо фанлар интеграцияси асосида баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается спектральная изменчивость узбекской традиционной вышивки, основанная на интеграции физики, математики, химии, технологии и т.д.

SUMMARY

The article describes the spectral variability of Uzbek traditional embroidery, based on the integration of physics, mathematics, chemistry, technology, etc.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА АРАЛАШ ТАЪЛИМ УЧУН ЎҚУВ КОНТЕНТИНИ ЯРАТИШ ВА ФОЙДАЛАНИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ҲАҚИДА

Ш.Ш.Юлдашева – *педагогика фанлари номзоди, доцент*
Г.А.Юсупова – *ассистент-ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: аралаш таълим, ўзбек тили, давлат тили, рақамли технологиялар, интерфаол машқ, интерфаол диктант, “Savodxon”.

Ключевые слова: смешанное обучение, узбекский язык, государственный язык, цифровые технологии, интерактивное упражнение, интерактивный диктант, “Savodxon”.

Key words: blended learning, Uzbek language, digital technologies, interactive exercises, interactive dictator, “Savodxon”.

Ўзбекистон Республикасида давлат ва жамиятни ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясига, олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясига, ўзимиз фаолият юритаётган таълим муассасаси томонидан танланган устувор йўналишларга, манзилли ҳаракатлар дастурига таяниб, ислоҳотларнинг олдинги сафида бўлиш тақозо қилинаётган шароитда педагоглар анъанавий ва замонавий ўқитиш усулларини интеграциялашга аҳамият қаратишмоқда. Бундан ўзбек тилини ўқитиш жараёни ҳам мустасно эмас. Аксинча ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мақоми ортиб бораётган даврда уни ривожлантириш ва ўқитиш методикасини такомиллаштиришга эътибор янада кучайиши табиий.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонига кўра халқимизнинг кўп асрлик маданий, илмий-маърифий ва бадиий тафаккури, интеллектуал салоҳиятининг ёрқин ва бебаҳо маҳсули бўлган ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган кун – 21 октябрь санаси «Ўзбек тили байрами куни» деб эълон қилинди, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Давлат тилини ривожлантириш департаменти ташкил этилди. Айниқса мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида, жумладан, давлат бошқаруви, замонавий ва инновацион технологиялар, саноат, банк-молия тизими, ҳуқуқшунослик, дипломатия, ҳарбий иш, тиббиёт ва бошқа соҳаларда давлат тилининг имкониятларидан тўлиқ ва тўғри фойдаланишга қаратилган ишларни амалга ошириш қаторида давлат тилининг ахборот ва коммуникация технологиялари, хусусан, Интернет жаҳон ахборот тармоғида муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш, ўзбек тилининг компьютер дастурларини яратиш ва халқимиз ҳамда чет эл фуқаролари учун ўзбек тили дарсликлари ва электрон дастурларни ишлаб чиқиш ва уларни кенг миқёсда тарқатиш каби вазифаларнинг белгилаб берилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим [1]. Бу борада таълим муассасаларида ўзбек тилини давлат тили сифатида ўқитиш масаласи янада долзарблик касб қилади. Дарҳақиқат, бўлажак мутахассиснинг касбий лаёқати ва маҳорати ҳозирги даврда ўз касби доирасида қўлланадиган соҳа терминларини, давлат тилида иш юритиш малакасини, нутқ маданияти асослари ҳамда нотиқлик меъёрларини ҳам билишни тақозо этмоқда. Шу билан бирга ўзбек тили ўқитувчисининг мақоми ҳам тубдан ўзгармоқда. Эндиликда у ягона ахборот манбаси ва дарсининг олий ҳакамы вазифасини бажара олиши мумкин эмас. Ҳозирда унинг вазифалари талабаларнинг мустақил таълим олишини ташкил қилиш ва қўллаб-қувватлаш,

улар билан мулоқот қилиш, шунингдек, талабаларнинг жамоавий лойиҳавий ишларини олиб бориш билан боғланмоқда. Иккинчидан, ўзбек тили ўқитувчиси педагогик дизайн маҳоратини ва етарлича компьютер саводхонлигини эгаллаши талаб қилинмоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида ҳам таълим жараёнига рақамли технологиялар ва замонавий усулларни жорий этиш бўйича бир қанча тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилган бўлиб, улар орасида қуйидагилар профессор-ўқитувчилар фаолияти билан узвий боғланади:

таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг жорий этиш;

миллий электрон таълим ресурслари яратилишини жадаллаштириш, хорижий электрон таълим ресурсларини таржима қилиш ишларини ташкил этиш, таълим жараёнида электрон ресурслар салмоғини босқичма-босқич ошириб бориш, электрон ўқув адабиётлар яратиш, уларни мобиль қурилмаларга юклаб олиш мақсадида кутубхоналарда QR-код ёрдамида электрон ресурслар ҳақидаги ахборотларни жойлаштириш тизимини яратиш;

таълим йўналишлари ва мутахассисликларининг ўзига хослигидан келиб чиқиб, таълим жараёнида халқаро миқёсда кенг қўлланиладиган замонавий дастурий маҳсулотлардан фойдаланишни ривожлантириш кабилар [2].

Маълумки, бу вазифаларнинг ижроси жаҳонда таълим индустриясида бўлаётган инновацияларни ўрганиш билан узвий боғланади. Дарҳақиқат, жаҳон тажрибалари ҳали чуқур текширишларсиз, фақат танишиш учун ўрганиб чиқилганидаёқ уларнинг қатор афзалликлари намоён бўлади. Бинобарин, компьютер технологияларининг, хусусан, электрон таълимнинг тил ўқитиш соҳасидаги беқиёс ўрни ҳақида баҳслашиб ўтириш ортиқча эканлиги ҳаммага равшан. Компьютерни тил таълимида қўллаш бу шунчаки, урф деб қаралмаслиги керак, аксинча, қайси ўринда ўқитиш методикаси самарали натижа бермаётган бўлса, шу жараёнга компьютер технологиясини татбиқ қилиш заруриятини ҳисобга олиш зарур [3].

Маълумки, дастлаб таълим жараёнида электрон дарслик, электрон ўқитувчи тушунчалари пайдо бўлганида аксарият ўқитувчиларда хавотир пайдо бўлди. Бунинг сабаби дарс жараёнида ўқитувчининг роли пасайиб кетиши ёки фақат бошқарувчи вазифасини бажариб қолиши мумкин деб қаралганида эди. Ваҳоланки, бугунги кунга келиб электрон дарсликлар, электрон ресрурслар воситасида ўқиш-ўрганиш жараёни учун ўқитувчининг аралашувига эҳтиёж катта эканлиги бу фикрнинг мутлақо нотўғри эканлигини исботламоқда. Шунинг учун ҳам электрон таълимни анъанавий таълим билан уйғунлаштириш тақозо қилинади.

Дунё таълим тизимида XX аср охири ва XXI аср бошлари янгидан янги атамаларнинг кириб келиши билан ўзига хослик касб этади. Хусусан, edtech (таълим технологиялари), e-learning (э-таълим), blended-learning (аралаш таълим) атамалари ҳаётимиз билан узвий боғланди. Электрон дарсликлардан то масофали таълим, булутли технологиялар, оммавий очиқ онлайн курсларигача бўлган тараққиёт таълим шаклларининг ҳам такомиллашишига омил бўлди [4].

Маълумки, таълим шакллари (лотинча форма – ташқи кўриниш) – бу ўқув жараёнининг мавжудлиги, унинг ички моҳияти, мантиқи ва мазмуни учун қобиқ. Таълимнинг қуйидаги асосий шакллари мавжуд: анъанавий ўқитиш – юзма-юз – лицом к лицу, face to face learning; масофавий ўқитиш – дистанционное образование, distance learning; очиқ ўқув курслари – открытое обучение, Open learning; мослашувчан ўқитиш – гибкое обучение, Flexible learning; аралаш ўқитиш (таълим) – смешанное обучение, Blended learning; электрон ўқитиш (таълим) – электронное обучение, E-learning.

Биз ўз тажрибаларимизда бошқа фанлар методикасида кузатилаётгани каби ўзбек тилини ўқитишда анъанавий таълимнинг электрон таълим ва масофавий таълим билан уйғунлашган тури, яъни аралаш таълимнинг самарасини кўрмоқдамиз.

Деклан Берн урфга айланган "blended learning" (аралаш таълим) ҳақида шундай ёзади: Ушбу атама бир нечта ўқитиш методларини ўз ичига олган ўқув натижаларига ишора қилади ва айни пайтда муайян вақтда электрон таълим ва мустақил таълим уйғунлигидаги турли хил фаолият турларини қамраб оладиган таълимни тавсифлаш учун қўлланилади [5]. Умуман аралаш таълим бой педагогик тажрибадан самарали фойдаланишга қаратилган бўлиб, унинг калити кам харжлар билан юқори самарага эришиш учун ахборот коммуникация воситаларини, яъни рақамли технологияларни тўғри танлаш ва уйғунлаштиришда намоён бўлади.

Бу тизимда ўқитувчи таълим марказида қолади ва интернет имкониятларидан кенг ва самарали фойдаланади. Blended learning масофавий таълим (Distance learning), синфхонада таълим (Face-to-Face learning) ва интернет орқали таълим (Onlin learning)дан иборат.

Ўзбек тили машғулотларида татбиқ қилинаётган аралаш таълимнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат: аниқ назарий маълумотларга асосланиш; таълим олувчилар ва таълим берувчи ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик; таълимнинг шаффофлиги.

Ўзбек тили машғулотлари учун аралаш таълимни татбиқ этиш босқичлари қуйидаги тартибда бўлади:

1. Ўрганилиши назарда тутилган мавзуга мос ўқув материалини ихчам тарзда тайёрлаш, амалий ўрганиш учун интерфаол машқ ва топшириқлар, интерфаол диктантлар яратиш, уларни босмадан чиқариш ёки тил таълимига оид чекланмаган электрон ўқув нашрлари, электрон манбаларни яратиш ва таълим олувчиларга тақдим қилиш, жумладан:

а) ўқув материаллари модулларга ажратилган ўргатувчи дастурлар; б) имло ва пунктуация қоидаларини мустаҳкамлашга ёрдам берувчи электрон ўқув нашрлар; в) ўзбек тили синтаксиси ва пунктуацияси бўйича қоидалар жамланган ўргатувчи дастурлар; г) электрон луғатлар: электрон имло луғати, электрон изоҳли луғат, синонимлар, омонимлар, антонимлар, фразеологизмлар, тасвирий ифодаларнинг электрон луғатлари; д) ўзбек тилидан интерфаол машқлар ва диктантлар; е) тест дастурлари; ё) ўзбек тилидан электрон жадваллар; ж) ўргатувчи аудиодастурлар ва ҳ.к.

2. Матнларни мультимедиалаштириш орқали ўқитувчининг мавзуни батафсил тушунтиришига ўрин қолдирмайдиган тарзда тақдим қилиш (матн, овоз, жонли ҳаракат, график тасвир: жадваллар, алгоритмлар)

4. Тақдим қилинган материалларни ўрганиш учун кўрсатма бериш.

5. Тақдим қилинган материалларнинг талабалар томонидан мустақил ўрганилиши.

6. Дарс жадвалига асосан белгиланган машғулотда талабаларнинг дарслик ва ўқув қўлланмалар, бадиий ва илмий адабиётлар, электрон ресурслар устида ҳамкорликдаги ишини ташкил қилиш.

7. Ўқув лойиҳалари ва кейс-топшириқларини бажариш.

8. Ўрганилган мавзулар бўйича назорат ишларини ташкил қилиш ва баҳолаш.

Аралаш таълимни амалга ошириш давомида талабаларга ўз фикрларини билдириш учун имконият бериш, таълим олувчиларда ўзига ишонч ва фанга мотивация уйғотиш, ўзлаштириши паст бўлган таълим олувчиларга бошқа иқтидорли таълим олувчиларнинг

ёрдамини ташкил қилиш, “суфлёр” ролини табиий деб қабул қилиш, таълим олувчиларнинг паст баҳоларини юқорилатишга имкон бериш кўзда тутилади.

Аралаш таълимни ўзбек тили дарсларида қандай татбиқ қилмоқдамиз? Маълумки, ўзбек тили амалий йўналишдаги фан саналади. Коммуникатив-нутқий ёндашув асосида тузилган фан дастурига таянган ҳолда талабаларга нутқий мавзулар ва ўзбек тили грамматикасига оид ўргатувчи дастурлар ҳамда қайта кўчириб ёзиш талаб қилинмайдиган репродуктив ва қисман изланувчанликка асосланган интерфаол машқлар тайёрланди. Улар “Savodxon” мультимедия иловаси сифатида жамланди.

Биз татбиқ қилаётган аралаш таълим анъанавий таълимга кўмакчи, балки уни қўллаб-қувватловчи сифатида хизмат қилмоқда. Ўзбек тили дарслари анъанавий усулда белгиланган дарс жадвали бўйича аудиторияда ташкил қилинмоқда. Бунда талабалар фаннинг хусусиятлари, асосий ва қўшимча адабиётлар, шу билан биргаликда электрон манбалардан фойдаланиш ва мустақил бажарилиши кўзда тутиладиган ишлар бўйича услубий маслаҳатлар оладилар. Семестр охирида ўзлаштирилган билим, малака ва кўникмалар анъанавий усулда баҳоланади. Шу билан биргаликда талабалар институтнинг Moodule (213.230.91.135) тизимида “Ўзбек тили” фанидан жойлаштирилган ўқув материалларидан фойдаланишади. Талабалар ўрганилиши кўзда тутилган мавзуларга оид қўшимча манбалар билан танишадилар ва муайян назорат ишларини онлайн тизимда топширишади. Биз барча талабаларнинг деярли институтга келмасдан интернет орқали таълим олишларини назарда тутмадик. Фақат сиртқи бўлимда таҳсил олаётган талабалар бундан мустасно. Улар аксарият мавзуларни интернет тизимида мустақил шуғулланган ҳолда ўқитувчи билан чат, форум, электрон манзил, мессенжерлар орқали мулоқот қилиш орқали ўзлаштиришга йўналтирилди. Бу талабаларга Ўзбек тили фани учун ўқув материаллари матн, аудиоматн, видеоролик, турли, жадваллар, схемалар, фотоматериаллар ва манбаларга ҳаволалар (гипермурожаатлар) билан тақдим қилинмоқда. Сиртқи бўлим талабалари ҳам “Имло қоидаларини ўрганамиз”, “Пунктуация қоидаларини ўрганамиз” электрон ўқув нашрлари, “Savodxon” мобиль иловаси билан қўшимча манба сифатида таъминланган. Талабаларнинг билим, малака ва кўникмалари интерфаол машқларни ва диктантларни бажариш, матн яратиш, электрон хатлар ёзиш каби шаклларда назорат қилинмоқда. Маълумот алмашиш жараёни файл жўнатиш ва қабул қилиш шаклида амалга оширилмоқда. Бажарилган ишларнинг баҳоланиши эса ишнинг тўғрилиги, сифатига оид тавсиялар ва мулоҳазалар ёки баҳо шаклида белгиланмоқда.

Аралаш таълимни ташкил қилишда “Savodxon” мобиль иловасининг аҳамияти ўзига хос бўлмоқда. Мазкур илова ОТМлар бакалавр таълим йўналишларининг таълим қорақалпоқ, қозоқ, туркман тилида олиб бориладиган гуруҳларида Ўзбек тили фанидан дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда талабаларнинг мустақил таълимини ташкил этишда фойдаланиш учун мўлжалланган. Мобиль илованинг вазифаси фан доирасида ўрганилиши назарда тутилган нутқий ва грамматик мавзулар бўйича интерфаол машқлар ва интерфаол диктантлардан фойдаланиш орқали янги мавзуни мустаҳкамлаш жараёнини енгиллаштириш, дарсда ўқитувчи ва талабаларнинг амалий фаолиятини автоматлаштириш, талабаларнинг билим, малака ва кўникмаларини назорат қилиш, тез ва адолатли баҳолашдан иборат.

“Savodxon” мобиль иловасидан фойдаланувчилар ихтиёрий модулни танлаш, машқларга ўтиш, уларни бажариш орқали ўз-ўзини баҳолаш, автоматлаштирилган баҳолаш натижалари билан танишиш, натижаларни скриншот қилиб, фан ўқитувчисига ёки гуруҳдошларига жўнатиш каби бир қатор ҳаракатларни осон бажаришлари мумкин. Илова таълим олувчиларнинг фанга қизиқишини орттиришга, шу билан биргаликда ўқитувчилар вақтининг тежалиши, кам куч ва вақт сарфлаб юқори самарага эришишга хизмат қилади. Унга 15 та модул бўйича ҳар бир модулга тегишли 10 та, жами 150 та интерфаол машқлар ва диктантлар талабанинг ўзини ўзи назорат қилишига қулай шаклда жойлаштирилди (1-расм). Ҳар бир модулдаги 10 та машқ соддадан мураккабга томон тузилган бўлиб, улар турли интерфаол диктантларни қамраб олади. Луғат диктант, сайланма диктант, изоҳли диктант, қолипли диктант, ўз диктант, таржима диктант каби анъанавий диктантлар интерфаол диктантларга айлантирилди.

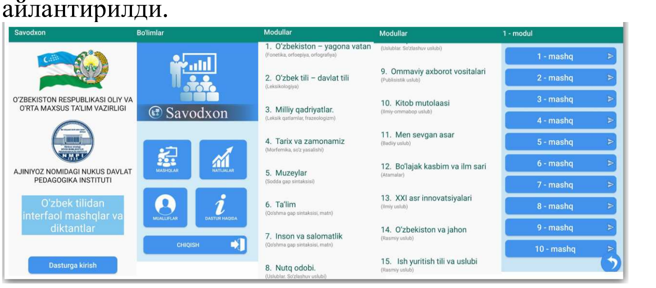

1-расм. «Savodxon» мобиль иловаси: муқова, бўлимлар, модуллар, машқлар

Кундузги таълим шаклида таҳсил олаётган талабалар томонидан мазкур мобиль иловада қўйилган топшириқларнинг уйда мустақил бажарилишидан сўнг аудиторияда (face-to-face sessions) автоматлаштирилган баҳолашга оид интерфаол машқ ва диктантларнинг таҳлили амалга оширилади. Бу жараёнда талабалар якка, кичик гуруҳларда, шунингдек ҳамкорликда фаолият олиб боришади. Бу жараён айниқса, аралаш таълимни татбиқ қилишнинг дастлабки босқичида ўқитувчидан анъанавий усулдаги дарсга нисбатан кўп вақт ва куч талаб қилишини эътиборга олган ҳолда гуруҳдаги ўзлаштириши яхши ва аъло бўлган талабаларнинг ассистент вазифасини бажариши мақсадга мувофиқ бўлади. Бу методга кўра аудитория иши мураккаб нутқий ва грамматик мавзунинг назарий қисмини таҳлил қилиш ва ўқувчиларнинг уй вазифасини бажариш жараёнидаги саволларига жавоб беришга бағишланади. Шу тариқа дарсда ўқитувчи устунлигидан талабанинг устуворлигига ўтилади.

Аралаш таълим асосидаги машғулотни муайян 3 қисмга ажратиб олганимиз маъқул бўлади.

Кириш қисм. Асосий қисм. Якуний қисм.

Кириш қисми олдин ўрганилган мавзу бўйича уйга берилган топшириқларнинг бажарилиши (модул тизимидаги, босма ва электрон адабиётлардаги ўқув топшириқлари), талабалар ва ўқитувчи ўртасидаги савол-жавоблар асосида ташкил қилинади. Талабалар янги мавзуни ўрганишга тайёрланади.

Асосий қисмда ўрганилаётган янги мавзу бўйича топшириқлар, матн, аудио ва видео материаллар, расмлар асосида суҳбат, янги сўзлар ва атамалар талаффузи ҳамда имлосини ўрганиш, лексик ва грамматик материаллар билан танишиш амалга оширилади.

Якуний қисмда талабаларнинг ўз-ўзини ва кичик гуруҳлардаги ишларини баҳолаш, кейинги мавзуга қизиқтириш учун муаммоли топшириқлар бериш мумкин. Баҳолашда эса шаффофлик ва адолат таъминланади, гуруҳдагилар ўзларининг ва бошқаларнинг ўзлаштиришларини кузатади, авломатлаштирилган баҳолаш натижаларини оладилар, бир-бирларини баҳолайдилар.

Аралаш таълим асосидаги ўзбек тили машғулотларида ўқитувчи назорати остида талабалар мавзунинг қизиқарли ва мунозараларга бой жиҳатларини юзага чиқаришга интилишади, лексик ва грамматик масалаларни ҳал қилиш учун қўшимча

лингвистик, энциклопедик луғатларга мурожаат қилишади. Шу тариқа талабалар ўқитувчи томонидан қўйилган топшириқларни бажариш учун ахборотларни излаш ва саралаш, қайта ишлов беришга одатланадилар. Тавсия қилинган манбаларни топа олмасалар, ўқитувчи HTML, DOC, AVI, MP3 форматлардаги ўқув материалларини юклаб олиш учун манзилларни юборади. Демак, ўқитувчи мулоқотни мунтазам қўллаб-қувватлаб туради.

Аудиториядаги машғулотдан сўнг талабалар уйда янги мавзу учун амалий ишларни тугатишади, ўрганилган мавзуни мустаҳкамлаш учун яна интерфаол машқлар ва диктантларни бажаришади. Талабалар бу жараёнда ҳам нафақат ўқитувчи билан, балки бир-бирлари билан мулоқотни давом эттиришади. Онлайн мулоқотда саволларга қисқа муддатда жавоб олиш имконига эга бўлишади. Хуллас, аралаш таълимни ўзбек тилини ўрганиш жараёнига татбиқ қилиш давомида бу таълимнинг ниҳоятда мослашувчан ва қулай имкониятларга эга эканлиги кузатилмоқда. Яъни янги ўқув йили бошланишиданоқ ўқитувчи ва талабаларнинг ўзбек тилидаги мулоқоти аудиторияда ҳамда онлайн ва офлайн тизимда бошланади: талабалар ўқув дастурида кўрсатилган анъанавий адабиётлар рўйхати билан биргаликда электрон адабиётлар ва таълимий веб-сайтлар ҳамда логинь, парол(ўрон)лар, мессенжерлар манзиллари ҳақидаги маълумотларни олишади.

Ўзбек тили дарсларида аралаш таълимни татбиқ қилиш жараёнида қуйидаги ижобий жиҳатлар кузатилади:

талабаларда зарур билим, малака ва кўникмаларни эгаллашга интилиш кучаяди;

таълим берувчи ва олувчиларда ижодкорлик орта боради;

талабаларнинг ютуқлари ва камчиликлари ҳақида мунтазам маълумотга эга бўлиш имконияти ортади;

фаннинг мақсад ва вазифаларига, талабаларнинг аниқ имкониятлари ва эҳтиёжларига мувофиқ, ўқув жараёнини бошқаришга қулай ўқитиш усуллари ва таълим воситалари танланади;

талабаларнинг эҳтиёжлари, муайян аудитория хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқитишнинг анъанавий, интерфаол усуллари уйғунлаштирилади ва такомиллаштирилади;

ўқув фани учун методик таъминот янгиланиб боради;

ўқитувчида аралаш таълимни ташкил этиш бўйича касбий компетентлик орта боради.

Албатта, аралаш таълимдан фойдаланиш борасида мулоҳазали ва мунозарали ҳолатлар ҳам мавжуд. Жумладан, профессор-ўқитувчиларнинг аксариятида таълимдаги янгиликларни қабул қилишда иккиланишлар кузатилади. Маълумки, бошқа фанларни ўқитиш методикасида жаҳондаги энг сара таълим воситаларини, таълим контентларини ўзбек тилига таржима қилиш орқали фойдаланиш имконияти кучли бўлса, ўзбек тили фани ўқитувчиси аралаш таълим учун контентни ўзи яратиши зарур бўлади. Бу эса махсус тайёргарлик ва вақт талаб қилади. Шунинг учун ҳам аксарият ўқитувчилар аралаш таълимдан кўра анъанавий таълимни устун қўйишади. Талабаларда ҳам мустақил таълим олиш кўникма ва малакаларининг етарли шаклланмаганлиги, уларнинг муайян қийинчиликлар ва муваффақиятсизликларни енгиб ўта олишга тайёр эмаслиги ҳам аралаш таълимнинг самарадорлигига салбий таъсир қилиши табиий. Шунингдек, таълим муассасаларида кундалик давомат масаласининг биринчи поғонага қўйилиши ҳам аралаш таълимни амалга оширишда масофали таълим салмоғини оширишга изн бермайди.

Шундай бўлса ҳам, аралаш таълимни Ўзбекистон миқёсида ўзбек тили давлат тили сифатида ўқитилаётган барча ОТМларида самарали ривожлантиришнинг муайян педагогик шарт-шароитлари мавжуд деб ҳисоблаймиз. Аксинча техника билан тиллашаётган, рақамли технологиялардан фойдаланишда катта салоҳиятга эга бўлган ёш авлод оқими тобора ортаётган даврда ўзбек тили таълимини рақамли технологиялар билан уйғунлаштирмаслик ўта катта йўқотишларга олиб келиши мумкин.

Глобаллашув даврида бутун дунёда анъанавий усулда таълим олган шахслардан кўра онлайн ёки аралаш таълим усулида таълим олган битирувчиларга бўлган талаб юқори бўлаётганлигини кузатиш мумкин. Боиси бундай кадрлар нафақат ўз мутахассислигининг билимдони бўлиш, балки функционал саводхонлиги, мустақил қарор қабул қилишга қодирлиги, якка ва ҳамкорликда фаолият юрита олиш хусусияти билан ажралиб туради. Салкам 20 йиллик кичик тарихи биланоқ юксак нуфузга эга бўлаётган аралаш таълимни татбиқ қилиш ўзбек тилини таълими натижадорлигининг омилига айланиши табиий. Шунингдек, ўқитувчининг ўргатувчилик вазифасини ўзгартириб, ўзбек тили оламига йўл бошловчи, етакловчисига айлантириши шубҳасиз. Демак, анъанавий таълимдан фарқли равишда ўзбек тили дарсларини аралаш таълим орқали ташкил қилишда талабаларга ўзбек тилини ўқитиш эмас, балки ўзбек тилида тинглаш, гапириш, ёзиш ва ўқишга ўргатиш бош мақсадга айланади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармони. http://lex.uz/docs/4561730)

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон "Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси". http://lex.uz/docs/4545884

3. Yuldasheva Sh. O'zbek tili ta'limida zamonaviy axvorot texnologiyalari. Ma'ruzlar to'plami. – Nukus. 2017

4. Магомедова К.Т. Этапы развития электронного обучения и их влияние на появление новых технологических стандартов качества электронного обучения. Bulletin of the South Ural State University. Ser. Education. Educational Sciences. 2015, vol. 7, no. 2, pp. 22–29. https://vestnik.susu.ru/ped/article/viewFile/3647/3335)

5. Declan Byrne, Blended learning. **http://www.trainingreference.co.uk/blended_learning/bldacg1.htm**

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек тили машғулотларини аралаш таълим асосида ташкил қилишнинг принциплари, босқичлари, усуллари ҳақида сўз юритилади. Аралаш таълим учун ўзбек тилида контент яратиш ва ундан фойдаланишнинг ўзига хослиги, бунда анъанавий таълим ва элетрон таълимни уйғунлаштиришнинг баъзи масалалари таҳлил қилинади. Хулосада аралаш таълимни татбиқ қилиш жараёнидаги қийинчиликлар борасидаги мулоҳазалар келтирилиб, мазкур таълимни самарали ривожлантириш йўллари кўрсатиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о принципах организации занятий узбекского языка на основе смешанного обучения. Анализируются некоторые вопросы создания контента на узбекском языке для смешанного обучения и своеобразия его применения, гармонии традиционного и электронного образований. В выводах приводятся обсуждения по трудностям процесса пропаганды смешанного обучения, указываются пути эффективного развития данного вида обучения.

SUMMARY

The article discusses the principles, stages, and methods of organizing Uzbek language classes on a mixed basis. The peculiarities of creating and using Uzbek language content for mixed education are explored in some of the issues of integrating traditional education and e-learning. The conclusion provides an overview of the challenges of implementing a mixed education approach and outlines the ways in which this education can be effectively developed.

PSIXOLOGIYA

ПСИХОЛОГИК САЛОМАТЛИК ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНЛАРИ

В.Ю.Ахроров – *ассистент ўқитувчи*
Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: психологик саломатлик, қобилият, муаммо, қадрият, нуктаи назар, мезон, социология, маънавият.
Ключевые слова: психологическое здоровье, способность, актуальные проблемы, ценность, критерий, социология, духовность, точка зрения.
Key words: psychological health, ability, actual problems, value, criteria, sociology, spirituality, point of view.

Маълумки, инсоннинг руҳий (психологик) саломатлиги муаммоси кўпгина билим соҳаларининг, шу жумладан психология фанининг ҳам ўта синчков ўрганиш объектларидан бири бўлиб ҳисобланади.

МДҲ мамлакатлари психолог, валеолог (валеопсихолог), тиббиёт, психогигиена, психопрофилактика, педагогика, психология ҳамда социология соҳасида илмий тадқиқот олиб борган таниқли олимлар, жумладан, Б.Г.Ананьев, А.Л.Гройсман, И.Н.Гурвич, В.Л.Леви, А.Н.Монтьев, А.Е.Личко, В.Н.Мясищев, Э.Ғ. Ғозиев, Ғ.Б. Шоумаров, Б.Р. Қодиров, В.М. Каримова, З.Т.Нишанова, Р.С.Самаров, Б.М.Умаров, М.Х.Карамян, Д.Шарипова, А.Мусурмонова, М.Тоирова, О.Жамолдинова, А.Саидов, Т.Нарбаева, С.Йўлдашева, Т.Уматқулов, М.Тилавов, К.Рисқулова, И.Маттиевлар талабалар психологик саломатлигини таъминлаш масаласига ўз диққатларини қаратишган. Улар талабалар психологик саломатлиги тушунчаси мазмуни, уни таъминлаш метод ва воситалари, уни мустаҳкамлаш ҳамда ривожлантириш омилларини тадқиқ этишган.

И.Н.Гурвич "Саломатлик ижтимоий психологияси" номли монографиясида муҳит тараққиёт даражаси шахс саломатлиги (ёки унинг тескариси)нинг асосий сабаби эканлигини таъкидлайди. О.С.Васильева ва Ф.Р.Филатовлар индивиднинг ўз соғлигини сақлашига доир бошланғич уринишининг саломатликни таъминлашнинг назарий вазифаси, шахс саломатлигини таъминлаш моделини қуришда муҳим роль ўйнашини таъкидлашди. Г.С.Никифоров психологик саломатликнинг инсон ҳаёт йўли давомидаги барча ҳаётий шарт-шароитлар билан узвий боғлиқ эканлигини аниқлашга эришган ва уни баркамоллик тушунчасида ифодалаган. Унингча, "баркамоллик" тушунчаси индивид ҳаётининг барча томонларига тегишлидир. "Баркамоллик – инсоннинг шундай ҳолатидирки, бунда унинг ҳаётининг жисмоний, социал, психик, маънавий, эмоционал жиҳатлари гармоник чамбарчас боғланган, карьераси, оилавий ҳаёти омадли келган бўлади. Уларнинг ҳар бири алоҳида ҳамда биргаликда унинг соғлиғига катта ижобий таъсир кўрсатади, инсон ҳаёти сифатли ва тўлақонли кечади" [13:43].

"Психологик саломатлик" тушунчасини ёритиш учун ундаңда умумийроқ бўлган "Саломатлик" тушунчасини ҳар томонлама таҳлил этишга тўғри келади. Саломатлик тушунчаси тарихий нуқтаи назардан қандай юзага келганлагини қараб чиқамиз. Жумладан, Гегель саломатликни организм ўзлиги ҳамда борлиқ билан биргаликда мавжудлиги орасидаги мослик сифатида тасаввур этади, унингча, "саломатлик организм учун ҳеч қандай енгиб ўтиш мумкин бўлмаган ноорганик тўсиқ мавжуд бўлмаган тақдирда органик ва ноорганик бирликнинг тенг мувозанатидан ташкил топади" [4:17].

"Социологияга доир қисқа луғат"да (1989) аҳоли саломатлиги термини ҳақида муфассал тушунча берилган, булар:

1) касалликка тескари бўлган инсоннинг камкўстсиз ҳаёт кечириш ҳолати;

2) инсоннинг касаллик, жисмоний нуқсонлардан холи бўлибгина қолмай, тўлиқ жисмоний, маънавий ва ижтимоий баркамол ҳаёт кечириш ҳолати;

3) инсон организмининг уни ўраб олган муҳит билан мувозанати, турли оғриқли ўзгаришлардан холилигини ўзида ифодаловчи табиий ҳолати;

4) субъектнинг (шахс ва социал борлиқнинг) оптимал ҳаёт кечириш ҳолати унинг ҳар томонлама ва узоқ вақт давомида ҳаёт кечира олиш шароитининг ижтимоий тажрибада мавжудлиги;

5) инсон ва социал жамоа ҳаёти ва фаолиятининг миқдорий-сифатий тавсифномаси.

Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти Низомида ёзилишича: "Соғлик бу – фақатгина касаллик ва жисмоний нуқсонлардан фориғлик бўлиб қолмай, балки тўлиқ жисмоний, руҳий ва ижтимоий баркамолликдир" [15].

Кўринадики, соғлик кўпгина омилларга боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз психологик мазмунига эгадир. Саломатлик кўп омилларга боғлиқ эканлигидан келиб чиққан ҳолда уни фақатгина тизимли ёндашув воситасидагина ўрганиш мумкин.

Б.Ф. Ломов фикрича, тизимли ёндашув шундай методологик асоски, унинг асосида руҳият табиати ўзининг ички ва ташқи муносабатлар бирлигида тадқиқ этилиши мумкин [9]. В.Н.Мясищев фикрига кўра, энг муҳим принциплардан бири – иерархик принцип бўлиб, унга мос равишда инсон табиати мураккаб тирик тизим сифатида намоён бўлади, унинг ҳаёт фаолияти бир-бири билан боғлиқ бўлган (биологик, психик, социал) соҳалардаги вазифалар даражасида содир бўлади [12], бу принцип кейинчалик А.Н.Леонтьев томонидан қуйидагича тўлдирилди: "Биз ҳеч қийинчиликсиз инсонни ўрганишнинг турлича даражаларини ажратиб кўрсата оламиз: биологик даража – бунда у жисм сифатида, табиат маҳсули сифатида тадқиқ этилади; психологик даража – бунда у жонли субъект фаолияти сифатида намоён бўлади, ва ниҳоят, ижтимоий даража – бунда у объектив ижтимоий муносабатлар, ижтимоий-тарихий жараённи ўзида акс эттирувчи сифатида кўринади" [8:231].

Юқорида келтирилган ҳар бир даражада инсон саломатлиги ўзига хос сифатларни намоён қилади. Дарҳақиқат, алоҳида инсон саломатлиги ҳаётий куч, ҳаёт лаззатларини ҳар томонлама ҳис этишнинг давомийлиги, ижтимоий фаоллик ва шахснинг гармоник ривожланганлиги билан тавсифланади.

А.Я.Иванюшкин ўз изланишларида "Саломатлик"ка доир мазкур ёндашувни қадриятли-мазмунли ёндашув сифатида талқин қилади. У мазкур қадриятларни тавсифлашнинг уч хил даражасини таклиф этади: биологик – саломатлик аслида организмнинг ўз-ўзини бошқариши, физиологик жараёнлар гармониясини талаб этади, натижада максимум муҳитга мослашув (адаптация)ни тақозо этади. Ижтимоий – саломатлик индивиднинг ижтимоий фаоллиги мезони, инсоннинг табиатга бўлган фаол муносабати ҳисобланади. Шахсий, психологик – саломатлик фақатгина касалликдан фориғлик эмас, балки уни рад этиш, бартараф эта билишдир (саломатлик – организм ҳолатигина эмас, балки "инсон ҳаёти стратегиясидир" [7:31].

Саломатлик тушунчасига нисбатан бир қадар фарқ қилувчи қарашни И.И.Брехман олға сурган. Унингча,

“инсон саломатлиги – унинг ёшига нисбатан уч хил: сенсор, вербал ва структурали ахборотлар параметрининг кескин ўзгариши пайтида организм ҳолатини турғун ҳолда сақлай билиш имкониятидир” [4:28]. Яна у: “Саломатлик адаптация жараёнини белгилайди: ўзгараётган ташқи муҳитга мослашув имкониятини яратади, ўсиш ва қариш, даволаниш, қайғуриш ва ўлимни тинчгина кутиб олиш каби. Бу мос равишда тегишли ёшда миқдор ва сифат параметрлари тезкор ўзгаришга учраганда сенсор, вербал ва структурали ахборотларга бардошлиликни сақлайди” [5:27], деб ҳисоблайди.

Психологик саломатлик инсоннинг яхлит ижтимоий биологик мавжудот сифатидаги нисбатан турғун тавсифномаси бўлиб, ўзида ўз олдига принципиал ҳаётий мақсадларни қўя билиш, уни ҳал этишга интилиш, ўз хулқ-атворини реал ҳаёт (жамият талаблари, табиат қонунлари) билан мослаштириш, ўз-ўзини барча жабҳаларда (психофизиологик даражадан қадриятлар йўналиши ва дунёқарашгача) бошқара билиш қобилиятларида намоён бўлади. Психологик саломатлик қотиб қолган ҳолат эмас, у ҳаёт давомида ўзгариб бориши мумкин. Турли хил ҳаётий шароитлар таъсирида инсон саломатлиги яхшиланиши ёки ёмонлашуви мумкин. Қуйида психологик саломатликнинг мезонлари масаласига тўхталамиз.

О.С.Васильеванинг фикрича, психологик саломатликнинг асосий мезони – эмоционал соғлик, қайғуриш – инсоннинг ички ҳолати ҳамда ўзига, ҳаётга ва бошқаларга бўлган муносабати, асл инсоний қадриятни ҳис этишидан иборатдир. Бунда хулқ-атвор даражасида қабул қилинган ва қилинмаган қарор, ҳаракатлар, ҳолатлар, бошқа инсонлар билан бўладиган муносабатлар, яъни реал ҳамкорлик ҳақида фикр юритиш мумкин [6:408]. Иккинчи муҳим мезон сифатида инсоннинг ҳаётга бўлган ижодий ёндашуви, ўз тутган ўрнини билиши, унинг ижобий, қувончли ҳолатини олиш мумкин [6:410]. Маънавий саломатлик мезонига эса инсоннинг келажакка бўлган оптимистик қараш, вақтинчалик истиқболнинг мавжудлиги, ўзи ва атроф-муҳит билан гармоник муносабатда бўлиш, бировни айбламаслик, хафа бўлмаслик, хафа қилмаслик, қўрқмаслик ва юксак ахлоқийлик кабилар киради [2]. Саломатлик мезонига ўз-ўзини рўёбга чиқариш, ўз ҳаётига, соғлигига нисбатан масъулиятлилик кабилар киритилиши мумкин. А.Эллис фикрича, психологик саломатлик тушунчаси ўзига, ўз-ўзига қизиқиш, ижтимоий қизиқиш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз эмоционал қилмишлари учун масъулиятни қамраб олади [14:15].

Ҳозирги замон Ғарб психологлари ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва эҳтиёткорликнинг намоён бўлиш даражасини психологик саломатликнинг энг ахборот ташувчи кўрсаткичларидан бири деб ҳисоблашади. Гуманистик психология доирасида психологик саломатликнинг қуйидаги мезонлари мавжуд: «Мен»га бўлган муносабат, шахснинг ўз-ўзини рўёбга чиқариши, шахсиятнинг мукаммаллиги, реалликни идрок этиш [14].

Психологик саломатликнинг психотерапияда тез-тез қўлланиладиган мезонаридан бири реал «Мен» образини идеал «Мен» образи билан таққослаш, яъни инсоннинг қандай киши бўлишни хоҳлаши билан таққослашдир. Реал «Мен» образининг идеал «Мен» образи билан юксак даражада мос келишини психологик саломатликнинг юқори кўрсаткичи деб ҳисоблаш қабул қилинган [10:158].

Инсон психологик саломатлиги тўғрисидаги янгича «ижобий» йўналишлар саломатлик мезони сифатида инсоннинг ривожланиши, ўсиши, ўз-ўзини намоён этиши, ўз қилмиш ва фаолиятини онгли бошқариши, ўзи ва бошқалар олдида масъулиятни ҳис этиши, ўзи ва атрофдагиларни адекват идрок эта билиш қобилиятини ҳисобга олади. Худди шундай, С.Л.Братченко шахс саломатлиги муаммосини тадқиқ этар экан, унинг мезони таркиби сифатида шахс ўсишининг шахслараро мезони сифатида ўз-ўзини қабул қилиш, ички изтироблар тажрибасидаги очиқлик, ўз-ўзини тушуниш, масъулиятли эркинлик, жамулжамлик, динамиклик ва интерперсонал мезонлар - бошқаларни қабул қилиш, тўғри тушуниш, ижтимоийлашув, ижодий барқарорлик кабиларни киритади [3:42].

Бизнинг назаримизда, психологик саломатлик икки хил белги асосида аниқланади:

Биринчи белги – ҳаётий фаолиятнинг асосий шаклларида оптимистик принципга амал қилиш, яъни ўртачалик (мўътадиллик) олтин қоидасига риоя қилиш. Бундай белги юқорида зикр этилган шахс саломатлиги мезонларига доир файласуф, ёзувчи, инсоншунослар томонидан қадим замонлардан ҳозирги кунимизгача бўлган даврда баён этилган қарашларда ўз аксини топган. Марказий Осиё мутафаккирлари фалсафий қарашларида бу ҳол яққол намоён бўлади. Масалан, Абу Наср Форобий “Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида” номли асарида ахлоқий фазилатлар мезонини ишлаб чиқди. Унингча, ҳар бир ҳодисада ҳам ўртача меъёр маъқул. Масалан, у жасурлик масаласида шундай дейди, “Жасурлик яхши ахлоқий сифат, у мўътадил мардлик сифатида хавфли ҳолларни бартараф этишда юз беради. Ўта кетган жасурлик ақлсизликни, ками эса қўрқоқликни туғдирадики, бу ўта ёмон ҳислатдир. У сахийлик масаласида ҳам худди шу мезонни қўллайди. Ҳазил-мутоиба ҳам ўртача бўлгандагина шавқ-завқ бағишлайди. Ишлаш ва дам олиш ҳам шундай, агар киши ўзида бўлмаган яхши хислатларни ўзича “ёпиштирса”, худбинга айланади. Агар ҳар қандай фазилатни ўзига ёпиштирадиган бўлса, ёлғончи бўлиб қолади. Дўстлик икки кишининг муносабатидаги мўътадил алоқадир. Унинг ортиғи ёки камлиги дўстликка путр етказади” [1:29-30].

Иккинчи белги – эффектив ижтимоий, социал психологик, интрапсихик мослашув (адаптация) дир.

Мазкур белгиларни алоҳида таҳлил этиш шахс психологик саломатлиги даражасини сифат ва миқдор жиҳатдан баҳолаш мезонлари сифатида хизмат қилиши мумкин. Улар бир-бири билан узвий алоқадорликда бўлиб, шахсий фазилатлар сифатида ҳам қаралиши мумкин (масалан, танқидий қараш ёрқинлиги, ўз-ўзига танқидий муносабатда бўлиш, ўз-ўзини назорат қилиш қобилияти, коммуникатив жадаллик, эзувчи боғлиқликлардан фориғлик ва ҳ.к.).

Юқорида қайд этилган белгиларни аниқлаштириш учун А.Маслоу томонидан таклиф этилган психологик саломатликнинг бош мезони хизмат қилиши мумкин, бу – шахснинг ўз-ўзини намоён этишидир. Муаллиф таъкидлайдики, ҳар бир киши ҳаётда қандай ўринни эгаллаш, ким бўлишни онгли равишда танлаши, ўз-ўзини ривожлантиришнинг ўзигагина хос йўлини танлаши лозим [11:97]. А.Маслоу ўзликни инсоннинг ички табиати, ўзаги, индивидиумнинг ўзигагина хос бўлган диди, қадрият ва мақсадлари асосида аниқлайди. Ўз ички табиатини англай билиш, унга амал қилган ҳолда ҳаракат қилиш ўзликнинг намоён бўлишига хосдир. А.Маслоу кишилар ўзлигининг намоён бўлиши қуйидаги хусусиятларга эга деган хулосага келади: борлиқни идрок этишнинг олий даражада эканлиги; ўз-ўзи, бошқалар, атроф-муҳитни амалда қандай бўлса, ўшандай қабул қила билиш; юксак ҳозиржавоблик; муаммони ҳал этишга бўлган қобилиятнинг анча ривожланганлиги; ўзини четга тортиш, танҳоликка мойилликнинг яққол намоён бўлиши; автономлик ва қандайдир битта маданиятга мойилликка қаршиликнинг ёрқинлиги; идрокнинг ва эмоционал реакцияларнинг соф ва бой эканлиги; қайғурганда

жўшқинликнинг юксак чўққида эканлиги; ўзини барча инсоният билан биргаликда эканлигини ёрқин тасаввур этиш; шахсий муносабатлардаги ўзгаришлар; характернинг фарқ қилувчан демократик тузилмаси; ижодий қобилиятнинг юксаклиги; қадриятлар тизимида муайян ўзгаришлар; ижодкорлик (креативлик).

Олий даражадаги ижодий қобилият инсон ва ижодкор учун ҳаётнинг олий мазмуни ҳисобланади. Агар биз буни кўра билмасак, атрофимизда ёрқин бўлмаган, аҳамиятга молик бўлмаган кишилар тўпланган бўлса, демак бундай жамият ёмон ташкил этилган, у инсоннинг ўз-ўзини намоён этишига имкон бермайдиган жамиятдир.

Ўз-ўзини намоён этувчи одам, А.Маслоунинг фикрича, қадриятлар тизимида муайян фарқларга эга бўлиши лозим. Ўзини намоён эта оладиган кишиларда ўз атрофидагилар тўғрисида юксак фикрда бўлишади. Улар сўзда ифодалай олишмаса-да одамлар, инсоният ва унинг келажагига ишонч билан қарашади. Бошқача қилиб айтганда, уларда ижобий фикр устун туради, улар бошқаларга яхшилик тилаш билан кифояланмасдан, ўзаро боғлиқ қадриятлар тизими, ижобий фалсафий қарашларга эга бўладилар.

Шахс тавсифномасидаги креатив (ижодкор)лик шуни англатадики, барча ўзини намоён эта олувчи кишилар ижодкорлик қобилиятига эга. Бироқ, шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, ижодий потенциал (имконият)га эга бўлган киши албатта мусиқа, шеърият ёки фан соҳасида иқтидор эгаси бўлиши шарт эмас. Бу масалада А.Маслоу, боладагина мавжуд бўладиган табиий ва тўсатдан ёрқин кўринадиган креативлик (ижодкорлик)ни назарда тутган эди. Бундай креативлик шахснинг кундалик ҳаётдаги кузатувчанлиги, янгиликни тез илғай билиши кабиларда намоён бўлади. Инсон хавф-хатардан холиликка, ҳурмат-эътиборга муҳтожлик каби тубан манфаатлардан холи бўлгандагина ўз-ўзини намоён этиш сари дадил қадам қўя олади. Масалан, А.Маслоу фикрича, бола гўдаклигида ҳурмат-иззатга муҳтож бўлган бўлса, бутун қолган умри давомида ҳам шундайлигича қолиши мумкин [11:56].

Инсоннинг юксак мақсадлар сари интилиши унинг психологик саломатлигидан далолат беради. Ўзлигини намоён этиш – ўзига ишончсизликни бир қадар енгиш, бундан қониқиш ҳосил қилишни эмас, балки узоқ вақт давомида, доимий равишда ишга шўнғиш, ўзидаги ижодий қобилиятларни мумкин қадар максимал даражада ривожлантиришни назарда тутади. А.Маслоу фикрича, индивидумларнинг ўз-ўзини намоён этиши энг қийин ва чигал муаммоларни ҳал этишга қаратилган бўлади, чунки бундай муаммоларни ҳал этиш учун ниҳоятда юксак ижодкорлик кучи талаб этилади [11:14].

Шундай қилиб, киши ўзлиги (индивидиумнинг ички табиати ҳамда ўзаги) инсон психологик саломатлигининг бош кўрсаткичи бўлиб, унинг бош мазмунини қарамликдан халос бўлиш (эркинлик), ўзини, ўз ҳаёт йўлини кашф этиш, ўзлигини намоён этиш ташкил этади. Ҳақли равишда қайд этиш мумкинки, шахс камолотининг умумий қонуниятига кўра, инсон ўзлигининг намоён бўлиши учун етарли шарт-шароит мавжуд бўлса, унинг ривожланиш жараёни табиий равишда намоён бўлади, унинг натижаси эса шахсий камолот йўналишида ўзгаришлар юз бериши билан изоҳланади. Инсондаги бундай ўзгаришлар унинг ўзига ва ташқи оламга бўлган муносабатларда ҳам ўз аксини топади. Шуни қайд этамизки, инсоннинг ўз ички дунёсига бўлган муносабати унинг ташқи олам билан бўладиган муносабати каби муҳим аҳамиятга эгадир.

Бироқ таъкидлаш жоизки, шахс камолотининг ички механизмлари ишга тушиши учун муайян шарт-шароитларнинг бўлиши талаб этилади. Шахс ривожланишининг илк босқичларида етакчи ўринни унинг ижтимоийлашуви учун зарур шарт-шароитлар, жумладан эса, шахслараро муносабатлар учун шароит эгаллайди, булар эса инсон ривожланишининг туб йўналишини белгилаб беради. Бизнинг мазкур илмий тадқиқотимиз ёндашувида муҳитнинг интеграл шакллантирувчанлик сифати унинг ривожлантирувчанлик таъсирида ўз аксини топади ҳамда талабалар психологик саломатлигини таъминлашнинг муҳим омиллари ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Аҳроров Ю.А., Қобилова Р.М. Ўрта Осиё мутафаккирларининг педагогик қарашлари. Ўқув қўлланма. -Самарқанд: СамДУ нашри, 1999. 57- б.
2. Братусь Б.С. Аномалии личности. - М.: «Медицина», 1988. –С. 304 с.
3. Братченко С.Л. Диагностика личностно-развивающего потенциала: Методическое пособие для школьных психологов. – Псков: 1997. –С. 68.
4. Брехман И.И. Валеология - наука о здоровье. - М.: ФиС, 1996. - 206 с.
5. Брехман И.И. Введение в валеологию - науку о здоровье.- Л., 1987. - С. 27.
6. Васильева О.С. Валеология - актуальное направление современной психологии. // Психологический вестник РГУ. - Ростов-на-Дону, 1997, Вып.3.-С. 406-411.
7. Иванюшкин А.Я. «Здоровье» и «болезнь» в системе ценностных ориентаций человека. // Вестник АМН СССР. 1982. Т.45. № 4. - С. 29-33.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: «Политиздат», 1975. –С. 304.
9. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. -М.: «Педагогика», 1991. –С. 296.
10. Мартынова Н.М. Критический анализ методологии изучения и оценки здоровья человека. // Философские науки. 1992. №2. - С. 29-34.
11. Маслоу А. Самоактуализация //Психология личности: Тексты. -М.: 1982. -С. 108-117.
12. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. –С. 526.

Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г.С.Никифорова. СПб. – Питер: 2003. - С. 43.

13. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: «Мысль», 1994. -С. 480.
14. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения. (22 июля 1946 г). - Нью-Йорк: 1946.

РЕЗЮМЕ

Мақолада “психологик саломатлик” тушунчаси моҳияти ҳақида фикр юритилган бўлиб, унда мавзуга доир ёндашувлар чуқур таҳлил қилинган. Бундан ташқари психологик саломатликни таъминлашнинг асосий мезонлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются актуальные проблемы современной психологической науки, в частности, одно из основных понятий «психологическое здоровье». Даётся научная оценка к современным подходам к данной проблеме, освещены основные критерии обеспечения психологического здоровья студентов.

SUMMARY

The article deals with topical issues of modern psychological science, in particular, one of the essential concepts “psychological health”. A scientific assessment is given to the modern approaches to this problem, and the main criteria for ensuring the psychological health of students are highlighted.

ОЙЫНЛАРДЫ ОҚЫТЫЎ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА ҚОЛЛАНЫЎДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Э.Жақсымуратова – *ассистент оқытыўшы*
А.Арысланбаева - *ассистент оқытыўшы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: ўйин, ролли ўйинлар, ёш даврлари, мактабгача ёш даврлари, кичик мактаб ёши, болалар психологияси, сюжетли ўйинлар.

Ключевые слова: игра, ролевые игры, возрастные периоды, дошкольники, начальные классы, детская психология, сюжетные игры.

Key words: game, role games, age periods, preschool children, primary classes, children's psychology, plot games.

Баланың өмири ҳәм раўажланыўының ҳәр бир дәўири искерликтиң белгили бир жетекши түри менен өзгешеленеди. Елимизде психологияда балалардың психикасында сапалық өзгерислер болып өтетуғын, тийкарғы психикалық процесслер ҳәм шахс қәсийетлери, берилген конкрет жас ушын ғана тән болған психикалық жаңа дүзилислер жүзеге келетуғын искерлик түсиниледи.

Мәселен, нәрестелик дәўиринде (1 жасқа шекемги), тиккелей-эмоционал мәмиле, балалық дәўирде (1 жастан 3 жасқа шекемги) предметлик искерлик, мектепке шекемги жаста ойын, киши мектеп жасында оқыў, өспиримликте жолдаслары менен болатуғын мәмиле искерликтиң жетекши түри болып есапланады.

Мектепке шекемги балалықта болған техникалық формаларда болған ойынлар киши мектеп жасына келгенде өзиниң раўажландрыўшы әҳмийетин жоғалта баслайды ҳәм кем-кемнен оқыў ҳәм мийнет пенен алмасып, оның маңызы бул искерлик түрлери тек қанаатланыўшылықты пайда ететуғын ойынлардан өзгеше ҳалда белгили бир мақсетке ийе болыўы менен анықланады. Ойынлардың өзлери де усы жаста басқаша болып көринеди. Киши оқыўшылар ушын ересеклердиң қызығып ойнайтуғын ойынлары үлкен қызығыўшылықты келтирип шығарады. Бул ойынлар ойланыўға мәжбүрлейтуғын, адамға өз уқыбын тексерип көриў ҳәм раўажландырыў имканын беретуғын, оны басқалар менен жарысларға қатнастыратуғын ойынлар болып табылады. Балалар турмыстың ҳәр қыйлы тәреплерин, ересеклердиң өз ара қатнасларының өзгешеликлерин ойында сәўлелендиреди, қоршаған әтирап ҳаққындағы өзлериниң билимлерин сынақтан өткереди. Балалардың бундай ойынларда қатнасыўы олардың өзин таныўын, турақлылығының раўажланыўын, табысқа умтылыўшылығын ҳәм олардың келешекте ересек өмиринде керекли болатуғын пайдалы мотивациялық сыпатлардың қәлиплесиўин тәмийинлейди. Бундай ойынларда ойлаўы жетилиседи, ол жобаластырыў, болжаў, табысқа ерисиў имканиятын өлшеп көриў, альтернативаны таңлаў ҳәм т.б. бойынша ис ҳәрекетлерди өзинде қамтып алған болады. Балаларда киши мектеп жасында күшли қызығыўшылықты жүзеге келтиретуғын ҳәр қыйлы спорт ойынларын ойынлардың жаңа типине киритиўге болады, ал олар болса балалардың саламатлығын беккемлейди, системалылықты, турақлылықты, басқа да пайдалы сыпатларды жүзеге келтиреди.

Р.С.Немов (1995) киши мектеп жасындағы балалар ушын тән болған тийкарғы искерликтиң 4 түрин ажыратып көрсетеди:, - оқыў, мәмиле, мийнет ҳәм ойын – оның раўажланыўында өзине тән функцияны орынлайды. Оқыў билимлер, уқып ҳәм көнликпелердиң қәлиплесиўин тәмийинлейди. Мүнәсибет хабарларды алмасыўды жақсылайды, интеллекттиң коммуникатив структурасын жетилистиреди, басқа адамларды дурыс қабыллаўға, түсиниўге ҳәм баҳалаўға үйретеди. Мийнет қолдың ҳәрекетлерин жетилистиреди, әмелий, кеңислик ҳәм образлы ойлаўын беккемлейди. Ойын предметлик искерликти, адамлар менен болатуғын искерлик мүнәсибетиндеги ойлаў логикасы ҳәм уқыпларын қәлиплестиреди ҳәм раўажландырады. Баланың усы айтылған искерлик түрлериниң қәлеген биреўинде актив қатнасыўысыз оның психикалық раўажланыўы бир тәреплеме ҳәм толық емес болып қалар еди [1].

Ойын бул баланың қоршаған әтирапты билиўинен ибарат болады. Белгили балалар психологы Д.Б.Эльконин (1978) ойынның социаллық тәбиятын атап көрсетеди. Ол кең жайылған сюжетли-ролли ойынның структурасын анализлеп, ойын бирлиги баланың өзине алатуғын ролин ажыратып көрсетти. Ойын ҳәрекетлери роль менен байланыслы болады. Бул – мағанаға ийе ис ҳәрекетлер болып, олар сүўретлеў характерине ийе болады. Ойынның басқа бир компоненти-қәделер. Усы себепли баланың кеўили толыўының жаңа формасы болған қуўаныў жүзеге шығып, ол қәде бойынша ҳәрекет еткенлигине кеўили толады.

Ролли ойынның раўажланған формасының мазмуны предмет ҳәм оны қолланыў болмастан, ал адамлар арасындағы мүнәсибет болады; үлкен жастағы тәрбияланыўшылардың ойынларының мазмуны алдына қойылған мақсетке муўапық түрде қағыйдаларға бойсыныўдан ибарат болады. Ересек адамлардың өмири ҳәм искерлиги ҳаққындағы және тереңнен елеслетиўлер ойынның нәтийжеси болып табылады [2].

Солай етип, ойын - бул инсан ойлаўындағы ориентация бойынша искерлиги. Улыўма алғанда ойын: 1) шахстың қоршаған орталыққа айрықша мүнәсибети, 2) баланың айрықша түрдеги искерлиги болып, онда оның субъектив искерлиги сыпатында өзгереди ҳәм раўажланады, 3) балаға социаллық жақтан берилген ҳәм ол тәрепинен ийелеп алынған искерлик түри (яки дүньяға мүнәсибети), 4) ийелеп алыўдың айрықша мазмуны, 5) баланың психикасы раўажланыўы болып өтетуғын искерлик, 6) бала өмирин шөлкемлестириўдиң социал-педагогикалық формасы ҳәм «балалар жәмийети» сыпатында қарастырылады.

Ойын - бул қурамалы социал-психологиялық ҳәдийсе. Мектепке шекемги дәўирдиң жетекши искерлиги болып, ол физикалық, психикалық ҳәм жеке сфералардағы айтарлықтай жаңа өзгерислерди жүзеге шығарады, улыўма психикалық раўажланыўдың эффектин береди. Бала ойында өзин-өзи басқарыўды үйренеди.

Киши мектеп жасына келип ойын искерлиги өзиниң хызметин жоғалтпайды, бирақ ойынның мазмуны менен бағдары өзгереди. Бул ўақытқа келип қәделерине ийе болған ойынлар ҳәм дидактикалық ойынлар үлкен орынды ийелей баслайды. Бала оларда өз минез - қулқын қағыйдаларға бағындырыўға үйренеди, оның ҳәрекетлери қәлиплеседи, дыққаты, уқыбы жәмленеди, яғный мектепте табыслы оқыўы ушын айрықша әҳмийетли болған уқыплылықлары раўажланады.

Бала ойынға қатнасыўында дүняны оны қабыл етиў арқалы билим алады. Ойын ғана, мине, усы процесске барлық сезиў органларын қатнастырады. Усыған байланыслы қабыл етиў процесиниң психологиялық өзгешеликлерин қарап өтиўди әҳмийетли деп есаплаймыз.

Қабыл етиў - мектепке шекемги ҳәм киши мектеп жасында жетекши билиў процеси болып, бирлескен функцияны орынлайды:

1. қабыл етиў предметлердиң қәсийетлерин предметтиң бир пүтин образына бирлестиреди;
2. ол барлық билиў процесин информацияны қайта ислеў ҳәм алыў бойынша биргеликтеги үйлесимли жумысты бирлестиреди;
3. қабыл етиў қоршаған орталық ҳаққындағы бар лық алынған тәжирийбени елеслетиўлер ҳәм образлар формасында бирлестиреди ҳәм баланың раўажланыў дәрежесине сәйкес дүньяның бир пүтин картинасын қәлиплестиреди.

Дүнья ҳаққындағы дурыс елеслетиў жаңа билимлердиң табыслы топланыўын, искерликтиң жаңа түрлерин тезлик пенен ийелеп алыўды, ҳәр қандай шараятқа адаптацияланыўды, баланың өзине деген исенимин ҳәм

активлиликтиң жоқары дәрежесин, тезлескен психикалық ҳәм физикалық раўажланыўды тәмийинлейди [3].

Қабыл етиў процесиниң маңызы соннан ибарат болады, сыртқы орталықтан информацияның алыныўын ҳәм дәслепки қайта ислеўден өткерилиўин тәмийинлейди: предметлердиң айырым қәсийетлерин, предметлердиң өзлерин, олардың өзгешеликлери ҳәм ўазыйпаларын билип алыў ҳәм ажырата билиўин тәмийинлейди.

Қабыл етиў бир предметти басқасынан ажырата билиўге, бир қатар предметлер яки ҳәдийселерден қандай бир предмет яки ҳәдийсени, оған уқсас яки уқсас болмағанын, ажыратып билиў де жәрдем береди.

Бул қалайынша әмелге асады?

Кәлеген информация бизиң сезиў органларымыз: көз, қулақ, мурын, тил, денемиздиң сыртқы бети арқалы келип жетеди. Ҳәр бир сезиў органы өзине тән болған информацияларды алады. Ал реаль шараятта болса ҳәр бир предмет ҳәр қыйлы түрдеги информацияларға (ҳәр қыйлы қәсийетлерге) ийе болады. Қабыл етиўдиң роли соннан ибарат болады, яғный ол предметтиң барлық қәсийетлерин бирлестиреди ҳәм бизде предмет ҳаққында оның барлық қәсийетлери менен бир пүтин ҳалындағы туйғыны пайда етеди. Ҳәтте, егер предмет сол орыннан алып кетилгенде де, оның ийисинен-ақ, оны қайтадан көз алдына келтире аламыз. Предметти биринши рет көргенде оның «образ»ы қәлиплесип, оны биз ойымызша қайта дүзип алыўымыз мүмкин болады. Ол еле жүдә толық емес, схематикалық яки қандай да бир қәсийети ажыралып турады–бул жағдайда предмет «образ»ы елеслетиў деп аталады. Предмет ҳаққында билимлердиң топланып барыўы менен елеслетиў толығып барады, анықлығы бойынша предметтиң өзин қайта тиклегендей ҳәм оған жақынлағандай туйылады. Елеслетиў анық емес, толық емес болғанда адам предметти алжастырып алыўы, оларды танып билмеўи, оларды есапқа алмаўы, олардан қандай етип пайдаланыўды билмеўи мүмкин. Қабыл етиўди раўажландырыўдың ўазыйпасы балада қоршаған дүнья ҳаққында дурыс елеслетиўлерди қәлиплестириўден ибарат болады.

Бул қалайынша орынланады?

Баланы усы предметлер менен болатуғын мүнәсибетлерге үйретиў баслы шәрт болып табылады. Кәлеген мүнәсибет емес, ал предметтиң тийкарғы қәсийетлерин, оның ўазыйпасын, өзгешеликлерин ашып бере алатуғын мүнәсибетлер болыўы тийис. Бул мүнәсибетлер перцептивлик яки қайта қабыллай алыўшы, изертлеўшилик деп аталады.

Дүньяда предметлер ҳәм ҳәдийселер көп санда болып, олар жүдә көп түрли қәсийетлерге ийе болады. Қоршаған орталық ҳаққында елеслетиўдиң қәлиплесиў процесин жеңиллестириў ҳәм тезлестириў ушын баланы қабыл етиўдиң тийкарғы ҳәрекетлери ҳәм қәделерине үйретиў зәрүр болады. Егер бала оларды өзлестирип алған болса, оның өзи ересеклердиң жәрдемисиз-ақ, предметлер ҳәм ҳәдийселерди үйренеди ҳәм олар ҳаққында елеслетиўге ийе болады. Егер бала не ислеў керек екенлигин, оған таныс болмаған жаңа предмет пенен қалайынша танысыўды билетуғын болса, онда балада билиў активлиги, умтылыўшылық пайда болады.

Мектепке шекемги жастағылардың үлкен жасында ҳәм киши мектеп жасында предметлер ҳәм ҳәдийселерди жасына тән қабыллаў перцептивлик ҳәрекетлер ҳәм эталонлар системасы (қабыл етилген үлгилер) на таянып, бул арқалы бала предметлерди салыстырады. Перцептивлик ҳәрекетлердиң характери өзгереди, олардағы көз бенен көрип изертлеўшиликтиң үлеси артады, қыйыншылық болған жағдайларда ҳәм таныс болмаған обьектлерди изертлеўшиликте ғана қол қатнасады. Бала гейпара қозғалыслы ҳәрекетлерди ойында: предметлерди айландырып жибериў, бир-бирине қойыў, өлшеўлерди орынлаўы мүмкин. Усындай қурамалы ҳәрекетлер предметтиң айтарлықтай деталласқан образын қәлиплестириўге жәредемлесип, бунда барлық қәсийетлери ҳәм деталлары бир-бири менен белгили бир қатнаста жайласқан болады, онда образ системалы деп аталады. Бала, кишкене ғана өзгешеликлерди де байқап қала алатуғын, бақлаўшаң болып қалады. Ол енди жаңа таныс болмаған предметлер ҳәм ҳәдийселерди үлкен қызығыўшылық пенен үйренеди, бунда перцептивлик ҳәрекетлердиң тәжирийбесин пайдаланып, оны билиўдиң қуралына айландарады. Қабыл етиў психикалық процесс болып қалады, ойда көпшилик нәрселер орынланады, дерлик ҳәп заматта, перцептивлик ҳәрекетлер жүзеге келеди, сезилместен ҳәм тезлик пенен орынланады. Бала таныс предметлерди тез билип алады, бунда олардың уқсаслығын ҳәм өзгешелигин аңлайды. Бул жағдайда қабыл етиў ишки процеске айланады деп айтылады. Ойында орынланатуын перцептивлик ҳәрекетлер ойлаўдың қәлиплесиўи ушын шараятларды жаратады. Ойлаў енди предметлер ҳәм ҳәдийселердиң сыртқы өзгешеликлерин емес, ал предметлер ҳәм ҳәдийселердиң арасында жасырын болған, олардың ишки өзгешеликлерин, олар арасындағы қурамалы қатнасларды билиўге бағдарланған болып, бул қатнаслар себеп ҳәм ақыбет, предметлердиң функциясы, роллық ҳәм түр бойынша байланыслары ҳәм басқалар болыўы мүмкин. Мине, сонда ғана бала мектепке таяр болған есапланады.

Солай етип, оқыў процесинде ойынларды қолланыў ҳаққында әдебиятлардың ретроспективлик анализи ойынлардың оқытыўдың әмелий қуралы сыпатында кең тән алынғанлығын көрсетеди. Бүгинги күнге келип ойынлардың дидактикалық ҳәм психологиялық әҳмийетлилиги жеткиликли түрде тыянақлы тийкарлап берилген.

Балалардың жас ҳәм психологиялық өзгешеликлерин изертлеўлер соны көрсетип береди, ойынларды оқыў процесинде қолланыў баланың қоршаған орталықты қабыл етиў психологиясына сәйкес келеди.

Ҳәзирги заман теориясы ҳәм әмелиятында да ойынларға дыққат қаратылады. Сондай болса да машқала бурынғысынша сақланып қалады, себеби ойынлардың мазмунын ҳәм оларды оқыў процесинде колланыўдың избе-из методикасын системалы баян ететуғын қолланбалар жоқ.

Әдебиятлар

1. Немов Р.С. Психология в 3-х т. кн. 2. 2-е изд. -М.: «Владос», 1995.
2. Аквилева Г.Н., Клепинина З.Ф. Методика преподавания естествознания в начальных классах. - М.: 2001.
3. Вахарева А.С. Игра на уроках природоведения: Метод. пособие. -Шадринск: изд. Шадринского пединститута, 1996.
4. Игры - обучение, тренинг, досуг / под ред. В.В.Петрусинского. - М.: «Новая школа», 1994.

РЕЗЮМЕ

Ўқув жараёнида ўйинларни қўлланиш хақида адабиётларнинг ретроспективлик таҳлили уйинларни ўқитишнинг амалий қуроли сифатида кенг тан олинганлиги, ҳозирги кунга келиб ўйинларнинг дидактик ва психологик аҳамиятлилиги, болаларнинг ёш ва хусусиятларини тадқиқотлар ўйинларни ўқув жараёнида қўллаш боланинг атроф муҳитга, идрок психологиясига мос келиши етарлича асослаб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приведён ретроспективный анализ литературы о применении игр в учебном процессе, также обосновывается, что игра как средство занимательности обучения получила широкое признание, и к настоящему времени достаточно серьёзно обоснована дидактическая и психологическая значимость игр. Исследование возрастных и психических особенностей ребёнка показало, что применение игр в учебном процессе соответствует психологии восприятия ребёнком окружающего мира.

SUMMARY

The article contains the retrospective analysis of the literature about application of games in educational process it is proved that game as a means of training has received a wide recognition, and to the present time the didactical and psychological importance of

games. The investigation of age and mental features of the child has shown, that the application of games in educational process corresponds to psychology of perception by the child of the environmental world.

ÓSPIRIMLERDE DEPRESSIYA JAǴDAYÍ HÁM ONÍŃ JÚZEGE KELIW SEBEPLERI

Sh.Saparov - *psixologiya ilimleriniń kandidatı, docent*
M.Mambetnazarova –*magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: depressiya, óspirin, affekt, ruhiyat, psixodiagnostika, muloqot, motivlash.
Ключевые слова: депрессия, подросток, аффект, эмоция, психодиагностика, общение, мотивация.
Key words: depression, youth, affect, emotion, psychodiagnostics, communication, motivation.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoev 2016-jıl 14-sentyabrde "Jaslarǵa tiyisli mámleket siyasatı haqqında"ǵı nızamdı tastıyıqladı. Sonday-aq, Prezidentimiz tárepinen 2017-2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń 5 tiykarǵı baǵdarı boyınsha "Háreketler strategiyası" islep shıǵıldı. Onda tórtinshi baǵdardıń úshinshi bántinde tálim hám pán tarawın rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarları belgilep berilgen. Sonıń menen birge, 2018-jıl 16-marttaǵı PQ-3606-san "Psixiatriya járdemin kórsetiw sistemasın túpten qáliplestiriw is-ilajları haqqında"ǵı qararında ruwxıy hám minez-qulıq buzılıwları hám óz janına qastıyanlıq etiwdiń aldın alıw hám emlew boyınsha jumıstı ele de qáliplestiriw boyınsha bir qatar jumıslardı belgilep berdi. Mine, usı óz tastıyıqlawın tapqan nızam hám qararlar mámleketimizde, ásirese, tálim sistemasında óspirimler menen, olardıń ruwxıy kelbeti hám sezimlik tarawları menen islesiw oǵada áhmiyetliligin kórsetedi.

Óspirimlerdiń (15-18 jas) psixikalıq rawajlanıwın háreketke keltiriwshi kúsh jámáát shólkemleri, oqıwshılar jámááti, tálim procesi qoyatuǵın talaplar dárejesiniń artıwı menen ol erisken psixikalıq kamalat ortasındaǵı qarama-qarsılıqtan ibarat. Túrli qarama-qarsılıqlar kelispewshilikler, óspirimniń ádep-ikramlılıq, aqılıy tárepten tez ósiwi arqalı joq etiledi. Óspirimlik dáwiri bir tárepten quwattıń keskin artıwı hám ekinshi tárepten patogen tásirlerge júdá sezgirligi menen parqlanadi. Sonın ushın aqılıy hám fizikalıq artıqsha talıǵıw, uzaq múddetli nervlardıń zorıǵıwı, affektler, kúshli unamsız sezimler (qorqıw, ǵázep, qapashılıq) endokrin buzılıwlarǵa hám nerv sisteması funkciyasınıń buzılıwına sebep bolıwı múmkin. Bunday buzılıwlar tásirsheńliktiń artıwı, ózin tuta bilmew, qıyalparazlıq, jumısta ónimliliktiń páseyiwi, uyqınıń buzılıwı sıyaqlılarda sáwlelenedi. Házirgi kúnde óspirimler taǵdiri máselesi júdá úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Óspirimlik dáwiri elikleniwshiligi, áhmiyetli kózqarastıń qáliplespegenligi, sezimtallıǵı, mártligi menen parıqlanadı. Sonın ushın sırtqı tásirlerge beriliwsheń óspirimlerge óz aldına diqqat beriw lazım.

Óspirimler mashqalasına itibar kúsheytiriw zárúrliginiń tiykarǵı sebepleri sıpatında tómendegilerdi kórsetiw múmkin:

1. pán hám texnikanıń rawajlanıwı nátiyjesinde mádeniyat, kórkem óner hám ádebiyat, sociallıq-ekonomikalıq shárt-sharayatlardıń ózgerip atırǵanlıǵı;
2. ǵalaba xabar quralları kóleminiń keńeyiwi sebepli óspirimler sanalılıǵı dárejesiniń kóterilgenligi;
3. ul hám qızlardıń dúnya waqıyalarınan xabardarlıǵı;
4. olardıń fizikalıq hám aqlıy kamalatınıń jedelleskenligi;
5. óspirimler menen islesiwde ideyalıq-siyasiy, watansúwishilik hám milletler aralıq tárbiyaǵa óz aldına múnásibettiń zárúrligi;
6. áshkaralıq, sociallıq ádalat, demokratıyalıq mashqalalarınıń sociallıq turmısqa tereń kirip barıp atırǵanlıǵı [1:176].

E.Shpranger óspirimlik jasınıń mádeniy-psixologiyalıq koncepciyasında rawajlanıwdıń úsh tipin ajıratadı.

Birinshi tip – keskin, krizisli, tez ótedi hám óspirim óziniń ekinshi tuwılıwın sezedi, aqıbetinde jańa "Men" júzege keledi.

Ekinshi tip – óspirimniń úlkenlik ómirinde basıqlıq, tınıshlıq, úzliksizlik sezilip, shaxsiyatında tereń hám anıq ózgerisler júz bermeydi.

Úshinshi tip – onda óspirim óz ishki keshirmeleri hám krizislerin mártlik penen jeńip, ózin aktiv ańlaǵan halda qáliplestiredi hám tárbiyalaydı [2:71].

Óspirimniń rawajlanıw basqıshlarında onda belgili dárejede depressiya baqlanıwı múmkin. Depressiya – házirgi kúnge hám keleshekke isenimsizlik penen qaraw, turaqlı pás keypiyatta bolıw, sharshaw, belgili bir xizmetke umtılmaslıq hám pikirlewdiń páseyiwi. Bunda adam átiraptaǵılarǵa biyparıq bolıp qaladı, kemsózli, ǵamlı, kóbinese kóz jas qıladı. Olardıń sanası ǵamlı keshirmelerge tolıp ketedi. Házirgi, ótken zaman hám keleshek olarǵa qayǵılı bolıp seziledi. Depressiyaǵa shalınǵanlar arasında óz janına qastıyanlıq etip atırǵanlar jıldan jılǵa kóbeyip barıwı bul psixikalıq zorıǵıwdıń úlken socıallıq mashqalaǵa aylanıp atırǵanlıǵın kórsetedi. Depressiya insannıń jasaw tárzine unamsız tásir kórsetedi, qorshaǵan ortalıqqa iykemlesiwın páseytedi, adamlar menen múnásibetin quramalastıradı.

Depressiyanıń klinikalıq belgileri:

Olardı shártli ráwishte tómendegishe ajıratıp shıǵıw múmkin:

Ruwxıy-sezimlik buzılıwlar:

- túskinlik keypiyatı, úmitsizlik, ǵam-qayǵı, azaplanıp júriw;
- uyqınıń buzılıwı (uyıqlay beriw yáki uyıqlay almaslıq);
- turaqlı ráwishte qáwetirde bolıw, dártli ishki keshirmeler, jaman waqıyalardı kútip jasaw, ashıwshaqlıq;
- ayıplılıq sezimi;
- ózinen qanaatlanbaw hám ózin kemsitiw;
- jaqsı yáki jaman waqıyalardı eslegende qanaatlanbaw, átiraptaǵı waqıyalarǵa, jaqınlarına qızıǵıwdıń joǵalıwı yáki kemeyiwi;

Somatikalıq buzılıwlar:

- bas awırıwı, bas aylanıw, deneniń túrli jerlerinde awırıwlar;
- kardiologiya, dem alıw xızmetiniń buzılıw;
- ishteydiń buzılıwı (kúsheyiwi yáki kemeyiwi);
- ish qatıw, bazı jaǵdaylarda ish ótiw;
- libidonıń páseyiwi, etek keliwdiń buzılıwı, amenoreya, fizikalıq miynet penen shuǵıllanǵanda tez sharshap qalıw;
- teride qıshımalar hám basqalar.

Minez-qulıq ózgeriw:

- óz janına qastıyanlıq etiwge urınıw;
- qırsıqlıq, ójetlik;
- heshqanday xizmetke qızıqpaw;
- jalǵızlıqqa umtılıw, birewler menen qarım-qatnastan qashıw;
- oyın-kúlki hám kewil kóteretuǵin jerlerden qashıw;
- ishkilikke yaki hárqıylı farmakologiyalıq dárilerge beriliw.

Kognitiv ózgeriwler:

- pikirdi bir jerge jámley almaslıq, qıyalparaslıq, este saqlawdıń páseyiwi;
- bir qararǵa keliwdiń qıyınlıǵı;
- ózin, dúnyada bolıp atirǵan waqıyalardı, keleshekti tek jaman pikirler menen oylaw;
- pikirler inertligi [3:251].

Depressiya diagnozın qoyıw ushın joqarıdaǵı kórsetilgen belgilerdiń kópshiligi kem degende eki hápte dawamında gúzetiliwi kerek.

Óspirimlik dáwirinde depressiyanıń sebepleri tómende-

gilerden ibarat:

Jalǵızlıq. Óspirimler arasında óz teńlesleriniń tán almaw jaǵdayı ushırasadı. Ayırım óspirimler birqansha "standartlar"dan ajıralıp turadı: júdá aqıllı, aqmaq, boysınıwshań, sulıw yáki qaǵıydalarǵa boysınıwdı qálemew hám rásmiy emes liderler. Mine, usı tiykarda óspirim jalǵızlanıp qaladı.

Sırtqı kórinisine baylanıslı mashqala. Itibarǵa iye bolıw óspirimniń kózqarasınan eń áhmiyetlisi boladı. Jınısıy jetilisiw basqıshında sırtqı kórinisi, qáddi-qáwmeti yáki balanıń uluwmalıq obrazı ortalıǵındaǵı hámme qabıl etken "standartlar"da kúshli seziledi. Bul ayrıqsha óspirim qızlardı tolqınlandıradı.

Óspirimniń sociallıq jaǵdayı. Tilekke qarsı, zamanagóy óspirimlerdiń kópshiliginiń kózqarası óziniń sociallıq jaǵdayı hám támiyinlengenligi menen itibardı tarıtqısı keledi. Depressiyanıń qáliplesip barıwına qálewler hám zamanagóy gadjetler, obrazǵa qarap kiyiniw yáki shegaradan tis dem alıwlar sebep bolmaqta.

Shańaraqlıq ahwalı. Bir ata-ananıń úyden ketiwi, turaqlı kelispewshilikler, eki júzlemeshilik yáki suwıq ata-analar – barlıǵı depressiyanıń baslanıwına hám dawam etiwine alıp keliwi múmkin.

Shaxsiy óz ara qarım-qatnas. Birinshi muhabbat, kewil qalıw yáki ajıralıw depressiyanıń sebebi bolıwı múmkin. Psixologlardıń kózqarası boyınsha bul sebep "reyting"de aqırǵı orında turadı. Eger óspirimniń jeke ómirinde basqa da psixikalıq jaraqatlandırıwshı faktorlar tásir etpese, tolqınlanıp qaynap-tasıw, ruwxıy qıynalıw jeterlishe jeńil hám tez ótip ketedi.

Óspirimlik dáwrinde depressiya jaǵdayı shańaraqtaǵı baxıtsız waqıyalar, oqıwındaǵı dosları menen kelise almay shetlenip qalıwdan soń rawajlanadı. Bunday jaǵdaydı ayırım ata-analar óspirimlik jasına tán jaǵday sıpatında qarap qátelesedi, waqtında psixologqa múráját qılmaydı. Psixolog óspirimdi sol jaǵdaydan shıǵarıwshı qánige ekenligin umıtıp qoyadı yamasa ańlap jetpeydi. Ayırım jaǵdaylarda, onıń jaqınları psixologqa múráját qıladı. Demek, ol psixologqa májbúriy keledi. Psixolog penen dáslepki sáwbetten soñ óspirimniñ dúnyaqarası kópshilik jaǵdaylarda keskin ózgeredi hám keyin ala ózi psixologqa qatnay baslaydı. Álbette, dáslepki sáwbettiń nátiyjeli bolıwı psixologtıń sheberligine kóp tárepten baylanıslı boladı.

Óspirimlerdiń hár tárepleme rawajlanıwın hám oǵan tásir kórsetiwshi hár qıylı faktorlardı úyreniwde diagnostikalıq metodlardı qollanıw júdá áhmiyetli. Psixodiagnostikalıq metodlardıń tiykarǵı ózgesheligi sonnan ibarat, úyrenilip atırǵan hádiyseniń muǵdarlıq hám sıpatlıq bahalaw imkanıyatınıń bar ekenligi sebepli ólshewsınawǵa baǵdarlanǵanlıǵı bolıp tabıladı. Bunı belgili qaǵıydalardı atqarıw nátiyjesinde ámelge asırıw múmkin boladı. Psixologiyanıń metodları: baqlaw, eksperiment, sáwbet, anketa, test, xizmet nátiyjelerin analiz qılıw, sociometriya bolıp esaplanadı. Biz bul metodlardı qollanıw arqalı óspirimniń emocional sferaların, depressiya dárejesin, óspirimniń átiraptaǵılar menen múnásibetin anıqlawımız múmkin. Óspirimlerdiń depressiya dárejesin úyreniwshi diagnostikalıq metodlar kópshilik alımlar tárepinen qollanılǵan. Biz V.Zungtıń "Keypiyattıń bolmawı – subdepressiya dárejesin anıqlaw" sorawnamasın 50 óspirimde ótkizdik hám tómendegishe juwmaqqa keldik:

25 óspirim 50 baldan pás kórsetkish – tájiriybe waqtında keypiyatı kóterinki nátiyjesin kórsetti;

13 óspirim 21 baldan joqarı ball – áhmiyetli bolmaǵan, biraq anıq sáwlelengen keypiyat bolmawshılıq nátiyjesin kórsetti;

10 o'spirim 60 baldan joqarı ball – keypiyat bolmawshılıq nátiyjesin kórsetti;

2 óspirim 70 baldan joqarı – subdepressiya nátiyjesin kórsetti.

Biz óspirimlerdiń ishki keshirmelerin ele de tolıq anıqlaw maqsetinde "Lyusherdiń reńlerdi tańlaw testi" proektiv metodikasin ótkerdik. Lyusherdiń testi sınalıp atırǵan adamnıń belgili bir xizmeti, funkcional jaǵdayı hám shaxstıń eń turaqlı tárеplerine jónelisi reń tańlawda sáwlelenedi degen boljawǵa tiykarlanǵan.

Lyusher boyınsha reńlerdi táriyiplew 4 tiykarǵı hám qosımsha reńlerdi óz ishine aladı. Alınǵan nátiyjeler analizi sonı kórsetti:

- 20 óspirim kók-jasıl reńlerdi tańladı – tınıshlıq, qanatlanıw, konflikte qatnasıwdı qálemew;
- 10 óspirim qızıl-jasıl reńlerdi tańladı – jumısta tolqınlanıw, maqsetke aktiv umtılıw, óz xizmetine joqarı baha beriw, hámme qıyınshılıqlardı jeńip shıǵıw;
- 2 óspirim sarı-jasıl reńdi tańladı – keypiyat ulıwmalıq unamlı, wazıypanı birinshi jolda izleniwde sheshiwdi qálew, óz shaxsıyatın kórsetiw;
- 3 óspirim sıya reń-kók reńin tańlaydı – turaqlı keypiyat, tastıyıqlaw hám garmoniyaǵa umtılıw;
- 3 óspirim qara-sıya reń – keskinlik, garmoniya tilegi;
- 5 óspirim kók-sıya reń – birqansha tınıshsızlanıw, názik ortalıqqa zárúrlik, talǵamlılıqqa umtılıw;
- 5 óspirim sıya reń-kúl reń – keskinlik, ózine bolǵan konfliktlerden saqlanıwǵa umtılıw, stress;
- 1 óspirim sıya reń-qońır – tolqınlanıw, kúshli emocionallıq qayǵırıw;
- 1 óspirim kók-kúl reń – unamsız jaǵday, streslerden azat bolıwǵa zárúrlik, demalıwǵa umtılıw.

Mashqalanı úyreniwge baǵıshlanǵan ádebiyatlar analizi ótkizilgen sınaw-tájriybe jumısları nátiyjeleriniń muǵdarlıq hám sıpat analizi tiykarında tómendegi juwmaqlardı aytıw múmkin:

1. Hárqanday xızmet (oyın, oqıw hám miynet) dawamında ol yaki bul dárejedegi zorıǵıwlar bolıwı múmkin.

2. Sezimlik zorıǵıw – depressiya túskinlik keypiyatı, úmitsizlik, ǵam-qayǵı, azaplanıp júriw, uyqınıń buzılıwı (uyıqlay beriw yáki uyıqlay almawshıq), turaqlı ráwishte qáweterde bolıw, dártli ishki keshirmeler, jaman waqıyalardı kútip jasaw, ashıwshaqlıq, ózin ayıplay beriw, ózinen qanaatlanbaw hám ózin kemsitiw, jaqsı hám jaman waqıyalardı eslegende qanatlanbaw, átiraptaǵı waqıyalarǵa, jaqınlarına qızıǵıwdıń joǵalıwı yáki kemeyiwi, heshqanday xizmetke qızıqpaw, jalǵızlıqqa umtılıw, birewler menen qarım-qatnastan qashıw formalarında sáwlelenedi.

3. Oqıw xizmetinde depressiya obektiv (sırtqı) hám subektiv (ishki) faktorlar tásirinde júzege keledi.

4. Depressiyanıń júzege keliwinde shańaraq atmosferası úlken orındı iyeleydi. Shańaraqta qánshelli kóp kelispewshilikler júzege kelse, óspirim shaxsınıń depressiyaǵa túsiwi hám keleshekke isenimsizlik kózqaras penen qarawı qáliplesedi.

5. Depressiya oqıw xızmeti motivaciyası, qızıǵıwlar hám óspirimniń psixologiyalıq tayarlıǵına kóre sáwlelenedi. Qánshelli tálim motivaciyası kúshli bolsa, sonshelli depressiya kem baqlanadı.

Ádebiyatlar

1. Ǵoziev E. Ontogenez psixologiyası. –Toshkent: 2010, 176-b.
2. Ǵoziev E. Umumiy psixologiya. –Toshkent: 2002, 71-b.
3. Ibodullaev Z. Tibbiyot psixologiyası. –Toshkent: 2008, 251-b.

REZYUME

Maqolada óspirinlarda uchraydigan depressiya holatining kelib chiqishi sabablari va uning psixoprofilaktikasi haqida sóz yuritiladi. Óspirinlarning depressiya darajalarini órganuvchi diagnostik metodikalardan foydalanilgan. Tahlillar asosida xulosalar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются причины возникновения депрессии у подростков и их психопрофилактика. Были использованы методы диагностики, при изучении степени депрессии у подростков. Результаты основаны на анализе.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the reasons of coming up of depression in teenagers and its psycho-prophylactical measures. In the article several methods were used for studying degrees of depression in teenagers. The results are based on the analysis.

DENE MÁDENIYATÍ HÁM SPORT

СПОРТ ШЫНЫҒЫЎЛАРЫНЫҢ САПАСЫН АРТТЫРЫЎДА БРИГАДАЛЫҚ УСЫЛДЫҢ ӘҲМИЙЕТИ

А.Бекназаров – *ассистент-оқытыўшы*
Ә.Қайыпов - *«Нөкис пединституты» газетасының жуўаплы хаткери*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, спорт, бригада услуби, эркин услубдаги кураш, самбо, академик эшкак эшиш, байдарка ва каноэда эшкак эшиш, Осиё ва Олимпиада ўйинлари**.**

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, бригадный метод, борьба вольного стиля, самбо, гребля академическая, гребля на байдарках и каноэ, Азиатские и Олимпийские игры.

Key words: physical edication, sport, brigade method, wrestling of free style, sambo, academic rowing, rowing in canoe, Asian and Olympic games.

Елимиз ғәрезсизлигинен кейин дене тәрбия ҳәм спорт мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Елимизде спортты раўажландырыў бойынша бир қатар Президент пәрманлары менен Ҳүкимет қарарлары қабылланып, ең түпкирдеги аймақ жасларына шекем спорт пенен шуғылланыў имканияты жаратылды. Нәтийжеде, жасларымыз халық аралық майданларда бийғәрез мәмлекетимиздиң байрағын желбирететуғын ҳәм гимнин жаңлататуғын табысларды қолға киргизе баслады.

Дене тәрбия менен спортты көпшилик бир деп қарайды. Негизинде, дене тәрбия спорт шынығыўларының бир бөлими ғана. Дене тәрбиясы тек инсан саламатлығы ушын пайдаланылса, спорттың алдына қойылған мақсети - жеңис.

Жазба мағлыўматларға қарағанда спорттың жекпе-жек түрлериниң элементлери бизиң эрамызға шекемги тоғызыншы-жетинши әсирлерде әййемги Грецияда пайда болып, жарыс қағыйдалары ҳәм шуғылланыў макроцикли менен микроцикли ислеп шығылған.

Кейин ала ҳәр бир халықта жаўгершиликтен қорғаныў, урыс ўақтында әскерлериниң қарсыласларынан физикалық жақтан үстем, шаққан ҳәм епшил болыў зәрүрлигинен келип шыққан ҳалда спорт түрлери пайда бола баслаған ҳәм ҳәр халық өзлериниң миллий спорт түрлерин раўажландырып, шынығыў алып барыў методикаларын жетилистирип барған [1].

Жәҳән чемпионы Шамурат Машариповтың «самбо бизиң де гүресимиз» дегениндей, өткен әсирдиң отызыншы жыллары он бес республиканың ортақ спорты сыпатында өз көринисин тапқан самбо гүреси биринши жер жүзилик урыстан соң әскерий ҳәм ҳуқық қорғаў уйымлары хызметкерлерине ҳуқықбузарлыққа ҳәм сыртқы душпанларға қарсы гүресиўде қурал-жарақсыз өзин қорғаў усылларын үйретиў зәрүрлигинен пайда болды. В.С.Спиридонов, В.С.Ощепков, И.Солоневич, Н.Ознобишин, В.Н.Короновский ҳәм А.А.Харлампиевлер тәрепинен бул еркин усылдағы гүреске барлық халықлардың гүрес усыллары киргизилип, жеңис ушын бир системада қатып қалмай ҳәм қайсы усыл мақул болса барлығы қамтылды.

Нәтийжеде, самбошылар 1964-жылы Японияның Токио қаласында өткерилген Олимпиада ойынларына дзюдо гүресиниң барлық салмақ категориялары бойынша қатнасып, бир де биреўи медальсыз қайтпады [2].

Жоқарыда атап өткенимиздей, ҳәзирги ўақытта Өзбекстан көлеминде тәрезиде тасы басым спорт түрлериниң бири ескек есиў спортының раўажланыў басқышларын анализлей отырып, 2007-2017-жыллар аралығында қолланған усылына тоқтап өткенди мақул көрдик.

2006-жылы Қарақалпақстан Республикасы Ескек есиў федерациясының шөлкемлестирилиўи менен Ескек есиў мектебиниң алдына нәтийжени көтериў, спортшылардың физикалық имканиятларын асырыў, таярлық сапалылығына ерисиў мәселеси қойылды. Бул орында сол дәўирдеги спорт мектептиң тренери, Өзбекстан Республикасына мийнети сиңген тренер В.Ю.Пахомовтың халық аралық майданда топлаған тәжирийбеси пайдалы болып, академиялық ескек есиў спорты бойынша шынығыўларды «БРИГАДАЛЫҚ УСЫЛ»ға өткериў мақул деп табылды [3].

Алдын ҳәр жылы ескекшилердиң Өзбекстан көлеминдеги жарысларында 15-20, асып кетсе 30 медаль жеңип алғаны, еки-үш спортшының Өзбекстан көлеминде жетекшилик еткени үлкен жетискенлик деп есапланып келинди. Бул бизде ескек есиў бойынша тәжирийбели тренерлердиң жоқлығынан емес, ал шынығыў усылының қәтелигинен еди. Сол ўақыттың өзинде В.Ю.Пахомовтан тысқары үш орденниң кавалери Н.Байлепесов, Өзбекстан көлеминде табыслары менен даңқ көтерген М.Мамбетназаров, халық аралық дәрежедеги спорт устасы Б.Дәўлетияров ҳәм басқа да көплеген тәжирийбели тренер-оқытыўшылар бар еди. Деген менен, ҳәр ким шәкиртлери менен бәнт болып, жоқары табысларға ерисиўи мүмкин спортшылары менен көбирек ислесейин десе, басқалары дыққаттан шетте қалады. Ҳәммеси менен тең ислессе жоқары нәтийже көрсететуғын спортшыларының нәтийжеси төменлеп, шынығыўлар бир қәлипке түсирилмей келген еди [4].

Бригадалық усыл нәтийжесинде спортшылардың кимниң журналында турыўына қарамастан, халық аралық майданларда беллесиў имканияты барлары менен В.Ю.Пахомов пенен Б.Дәўлетияров, Өзбекстан көлеминде жетекшилик етиў имканиятына ийе спортшылар менен Н.Байлепесов пенен М.Мамбетназаровлар шынығыўлар алып бара баслады. Бригадалық усылға уқсас усыл республикамызда еркин гүрес тараўында да қолланылып келинбекте. Лекин, олар өзиниң қол астына алған шуғылланыўшыларын өзлериниң журналына киргизиў менен бәнт. Сонлықтан да, ҳәр бир тренер-оқытыўшы өзиниң таярлаған шәкиртиниң қасында өзи жарысқа барыўға умтылады. Ал, бригадалық усылда шуғылланыўшы сайланды команда ағзалығына шекем кимде шуғылланған болса, соның журналында қалады ҳәм қандай жетискенликке ериссе де сайланды команда тренериниң қасында спортшының тренери сыпатында оның да исми тилге алынады. Сонлықтан да, ҳәр бир тренер-оқытыўшы жақсы спортшыларды таярлап, сайланды команда қурамына киргизип, тәжирийбели тренердиң қолына тапсырыў ушын жан күйдиреди [5].

Ескек есиў спортында бригадалық усыл ендирилгеннен кейинги медаллар санының өсимин нәзериңизге усынамыз. Өзбекстан биринשиликлери, чемпионатлары ҳәм кубок жарысларында 2007-жылы 8 алтын, 18, гүмис, 22 қола, жәми 48 медальды қолға киргизсе, 2008-жылы 10 алтын, 20, гүмис, 24 қола, жәми 54 медаль, 2009-жылы 30 алтын, 21, гүмис, 37 қола, жәми 88 медаль, 2010-жылы 25 алтын, 60, гүмис, 27 қола, жәми 112 медаль, 2011-жылы 26 алтын, 51, гүмис, 51 қола, жәми 128 медаль, 2012-жылы 30 алтын, 51, гүмис, 31 қола, жәми 112 медаль, 2013-жылы 83 алтын, 56, гүмис, 61 қола, жәми 200 медаль, 2014-жылы 41 алтын, 29, гүмис, 68 қола, жәми 138 медаль, 2015-жылы 49 алтын, 26 гүмис, 56 қола, жәми 131 медаль, 2016-жылы 43 ал-

тын, 47 гүмис, 48 қола, жәми 138 медаль, 2017-жылы 28 гүмис, 62 қола, жәми 103 медальды қолға киргизди. Сондай-ақ, Азия чемпионатларының, кубок беллесиўлериниң, халық аралық регаталардың жеңимпазлары, Жәҳән кубогиниң сыйлы орын ийелери өсип жетилисти [6].

2011-жылдан баслап республикамызда байдарка ҳәм каноэда ескек есиў спорты да бригадалық усылға өтти. Сайланды команда менен тәжирийбели тренер Ө.:сенов, сайланды командаға резерв таярлаў бойынша П.Сейтжанов ҳәм Н.Қаиповлар жумыс алып барды. Нәтийжеде, 2012-жылы он алты жыллық үзилиспеден соң республикамыздың байдарка ҳәм каноэшилери де Өзбекстан көлеминде бой көрсете баслады. Каноэ бойынша Азия чемпионатында, байдарка бойынша жети мәмлекет ўәкиллери қатнасқан Қазақстанның ашық кубоклеринде сыйлы орынларды ийелеўге еристи.

Сондай-ақ, бригадалық усыл басланған ўақытта, 2008-жыл ушын Қарақалпақстаннан Өзбекстан миллий сайланды командасының тийкарғы қурамына 4 спортшы, резерв қурамына 6 спортшы қабыл етилген болса, бригадалық усылдың нәтийжесинде 2018-жыл ушын Қарақалпақстаннан Өзбекстан миллий сайланды командасының тийкарғы қурамына 18 спортшы, резерв қурамына 30 спортшы қабылланды [7].

Биз жоқарыда ескек есиў спортын раўажландырыўға, нәтийжелерин асырыўға, шынығыўлардың сапасын арттырыўға ерисилген шынықтырыўдың бригадалық усылы ҳаққында, оның утымлы таманларын анық фактлер тийкарында сөз еттик.

Биз бригадалық усылды тек ғана ескек есиў спортында емес, спорттың басқа түрлеринде де қолланылса, спорт пенен шуғылланыў ушын бизге сонша имканиятларды жаратып берип қойған журтбасшымыздың исенимин ақлаўда еле де жоқары табысларды қолға киргизип, халық аралық майданларда, Азия ҳәм Олимпиада ойынларында бийғәрез мәмлектимиздиң абырайын көтеретуғын нәтийжелерге ерискен болар едик деген нийеттемиз.

Әдебиятлар

1. Бекназаров А., Қайыпов Ә. «Тарийхый табысларға елтиўши устаз» Әжинияз атындағы НМПИ, 2019.
2. Даўлетбаев А., Қайыпов Ә. «Бабалар ескегине садық мектеп» (4-китап), Әжинияз атындағы НМПИ, 2019.
3. Ережапов А., Қайыпов Ә. Қарақалпақстан Республикасында байдарка ҳәм каноэда ескек есиў спортының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыў тарийхы. Әжинияз атындағы НМПИ, 2019.
4. Қайыпов Ә., Жаниев С. Бабалар ескегине садық мектеп. (1-китап), -Н.: «Қарақалпақстан», 2008.
5. Қайыпов Ә., Мамбетназаров М., Қаипова Д. Бабалар ескегине садық мектеп. (2-китап), -Н.: «Қарақалпақстан» 2016.
6. Қайыпов Ә., Мырзамбетов П., Қаипов Н. Бабалар ескегине садық мектеп. (3-китап), Әжинияз атындағы НМПИ, 2018.
7. Қайыпов Ә., Каримов Д., Юсупов А. Қарақалпақстан Республикасында самбо гүресиниң қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. -Н.: «Билим», 2017.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қорақалпоғистон Республикасида эшкак эшиш спортини ривожлантириш ва натижаларини ривожлантиришда бригада услубининг аҳамияти ҳақида 2007-2017 йиллар материаллари асосида сўз қилинади. Шунингдек, муаллиф бу услубни бошқа спорт турларида ҳам қўллашни тавсия қилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется развитие и повышение результатов по гребным видам спорта в Республике Каракалпакстан в 2007-2017-годах бригадным методом тренировок. Авторы статьи рекомендуют применять этот метод и в других видах спорта.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the development and improvement of results in rowing sports in the Republic of Karakalpakstan in 2007-2017 using the Brigade training method. The author of the article recommend using this method in other kinds of sport.

ЁШ ВОЛЕЙБОЛЧИЛАРДА АЙРИМ ЖИСМОНИЙ ВА ФУНКЦИОНАЛ КЎРСАТКИЧЛАРНИНГ ТУРЛИ ЮКЛАМАЛАР ТАЪСИРИДА ЎЗГАРИШИ ДИНАМИКАСИ

А.А.Болтаев – *ўқитувчи*
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети
П.Калжанов – *катта ўқитувчи*
Р.Ибрагимов – *ассистент ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти
А.Бекбергенова – *Нукус шаҳар 48-мактаб ўқитувчиси*

Таянч сўзлар: жисмоний ва функционал кўрсаткичлар, тест, юклама, сакраш, моккисимон югуриш, машғулот, ўйин, юракнинг қисқариш сони (ЮҚС), нафас олиш сони (НОС).

Ключевые слова: показатели физического и функционального статуса, тест, нагрузка, прыжок, челночный бег, тренировка, игра, частота сердечных сокращений (ЧСС), частота дыхания (ЧД).

Key words: indicators of physical and functional status, test, volleyball players, special working capacity, hopping endurance, shuttle run, heart rate, breath frequency, arterial blood pressure.

Ишнинг долзарблиги. Барча спорт турларида, шу жумладан волейболда ҳам техник-тактик маҳорат даражасини узоқ муддатли машғулот ва мусобақа юкламалари таъсирида сақлаб қолиш нафақат жисмоний тайёргарлик билан белгиланади, балки устувор жиҳатдан функционал имкониятларга боғлиқдир. Лекин, айрим манбалардан маълумки, ҳатто юқори малакали спортчиларда ҳам жисмоний ва функционал имкониятлар машғулот ҳамда мусобақа юкламалари таъсирида кескин тушиб кетади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, айрим ҳолатларда жисмоний ва функционал кўрсаткичлар баъзи тестлар юкламаларидан сўнг ҳам сустлашиши кузатилган. Бундай ҳолат машғулотлар ва мусобақалар оралиқларида уларнинг якунида иш қобилиятини тиклашга қаратилган релаксацион машқларни қўллашга жиддий эътибор бермаслигидадир (Л.П.Матвеев, 2005; Л.П.Волков, 2002; В.Н.Платонов, 2015; М.А.Годик, 2006; А.В.Беляев, 2000; Ж.К.Холодов; В.С.Кузнецов, 2014; А.Г.Фурманов, 2007).

Тадқиқотнинг мақсади. 15-16 ёшли волейболчиларда айрим жисмоний ва функционал кўрсаткичларни турли юкламалар (машғулот, мусобақа, тест юкламалари) таъсирида ўзгариш динамикасини ўрганишга бағишланган.

Тадқиқот объекти сифатида Тошкент шаҳридаги 2-болалар ва ўсмирлар спорт мактабида шуғулланувчи 43 нафар 15-16 ёшли волейболчилар танланди. Тадқиқотда қуйидаги услуб-тестлардан фойдаланилди: юқорига кўтарилган қўллар учидан 43 см. баландда ўрнатилган маркерга максимал марта сакраб қўлларни теккизиш сонини аниқлаш (сакраш чидамкорлиги): юракнинг қисқариш сони (ЮҚС) ва артерия қон босими (АҚБ)ни MiBand-2 асбоби ёрдамида аниқлаш, нафас олиш сони (НОС)ни аниқлаш.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг таҳлили. Тадқиқот натижаларининг қиёсий таҳлилидан маълум бўлдики, 15-16 ёшли волейболчиларда машғулотдан

аввал ва кейин махсус иш қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичлар бир-биридан яққол фарқланувчи ўзгаришлар динамикаси билан қайд этилди. Масалан, ушбу волейболчи болаларда 43 см. баландда ўрнатилган маркерга максимал марта сакраш сони 31,9±3,44 мартани ташкил этди. Демак, ана шу максимал марта вертикал сакрашлар сони мазкур болаларнинг сакраш иш қобилиятини ифодалайди – деб эътироф этиш мумкин. Лекин бундай ҳажмга лойиқ максимал марта сакраш иш қобилияти шу ёшли волейболчилар учун етарлими ёки йўқми? – деган савол туғилади. А.В.Суханов, Е.В.Фомин, Л.В.Булыкина (2012)ларнинг маълумотларига қараганда, 5 партияли бир ўйин давомида юқори малакали волейболчилар фақат ҳужум зарбалари ва тўсиқ қўйиш учун ўртача 106 марта, ўйин функцияларига қараб индивидуал кўрсаткичлар диапазони 76–114 мартани ташкил этар экан. Бир машғулот давомида эса фақат зарба ва тўсиқ қўйиш учун 147 мартагача сакрашга тўғри келар экан. Бундан ташқари ушбу волейболчилар яна 250 мартагача бошқа техник усуллар (тўп узатиш, тўп киритиш) ва чалғитувчи ҳаракатларни ижро этиш учун кўп марталаб сакрашларига тўғри келар экан. Шундай экан тадқиқотимизда иштирок этган ёш волейболчиларда қайд этилган максимал марта сакраш сонининг ўртача кўрсаткичи (31,9±3,44 марта)ни етарли деб бўлмайди. Боз устига мазкур кўрсаткичнинг кардиопульсометрик қийматининг нисбатан баланд бўлиши сакраш иш қобилиятининг оптимал шаклланмаганлигидан дарак беради. Ана шу жиҳатдан максимал марта сакраш, тезкорликни ифодаловчи бошқа тестлар ва машғулот юкламаларининг функционал қийматини аниқлаш волейболчиларга хос махсус иш қобилиятини янада объектив баҳолаш учун ниҳоятда муҳимдир. Чунончи, тадқиқотда иштирок этган 15-16 ёшли волейболчиларда максимал марта сакраш тестидан аввал ЮҚС 77,5±2,83 марта/дақ. билан ифодаланган бўлса, тест юкламасидан кейин ушбу кўрсаткич 129,4±3,92 марта/дақ.ни ташкил этди (1-жадвал).

1-жадвал

15-16 ёшли волейболчиларда машғулот ва тест юкламаларидан аввал ҳамда кейин иш қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичларнинг ўзгариш динамикаси – n=43 ($\bar{X}$ ±δ)

Функционал тестлар / Ҳаракат тестлари	Ҳаракат тестлари натижа-лари	ЮҚС (марта/дақ.)	НОС (марта/дақ)	АҚБ (мм/с.у.)	
				Систолик босим	Диастолик босим
43 см. баландда ўрнатилган маркерга максимал марта сакраш (марта): - машғулотдан аввал	31,9±3,44	77,5±2,83 129,4±3,92	14,3±1,12 35,6±2,26	117,9±3,17 147,5±4,22	81,9±2,17 77,3±2,01
- машғулотдан кейин	25,5±3,12	159,2±5,02 168,6±5,39	37,7±2,76 41,3±3,44	156,5±3,71 161,7±3,89	75,2±2,11 77,8±2,11
“Арчасимон” югуриш 92 м. (сек.): - машғулотдан аввал	24,5±2,05	72,6±2,92 129,4±4,36	13,7±1,02 38,3±3,14	127,3±2,46 149,2±3,72	71,6±1,81 75,2±1,53
- машғулотдан кейин	28,9±2,47	168,3±3,97 172,5±4,07	39,2±2,18 43,8±2,36	158,4±3,01 167,5±5,38	73,5±1,92 71,7±1,78
9-3-6-3-9 м.га моккисимон югуриш (сек.): - машғулотдан аввал	8,3±0,78	69,6±2,11 127,4±4,09	14,9±1,27 33,7±2,78	124,3±2,16 147,5±3,12	70,5±1,52 73,6±1,92
- машғулотдан кейин	12,7±0,99	138,7±4,72 159,4±5,88	37,9±2,03 43,4±3,17	149,8±3,24 161,7±3,98	72,6±1,67 75,3±1,81

Изоҳ: ЮҚС – юракни қисқариш сони; НОС – нафас олиш сони; АҚБ – артерия қон босими; суратда – тестдан олдин; маҳражда – тестдан кейин.

Биз ана шу фикр ёки хулосанинг объективлик хусусиятини ўрганиш мақсадида 15-16 ёшли волейболчиларда 5 партияли моделлаштирилган ўйин юкламасидан аввал ва кейин махсус иш қобилиятининг ўзгариш динамикасини аниқлаш бўйича қўшимча тадқиқот ўтказдик. Тадқиқот натижалари 2-жадвалда келтирилган. Жадвалда қайд этилган натижалардан шу нарса маълум бўладики, ўйин бошланмасдан олдин олинган максимал сакраш сони мувофиқ тест бўйича 34,5±3,47 мартани ташкил этди. Бундай ўртача кўрсаткич машғулот олдидан олинган максимал сакраш кўрсаткичидан бироз юқорироқ миқдорда (2,5 мартага) қайд этилганлиги одатда ўйинолди вазиятларида юзага келадиган мотивацион-эмоционал фаоллик билан боғлиқ эканлиги эҳтимол қилинади.

2-жадвал

15-16 ёшли волейболчиларда 5 партияли ўйин юкламасидан аввал ва кейин махсус иш қобилиятининг ўзгариш динамикаси – n=24 ($\bar{X}$ ±δ)

Функционал тестлар / Ҳаракат тестлари	Ҳаракат тестлари натижа-лари	ЮҚС (марта/дақ.)	НОС (марта/дақ)	АҚБ (мм/с.у.)	
				Систолик босим	Диастолик босим
43 см. баландда ўрнатилган предметга максимал марта сакраш (марта): - ўйиндан аввал	34,5±3,47	78,3±3,12 129,7±3,94	13,7±1,28 39,2±3,16	121,4±2,15 147,6±5,01	78,5±2,12 75,2±2,04
- 2 партиядан кейин		137,2±4,12	32,5±2,46	139,6±4,07	70,7±1,92
- 4 партиядан кейин		143,8±4,36	37,3±2,93	143,5±4,72	74,2±2,11
- 5 партиядан кейин (ўйиндан кейин)	27,2±2,83	147,6±4,79 155,7±5,12	39,7±3,08 43,9±3,95	153,9±5,11 161,2±5,91	73,5±2,07 74,7±2,16
“Арчасимон” югуриш 92 м. (сек.): - ўйиндан аввал	26,7±2,12	73,6±2,97 129,3±3,18	15,3±1,36 35,7±2,76	127,4±2,29 147,2±4,66	72,5±1,97 77,3±2,08
- 2 партиядан кейин		137,2±4,12	32,5±2,46	139,6±4,07	70,7±1,92
- 4 партиядан кейин		143,8±4,36	37,3±2,93	143,5±4,72	74,2±2,11
- 5 партиядан кейин (ўйиндан кейин)	29,8±2,37	147,6±4,79 165,7±5,11	39,7±3,08 45,9±3,97	153,9±5,11 164,3±5,96	73,5±2,07 76,7±2,39

Изоҳ: ЮҚС – юракни қисқариш сони; НОС – нафас олиш сони; АҚБ – артерия қон босими; суратда – тестдан олдин; маҳражда – тестдан кейин.

Ўйин юкламасидан аввал олинган тест кўрсаткичларининг ўйин якунида (5 партиядан кейин) кескин тушиб кетиши, тест ва ўйин юкламаси, шу жумладан ҳар бир партиядан кейин (5 партия) шу юкламаларнинг функционал қиймати (ЮҚС, НОС, АҚБ)нинг дастлабки (ўйинолди) кўрсаткичларга нисбатан кескин ортиб кетиши мазкур ёш волейболчиларда махсус жисмоний иш қобилияти анча заиф даражада ривожланганлигидан далолат беради.

Хулоса. Ўтказилган тадқиқот натижаларига асосан шундай тўхтамга келиш мумкинки, 15-16 ёшли волейболчиларда махсус жисмоний иш қобилиятини баҳолаш мақсадида қўлланилган тестлар натижалари (максимал марта сакраш 34,5-31,9 марта, арчасимон югуриш 26,7-24,5 сек.)ни машғулот ва ўйин юкламалари нитажасида сусайиб кетиши, юкламалар қийматининг ортиб кетганлиги уларда жисмоний ва функционал тайёргарлик етарли шаклланмаганлигини тасдиқлайди. Рақобат борган сари кучайиб бораётган, юкламалар ҳажми ва шиддати кескин ўсиб бораётган замонавий волейболда юксак натижага эришиш эса юксак шаклланган интеграллашган жисмоний, техник-тактик ва психофункционал имкониятларга эга бўлишни талаб қилади.

Адабиётлар

1. Беляев А.В., Савин М.В. Волейбол. // Учебник. ISBN 978-5-98724-059-5. 2009. –С. 360.
2.Волков Л.П. Теория и методика детского и юношеского спорта. – Киев: Олимпийская литература. 2002. –С. 294.
3.Годик М.А. Физическая подготовка футболистов. -М.: Терра-Спорт, 2006. –С.272.
4.Матвеев Л.П. Общая теория спорта и её приклад. / Л.П.Матвеев. -Изд. Четвертое, испр. и доп. -СПб. [и др.] Лань, 2005. – С. 377, [1]с.: ил., табл.; 21 см.; ISBN 5-8114-0585-5 : 3000.
5.Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложение: Учебник для тренеров I кН-К.: Олимпийская литература, 2015.
6. Суханов А.В., Фомин Е.В., Булыкина Л.В. Прыгучесть и прыжковая подготовка волейболистов. // Методическое пособие. -М.: 2012.
7. Фурманов А.Г. Подготовка волейболистов. -Минск: МЕТ, 2007. –С. 329.
8. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физической культуры и спорта. Учебник. 12-е изд., исп. – М.: Академия, 2014. –С. 480.

РЕЗЮМЕ

Мақолада 15-16 ёшли волейболчиларда айрим жисмоний ва функционал кўрсаткичларнинг машғулот ҳамда ўйин юкламалари таъсирида ўзгариши динамикаси таҳлил қилинган. Аниқландики, машғулот ва тестлардан аввал олинган дастлабки кўрсаткичлар шу машғулот ва тестлар юкламалари таъсирида тушиб кетган. Лекин ўйин юкламаларидан сўнг ушбу кўрсаткичлар янада сустлашган. Бундай ҳолат тадқиқотда иштирок этган волейболчиларнинг жисмоний имкониятлари ҳам, уларнинг функционал компонентлари ҳам мукаммал шаклланмаганлигидан дарак беради.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирована динамика изменений некоторых показателей физического и функционального статуса у волейболистов 15-16 лет под влиянием различных нагрузок. Установлено, что исходные показатели, полученные до тренировки и до применения тестов значительно снизились под влиянием этих нагрузок. Однако, под влиянием игровых нагрузок наблюдалось ещё большее снижение изучаемых показателей, что связано, очевидно, с недостаточно устойчивым развитием физического и функционального статуса обследованных юных волейболистов.

SUMMARY

The analysis of results of the research of the level of development of special efficiency of young volleyball players of 15-16 years and the possibility of its preservation in the course of the game is presented in article. It is established that such level of the studied qualities decreases in process of end of game parties more and more. The opinion is put forward that such dynamics of change of these qualities demonstrates instability of their status.

МУТАХАССИС ФАОЛИЯТИНИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ БЎЙИЧА МОДЕЛЛАШТИРИШ - ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИ

О.Э.Худайберганов – *катта ўқитувчи*

Ургенч давлат университети

Таянч сўзлар: профессионал фаолият, профессионал маҳорат, тайёргарлик модели, конструктив фаолият, коммуникатив фаолият, ташкилотчилик фаолияти, жисмоний тарбия.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессиональное мастерство, модель подготовки, конструктивная деятельность, коммуникативная деятельность, организационная деятельность, физическое воспитание.

Key words: professional activity, professional skill, training model, constructive activity, communicative activity, organizational activity, physical education.

Олий таълимни такомиллаштириш муаммоси, мутахассис фаолиятини моделлаштириш анчадан буён олимлар диққат марказида бўлиб келмоқда. Жисмоний тарбия ва спорт мутахассисларининг фаолият моделини ишлаб чиқишга бағишланган илмий ишлар таҳлили шундай хулосага келишга имкон берадики, жисмоний тарбия мутахассислари ва танланган спорт тури бўйича мураббийлар фаолияти кўп функцияли характерга эга.

Жисмоний тарбия спорт мутахассисларини тайёрлаш ва уларнинг фаолияти масалаларини ўрганишга И.Н.Решетень, В.М.Корецкий (1982), Г.С.Туманян (1987), А.Я.Корх (2000), Р.С.Саломов (2004), А.Н.Абдиев (2004) ва бошқаларнинг тадқиқотлари бағишланган.

Мазкур ишнинг асосий мазмуни бу жисмоний тарбия ўқитувчилари фаолиятининг тузилиши моделини яратиш йўли орқали ўқув жараёнини такомиллаштириш масаласидир.

Ишнинг мақсади шундай моделнинг ясалиши ва унинг асосида ўқув жараёнини такомиллаштириш йўлларини кўрсатувчи аниқ тавсияларни ишлаб чиқишдир.

Тадқиқот вазифаси. Жисмоний тарбия мутахассисининг профессионал фаолияти мазмуни ва компонентлари (таркиби) ни аниқлаш, уларнинг ўзаро алоқаси ва ўзаро боғлиқлигини кўрсатиб бериш.

Илмий адабиётларни таҳлил қилиш натижасида жисмоний тарбия ўқитувчиларига хос профессионал маҳорат турларининг катта рўйхати тузилди. Ушбу маҳорат турлари педагогика олий ўқув юртлари жисмоний тарбия кафедраларининг етакчи ўқитувчиларига таклиф қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия институти ўқитувчиларига экспертлар хулосасига кўра, маҳорат турлари,энг кўп балл тўплаган етакчи маҳорат турлари аниқланди. Ушбу маҳорат турлари, Н.В.Кузьмина

таклиф қилган (1973) классификацияга мувофиқ, профессионал-педагогик фаолиятнинг 5 та функционал гуруҳига ажратилди: коммуникатив (мулоқот), гностик (ташхис), ҳаракат, конструктив, ташкилотчилик [1].

Жисмоний тарбия мутахассислиги бўйича ишлаётган олий маълумотли мутахассис фаолиятининг модели ўзида 3 та моделни бирлаштирган эди:педагогик амалиётни ўтаган IV курс талабаларининг фикрига асосланган модель, 5 йилдан кам бўлмаган иш стажига эга бўлган малака ошириш тингловчилари фикрига асосланган, амалдаги модель: педагогика олий ўқув юртларининг жисмоний тарбия кафедралари профессор-ўқитувчилари фикрига асосланган идеал модель.

Ҳар бир гуруҳ экспертлари фикрларининг муносиблиги даражаси жуда юқори бўлди (W=0,79).

Тузилган ҳар бир модель жисмоний тарбия ва спорт соҳасида ишловчи мутахассислар фаолиятининг 5 та асосий тури таркибий звеноси (бўғини) ҳисобланган мураккаб тузилма ҳисобланади, булар: конструктив фаолият, коммуникатив фаолият, ташкилотчилик фаолияти, гностик фаолият, ҳаракат фаолияти[2]. Шубҳасиз, жисмоний тарбия ўқитувчисининг фаолият структураси бир мунча мураккаб ва тармоқланган. Аммо мазкур тадқиқотда ана шу ихтисослик фаолиятининг фақат тор профессионал томони кўриб чиқилади.

Модельнинг бўғинлари бир биридан фарқ қиладими-йўқми, агар фарқ қилса қанчалик шуларни текшириш учун Краскел-Валлиснинг Н-мезон қиймати қўлланилган.

Ҳисоб-китоблар натижасида Н нинг қуйидаги қийматлари олинган:

1) конструктив фаолият Н=3,96; 2) коммуникатив фаолият Н=1,665; 3) гностик фаолият Н=1,527; 4) ташкилотчилик фаолият Н=0,775; 5) ҳаракат фаолияти Н=0,985.

Ҳисоб-китоб қилинган қийматлар билан жадвалдаги қийматларни таққослаш қуйидагича хулоса қилиш имконини беради: ҳисобланган барча Н қийматлар жадвалдаги Н-мезондан кам экан, демак танланганларнинг бир бош яхлитликка тегишлилиги ҳақидаги ноль гипотеза инкор қилинади ва муқобил гепотеза қабул қилинади: кўриб чиқилаётган танланганлар бир-биридан тубдан фарқ қилади[3]. Бу дегани тузилган моделлар бир-биридан фарқ қилади.

Мутахассис моделлари унинг профессионал фаолияти ички тузилишнинг яхлит таҳлилини талаб этади. Ҳар қандай яхлит таълим ўз мазмун ва шаклига эга. Мазмун (моҳият)-объект негизини ташкил қилувчи элемент (унсур) ва жараёнлар йиғиндиси. Структура (шакл)-бир бутун тизим элементлари ва қисмларнинг мустаҳкам алоқаси ва муносабати [4,5].

Маълум бир профессионал фаолият мазмунини тадқиқ қилиш учун нафақат унинг таркибий қисмларининг мутаносиблигини аниқлаш, балки уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқасини очиб бериш зарур.

Моделлар ичидаги ўзаро алоқа даражасини ҳисоблаш учун Спирмен корреляцияси коэффициенти қўлланилган.

Ҳисоблашлар ёрдамида жисмоний тарбия ўқитувчиси профессионал фаолияти моделлари ичидаги корреляция коэффициентлари аниқланган.

Жисмоний тарбия ўқитувчисининг амалдаги модели, идеал модели ёки тайёрлов модели ичидаги фаолият турларининг ўзаро алоқасининг табиатини акс эттирувчи ушбу маълумотлар профессионал фаолият бўғинларининг мураккаб тизимини очиб беради. Корреляция коэффициентларининг манфий қийматларининг мавжудлиги фаолиятнинг ҳар хил турлари амалда ўзини намоён қилишнинг қарама-қарши, мутлақо мустақил усулларига эга бўлади.

Мутахассис фаолиятини унинг олий ўқув юртидаги тайёргарлик жараёнини такомиллаштириш мақсадида моделлаштириш ҳақида гап кетар экан, нима эталон (мезон) вазифасини ўташини-амалдаги моделми, идеаль модель ёки тайёрлов моделими-ойдинлаштириш керак.Олий ўқув юртидаги таълим мутахассисни олдинда турган амалий фаолиятга энг зўр йўл билан тайёрлаш, деган қарашидан келиб чиқадиган бўлсак, малака ошириш курсларидаги тингловчилар билдирган фикрларга таяниб амалдаги модель мезон бўлади, деб ҳисоблаймиз[6]. Талабалар фикрлари (тайёрлов модели) билан мезон моделини солиштирсак, педагогика олий ўқув юртларининг жисмоний тарбия факультетларидаги ўқиш жараёнида қандай камчиликлар мавжуд эканлигини пайқаш қийин эмас. Жисмоний тарбия кафедралари ўқитувчилари билдирган фикирларни таҳлил қилиш баробарида ана шу камчиликларни бартараф этиш йўлларини топиш мумкин.

Педагогик маҳоратни шакллантиришга ҳар хил спорт турларининг таъсир даражаси ҳақида мутахассислар орасида ўтказилгн сўровнома натижаларини таҳлил қилиш асосида тубандагиларни қайд этишни лозим топдик: спорт ўйинларида энг дастлабки шаклланадиган профессионал хусусият ва қобилиятлар-бу ғалабага ишонч (4,97 б.), фаоллик (4,85), ўзини қўлга олиш (4,68 б.), бардош, қатъият, меҳнатсеварлик , бурч хисси, хушмуомалалик. Мураккаб координацияли спорт турлари учун 100 фоиз респондентлар 1-ўринга ишга ижодий ёндашувни (5,00 б.), кейин жавобгарлик хисси (4,93 б.) ва меҳнат севарлик (4,93 б.) ни қўшишган. Яккакураш спорт мутахассислари бўлган анкета қатнашчилари ғалабага ишонч, стрессбардошлик ва фаолликни, циклли спорт турлари вакиллари-меҳнатсеварлик (5,00 б.), ғалабага ишонч (4,86 б.), қатъиятлилик (4,82 б.) ҳамда бардошлилик (4,82 б.) ни ажратиб кўрсатишган. Спортнинг бошқа турлари билан солиштирганда спорт ўйинлари машғулотларида энг кўп даражада педагогик қобилият, ирода, интеллектуал ва психофизиологик хусусиятлар шаклланиши аниқланган. Шундай қилиб, кўпчилик мутахассис ва тадқиқотчилар таъкидлаганидек, ҳар хил спорт турларидаги машғулотлар зарурий профессионал ҳаракатнинг шаклланиш жараёнига таъсир турлари ҳам фарқланиши тўғрисидаги фикрлар ўзини оқлади [6].

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига мувофиқ: жисмоний тарбия ўқитувчисининг уч моделдан иборат модели ишлаб чиқилди: тайёрлов (тайёргарлик) модели, амалдаги модель, идеал модель. Ҳар бир модель ичида бўғинлараро боғлиқликнинг мураккаб структураси (тузилиши) мавжуд. Тайёрлов модели кўрсаткичлари билан амалдаги модель характеристикаларини таққослаш натижасида жисмоний тарбия факультети талабалари профессионал тайёргарлигидаги камчиликлар кўзга ташланди, уларнинг сабабларини аниқлаш ва бартараф қилишнинг йўллари белгиланди.

Адабиётлар

1. Закс Л. Статистическое оценивание. - М.: «Статистика», 1976.
2. Зациорский В.М. Спортивная метрология. - М.: «ФиС»,1982.
3. Колотилова И.М., Таранова А.В., Малыхина Л.А. Функциональные характеристики «моделей» деятельности преподавателя ВУЗа. – Ташкент: 1987.
4. Корх А.Я. Тренер: Деятельность, личность: Учебное пособие. - М.: Терра - Спорт, 2000.

5. Решетень И.Н., Каргополов Б.Г. Проблема моделей личности, деятельности и подготовки специалиста по физической культуре и спорту //Теория и практика физической культуры. №11. 1982.
6. Туманян Г.С. Совершенствование системы физкультурного образования. // Метод.рекомендации. - М.: ГЦОЛИФК, 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқув жараёнини жисмоний тарбия мутахассиси фаолиятининг структура моделини тузиш йўли орқали такомиллаштириш, шунингдек, ҳар хил спорт турларининг педагогик маҳоратни шакллантиришга бўлган таъсири масалалари ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о совершенствовании учебного процесса специалистом физического воспитания путём построения структурной модели деятельности, а также рассматриваются вопросы влияния различных видов спорта на основе педагогического мастерства специалиста.

SUMMARY

The article deals with the study of improvement of the educational process by the specialist of physical education by building a structural model of activity, as well as the study of the influence of various kinds of sports on pedagogical skill of the specialist.

ВОЛЕЙБОЛ СПЕЦИФИКАСИ ВА ВОСИТАЛАРИ АСОСИДА ПЕДАГОГИК МАҲОРАТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ ҲАМДА ИСТИҚБОЛЛАРИ

О.Э.Худайберганов – *катта ўқитувчи*
Ургенч давлат университети

Таянч сўзлар: касбий фаолият, тайёргарлик модели, конструктив фаолият, коммуникатив (алоқа) фаолияти, ҳаракат фаолияти, жисмоний тарбия.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, модель подготовки, конструктивная деятельность, коммуникативная деятельность, активная деятельность, физическое воспитание.

Key words: professional activity, training model, constructive activity, communication activity, active activity, physical education.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775 сонли "Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ҳамда мамлакатимизда ўтказилаётган кенг қамровли ислоҳотларда уларнинг фаол иштирокини таъминлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида" ги Қарорида юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш сифатини ошириш масаласи бош вазифа қилиб қўйилган [1].

Бўлажак жисмоний тарбия мутахассисларининг касбий-педагогик тайёргарлиги олий ўқув юртларидаги бутун ўқиш даври давомида улар томонидан комплекс фанлар ва мутахассислик тайёргарлигини ўзлаштириш жараёнида амалга оширилади. Ана шу фанлар муҳим роль ўйнайди, ваҳоланки, профессионализм шаклланиши учун зарур бўлган билим ва маҳорат ўз ифодасини ўшаларда топади (А.Н.Абдиев,2004; А.Я.Корх, 2000; И.Н.Решетень, 1981; Р.С.Саламов, 2004 ; М.И.Сидиков, 1989; Ф.К.Турдиев, 2002). Бу масалада педагогик олий ўқув юртларининг жисмоний тарбия факультетларида "Педагогик жисмоний тарбия-спорт ривожланиши (такомиллашуви)" деган фан етакчи вазифани бажаради [2, 3].

Бундай тайёргарликнинг йўналишларидан бири сифатида волейбол спецификаси ва воситаларини кўрсатиш мумкин.

Тадқиқод мақсади. Бўлғуси мутахассисларнинг профессионал маҳоратини шакллантириш, самарадорлигини ошириш йўлларини волейбол воситаларини такомиллаштириш жараёнида аниқлаш.

Тадқиқот вазифаси.

Жисмоний тарбия ўқитувчисининг профессионал маҳорати шаклланишига волейбол машғулотлари таъсирини аниқлаш

Тадқиқот методлари. Илмий методик адабиётлардаги маълумотларни назарий таҳлил қилиш ва умумлаштириш, хужжатли материаллар таҳлили, сўровнома ва анкеталаш, математик статистика методлари.

Ўқитувчининг профессионал тайёргарлиги умумилмий ва махсус билим, кўникма ва малака комплекси билан белгиланади. Ушбу мезонлар ўқитувчининг иш олиб бориш шароити ва ўзига хос табиати билан тавсифланади. Педагогик фаолият соҳасидаги муваффақиятлар ўқитувчининг шахсий хусусиятларига тўғридан тўғри боғлиқ бўлади.

Муайян касбий маҳоратни ишлаб чиқиш учун волейбол машғулотлари имкониятларини тадқиқ қилиш волейболни ўргатишга бўлган янги ёндашувларни ишлаб чиқиш заруратини кўрсатиб берди. Таълим шароитлари, биринчидан, яхлит талабалар спорти хусусиятлари билан, иккинчидан, талабаларнинг бўлғуси касбий-педагогик махорати билан аниқланди.

Олий ўқув юрти шароитида бошловчи волейболчиларни тайёрлаш методлари спорт тўгаракларидаги волейболчиларни тайёрлашдан тубдан фарқ қилиши керак.

Қайд этиш лозимки, жисмоний тарбия курси бўйича дастурга киритилган волейбол машғулотлари ўз олдига волейболчи-спортчилар тайёрлашни мақсад қилиб қўя олмайди. Шундай экан, машғулот ўтиш методикаси умумий жисмоний тайёргарликка йўналтирилган бўлиши зарур. Жисмоний тарбия факультети талабаларининг умумий жисмоний тайёргарлик вақти умумий машғулотлар вақтининг тахминан 25 % ни ташкил қилиши лозим.

Педагогика олий ўқув юрти талабаларига волейбол ўргатиш методикасини ишлаб чиқаришда ўқитувчилар олдига қуйидаги вазифаларни қўядиган дастур талабларига таяниши зарур:

1) шахс ривожланишида жисмоний тарбия аҳамиятини тушуниш ва уни профессионал фаолиятга тайёрлаш;

2) жисмоний тарбиянинг илмий-амалий асосларини билиш (соғлом турмуш тарзини ҳам);

3) жисмоний тарбияга мотивацияли муносабатда бўлишни, соғлом турмуш тарзини шакллантириш, ўз-ўзини жисмоний такомиллаштириш ва тарбиялаш. Жисмоний машқлар ва спорт билан мунтазам шуғулланиш эҳтиёжини юзага келтирамиз;

4) соғлиқни сақлаш ва мустаҳкамлашни, руҳий осойишталикни, психофизик қобилиятни, шахснинг бошқа фазилатларини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг, жисмоний тарбияда ўз ўрнини топишини таъминловчи амалий маҳорат ва кўникмалар тизимини эгаллаш;

5) талабанинг бўлғуси касбига психофизик тайёрлигини белгиловчи умумий ҳамда профессионал-амалий жисмоний тайёрликни таъминлаш;

6) ҳаётий ва профессионал мақсадларга эришиш

учун маҳоратга эга бўлиш.

Юқоридаги масалаларни ҳал этиш жисмоний тарбия бўйича дастурга киритилган волейбол машғулотларига нисбатан фаол ижодий муносабатни шакллантиришни назарда тутади. Бундай муносабатга эса талабаларга таклиф қилинган спорт йўналишини эркин танлаш имконияти туртки бўлади. Волейбол машғулотлари ёрдамида педагогларнинг профессионал маҳоратини шакллантириш бўйича қўйилган масалалар бажарилиши учун юқорида санаб ўтилган барча шартлардан максимал фойдаланиш ўқитувчининг бош мақсади саналади

Қайд этилган шарт-шароит ва масалалардан келиб чиқиб, қуйидагича хулоса қилиш мумкин: умумқабул қилинган волейбол ўргатиш методикаси аксар ҳолларда замонавий талабларга жавоб бера олмайди, шунинг учун жисмоний тарбия факультетлари талабалари каби бошқа педагогика мутахассисликлари талабалари учун ҳам янги методика ишлаб чиқиш лозим.

Илмий-методик адабиётлар тахлили асосида биз еттита гуруҳга ажратилган профессионал фазилатларни ўз ичига олган анкета ишлаб чиқдик. Бу гуруҳлар: умуминсоний, шахсий, ишга муносабат, ирода, жамоатдаги хулқ-атвор, интеллектуал, физиологик. Саккизинчи гуруҳга 7 та педагогик қобилият киритилди. Педагогик маҳорат 5 гуруҳга бўлинди: коммуникатив, билим, ҳаракат, конструктив, ташкилотчилик. Мазкур тасниф Н.В. Кузьмина томонидан таклиф этилган (1973) [4].

Жисмоний тарбия бўйича педагог профессионал маҳоратининг шакллантиришда волейболнинг таъсир даражасини аниқлаш учун жисмоний маданият ва спорт соҳасидаги 68 нафар мутахассисни анкета сўровлари ўтказилди. Улардан 12 таси спорт устаси, 2 таси халқаро тоифадаги спорт устаси.

Ҳар бир профессионал фазилат ва педагогик маҳорат 1 дан 3 баллгача баҳоланди, сўнгра ҳар бир фазилат учун ўртача балл чиқарилди (X). Анкеталаш давомида олинган маълумотларни қайта ишлагандан сўнг муаллиф томонидан тадқиқод натижалари жадвали тузиб чиқилди [5].

Бошқа спорт турларига нисбатан кўпроқ шакллана-диган волейбол воситалари деб: ирода, интеллектуал, шахсий ва психофизиологик хусусиятлар тан олинди. 100% респондентлар 1-ўринга ғалабага ишончни (3,00 балл),кейин фаоллик (2,88 балл), стресс-бардошлик (2,68 балл) ҳамда бурч ҳисси (1,44 балл) ни қўйишган.

Педагогик қобилиятнинг 1-ўрнини тренер (мураб-бий, ўқитувчи) ва спортчининг (ўқувчи) жуда яқин ўзаро алоқалари билан изоҳлаш мумкин; бундан ташқари, спортчилар деярли ҳамиша ўз-ўзига нисбатан мураббий сифатида ҳаракат қилишади (у ёки бу даражада) [6].

Бизнинг юқоридаги ҳолатимизда интеллектуал хусусиятларга кирувчи тафаккур тиниқлиги, тафаккур танглиги, тасаввур, интуиция, кашфиётчилик, қизиқувчанлик, тафаккур кенглиги спорт ўйинлари учун энг керакли унсурлар сифатида 1-ўринга чиқди.

Олинган натижалардан келиб чиқиб, волейбол воси-тасида профессионал хусусиятлар ва истеъдодни шакл-лантириш ва ишлаб чиқариш масалаларини бундан кейин ўрганиш учун биз қуйидагиларни танлаб олдик:

- олдиндан кўра билиш ва пайқай олиш педагогик маҳорати истеъдод сифатида ўз ривожланишини бокс билан шуғулланиш давомида талаб қилади;
- интеллктуал (ақлий) сифатлар, бунда асосий эътиборни интуиция ва тасаввурга қаратамиз;
- ирода кучи; бу ерда ғалабага бўлган ишончни, қатъиятни, ўзини қўлга ола билишни кўрсатишимиз мумкин.

Психофизиологик хусусиятлар техник маҳоратни такомиллаштириш жараёнида, асосан автоматик тарзда ишлаб чиқилади, шунинг учун ҳам улар бизнинг кейинги тадқиқотларга киритилмади[7].

Педагогик маҳорат шаклланишида волейбол таъсир даражасини баҳолаш уларни қуйидаги кетма-кетликда қўйиш имконини юзага келтиради: 1- коммуникатив, 2 – гностик, 3 – ҳаракат, 4 – конструктив, 5 – ташкилотчилик.

Педагогнинг жисмоний тарбия ва спорт бўйича профессионал маҳоратининг шаклланишга волейболнинг таъсир даражаси

Тадқиқотлардан келиб чиқадиган бўлсак, қуйидаги маҳоратларнинг шаклланиш жараёнини тадқиқ қилиш нисбатан истиқболли кўринади: ўқувчилар билан тўғри ўзаро муносабат ўрнатиш, ўз фаолиятини танқидий таҳлил қилиш, у ёки бу жисмоний машқни тўғри кўрсатиш, маълум муддатга мўлжалланган умумий топшириқларни ташкиллаштирш ва ўқув-машқ жараёнини режалаштириш.

Шундай қилиб, мутахассислар сўровномасини таҳлил қилиш асосида қуйидагиларни қайд этишни лозим топдик:

1. Тренер (мураббийлар), мутахассислар ва тадқи-қотчилар кўпчилигининг таъкидлашича, шахснинг ирода ва қатъиятини тарбиялашда спорт ўйинларининг, хусусан, волейболнинг таъсири жуда катта деган фикрлар ўз тасдиғини топди (А.Ц. Пуни, 1973).

2. Психофизиологик хусусиятларнинг биринчи ўрни спорт ўйинлари билан машғул бўлганда ишлаб чиқиладиган хусусиятлар билан мос келишини талаб қилмайди.

3. Бизнинг ҳолатда фикрлаш тиниқлиги, тасаввур, интуиция, кашфиётчилик, қизиқувчанлик, фикрлаш кенглиги кабиларни ўз ичига оладиган интеллектуал хусусиятлар волейбол учун энг зарур унсурлар сифатида 1-ўринга чиқди. Қайд этиш жоизки, волейболчининг тактик маҳорати асосида фикрлаш ва интеллектуал имкониятлар ётади, тактик фикрлашнинг энг муҳим қисми эса интуиция ва тасаввур саналади (Б.Ф. Ломов, Е.Н. Сурков, 1980).

Ўқувчилар билан муносабатларни тўғри йўлга қўйиш фаолиятини танқидий таҳлил қила олиши, бирор жисмоний машқни тўғри кўрсатиб бера олиш маҳорати, маълум муддатга умумий вазифалар туза олиш ва ўқув-машқ жараёнини режалаштириш жисмоний тарбия ўқитувчисининг профессионал фаолиятида мўлжал-даги натижаларга эришишнинг ҳаракатлантирувчи омили саналади.

Адабиётлар

1. Постановлении Президента Республики Узбекистан ПП-3775 от 5 июня 2018 года «О дополнительных мерах по повышению качества образования в высших образовательных учреждениях и обеспечению их активного участия в осуществляемых в стране широкомасштабных реформах». http://lex.uz 06.06.2018.
2. Абдиев А.Н. Научно-педагогические основы формирования профессиональных умений тренера у студентов, специализирующихся в видах спортивных единоборств. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. пед. наук. -Л.: 1976. –С.19.
3. AyrapetyansL.R., PulatovA.A., IsroilovSh.X. Voleibol: Oquvqollanma. -T.: OzDJTI, 2009. 77-b.
4. Корх А.Я. Тренер: деятельность, личность: Уч. пособие. - М.: Терра-Спорт, 2000. –С.120.
5. Кузьмина Н.В. Формирование основ профессионального мастерства в высшей школе. - Л.: ЛГУ, 1973. - С. 73.
6. Ломов Б.Ф., Сурков Е.Н. Антиципация в структуре деятельности. -М.: «Наука», 1980. -С.277.
7. Решетень И.Н. Формирование профессионально-педагогических умений у студентов в процессе обучения в институте физической культуры. -М.: 1981. -С.3.

РЕЗЮМЕ

Мақолада волейбол ўйи ни воситасида бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг педагогик махоратини шакллантириш йўллари ва усуллари кўриб чиқилган. Шунингдек, унда бошқа спорт турларининг бу йўналишдаги аҳамияти масалалари ҳам ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о воспитании повышения профессиональности будущих педагогов и специалистов физического воспитания посредством волейбола, а также о влиянии различных видов спорта на педагогическое мастерство.

SUMMARY

The article deals with the education of professional enhancement of future teachers and specialists of physical education by means of volleyball, as well as about the influence of various sports on pedagogical skill.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТНИ ЯНАДА ОММАЛАШТИРИШ АСОСИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ҚАРОР ТОПТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

П.У.Калжанов - *катта ўқитувчи*
А.Ж.Ережепов - *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти
Р.П.Калжанов – *37 мактаб ўқитувчи*

Таянч сўзлар: оммавий спорт, аҳоли саломатлиги, спорт тадбирлари, спорт мусобақалари, спорт инфратузилмаси, халқаро спорт мусобақалари.

Ключевые слова: массовый спорт, здоровье населения, спортивные мероприятия, спортивные соревнования, инфраструктура спорта, международные спортивные соревнования.

Key words: mass sports, public health, sport events, sport competitions, sport infrastructure, international sport competitions.

Жисмоний тарбия ва спорт соҳасини жадал суръатларда ривожлантириш натижасида бугунги кунда спортчиларимиз жаҳон ареналарида юртимиз байроғини кўкларга кўтариш билан бирга давлатимизнинг халқаро миқёсдаги обрўсини сарбаланд қилишда салмоқли ҳиссасини кўшмоқда.

Дарҳақиқат, бугунги кунда ўта муҳим вазифалар қаторида жисмоний тарбия ва спорт соҳасини ривожлантириш борасида изчил ислоҳотлар натижасида республикамизнинг барча ҳудудларида бунёд этилаётган замонавий спорт иншоотларининг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш ҳисобига ўсиб келаётган ёшларнинг жисмоний тарбия ва спорт билан бандлигини таъминлашга эришиш ҳамда халқаро спорт турнирлари ва жаҳон ареналаридаги мусобақаларда совринли ўринлар қўлга киритиб келинмоқда.

2018 йилнинг 14-18 ноябрь кунлари Туркиянинг Анталия шаҳрида Муайтай бўйича ёшлар ва катталар ўртасида жаҳон кубоги мусобақалари бўлиб ўтди. Дунёнинг 36 та давлатидан ташриф буюрган 1250 нафар спортчи иштирок этган баҳсларда юртимиз шарафини ҳимоя қилган 18 нафар вакилларимиз 3 та олтин 2 та кумуш ва 2 та бронза медалини қўлга киритиб, умумжамоа ҳисобида 6-ўринни эгаллашди. Бобиржон Турумов (44 кг), Мирзабек Мирзаев (48 кг), Фируз Давлятов (58 кг) шаҳсупанинг энг юқори поғонасига кўтарилди.

Жисмоний тарбия ва спорт мамлакат фуқаролари ҳаёти ва турмуш тарзининг ажралмас қисмига айланди. Бугунги кун ёшларига кенг имкониятлар, шарт-шароитлар яратиб бериш, уларни спорт орқали соғлом тарбиялаш юксак маънавиятли инсон қилиб тарбиялашда ҳар томонлама етук инсон бўлишига кўмаклашиш катта аҳамиятга эгадир. Бизнинг ёшларимиз нафақат ҳар томонлама маълумотли ва маънавий етук, балки соғлом, чиниққан, жисмоний бақувват бўлиши ҳам керак. Бундай бўлиш учун спорт ҳаракатининг оммавийлигига эътибор бериш, жисмоний тарбияни ривожлантириш, ёшларнинг иродавий сифатларини чиниқтириш, йигит ва қизларнинг жисмоний жиҳатдан меҳнат ва мудофаага тайерлаш зарур бўлади.

Юртимиз аҳолисининг саломатлигини мустаҳкамлаб бориш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш, ўқувчи ва талаба ёшларнинг жисмоний ва маънавий камолотини ошириш, соғлом авлод тарбиясини такомиллаштириш масалаларини тубдан ҳал этиш истиқболи буюк давлат қуришнинг муҳим пойдевори ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида шаклланишти ва унинг истиқлол сари дадил бориши ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий маърифий соҳаларни янада такомиллаштиришни тақозо этади. Бу йўлда соғлиқни сақлаш, фан, маданият, техника, иқтисод, таълим-тарбия, жисмоний тарбия ва спорт ҳамда бошқа соҳаларда чуқур ислоҳотлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси» жисмоний тарбия ва спорт соҳасини тубдан ривожлантириш, соҳада муаммоларни бартараф этиш ҳамда кадрлар тайёрлаш тизимини тартибга солиш ва бошқариш тизимини ривожлантиришда туб бурилиш бўла олади десак муболаға қилмаймиз» [2].

Президентимиз томонидан Токио шаҳрида (Япония) бўлиб ўтадиган XXXII ёзги Олимпия ва XVI Паралимпия ўйинларига тайёргарлик кўришга оид қарори ижроси доирасида Ўзбекистон Жисмоний тарбия ва спорт давлат қўмитаси, Миллий олимпия қўмитаси ҳамда спорт ташкилотлари ҳамкорлигида иқтидорли спортчиларни саралаш ва терма жамоаларни шакллантириш, спортчиларнинг маҳаллий ва хорижий ўқув-машғулот йиғинларини ташкил этиш, уларнинг нуфузли мусобақалардаги муносиб иштирокини таъминлаш борасида қатор ишлар амалга оширилиши белгилаб берилди.

2018 йил 2-6 ноябрь кунлари Бухоро шаҳридаги «Хумо» спорт мажмуасида тош кўтариш спорти бўйича катталар, ёшлар, ўсмирлар, фахрийлар ва имконияти чекланганлар ўртасида 26-жаҳон чемпионати бўлиб ўтди. Унда Марказий Осиё мамлакатлари, Россия, Украина, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон каби 15 га яқин давлатларнинг 300 дан зиёд вакиллари турли вазн тоифаларида 10 дақиқа мобайнида 16, 24 ва 32 килограммли тошларни кўтариш машқларида маҳоратларини намойиш этишди.

Мусобақада энг кўп медаллар мамлакатимиз вакилларига насиб этди. Катталар ўртасида дастлабки олтин медални андижонлик Сардор Эргашев қўлга киритди, у 24 килограммли тошни даст кўтариш натижаларига кўра рақибларидан ўзиб кетди. Шунингдек, Асадбек Ўзганбоев, Баҳодир Йўлчиев, Исломбек Ҳакимжонов, Шодилбек Эргашев, Иброҳим Назаровлар, аёллар ўртасида Муҳтарама Алиева, Нигора Ўзганова, Ёдгорой Нажимова ва Гулмира Рахмонова кабилар ҳам ўзининг тенгсизлигини исботлаб, шаҳсупанинг юқори поғонасидан жой олди. Унда Марказий Осиё мамлакатлари,

Россия, Украина, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон каби 15 га яқин давлатларнинг 300 дан зиёд вакиллари турли вазн тоифаларида 10 дақиқа мобайнида 16, 24 ва 32 килограммли тошларни кўтариш машқларида ўз маҳоратларини намойиш этишди.

Жаҳон чемпионатида учинчи бор иштирок этаётган, ёшлар ўртасида 80 килограмм вазнда куч синашган бу полвон тажрибали рақибларини катта фарқ билан ортда қолдирди. У 32 килограммли тошни кўтариб, олтин медалли бўлди. Файзуллаев Мухаммадали 60 кг., Шарафутдинов Улуғбек 75 кг., Аброр Абдукодиров 80 кг вазнда, Ходжаев Муҳаммадамин ўта оғир вазнда олтин медалларни қўлга киритишди.

Пойтахтимизда барпо этилаётган «Хумо» муз спорти саройи, шунингдек, яқинда Тошкент вилоятининг Амирсой дам олиш масканида ишга тушириладиган замонавий мажмуа мазкур мақсадларга хизмат қилади. Шунингдек, Президентимиз томонидан белгилаб берилган келгусида ёзги Осиё ўйинларидан бирига мезбонлик қилиш бўйича истиқболли режа ишлаб чиқишни ўз олдимизга мақсад қилиб қуйишимиз кераклиги алоҳида таъқидлаб ўтилди. Ушбу топшириқлар ижросини таъминлаш мақсадида Жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги юртимизда йирик нуфузли халқаро комплекс мусобақалар ўтказилишига эришиш, хусусан, мамлакатимизда 2030 йилги ёзги Осиё ўйинларига мезбонлик қилишга шарт-шароитлар яратиш бўйича ўз олдига муҳим вазифалар белгилаб олди.

Халқаро комплекс мусобақалар ўтказиш мақсадида республикадаги мавжуд спорт иншоотлари, логистика, транспорт ва меҳмонхона инфратузилмалари қувватларини таҳлил қилиш ва чет эл тажрибасини ўрганиш асосида муносиб спорт инфратузилмасини яратиш масалалари юзасидан хукуматга таклифлар киритилади. Ушбу мусобақалар учун қуриладиган иншоотлари халқимизга узоқ йил самарали хизмат қилиши кутилмоқда.

Давлат раҳбари томонидан энг чекка туманларда ҳам болалар ва ўсмирлар спорт мактабларини қуриш вазифаси қўйилди. Ушбу спорт иншоотлари қуришда маҳаллий шароитни инобатга олган ҳолда, янги технологиялар ва енгил конструкциялар асосида лойиҳалаштириш режалаштирилган. Янги қуриладиган иншоотларда тарбияланувчи бўлғуси чемпионларга барча қулайликлар яратилади. Ушбу иншоотлар жаҳон стандартларига тўла жавоб бера оладиган, юртимизда ишлаб чиқариладиган спорт инвентарлари билан жиҳозлаш масалалари ҳам ўз ечимини топмоқда.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. / «Халқ сўзи», 28 декабрь, 2018.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш асосида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш масалалари ёритилган. Шунингдек, бугунги кунда спортни барқарор ривожлантириш асосида оммавий спортни ёшлар онгига сингдириш орқали спортнинг устуворлиги асослаб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы утверждения здорового образа жизни на основе дальнейшего распространения физического воспитания и спорта. Автор статьи научно обосновывает устойчивость спорта путём его внедрения в сознание молодых на основе устойчивого развития спорта в настоящее время.

SUMMARY

The article deals with the the issues of promoting a healthy lifestyle based on the further spread of physical education and sport. The sustainability of sports is scientifically grounded by the author through the introduction of sport into the minds of young people on the basis of sustainable development of sport today.

AZANǴÍ GIMNASTIKALÍQ SHÍNÍǴÍWLAR MENEN SHUǴÍLLANÍWDÍŃ INSAN SALAMATLÍǴÍNA TÁSIRI

M.Ramazanov – *stajyor oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti Nókis filialı
P.Joldasbaev - *assistent oqıtıwshı*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámlektlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so`zlar: harakat, jismoniy faoliyat, jismoniy tarbiya, ertalabki gimnastika, atletik gimnastika, sport, jismoniy sifatlar, gigiena, effektiv, intensiv, mustaqil mash g’ulot.

Ключевые слова: движение, физическая активность, физическое воспитание, утренняя гимнастика, атлетическая гимнастика, спорт, физическое качество, гигиена, эффективность, интенсивность, самостоятельная тренировка.

Key words: movement, physical activity, physical education, morning gymnastics, athletic gymnastics, sports, physical quality, hygiene, efficiency, intensity, independent.

Adam dúzilisiniń barlıq evolyuciyalıq rawajlanıw etapları bulshıq et iskerligi menen úzliksiz baylanısta ótti. Adam organizmi barqulla háreket etiw arqalı rawajlanadı. Tábiyattıń ózi sonday jaralǵan, onda adamzat óziniń fizikalıq uqıplılıǵın rawajlandırıp barıwı zárúr. Sebebi, insan dúnyaǵa kelmey turıp-aq onıń keleshektegi rawajlanıwı álleqashan háreket iskerligi menen óz-ara baylanısqan boladı. Háreketke bolǵan talap ósip baratırǵan organizm ushın ayrıqsha xarakterli jaǵday. Al, eresek adam kishkene balaǵa salıstırǵanda háreketke anaǵurlım kem talap sezinedi. Biraq málim bolǵanınday háreket awqat hám uyqı sıyaqlı zárúr. Sebebi, awqat hám uyqınıń jetispewshiligi organizmge pútin kompleksli awırmanlıqtı keltirip shıǵarıwı bayqaladı. Hárekettiń jetispewshiligi ulıwma bilinbey ótiwi múmkin, ol gey waqıtları hátte qolaylıq (komfort) seziniw menen ótedi. Biraq háreket iskerliginiń jetispewshiligi nátiyjesinde organizmniń shamallawǵa hám kesellik keltirip shıǵarıwshı mikroorganizmlerge qarsı turıwı tómenleydı. Kem háreketli ómir keshiriwshi adamlar kóbinese dem alıw hám qan aylanıw organlarınıń keselliklerine duwshar boladi. Háreket iskerliginiń tómenlewi, awqatlanıw rejiminiń buzılıwı hám natuwrı ómir keshiriw aqıbetinde organizmde maylardıń tkanlarǵa jayılıwı esabınan dene salmaǵınıń kemeyiwine alıp keledi.

Hár qıylı jastaǵı adamlardıń kópshiligi dene tárbiyasi menen ózın jaqsı seziniw, salamatlıǵın bekkemlew, kúshli, shaqqan, shıdamlı bolıw, kelbetli qáwmetke iye bolıw hám bulshıq etlerin jaqsı rawajlandırıw maqsetinde shuǵıllanadı. Dene tárbiyasi menen shuǵıllanıw- bizde sheklenip qalǵan juwırıw, sekiriw, júziw, júriw sıyaqlı tábiyiy fizikalıq háreketlerdiń ornın toltırıw bolıp tabıladı. Adam fizikalıq shınıǵiwlardı orınlap atırǵan waqıtta, jańa sezimler, jaqsı emociyalarǵa, joqarı keypiyatqa iye boladı, tándarlıq, ómirge quwanısh sezimleri payda boladı.

Dene tárbiyasi menen sistemalı shuǵıllanıw, durıs háreketleniw hám gigienalıq rejimdi saqlaw, kóplegen keselliklerdiń aldın alıwın, organizmniń normal hárketsheńligin hám miynetke jaramlılıǵın bir qálipte turaqlı uslap turıwın medicina ilimide tastıyıqlaydı.

Dene shınıǵıwlari menen turaqlı shuǵıllanıw barısında dem alıw gimnastikası menen baylanıslı alıp barıw, kókirek kletkasınıń hám diafragmasınıń funkciyasın jaqsılaydı. Shuǵıllanıwshılardıń dem alıwı siyreklep hám tereńlesedi. Tereń hám ritm menen dem alıw dawamında júrekke qan tasıwshı tamırları keńeyedi, nátiyjede júrek bulshık etleriniń azıqlanıwı hám kislorod penen toyınıwı kúsheyedi [1:272].

Dene tárbiyasi hám sport penen sistemalı shuǵıllanıw júdá zárúr. Kúndelikli fizikalıq shınıǵıwlar biz ushın tis tazalaw sıyaqlı zárúrligimizge aylanıwı kerek. Biraq biz sonı biliwimiz kerek, organizm normal háreket qılıwı ushın háreket iskerliginiń belgilengen ólshemi bolıwı zárúr. Kóp jıllıq izertlewler nátiyjesine kóre qániygeler fizikalıq shınıǵıwlar ushın qansha waqıt ajıratıw kerekligin belgilep tómendegilerdi usınıs etip kórsetti. Bugan kóp waqıt talap etilmeydi eken hám onı yadta saqlap qalıwda ańsat.

1. Kún ara yamasa háptesine úsh kún shuǵıllanıw
2. 20 minut dawamında tánepissiz shuǵıllanıw
3. Aktiv shuǵıllanıw (sport)

Sonı yadta saqlaw kerek, dene tárbiyasi menen shuǵıllanıw bul bir mártelik, bir kúnlik yaki bir aylıq iláj emes, bul bir ómir dawamında maqsetli, erkli túrde turaqlı ráwishte fizikalıq ózin-ózi tárbiyalaw bolıp tabıladı.

Fizikalıq shınıǵıwlar menen óz betinshe shuǵıllanıwdıń tómendegishe úsh forması bar:

1. Hár kúnlik azangı gimnastika
2. Kúndelikli fizikalıq pauza
3. Dene tárbiyasi hám sport penen ózbetinshe shuǵıllanıw (háptede 2-3 márte)

Azangı gimnastika organizmdi miynet iskerligine tayarlawdı tezlestiredi. Shınıǵıwlardı sistemalı islep barıw qan aylanısın kúsheytedi, júrek qan tamır, nerv hám dem alıw sistemasın bekkemleydi, as sińiriw organlarınıń iskerligin kúsheytedi, bas miydiń iskerligin jedellestiredi, sonıń menen birge azangı gimnastika shınıǵıwları kúsh, epshillik, shaqqanlıq sıyaqlı dene sapaların jaqsılawǵa da tásir etedi. Bunnan tısqarı, azangı gimnastika shınıǵıwların orınlaw waqtında kóplegen sport shınıǵıwlarınıń texnikasın ózlestiriwge, gipodinamiyanıń aldın alıwǵa, salamatlıqtı bekkemlewge, fizikalıq hám aqılıy jumıs iskerligin joqarılatıwǵa jaqsı imkaniyat beredi.

Dene tárbiyasi eń aldı menen azańǵı gimnastikadan baslanadı. Azangı gimnastikanı orınlaw waqtında ayırım gigienalıq qaǵıydalarǵa ámel qılıw kerek. İmkaniyatqa qarap shınıǵıwlardı jıl dawamında ashıq hawada orınlaw usınıs etiledi. Sebebi, bul birqansha joqarı nátiyje beredi. Shınıǵıwlardı xanada orınlaw waqtında xananı jaqsılap kózden ótkeriw zárúr, shınıǵıwdı ashıq ayna aldında yaki xananı biraz shamallatıp, jeńil sport kiyiminde orınlaǵan maqul. Azańǵı gimnastikanıń nátiyjeliligi onıń shınıǵıwların tańlawda, júklemeniń muǵdari hám orınlawdıń intensivligine baylanıslı boladı. Azańǵı gimnastika kompleksine barlıq bulshıq etler toparın shınıqtırıwshı, dem alıwdı turaqlastırıwshı shınıǵıwlardı kirgiziw kerek. Statikalıq xarakterge iye júklemeli hám shıdamlılıqtı talap etiwshi shınıǵıwlardı orınlaw másláhát etilmeydi. Júkleme muǵdarı hám onıń intensivligi kúndizi orınlanatuǵın trenirovkaǵa qaraǵanda málim dárejede sheklengen hám anaǵurlım kem bolıwı zárúr. Ulıwma shınıǵıwlar sharshawdı keltirip shıǵarmawı kerek [2:192].

Azańǵı gimnastikanı orınlaw waqtında shınıǵıwlardıń izbe-izligin saqlaw usınıs etiledi: ásten juwırıw yaki júriw (2-3 minut), tereń dem alıw hám shıǵarıw, kerilip sozılıw siyaqlı shınıǵıwlar, kúshti talap etiwshi shınıǵıwlar (jerge tayanǵan halda qoldı búgip jazdırıw, jeńil ganteller menen shuǵıllanıw (hayallar ushın 1,5-2 kg, erkekler 2-3 kg), turıp, otırıp yaki jatqan hallarda búgilip jazılıw, bir ayaqta hám eki ayaqta otırıp turıw, jeńil sekiriwler (sekirmeshek penen) h.t.b. [4:221].

Azangı gimnastika kompleksin dúziwde hám olardı orınlawda organizmge júklemeni ásten asırıp barıw, shuǵıllanıwdıń ortasında yaki ekinshi yarımında júklemeni jánede kóteriw usınıs etiledi. Shuǵıllanıwdıń sońında júkleme kemeytiriledi hám organizm derlik tınısh jaǵdayǵa keltiriledi. Azangı gimnastikaliq shınıǵıwlar kompleksin orınlawda dem alıwdı turaqlastırıw úlken áhmiyetke iye. Tek ǵana murın arqalı yaki bir waqıttıń ózinde murın hám awız arqalı dem alıw usınıs etiledi.

Ózbetinshe trenirovkalıq tayarlıq. Trenirovkalıq tayarlıqtı jeke yamasa 2-5 hám onnan da kóp adamlar toparlarinda ótkeriw múmkin. Topar bolıp orınlanatuǵın trenirovkalar jeke orınlanatuǵın (bir ózi) trenirovkalarǵa qaraǵanda nátiyjeli bolıp tabıladı. Háptesine 3-4 márte 1-1,5 saattan shuǵıllanıw usınıs etiledi. Kúnniń ekinshi yarımında, túslikten 2-3 saat ótkennen keyin trenirovka menen shuǵıllanıw qolaylı waqıt bolıp tabıladı. Basqa waqıtta da shuǵıllanıw múmkin, biraq sonı yadta tutıw kerek awqatlanǵannan soń 2 saat ótkennen keyin shuǵıllanıwǵa boladı. Jáne sonı umıtpaw kerek uyqıdan 1 saat aldın shuǵıllanıw usınıs etilmeydi. Biraq azańǵı uyqıdan turǵan soń ash qarınǵa shuǵıllanıw usınıs etiledi. Trenirovka menen shuǵıllanıw fizikalıq sapalardı kompleksli rawajlandırıw múmkinshiligin beriwshi, salalmatlıqtı bekkemlewshi hám ulıwma jumıs iskerligin joqarılatıwshı xarakterge iye bolıwı kerek [2:192].

Hár qanday ózbetinshe trenirovka islew procesi 3 bólimnen ibarat boladı: tayarlawshı bólim (razminka) 2 bólimge bólinedi-ulıwma qızdırıwshı hám arnawlı. Ulıwma qızdırıwshı bólim júriw (2-3 minut), áste juwırıw (hayallar 6-8 minut, erkekler 8-12 minut), barlıq bulshıq etler toparın qızdırıwshı gimnastikalıq shınıǵıwlardan ibarat. Shınıǵıwlar mayda bulshıq et toparlarınan baslaw usınıs etiledi, soń úlken bulshıq et toparlarına ótilip, ayaq bulshık etleri shınıǵıwları menen juwmaqlanadı. Kush hám tartılıw xarakterine iye shınıǵıwlardan keyin az ǵana bosastırıwshı shınıǵıwlar orınlaw kerek. Trenirovkanıń arnawlı bóliminde organizmdi anaw yamasa mınaw bulshıq et toparların, tayanısh háreket apparatın hám nervlik koordinaciyalıq hámde psixiykalıq tárepten tiykarǵı shınıǵıwlarǵa tayarlaw wazıypası sheshiledi.

Tiykarǵı bólimde áhmiyetli shınıǵıwlardıń ayırım elementleri, emitaciya, tiykarǵı shınıǵıwlardı bóleklerge bólip yaki tolıq halda orınlanadı hám jumıstıń tempi hám ritmi esapqa alınadı.

Tiykarǵı bólimde sport texnikası hám taktikası úyreniledi, trenirovka procesinde fizikalıq hám erk sapaları rawajlandırıladı.

Juwmaqlawshı bólimde dawamı júriwge ótiwshi (2-6 minut) áste juwırıw (3-8 minut) orınlanadı hám júklemeni kemeytirriwshi, organizmdi salıstırmalı qálpine keltirwshi shınıǵıwlar orınlanadı.

Trenirovkalarda (dawamlılıǵı 60 yaki 90 minut) waqıttı tómendegishe bólimlerge bólip orınlaw múmkin: tayarlıq bólim 15-20 (25-30) minut, tiykarǵı bólim 30-40 (45-55) minut, juwmaqlawshı bólim 5-10 (5-15) minut.

Ózbetinshe trenirovka menen shuǵıllanıw ámeliyatında kóbinese shınıǵıwlarǵa sport oyınları, atletikalıq gimnastika, salamatlastırıwshı juwırıw, shańǵıda ushıw keń tarqalǵan. Keyıngı waqıtları talabalar arasında qızıǵıwshılıqtı oyatıp, paydalanılıp atırǵanlar qatarında ritmikalıq gimnastika (aerobika) hám sheyping, fleshmob orın iyelemekte.

Atletikalıq gimnastika. Ózine gantel, gir, amortizator, shtanga hám taǵi basqada awirliqtaǵi zatlar menen orınlanatugın shınıǵıwlardı ózine jámleydi. Awırlıq salıwshı shınıǵıwlar bulshıq etlerdiń hám qáddi-qáwmettiń oydıń jaqsı rawajlanıwına járdem beredi. Atletikalıq gimnastika menen kúnniń ekinshi yarımında shuǵıllanıw usınıs etiledi. Hár bir shınıǵıwdı 8-10 márte qaytalay alıw

ushın júklemeli shınıǵıwlar tańlap alınadı. Kúshti, shıdamlılıqtı rawajlandırıw hám organizmde maydı joǵaltıw ushın jeńil awırlıqtaǵı júklemeli shınıǵıwlardı kóp sanda qaytalaw arqalı orınlaymız (16 hám onnan kóp). Shuǵıllanıw procesinde jeńil júklemeli shınıǵıwlardı orınlap baslap soń awır salmaqlı shınıǵıwlardı hár urınısta kem sanda orınlaw maqsetke muwapıq boladi. Shınıǵıwlardı hawanı qıspay ritmikalı orınlaw kerek. Bulshıq etlerdi bosastırıw waqtında dem alıwdıń tikleniwi tezligine qarap, dem alıw intervalı 1-2 minuttı qurawı kerek. Bulshıq etler toparınıń qatnasına qarap shınıǵıwlar kompleksi dúziledi. Júklemeli shınıǵıwlarǵa qosımsha sekirmeshekte sekiriw, ásten juwırıw, sport oyınlarınan paydalanǵan maqsetke muwapıq boladı [3:246].

Ádebiyatlar

1. Авербух М. Двигайся больше, живи дольше: Уникальная фитнес-программа продления молодости. -М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004.
2. Алексеева А. Активный образ жизни. -М.: 2009.
3. Morgunov I.I. Gimnastika. -Toshkent: ”ILM-ZIYO”, 2010.
4. Кремнев И. Гантельная гимнастика. -Ростов н/Д.: 2008.

REZYUME

Maqolada insonlarning jismoniy tarbiya mashg’ulotlari bilan tizimli shug’ullanishining mohiyati, ertalabki gimnastik mashqlar orqali salomatlikni yaxshilash usullari yoritilgan

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль физических упражнений для здоровья человека, в частности говорится о полезности упражнений утренней гимнастики, которые рекомендуются выполнять регулярно.

SUMMARY

The article is devoted to the importance of physical exercises for the health of a person, to the study of method for strengthening the health with the help of morning exercises, that are recommended to do regularly.

СПОРТ МАРКЕТИНГИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ж.А.Саматов - *ўқитувчи*
Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: маркетинг, спорт, бозор, талаб, товар, шакллантириш.
Ключевые слова: маркетинг, спорт, рынок, спрос, бренд, формирование, моделлирование.
Key words: marketing, sports, market, demand, brand, formation, modeling.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллиги даврининг бошланишидаёқ жисмоний тарбия ва спорт жараёнининг жамият тараққиёти учун аҳамияти катта эканлигига жиддий эътибор қаратмоқда. Масалан, Олий Кенгашнинг 1992 йил 14 январда қабул қилинган “Жисмоний тарбия ва спорт” тўғрисидаги қонуни фикримизнинг ёрқин далили. Жисмоний тарбия ишини бошқаришда бугунги кунда ҳаётимизга кириб келган спорт маркетинги, спорт менежменти деган тушунчалар спортнинг истиқболли ривожланишига кенг йўл очади [1].

Спорт маркетинги маркетингнинг таркибий қисми бўлиб, ўзига хос хусусияти ва жиҳатига эгадир, жумладан, спорт маркетингининг тадқиқот доирасида мухлислар, ҳомийлар, оммавий спорт, спорт бизнеси, соғлом турмуш-тарзи каби объектлар ва муносабатлар учун ўрин топади. Шу боис бу муаммони ўрганиш, спорт маркетингини ривожлантириш шу бугуннинг талабларидан бири ҳисобланади.

Шу боисдан маркетинг бозордаги ҳаракат, фаолият бўлиб корхонанинг товарлар ишлаб чиқариш ва сотишни ташкил этиш ҳамда бошқариш шакли ҳисобланади.

Маркетингнинг асосий йўналишлари қуйидагилар:

-товар ва унинг навларини (турларини) яхшиланиши;

-харидор, рақобат ва рақобатчиларни ўрганиш;

-баҳолаш сиёсатини таъминлаш;

-талабни шакллантириш, вужудга келтириш;

-реклама ва сотиш, ўтказишни кучайтириш, рағбатлантириш;

-товар ҳаракатлари тармоқлари ва сотиш ташкилотларини умумлаштириш;

-сервис хизматларини ифодаловчи техник хизмат ташкилотлари ва мол навларини кенгайтириш;

Маркетинг (инглиз тилидан. Маркет-бозор)-бу ишлаб чиқариш ташкилоти ва махсулотини ўтказишнинг комплекс тизими бўлиб, аниқ бўлган истеъмолчи-харидорларнинг эхтиёжларини қондиришга мўлжалланган ҳамда бозорни башорат қилиш ва тадқиқотлар асосида фойда олиш, экспортёр - корхонанинг ички ва ташқи муҳитини ўрганиш, маркетинг дастурлари ёрдамида бозорда кўзланган мақсадга эришиш учун ишлатиладиган усуллар ва стратегиялар олиб боришни ишлаб чиқиш тушунилади.

Маркетинг худди бозор иқтисодиётининг самараси, натижаси сингари Тўлиқроғи, (илмий-тадқиқот ва лойиха-конструкторларига оид ишлардан то хизмат кўрсатишгача) бозорнинг талаб ва шартларига боғлиқ бўлган, иқтисодий, сиёсий, илмий-техник ва ижтимоий амалларнинг кенг спектори, таъсири остида доимий жўшқин, динамик ривожланишда жойлашган аниқ маъно-мазмунда ишлаб чиқаришнинг философияси, фалсафаси ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчи корхоналар ва экспортчилар маркетинг мақсадларига эришиш учун бир восита сифатида, ҳар бир бозор ва унинг сегментлари бўйича ушбу даврда қайд этилган унумдорлик, самарадорлик билан қарайдилар. Бироқ ишлаб чиқарувчи маркетинг тадқиқотлари натижаларидан келиб чиқиб стратегик ва тактикага оид вазифаларни ечишда керакли мослашувни таъминлаш мақсадида ўзига тегишли бўлган моддий ва интеллектуал (ақлий) ресурслардан устамонлик билан фойдаланганда, бозор шароитининг ўзгаришлари билан мувофиқликда ўзининг илмий-техник, ишлаб чиқариш ва сотиш режаларига доимий равишда тузатиш киритиш имкониятига эга бўлганда, ва мана шундай ишлаб чиқарувчи ҳақиқий бўлиб шаклланади. Бундай шароитларда корхонанинг ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ билан шуғулланиш, фаолиятини узоқ муддатли ва тез суратда режалаштириш, корхонанинг экспорт дастурини тузиш, ташкил этиш, корхонанинг илмий-техник, технологик, инвестицион ва ишлаб чиқариш -сотиш ишлари жамоаларини жалб этиш учун маркетинг асосий пойдевор саналади. Корхона бошқарув системасининг (тизимининг) энг муҳим элеминти - маркетинг бошқаруви ҳисобланади.

Маркетинг фаолиятни таъминлаши керак:

-харидорларнинг аниқ талаблари, хоҳиш ва афзалликлари яъни фирма ҳаракатининг ташқи шартлари бозор, тузилиш, ўсиш ва ривожланиш суръатлари тўғрисида ишончли, аниқ, тўғри ва ўз вақтида, кечиктирмай ахборатни бериш;

-рақобат товарларига нисбатан бозор талабларига тўлиқроқ жавоб берадиган, мос келадиган шундай товар ва товарлар тўпламини (ассортиментини) яратиш;

-сотиш соҳасини максимал имкон даражасида назоратни таъминлайдиган истеъмолчи, талаб ва бозорга керакли таъсир ўтказиш [3:53].

Маркетинг назариясида бозорда фаолият юритувчиларнинг товар ва хизматлар истеъмолчиларга комплекс таъсири моделлари кўриб чиқилган. Классик модель деб қатъий кўринишда «4п» модели белгилаб олинган. Спорт маркетинги учун энг мақбул модель бу-«6п модели» (маҳсулот, нарх ёки баҳо, ўрнашган жой, юксалиш, силжиш, ходимлар ва жараён.) Бу модель энг қулай ва самарали ҳамда спорт ташкилотлари ва спорт саноати бозоридаги спорт товарлари рақобат устунлигини таъминлай олади.

Спорт маркетинги-бу спорт истеъмолчилари компания ва ташкилотларнинг, спорт соҳасида ишловчилар ва спорт билан боғлиқ бўлган жисмоний шахсларнинг рақобат муҳити шароитларидаги вазифаларини комплекс ҳал қилишнинг узлуксиз жараёнидир.

Спорт-бу алоҳида тармоқ. Агар маркетологлар унинг ўзига хос хусусиятларини англаб олса, у барча спорт бозори иштирокчилари учун жозибадор, ўзига тортувчи бўлиб қолади.

Мамлакат ва дунёнинг замонавий иқтисодиёт шароитларида ва спорт саноати бозоридаги юқори рақобатларида фақат маркетингнинг комплекс ёндашиш воситаларини қўллаш ҳисобигагина энг мақбул, муносиб қарорни қабул қилиш мумкин.

Маркетинг комплекси (маркетинг-мекс) - бу маркетингни ўзгариб турадиган, ўзгарувчан амаллари йиғиндиси бўлиб, у ташкилотларнинг бирор мақсадига қаратилган бозор томонидан жавоб реакциясини олиш мақсадида фойдаланилади. Маркетинг-меке-тўплам, комплект юзага келтиради, 1 шакиллантиради, бирор мақсадга қаратилган бозорлар доирасида яширин аммо юзага чиқиши мумкин бўлган мижозларнинг талабини қондиришга ва ташкилотларнинг максимизацияга унумдорлигига юналтирилган. Бозор фаолият юритувчиларнинг товар ва хизматлар истемолчиларига комплекс, маркетинг тасир ўтказишнинг бир қанча моделлари мавжуд.

Маркетингнинг комплекс асосий моделларининг қиёсий, солиштирма жадвали.

Модель нусха, андоза.	Инглизча расшировка	Ўзбекча расшировка	Изоҳ;
4п	Product, price, placte, promotion.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, силжиш.	Jerry. Mccarth. 1964.
5п	Product, price, placte, promotion, personnel.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, силжиш, ходимлар.	
	Product, price, placte, promotion, package.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, ўраш, қадоқлаш	
	Product, price, placte, promotion, publicite.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, ривожланиш, жамоатчилик билан алоқалар	
6п	Product, price, place, promotion, personnel, publicite.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, равожланиш, ходимлар, жамоатчилик билан алоқалар	
7п	Product, price, placte, promotion, personnel, process, physical, evidence.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, силжиш, ривожланиш, одамлар, жараён жисмоний далиллар, моддий далиллар.	B.Bumcu, Bitner (Bitner.J and Boomsb) 1981.
10п	Product, price, placte, promotion, personnel, public, people, package, probe, relations.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, силжиш, равожланиш, одамлар, жараён жисмоний далиллар, моддий далиллар.	
12п	Product, price, placte, promotion pr, personnel, people, package, procces, purchase, physical, piremises, profit.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, силжиш, равожланиш, хизмат кўрсатиш.	
4 p+1 s	Produkt, price, placte, promotion, service.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, силжиш, ривожланиш, хизмат кўрсатиш.	
5 p+1 s	Product, price, placte, promotion, personnel, service.	Маҳсулот, нарх, баҳо, ўрин – жой, кўтарилиш, силжиш, ривожланиш, хизмат кўрсатиш.	
4 A	Accebtability, Affordabilitiy, Availability, Awareness.	Яроқлилик, мақбуллик, мувофиқликка эришиш, мумкинлиги, нақблик, хабардорлик, воқифлик.	
4 C	Customer, neelds and wants, Cost to the custome, Communication, Convenience.	Харидорларнинг эҳтиёжи ва талаби, харидорнинг харажатлари, чиқимлари, ахборот алмашинуви, қулайлик.	Bob Matebori 1990.
4 E	Ethics, Esthetics, Emotion, Eternities.	Этика, эстетика, ҳис-туйғу, садоқат – содиқлик, фидокорлик.	Маркетингнинг инсонпарварлик ғоясидаги модели.
SIVA	Solution, Information, Value, Acces.	Қарор, ечим, тўхтам, ахборот қиймат, кириш йўли, кириш ёки фойдаланиш ҳуқуқи.	M. Devi and D. Shulvu 2015.
2 P +2C +3S	Personalization, Privacy, Customer servise, Community, Site, Security, Sales,	Шахсни ифодаламоқ, ходимлар, хусусийлаштириш, мижозларга хизмат кўрсатиш, уюшма, бирлашма, сайт хавфсизлиги рағбатлантириш, қизиқтириш.	Маркетингнинг электрон комплекси (e marketing O. Otlacan) 2005.

Маркетингнинг классик комплекси “4п” [2:63-69] 4та таркибни ўз ичига олади:-маҳсулот (produkt) – маълум мақсадга қаратилган бозор учун нарса-буюм ва хизматларнинг рўйхати.

-нарх (price)-товарнинг қиймати, баҳоси.

-ўрин-жой (place)-маълум мақсадга йўналтирилган ёки қаратилган истеъмолчилар, харидорлар учун товарни тақдим этиш, топшириш бўйича фаолият.

-рағбатлантириш, қизиқтириш (promotion)– товарнинг қадр- қиммати, обрўси тўғрисидаги маълумотларни, ахборотларни кенгайтириш, оммалаштириш ва маълум мақсадли истеъмолчиларни харид қилишга ишонтириш.

Маркетинг-мекс Маккарти концепцияси бўйича аниқланади.

1. Товар сиёсати билан (маҳсулот) (produkt);
2. Ҳарх сиёсати билан (price);
3. Ўтказиш, сотиш, сотиш сиёсати билан (place);
4. Алоқа йўллари сиёсати билан ва силжиш, ривожланиш, кўтарилиш сиёсати билан (promotion).

Хозирги замонавий тадқиқотларда янги тушунчалар, яъни концепциялар пайдо бўляпти – 5п, 6п, 7п, ...12п, 4с. Маркетинг комплекси элементларининг жойлашиш тартиби маркетингнинг асосий вазифаларини амалга оширишнинг кетма-кетлигини кузатади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 14 январда қабул қилинган «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги Қонунига (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 йил, № 3, 160-модда; 1994 йил, № 5, 161-модда)
2. Health Promotion Journal of Australia 23(1) 63-69 www. Infona.pl
3. Кутепов М.Е. Маркетинг в зарубежном спорте. -М.:1993. 53-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада маркетинг назариясида бозорда фаолият юритувчиларнинг товар ва хизматлар исътемолчилар комплекс таъсири моделлари кўриб чиқилган. Классик модел кўринишида “4п” модели, ва спорт маркетинги учун энг мақбул модел бу-“6п модел”(маҳсулот, нарх ёки баҳо, ўрнашган жой, юксалиш, силжиш, ходимлар ва жараён)лари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются модели комбинированного воздействия маркетологов на товары и услуги в теории маркетинга. Классическая модель - это модель 4р, а самая популярная модель для спортивного маркетинга - модель 6р (продукт, цена или цена, местоположение, продвижение, смена, персонал и процесс).

SUMMURY

The article discusses the models of the combined effect of marketers on goods and services in marketing theory. The classic model is model 4p, and the most popular model for sports marketing is model 6p (product, price or price, location, promotion, shift, staff and process).

АКТУАЛЬНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ФАКУЛЬТЕТОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

С.М.Тойлибаев - *докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: педагогик амалиёт, амалиётчи, машқлар комплекси, болаларнинг жисмоний тарбияси, гимнастика элементлари, жисмоний маданият мутахассиси.

Ключевые слова: педагогическая практика, практикант, комплекс упражнений, физическое воспитание детей, гимнастические элементы, специалист физической культуры.

Key words: teaching practice, trainee, set of exercises, physical training of children, gymnastic elements, expert of physical culture.

Данная работа направлена на изучение составляющих профессиональной деятельности студентов факультетов физической культуры, предназначенных для будущего их становления высококвалифицированными специалистами своего дела. Как известно, сегодняшние студенты – это будущие учителя и воспитатели подрастающего поколения, и важным является их теоретическая и практическая подготовленность к будущей педагогической деятельности. Изучение литературы по данному вопросу показало, что педагогическая практика студентов-это место, где практикант может реализовать и совершенствовать освоенные им знания. Стоит добавить, что практическая деятельность даёт студентам возможность в полной мере реализовать своё мастерство как наставника или квалифицированного педагога. Основной задачей этой работы является закрепление и совершенствование опорных знаний, умений и навыков, реализуемые в процессе государственной педагогической практики. Основываясь на изученных материалах, для решения комплекса всех намеченных задач требуются долгосрочные меры реализации физического воспитания детей школьного возраста [1]. В ходе исследования образовалась степень важности осуществления всестороннего развития личности практиканта, его физического и духовного, морально-нравственного и доброжелательного отношения к окружающим, самостоятельности и ответственности в выполнении тех или иных задач.

Весь курс предмета теории и методики физического воспитания прививает умения и навыки самостоятельной работы, т.е. происходит реализации самостоятельного изучения и освоения специализированной литературы образовательной, воспитательной деятельности в работе с детьми. Данная статья будет актуальным дополнением для реализаций «педагогической практики в общеобразовательной школе» студенту-практиканту. В течений всех учебных семестров студенческое сообщество накапливает базу учебного материала, в том числе и для будущей практики: а именно правила проведения непосредственно урока физической культуры, правила проведения подвижных игр (разделяя учащихся по возрасту, по полу и т.д.), несложные в плане выполнения общеразвивающие упражнения, проведение комплексов утренней гимнастики, аэробики а также ритмической гимнастике с музыкальным сопровождением, правильная организация физкульт пауз и физкульт минут, спортивно-массовых и оздоровительных мероприятий, разного рода внеклассных форм занятий, проведение соревнований и организации судейства. Данные этой работы следует рассматривать как дополнение к основным нормам и требованиям государственной педагогической практики, как студентам так и их руководителям [2].

Актуальность работы проявляется в том, что рекомендуется уделять должное внимание элементам оздоровительной гимнастики, где студент-практикант для начала должен уметь донести до учеников правила элементарного построения (*прим:* строй формируется по росту учащихся, где юноши строятся первыми, за ними выстраиваются девочки также по росту). Затем выпол-

няются несложные комплексы упражнений для учеников начальных классов (*прим:* исходное положение: «ноги ставятся на ширине плеч, руки на пояс, вращаем голову в стороны по 3-4 раза и т.д.) с определённой последовательностью выполнении (сверху вниз и наоборот), далее выполнение комплексов растягиваний с несколькими повторениями и т.д. Для учеников средних классов рекомендуется изучение поворотов на месте и в движении с подробным теоретическим объяснениями и наглядными примерами практиканта (выполнение поворота кругом на пятке левой ноги и на носке правой ноги в сторону левого плеча на 180^0 и др.) [3]. А уже для учащихся старших классов гимнастикой предусматривается выполнение более сложных элементов спортивной гимнастики как чередование упражнений в висах и упорах. Уместным и актуальным будет к середине урока проведение народных или подвижных игр (для начальных и средних классов) и спортивных игр (для старших классов) предварительно разбив класс на мини группы [4].

Исследования показали что, общими задачами практической деятельности являются формирование следующих профессиональных качеств у студентов:

1) Использование современных несложных методов обучения физическим упражнениям (обучение в мини группах или разделив учащихся по парам, обучение круговым методом и др.)

2) Обучение студентов-практикантов сочетать демонстративно-показательные навыки с кратким объяснением того или иного упражнения.

3) Обучение и свободное владение студентом-практикантом спортивной терминологией (*прим:* что такое «шеренга», «колонна», «размыкание и смыкание в шеренге», «эстафета», «челночный бег» и т.д.)

4) Выработка «командного «голоса» студента-практиканта, для подачи правильных и своевременных команд и задач.

5) Чёткая оценка выполнения тех или иных упражнений, немедленное выявление допущенных ошибок и их устранение.

6) Механическая, а также непосредственная поддержка и практическая помощь для выполнения сложных физических упражнений на различных спортивных снарядах, умение оказывать базовую подстраховку.

В дополнение выше сказанному эффективной мерой для успешной реализации педагогической практики является проведение разъяснительной беседы с практикантами до и во время непосредственной практики. Здесь нужно уделить особое внимание на морально-волевые качества студентов. Для более высокой психологической устойчивости студентов к будущей педагогическо-практической деятельности преподаватели-методисты кафедры должны суметь в должной мере объяснить студентам-практикантам об их готовности к практической деятельности как педагога в работе с детьми, что им нечего опасаться, ведь они располагают удовлетворительным багажом знаний, навыков и умений полученные за годы учёбы.

Эффективное и плодотворное прохождение педагогической практики включает в себя: приучение студентом-практикантом практикуемым (учащимся) разным подвижным играм и упражнениям на воздухе, формировать и развивать у детей любовь к здоровому образу жизни, к спорту в целом. Ни для кого не секрет что, физическая культура в первую очередь направлена на сохранение и улучшение показателей здоровья учащихся. Каждый практикант должен быть внимателен в первые дни своей практической деятельности с учащимися. В первый же день работы с классом важно провести устный опрос по состоянию здоровья детей, также следует провести ознакомительно-индивидуальный и общий осмотр каждого учащегося, в противном случае могут возникнуть непредвиденные обстоятельства нежелаемые в деятельности практиканта (*прим:* у ребёнка могут быть аллергические заболевания, анемия, гипертония и т.д. требующие индивидуальную дозировку нагрузок во время занятия).

По своему значению педагогическая практика для студентов-практикантов физической культуры по значимости стоит выше любого экзамена по другим предметам, так как практика является местом реальной проверки знаний, мастерства и профессионализма студента. Оценкой выше перечисленным качествам является достижение поставленной цели (*прим:* улучшение спортивных показателей учащихся). Следуя выводам в данной работе, одним из эффективных способов успешной реализации практической деятельности студентов явилось необходимость организации семинаров-тренингов по вопросам интересующих самих практикантов. Тут необходима конкретизация всех возникших проблем [5].

Важно знать, что будущий учитель должен научиться хорошо планировать свою повседневную педагогическую деятельность. В работе с детьми студент-практикант должен уметь правильно распределить подготовленный материал по каждому конкретному занятию (заверенный поурочный план, план конспект урока, план кружковой деятельности) по неделям или месяцам; имеет смысл творче

ский подход к каждому уроку в отдельности. От будущих специалистов требуются современные взгляды и мышление в воспитании детей школьного возраста. Студенту-практиканту важно помнить, что для положительной реализации поставленных перед собой целей и задач, практического применения полученных знаний, является создание коллективом образа благоприятной, светлой, уютной и комфортной зоны действия (чистота спортивного зала, опрятность раздевалок, освещённость, удовлетворительное состояние спортивного и иного инвентаря и многое прочее). Эта статья может быть рассмотрена студентами и их преподавателями в качестве дополнения к основным учебным материалам.

Литература

1. Педагогическая практика студентов по курсу «Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста». -М.: «Просвещение», 1984.

2. Теория и методика физического воспитания. -М.: «Физкультура и спорт». 1976.

3. Матвеев А.П., Мельников С.Б. Методика физического воспитания с основами теории. -М.: «Просвещение», 1991.

4. Юнусова Ю.М. Теория и методика физической культуры. -Ташкент: «Iqtisodiyot-moliya» 2007.

5. Методика физического воспитания школьников. -М.: «Просвещение» 1989.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада жисмоний маданият мутаҳассислиги талабаларида касбий билимлар ва амалий кўникмаларининг педагогик амалиётни ўташ давридаги ривожланиши ва такомиллашиши ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о развитии и совершенствовании профессиональных знаний и практических навыков по физической культуре, которые могут быть осуществлены во время прохождения студентами педагогической практики.

SUMMARY

In the article it is told about the development and improvement of professional knowledge and practical skills in specialty Physical culture that can be carried out by students during the pedagogical practice.

ТАБАҚАЛАШТИРИШ АСОСИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ДАРСЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Т.Б.Зайниддинов – *катта ўқитувчи*
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, бошланғич синф, табақалаштириш, педагогика, психология, индивидуал, ҳаракат, меъёрлаш.

Ключевые слова: физическое воспитание, начальная школа, дифференциация, педагогика, психология, индивидуализм, действие, нормализация.

Key words: physical education, elementary school, differentiation, pedagogy, psychology, individualism, action, normalization.

Таълим тизимида бошланғич таълим асосий бўғин сифатида муҳим ўрин тутади. Бу бошланғич таълим муассасаларида жисмоний тарбия, спорт соғломлаштириш ишларини ривожлантириш, таълим олаётган ўқувчиларнинг жисмоний тарбияга қизиқишини ошириш, билими, кўникма ва малакаларини мустаҳкамлаш давр талабига айланиб бормоқда.

Таълимда табақали ёндашиш кичик ёшдаги болаларни бирлаштирадиган бошланғич мактабларнинг дарсларида, 1-4 синфларда ҳар хил гуруҳдаги ўқувчилар билан ишлашда жуда катта аҳамиятга эга. Бир омилни амалга оширишда бир хил ёшдаги мактаб ўқувчиларини гуруҳларга ажратиш талаб қилинади. Табақали ёндашиш услубини амалга ошириш жисмоний сифатларни тарбиялашга ёрдамлашади, ўқув жарёни самарадорлигини оширишга замин яратади ва жисмоний тарбия машғулотларига ўқувчиларнинг қизиқишини оширади ҳамда ўқувчиларнинг жисмоний ҳолатини яхшиланишига хизмат қилади.

Психологик-педагогик адабиётларда табақали ёндашиш муаммоси асосан, мактаб ўқувчилари билан ишлашга тегишли материаллардан иборатлиги кўрсатади [3]. Табақали ёндашиш жисмоний тарбияда фақат кўникма ва малакаларни шакллантиришдан ташқари, ўқувчиларни фаоллаштириш усули ҳамдир. Шу сабабли, у ўз вазифасини бажариши, яъни ўқувчилар соғлиғини мустаҳкамлаши, жисмоний тайёргарлик даражасини оширувчи ҳаракат омили бўлиб қолиши учун мунтазам равишда қўлланилиши, етарли, мукаммал ва ихчам бўлиши керак.

Жисмоний машқларни бажараётган ўқувчилар организмининг ўсиши ва ривожланишига, уларнинг индивидуал жисмоний ривожланиш суръати ва йўналишига тўғри танлангандагина рағбатлантирилади, бундай болалар бошқаларга нисбатан машқларни танлаш, уларни меъёрлашда шу сабабли ўқувчиларга кўпроқ эътибор беришни талаб қилишади.

Олимлар ва мутахассисларнинг кўрсатишича, ҳар хил ҳудудларда жойлашган шаҳар ва қишлоқ ўқувчиларининг жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари бир хил эмаслиги аниқланган [1].

Болалар учун жисмоний тарбияга боғлиқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, машғулотлар ташкил қилиш ва ўтказишда уларнинг жинсий фарқини қатъий ҳисобга олиш керак. Бу эса жисмоний тарбия дарсларида қўлланиладиган машқларни меъёрлашда жуда муҳимдир.

Чех тадқиқотчиси Рай Хкойта кичик мактаб ёшидаги бир гуруҳ болаларни кузатган. Жисмоний юклама хажми ҳамма учун бир хил эди, лекин 5 йилдан кейин текширилганда, гуруҳларда кучли болалар кучли, кучсизлари кучсизлигича қолгани маълум бўлди. Бундай пайтда ўқувчиларга табақали ёндашишда машқ юкламаларини меъёрлаш зарурияти туғилади. Ҳар бир ўқувчининг ўз индивидуал имкониятларини рўёбга чиқариш мўлжали, жисмоний тарбияда табақали ёндашиш муаммосини олдинга суради.

Жисмоний тарбия дарслари жараёнида ўқувчиларга табақали ёндашиш масалалари кўпинча мутахассислар томонидан ўрганилган. Лекин ҳозирги кунгача жисмоний тарбия дарсларида ўқувчиларга табақали ёндашиш услубидан амалиётда етарлича фойдаланиляпти деб бўлмайди. Ўқувчиларга табақали ёндашишни тўғри тартибга солиш шартларидан бири табақали ёндашиш айниқса соғлиғи, жисмоний тайёргарлиги бўш тиббий гуруҳга киритилган, касаллиги бўйича дарсларни қолдирадиган ўқувчилар учун энг зарурдир.

Ўқувчиларнинг жисмоний сифатларини тарбиялашда табақали ёндашган вақтда биз уларнинг ривожланиши, ҳаракат қобилиятларининг ҳар-хиллигини эьтиборга олишимиз машқларнинг тузилиш мазмуни ва шаклларини ҳам ҳисобга олган ҳолда қўллашимиз зарур. Табақали ёндашиш ҳаракат қобилиятларининг ривожланиши ва пасайишини тубдан ўзгартиради (бир ривожланиш даражасидан бошқасига ўтганда). Кўпинча бир хил жисмоний сифатларнинг ривожланиши бошқа сифатларнинг ривожланиш суръатини пасайтириш билан боғлиқ бўлади. Табақали ёндашиш жисмоний тарбия дарсларида ўқувчилар ҳаракатини махсуслигига қараб гуруҳларга ажратиш, тоифа мезонларига эришиш эҳтимолини олдинга суради. Шунингдек, жисмоний тарбия дарсларини, синфдан ва мактабдан ташқари ишларни тўғри ташкил қилиш мактаб ўқувчиларининг жисмоний ривожланишида яхши силжишларга олиб келади, уларнинг ўзлаштириши ва интизомини яхшилайди.

Ҳозирги вақтда маданий ва жисмоний тарбия ишларини ташкил қилишда табақали ёндашишнинг зарурлигини исботлашга эхтиёж йўқ. Табақали ёндашиш тарбиявий ишларда талаб даражасида бўлиши ҳамда ўқувчиларни ўзлаштира олмаётган ҳаракат кўникмаларини шакллантириш зарур. Шунга қарамай, хали ҳам табақали ёндашишни амалга ошириш жиддий тўсиқларга ва қарама-қаршиликларга учрамоқда. Табақали ёндашиш ҳамда аниқ тасаввур хосил қилиш унинг муҳим хусусиятлари нималардан иборат эканлигини кўрсатиб бериш керак.

Жисмоний тарбия дарсларида таълим ва тарбияни ташкил қилишни мукаммаллаштириш билан боғлиқ масалаларни илмий равишда ишлаб чиқиш, табақали ёндашиш асосида ҳар бир гуруҳда жисмоний тайёргарлик даражасини ошириш ниҳоятда долзарб вазифадир.

Илмий ва услубий ишлари шуни кўрсатадики, шуғулланувчиларга табақали ёндашишнинг муҳимлигига қарамасдан, кўпчилик ҳолларда бу ишга бир томонлама ёндашилади [2]. Илмий тадқиқот натижалари, педагогик амалиётнинг илғор тажрибаларига таяниб айтиш мумкин: болаларнинг спорт тайёргарлиги фақат ёшлик давридаги ривожланишига қараб эмас, балки индивидуал фарқлари, яъни табақали ёндашиш кўрсатаётган шахсий педагогик таъсирига асосланиши керак. Шу билан бирга, мактаб ўқувчилари типологик хусусиятларининг жисмоний сифатлар ўсишига кўрсатилган контингент учун берилган юкламани ҳисобга олган ҳолда жисмоний тарбияда табақаланган услубиёт ҳали ишлаб чиқилмаган. Жисмоний тарбия дарсларида таълим ва тарбия жараёнини

оптималлаштиришнинг муҳим шарти бўлган табақали ёндашиш жисмоний тарбия дарс сифатини яхшилаш йўналишларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Табақали ва индивидуал ёндашиш ҳарактери шундан иборатки, ўқувчининг ўзлаштиришини аниқлаган ҳолда педагог унинг шахсини, мижозини, характерини, психологик ва жисмоний қобилиятларини, гавда тузилишини, саломатлик ҳолатини ҳисобга олади. Баҳолашда табақали ёндашиш билим ва кўникмаларни эгаллаш босқичларида турлича талабларга жавоб беришини талаб қилади. Ҳаракатларни ўрганиш босқичида кўникмаларнинг мустаҳкамланиб боришига қараб оддий машқлар тобора мураккаблаштирилиб борилади.

Машғулотларда ўқувчилар организмини ривожлантириш учун фойдаланиладиган жисмоний юкламаларни меъёрлашда ҳам табақали ёндашишни ҳисобга олиш керак. Буни кўпгина хорижий ва маҳаллий муаллифлар ўз илмий тадқиқотларида тасдиқлашган. Жисмоний тарбия дарсларида ҳар хил юрак-томир касалликлари хавфининг олдини олишда жисмоний юкламаларнинг ўлчаб беришга табақали ёндашиш соғломлаштириш самарасини оширади. Мактаб ёшидаги болаларни ҳаракатларга ўргатиш ва шу тариқа ҳаракат қобилиятларини тарбиялашда табақали ёндашишга амал қилиш жуда муҳим ўрин тутади.

Ўқувчиларни типологик гуруҳларга бўлиш динамик характерга эга. Ўқувчиларнинг ҳаракат қобилиятларини яхшилаш давомида типологик гуруҳ аъзолари ўзгаради. Ҳаракат қобилиятлари нисбатан суст бўлган ўқувчилар мақсадга йўналтирилган иш давомида ҳаракат қобилиятлари юқори даражадаги гуруҳга ўтказилади.

Бундан ташқари, жисмоний тарбия дарсларида кўзланган мақсадга ва ҳар бир дарсда қўйилган вазифага кўра типологик гуруҳ таркиби ўзгариши мумкин. Бу қоидалар мактаб ўқувчиларига табақали ёндашишнинг шартларидан биридир. Табақали ёндашишни амалга ошириш учун биринчи навбатда ҳаракат хусусиятларининг шахсий (индивидуал) кўрсаткичлари, мушакларнинг иш қобилиятлари ва мактаб ўқувчиларининг психологик, педагогик ва клиник хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

Жисмоний тарбия жараёнида ўқувчиларга табақали ёндашиш махсус машғулотлар ва уй шароитида шахсий (индивидуал) топшириқларни бажарганда амалга оширилади. Шунингдек, бир хил ёшдаги ва бир хил жисмоний ривожланишга эга бўлган болаларда ҳаракат сифатларининг ривожланиши ҳам бир хил эмаслигига эътибор қаратиш лозим. Шунинг учун баъзи бир орқада қолган ўқувчиларнинг ҳаракат сифатларини ривожлантириш учун шахсий (индивидуал) дастурлар тузиш, улар бўйича машқлар мажмуасини ишлаб чиқиш жисмоний тарбия дарсларида синфнинг ҳар бир ўқувчисига машқларни табақали ёндашиб ўргатишни ташкил этиш долзарб масалалардан биридир.

Бошланғич синф ўқувчиларини табақалаштириш, ушбу табақалаштириш доирасида синф ўқувчилари у ёки бу мезонлар бўйича бир нечта гуруҳга бўлиш жисмоний тарбия таълими бўйича ўқув жараёнини табақалаштиришда қуйидаги меъзонлар бўйича амалга оширилади:

а) жисмоний тайёргарлик;

б) ҳаракатли амалларнинг шакллантириш.

Ушбу мезонларга мос ҳолда жисмоний тарбия таълими жараёнида ўқувчилар қуйидаги 2-3 гуруҳга бўлиш лозим:

- юқори жисмоний тайёргарликка эга бўлган ўқувчилар;
- ўртача жисмоний тайёргарликка эга бўлган ўқувчилар;
- қуйи жисмоний тайёргарликка эга бўлган ўқувчилар.

Ҳаракатли амалларни ўргатишда ўқув материалининг мазмуни ҳамма гуруҳдаги ўқувчилар учун бир хилликда қолдириш. Таълимнинг воситалари, шакллари ва услубларини табақалаштириш.

Хулоса тариқасида умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарлигини аниқлаб, уларга табақали ёндашиш ҳамда индивидуал қобилиятига қараб гуруҳларга ажратиб, меъёрланган юклама бериш мақсад мувофиқ ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Бадаева З.Х. Методика занятий с девочками на уроках физической культуры в 5-7 классах сельских школ Узбекистана. Автореф. дис…, канд.пед.наук. -Т.: 1994. –С.14-22.
2. Запорожанов А.В. «Индивидуализация специальной физической подготовки с учётом особенностей развития физических качеств спортсменов в современном пятиборье». Авт. дисс…к.п.н. -Минск: 1989. –С.24.
3. Фомин Н. А., Филин В.П. Возростные основы физического воспитания. -М.: ФиС 1972. –С.174.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мактабда бошланғич синф ўқувчиларини табақали ёндашиш асосида ташкил этиш, унинг педагогик-психологик ҳамда физиологик томонлари борасида фикрлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются педагогические, психологические и физиологические аспекты организации учащихся начальной школы через целостный подход.

SUMMARY

The article is devoted to the study of pedagogical, physiological and physiological aspects of learners of primery schools by using the whole approach.

M A Z M U N Í

PEDAGOGIKA. METODIKA. INNOVACIYA

Абдукаримов Н.А., Мавлянов Б.С. Ёшлар маънавиятини тарбиялашда педагогик ёндашув 3
Abdullaev A., Raxmetova L. Ms excel programmasında "Elektron klass jurnal" jaratıw metodikası 4
Абдурахманова А.Т. Совершенствование интеллектуального подхода на основе инновационных технологий в системе образования 6
Алламбергенов Е.К. Қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр» - эстетикалық тәрбия қуралы сыпатында 9
Алламбергенов Е.К. «Шарьяр» дәстанында руўхый-әдеп-икрамлылық тәрбиясы мәселелери 11
Ахмедов Ж.Р. Бўлажак мутахассисларни инновацион фаолиятга тайёрлаш учун "Интерфаол мулоқотлар майдони" технологиясини ишлаб чиқиш 13
Атаев Ш.А. Ўқиш, нутқий фаолиятнинг инсон тафаккурини шакллантиришдаги ўрни 14
Әлеўов Ө., Пахратдинова Т. «Бес тас» ойыны ҳәм оның тәрбиялық әҳмийети 16
Бекмуратов Т. Адам геўдесин сызып үйрениўде қысқа мүддетли қараламалардың әҳмийетлилиги 18
Бектурганова З.К., Каипбергенов А.Т., Абдуллаева Н.А. Проблемное обучение на уроках химии 20
Бектурганова З.К., Кожамуратова А.А., Калыбаева У.Т., Хасанова М.К. Проблемное обучение как средство развития школьного образования 21
Даукеева А. Ўқитувчиларнинг касибий компетентлигини шакллантириш 23
Елмуратова А. Касаначи аёллар фаолиятининг мотивацион хусусиятлари 26
Eshniyazova T. From the experience of using strategies for developing reading skill 28
Ешниязова Э.Н. Методы и приёмы ТРКМЧП при изучении рассказов К.Паустовского «Барсучий нос», «Кот-ворюга» в национальных классах общеобразовательной школы 29
Эрисбаев С.А. Контекстли таълим асосида математик компетентликни шакллантириш 31
Эшпўлатов Ж.Н., Мехмонов Р.Ю. Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг жисмоний ривожида янги ахборот технологияларидан фойдаланиш муаммолари ва ечимлари 33
Халилов Ф. Мусиқа таълимида халқ достонларидан фойдаланишнинг аҳамияти 35
Худайбергенова Г. Креативликтиң теориялық тәрептен үйренилиўи 36
Жумамуратов А., Худайбергенова С., Калилаев Ф. «Атом электр станциясы Өзбекстанда» темасын 11-класста оқытыўдың методикасын жаратыў 38
Қадиров Қ. Янги Ўзбекистон: Янги тарбиянинг концептуал асослари 40
Куттибекова Г.Т. Бошланғич синф ўқувчиларининг эстетик тарбиясини шакллантириш 42
Қыдырниязов А. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларининг ахборот компетентлигини ривожлантиришнинг баъзи бир усуллари 44
Махсудова Б.Х. Нутқ фаолияти турларининг турли фанлардаги тадқиқи 46
Мамутова Г.Ш. Компетенциявий ёндашув асосида бўлажак математика ўқитувчиларини тайёрлаш 47
Меңлибаева А. Қарақалпақ миллий ояныў әдебиятында тәрбия принциплериниң сәўлелениўи 49
Надырова А. Развитие профессиональной компетенции будущего учителя музыки средствами образного мышления…. 50
Нурметов М.Р., Сейитниязова А.А., Қаллиқлишов Ш.О. Бўлажак тасвирий санъат ўқитувчиларининг бадиий-конструкторлик маҳоратларни ўзлаштириши 52
Палўанова Г., Марасулова Д. «Олий нерв фаолияти ва унинг ёшга оид хусусиятлари» модулини ўқитишда «Биргаликда ўқиймиз» методидан фойдаланиш 54
Пазылов А.К. Жасы үлкен – тәрбияшы ҳәм тәрбия қуралы сыпатында 56
Пазылов А. Педагогикалық қарым-қатнас мәденияты 58
Рахимов Б.Х. Формирование и усовершенствование ценностей у обучающихся в современности 59
Рихсибоева Х., Есбоганова Б. Чизма геометрияда метрик масалаларнинг берилишини дизайнли танлашга креатив ёндашув 61
Sanakulov X.R., Sanakulova A.R. Boshlang'ich sinf texnologiya ta'limi darslarining samaradorligini oshirishga innovatsion yondashish 64
Собирова Д.А. Социал интеллект тиббиёт ходимлари касбий компетентлигининг муҳим омили сифатида 66
Тугалов Ф.Қ. Ўзаро таъсирлашув турларини ўқитишда талабаларнинг илмий дунёқарашини компетентлик даражада шакллантириш 68
Турдымуратова А.Б. Интеллект тестлерин беймимлестириў машқалалары: диагностика басқышлары ҳәм инструкция 71
Турекеева А. Ривожланган мамлакатларда ўқитувчиларнинг малакасини ошириш тизими: ютуқ ва камчиликлар 74
Умаралиева М. Хамқорлик педагогикаси асосида умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ривожлантиришда креатив технологияларнинг ўрни 76
Zaripov O.Q. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida "Kompyuter grafikasi" fanini o'qitish muammo sifatida 78
Шамуратова Э.С. Ислом қадриятларини оилада шакллантириш жараёнига ота-оналарни мақсадли тайёрлаш 80
Shamuratova T., Qurmanov A., Amanbaev M., Yuldasheva N. Maktablarda texnologiya darslari jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llashning ahamiyati 82
Шомирзаев М.Х. Ўзбек анъанавий каштадўзлигининг спектрал – вариативлиги 83
Юлдашева Ш.Ш. Юсупова Г.А. Ўзбек тили дарсларида аралаш таълим учун ўқув контентини яратиш ва фойдаланишнинг ўзига хослиги ҳақида 85

PSIXOLOGIYA

Ахроров В.Ю. Психологик саломатлик тушунчаси ва унинг асосий мезонлари 89
Жақсымуратова Э., Арысланбаева А. Ойынларды оқытыў қуралы сыпатында қолланыўдың психологиялық-педагогикалық тийкарлары 92
Saparov Sh., Mambetnazarova M. Óspirimlerde depressiya jaǵdayı hám onıń júzege keliw sebepleri 94

DENE MÁDENIYATÍ HÁM SPORT

Бекназаров А., Қайыпов Ә. Спорт шыныққыўларының сапасын арттырыўда бригадалық усылдың әҳмийети 96
Болтаев А.А., Калжанов П., Ибрагимов Р., Бекбергенова А. Ёш волейболчиларда айрим жисмоний ва функционал кўрсаткичларнинг турли юкламалар таъсирида ўзгариши динамикаси..... 97
Худайберганов О.Э. Мутахассис фаолиятини жисмоний тарбия бўйича моделлаштириш - ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг асоси 99
Худайберганов О.Э. Волейбол спецификаси ва воситалари асосида педагогик маҳоратни шакллантириш имкониятлари ҳамда истиқболлари 101
Калжанов П.У., Ережепов А.Ж., Калжанов Р.П. Жисмоний тарбия ва спортни янада оммалаштириш асосида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш масалалари 103
Ramazanov M., Joldasbaev P. Azanǵı gimnastikalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanıwdıń insan salamatlıǵına tásiri 104
Саматов Ж.А. Спорт маркетингини моделлаштиришнинг аҳамияти 106
Тойлибаев С.М. Актуальные составляющие деятельности студентов факультетов физической культуры и спорта 108
Зайниддинов Т.Б. Табақалаштириш асосида жисмоний тарбия дарсларини ташкил этиш механизмлари 110